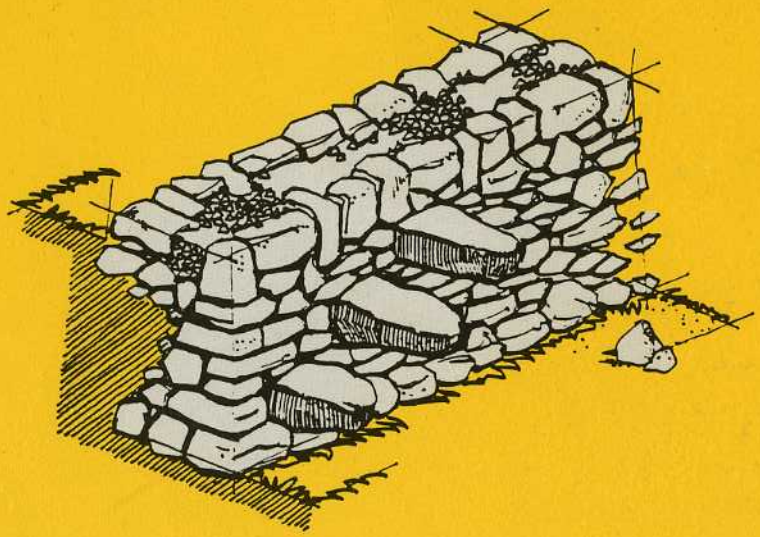
TEMES D'ETNOGRAFIA VALENCIANA

SÈRIE DIRIGIDA PER JOAN F. MIRA

VOLUM · I

POBLAMENT, ARQUITECTURA, CONDICIONS DE LA VIDA DOMÈSTICA.

Joan Mateu, Miguel Garcia Lisón, Arturo Zaragozà, Miguel del Rey, Carles Bohigues, Salvador Mercado, Josepa Cucó, Llorenç Millo.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca Centre de documentació

Col.lecció Politècnica/10 *Institució Alfons el Magnànim/Diputació de València*

MuVaEt
-Befera-

JOAN MATEU, MIGUEL GARCÍA LISÓN, ARTURO ZARAGOZÀ, MIGUEL DEL REY, CARLES BOHIGUES, SALVADOR MERCADO, JOSEPA CUCÓ, LLORENÇ MILLO.

TEMES D'ETNOGRAFIA VALENCIANA

SÈRIE DIRIGIDA PER JOAN F. MIRA

VOLUM-I

POBLAMENT, ARQUITECTURA, CONDICIONES DE LA VIDA DOMÈSTICA.

Institució Alfons el Magnànim
Diputació de València

Biblioteca
Centre de documentació

PORTADA: Ximo Navarro

1006869

BIBLIOTECA ETNOLOGIA
N.º Ub. 840/1
N.º Reg. 235

EDITA:
Institució Alfons el Magnànim
Plaça Alfons el Magnànim, 1

IMPRIMEIX:
Graficuatre, S.L.
Camí de Benicull, s/n.
ALZIRA

I.S.B.N.: 84-00-05418-0

Dipòsit Legal V. 1935-1983

PRESENTACIÓ

La major part dels projectes excessivament ambiciosos, o acaben ajustant-se als límits que les condicions reals els imposen, o passen anys i anys en simple estat de projectes perpetus sense final. Fer una *Etnografia General* del País Valencià, partint de zero o de quasi no-res, era un projecte d'aquesta mena: mancats d'estudis previs, d'un cos consistent de monografies etnogràfiques i d'un volum suficient de treball de camp, mancats d'entrada d'un sòlid equip d'etnòlegs valencians preparats per a la feina, calia necessàriament fer l'opció entre esperar indefinidament la gran Etnografia Valenciana íntegra, sòlida, i com qui diu definitiva, o començar a preparar ja una «Etnografia possible». És obvi que l'opció que s'imposava era la segona.

Per dues raons: perquè es tractava d'encetar una obra efectivament *possible*, i perquè es tractava també de començar a omplir un buit escandalós en la bibliografia creixent sobre el País Valencià. En efecte, historiadors, economistes, geògrafs, sociòlegs, lingüistes, historiadors de l'art o de la literatura i altres especialistes en les ciències socials i humanes estan reduint ràpidament el nostre immens desconeixement de la realitat valenciana present i passada. I en algunes disciplines això no ve només dels últims anys, sinó seguint alguna mena de tradició més o menys remota: des de Viciana o Escolano, o des de Cavanilles, posem per cas. Ara bé, per molt que repassem bibliografies i fitxers, poca cosa trobaríem en el camp de la «descripció i explicació de les formes de vida, tecnologia i expressió de la societat tradicional» valenciana. I els pocs que, des de fa alguns anys, hem fet antropologia social al País Valencià, ens hem preocupat poc i secundàriament dels aspec-

Biblioteca Centre de documentació

tes descriptius i més «materials» o visibles d'allò que estudiàvem: la descripció —de festes, herències, matrimonis o feines de pesca— era sobretot la base per a l'anàlisi.

Aquesta carència escandalosa a què m'acabe de referir no és ni efecte només de la manca d'institucions o de departaments universitaris, ni efecte només de la casualitat. És efecte d'una certa mena de *desinterés*: al nostre país, determinades coses no han interessat o almenys no han interessat de manera seriosa i sistemàtica, a la gent de l'únic sector social que estava en condicions d'estudiar-les o de recolzar-ne l'estudi. I vull repetir ací les acusacions, més en forma d'invectiva que no d'explicació reposada, que vaig escriure ja fa alguns anys en un opuscle de circumstàncies, avui pràcticament introbable:

No podem comprendre el destí a què es trobava condemnada la cultura popular del País Valencià sense recordar aquella trista burgesia provinciana de la barraqueta (antecessora en gran part dels qui ara l'han metamorfosejada amb fortificacions de bunker), que no sols va ignorar, i segueix ignorant, les realitats profundes de la cultura popular del seu país, sinó que ha estat i és encara autora i còmplice de les pitjors agressions contra la integritat i la mateixa supervivència d'aquesta cultura: ells han estat més que ningú els introductors, transmissors i col·laboradors actius dels models culturals aliens i alienants, models que han assimilat com a propis i que no sols han adoptat com a única cultura «culta», sinó que els han promogut i els han imposat sobre les classes populars amb tots els mitjans al seu abast.

Segons aquest projecte —sovint inconscient, però de vegades ben premeditat— les expressions culturals específiques del poble del País Valencià havien de quedar primer sense l'elaboració i la consciència que les integrés en una cultura nacional pròpia, i finalment, després d'un procés de total degradació, havien d'anar a morir al seu lloc de naixement remot, com a residu a extingir propi de gent illetrada i rústica. Les agressions exteriors i la col·laboració interior confluïen en un clar projecte de genocidi cultural.

Els elements del projecte eren ben visibles: esborrar i destruir l'especificitat cultural del País Valencià, començant i acabant per la llengua, i reduir llavors les possibilitats d'identificació col·lectiva al binomi Espanya/província, aspiració explícita a l'uniformisme extrem. Citem només un cas, a títol d'il·lustració reveladora: el doctor Manuel Lassala, que s'autoproclama *de estirpe valenciana*, escriu en el pròleg al llibre *Impresiones de mi tierra* (*mi tierra* és la província de Castelló) de Sarthou Carreres, en 1910: «*Incomprensibles apartamientos, arraigadas aversiones nos separan de las provincias vecinas, cuya geografía desconocemos* (això, segons explica més amunt, és degut al fet que «*el español*», és a dir la gent com ell, es limita a fer «*su rutinario viaje de Madrid a casita y de casita a la Corte*»); *y esta heterogeneidad moral de la raza española prolonga y dificulta la gestación de una nacionalidad robusta y coherente en la península, con gran daño de nuestro porvenir en el mundo moderno. Hay en nosotros un atavismo aventurero que nos predispone a la emigración y a la paradoja de ser fuera de España emprendedores y solidarios y de ser en nuestra tierra haraganes y turbulentos. Coadyuvan a los efectos funestos de esta herencia empecatada, las vallas de todo género puestas al intercambio de las provincias; la más alta de todas la conservación de los dialectos, rémora enorme del progreso.*» És una síntesi gairebé perfecta de la ideologia de la classe dominant: de Madrid a casa, i de casa a Madrid (pecat reconegut), la *raza española* i la *nacionalidad robusta y coherente*, l'aspiració d'arribar en aquesta «coherència» a través de l'*intercambio de las provincias*, l'assimilació alienada de clixès (com el de ser *haraganes* en un moment en què a Vila-real, on escriu el senyor Lassala, la gent es deixava la pell treballant en l'expansió de regadius), i la identificació del progrès amb la uniformitat.

Tota una teoria i tot un programa: l'heterogeneïtat de la «*raza española*» és nefasta, i hom ha de suprimir-la, començant pels «*dialectos*». Teoria i programa que certament serien subscrits encara per un bon grapat de gent que a força d'articles als diaris, d'acords municipals, de multes, prohibicions o bombes, s'esforcen a homogeneïtzar-nos i fer-nos progressar. Aquesta era, i és, la ideologia —tant la cavernícola com sovint la suposadament il·lustrada— d'unes quantes generacions de burgesia i, dissortadament, també d'alguns altres còmplices conscients o inconscients de les mateixes idees de la classe dominant.

En aquestes condicions i sobre aquesta ideologia, com havíem d'ocupar-nos de conéixer, assimilar i integrar una tradició cultural, l'específica identitat de la cultura popular del seu País encara viva, si la seua simple existència era vista com una herència negativa, com un obstacle a l'espanyolisme integral i uniformitzador? Perquè les agressions interiors i exteriors implicaven, en definitiva, una presa de posició clara i conscient: l'única nació, i per tant l'única cultura nacional, era l'espanyola —concebuda, amb raó o

Biblioteca Centre de documentació

sense, a través d'una configuració castellana—; la resta, s'hi havia d'assimilar, havia de desaparèixer, o com a màxim, mentre anava desintegrant-se i morint, havia de quedar en situació estrictament marginal i subordinada: una cosa reduïda a l'estadi de dialecte a extingir, de «*cosas del terruño*», de gaites melancòliques o d'enyorament medievalizant. Ara, en aquest últim quart del segle XX, el problema de la cultura popular al País Valencià —i per tant del seu estudi etnogràfic— torna a plantejar-se en termes inequívocs: o es tracta d'un simple «folklore» regional a extingir, trivial, mixtificat i empobrit, o és part essencial a recuperar i integrar en la reconstrucció d'una cultura nacional moderna.

En 1980, la creació de l'Institut Valencià de Sociologia i Antropologia Social, dins de la renovada Institució Alfons el Magnànim, obria per primera vegada la possibilitat de dedicar uns anys, amb suport institucional i amb uns recursos relativament suficients, a un projecte d'Etnografia Valenciana. I des del primer moment, es presentaven dues possibilitats o maneres de dur-lo endavant: una, reduir dràsticament els temes a estudiar, limitar la col·laboració als escassos especialistes en antropologia social o cultural, i tractar aquells pocs temes amb una certa profunditat d'anàlisi i d'interpretació: és a dir, fer antropologia cultural més que no etnografia. L'altra possibilitat era eixamplar el camp d'estudi fins a incloure el màxim possible de temes i aspectes, encara que això necessàriament havia de representar una menor extensió i menor profunditat en el tractament de cada part o matèria, i ampliar el grup de col·laboradors per tal d'incloure arquitectes, geògrafs, folkloristes, etc. Raons d'oportunitat i d'interès general, raons en definitiva d'«utilitat pública», són les que ens van fer decidir clarament per la segona orientació.

L'«Etnografia General», per tant, es presenta com una sèrie, esperem que coherent i formada de parts d'un sol cos, de *Temes d'Etnografia Valenciana*. Això ens obliga a exposar breument quins han estat els propòsits i el mètode general del treball:

En primer lloc, parlar d'*etnografia* i no d'antropologia social o cultural, significa bàsicament que en tota l'obra predominarà el nivell de descripció i d'exposició ordenada per damunt del nivell d'anàlisi teòrica i d'interpretació general. El seu valor «científic» no es troba per això disminuït, simplement és d'un altre ordre: tots els autors han procurat aplicar al màxim uns criteris de rigor en la comprovació i exposició dels fets i dels materials, i tots han

procurat reduir al mínim l'especulació i les hipòtesis amb base insuficient. D'altra banda, l'exposició *ordenada* crea per ella mateixa un context i un marc per alts fets que es descriuen: «situar» és ja una manera d'explicar i de donar sentit.

Quant a l'origen dels materials, es reparteixen entre el treball de camp i una extensa i irregular bibliografia. Hem vist més amunt algunes de les raons per les quals els homes de la Renaixença valenciana i els seus continuadors no es van preocupar mai seriosament de la cultura popular. Fet i fet, no van realitzar ni tan sols l'obra de recopilació folklorística —tan comuna en la major part dels països europeus— que ara ens serviria com a base documental inapreciable, puix que fa cent anys, o encara cinquanta o seixanta, l'abundància d'expressions culturals tradicionals encara vives era incomparablement superior a l'actual. Per no deixar-nos, no ens han deixat ni un simple museu ni un mal recull de rondalles. Així, la riquesa recopilada de què disposen moltes cultures europees, incloses algunes hispàniques, en aquest camp, els valencians ja no la podrem tenir mai. En aquestes condicions, l'única cosa que es podia fer era «espigolar» intensament biblioteques i hemeroteques, furgar en les abundants històries locals, en les cròniques i memòries, en tesis i tesines, en articles acadèmics o de diari, en fullets i opuscles... I això és el que hem fet, sovint amb més consum de forces i de temps que amb veritable profit. Cal dir, per tant, que els materials per a la major part dels temes tractats procedeixen directament del treball de camp o del seu equivalent. La irregular i dispersa bibliografia ha servit sobretot a efectes de comparació, de comprovar l'antiguitat o dispersió de tipus, tècniques o pràctiques, de completar notes i notícies, d'establir, quan calia, una certa perspectiva històrica. Això no significa, evidentment, que quan existia una bibliografia important i solvent, com en el cas dels temes que es relacionen amb la geografia humana i agrària, no haja estat intensament aprofitada pels autors «afortunats» dels capítols respectius.

He parlat més amunt de «raons d'utilitat pública»: sense aquestes raons, no tindria massa justificació la urgència que farà aparèixer treballs amb una sòlida base acadèmica, pròpia del professional, junt a uns altres que per força tindran un abast i una consistència menors: esperar el temps en què *tots* els temes pugueren ser tractats al nivell més alt de competència, equivalia a renunciar d'entrada a una bona part de l'obra. I l'obra en conjunt, cal insistir-hi, no s'ha plantejat i fet pensant en la possible

Biblioteca Centre de documentació

crítica d'especialistes acadèmics, sinó pensant en la seua utilitat i interès per a un públic valencià preocupat per completar el coneixement del seu propi país i de la seua pròpia societat.

Dit això, cal també comentar alguns dels problemes que es van plantejar des d'un principi, i que hem hagut de resoldre sobre la marxa dels treballs:

En primer lloc, hi havia la qüestió de quins temes havien de ser inclosos i quins no: l'obra havia de comprendre el màxim d'aspectes de la societat valenciana tradicional, però el màxim *possible*. Així, per exemple, hagueren de ser suprimits d'aquest primer projecte els treballs —inicialment inclosos— relatius a l'estructura familiar, a les formes associatives i a l'organització del control social i del poder: perquè es tracta de qüestions que exigeixen un treball particularment llarg i aprofundit, i perquè demanen quasi inevitablement un nivell d'anàlisi que supera la perspectiva etnogràfica. Queden, per tant, per a un futur treball que serà més aviat una «Antropologia Social dels valencians». D'altra banda, vam decidir la inclusió d'un tema que a primera vista, i habitualment, no és considerat directament «etnogràfic»: les formes i evolució del poblament i de l'aprofitament del territori. El lector jutjarà, esperem que positivament, de l'oportunitat i interès d'aquest primer capítol.

Després, el lector apreciarà també una certa desigualtat, inevitable, en el tractament dels diferents temes. Ja hi hem fet alguna referència: en uns casos, els autors han pogut disposar d'un cert material bibliogràfic «en brut», dispers i irregular, però abundant, mentre que en uns altres —el mobiliari, per exemple, o les formes tradicionals d'intercanvi, o l'economia de bosc i de muntanya, i molts més— no hi havia pràcticament res escrit que pogués servir de suport inicial o de reforç i contrast. També, en alguns casos, els autors són professionals de les mateixes matèries que tracten en aquesta obra, o de matèries pròximes, o bé ja es dedicaven des de feia temps a temes com els que ací tracten en els seus capítols respectius; mentre que en altres casos són persones a les quals se'ls ha demanat l'esforç d'entrar en un camp on ni ells ni ningú no havia entrat mai. No és estrany, doncs, que uns capítols apareguen més «fets» i més acabats que uns altres: sense que es puga dir, donades les circumstàncies i les imposicions, que uns tinguen més «mèrit» que uns altres.

Cas de voler filar prim en la teoria, podria ser una questió greu definir «valencià» i «tradicional» com a categories on encaixar siga el conjunt de la «societat», siga objectes, cases, menjars, costums, oficis o festes. En la pràctica, és més aviat un problema de flexibilitat i de sentit comú:

Per començar, «valencià» no és només allò que siga estrictament *autòcton* i *exclusiu* del País Valencià. Amb aquest criteri, pocs trets culturals, materials o no, trobaríem que foren estrictament produïts i nascuts ací sense cap influx extern, o que siguen tan específicament valencians que no tinguen cap equivalent fora del nostre País. N'hi ha, certament, però o bé es tracta de modulacions o variants de fenòmens més generals, o bé de trets singulars —una forma constructiva, un plat, una festa— generalment no comuns al conjunt del País Valencià, sinó propis d'una comarca o zona. Tots els pobles, i més un poble amb tantes influències i interferències com el nostre, contínuament innoven i transformen i sobretot adopten i adapten, i això, mentre no es tracte d'imposicions brutals i destructores, no és cap problema especial. El lector, per tant, no ha d'esperar un predomini d'allò que habitualment es considera «típicament» valencià, sinó una exposició d'allò que efectivament *és* valencià, siga perquè era *propi* «des de sempre» (aquesta mítica i omnipresent categoria temporal), siga perquè ha estat *apropiat* en algun moment. Pensem, a més, que fins i tot allò més «típic» potser no ho és tant com creuríem: hi ha un esport més específicament i estrictament valencià que el trinquet?; doncs bé, la cèlebre sala del *Jeu de Paume,* lloc d'altes ressonàncies històriques i avui museu, no era altra cosa que el «trinquet dels cavallers» de la cort del Louvre.

També cal precisar, encara que siga sumàriament, el que ací hem entès per *tradicional,* sense entrar a definir la «tradicionalitat» com a categoria. En la pràctica, significa que hem deixat de banda tot allò que és resultat o influència directa de la industrialització i dels seus efectes socials: és a dir, tot allò que hauríem de considerar «modern», en el sentit tècnic i social, no en el sentit temporal del mot. Això no impedeix, però, que constatem la incorporació a l'ús domèstic o a l'esfera tecnològica simple d'elements com alguns tipus de maquinària elemental, o d'objectes i eines de forma i ús tradicional però de producció industrial a partir d'un cert moment. Per entendre'ns: cavar un hort és una activitat perfectament «tradicional» encara que la fulla de l'aixada no l'haja feta el ferrer del poble sinó que porte marca de

Biblioteca Centre de documentació

fàbrica; i deixa de ser-ho quan l'eina de treball ja no és cap aixada sinó una cavadora mecànica. D'altra banda, hem exclòs en principi tot allò que poguera considerar-se descripció estrictament *històrica*, en el sentit de coses totalment desaparegudes de l'ús i totalment desconnectades de la memòria directa o indirecta de les generacions actuals més velles. Tanmateix, sí que hem inclòs el tractament d'elements en algun moment «perduts» però «recuperables» en un altre context —com és el cas, per exemple, de vestits o danses—, de la mateixa manera que hem incorporat la perspectiva històrica quan es tractava d'explicar l'evolució cap a situacions o formes persistents o contemporànies: en el poblament, en l'arquitectura o en la tecnologia agrària, posem per cas.

Es tracta, tornem a insistir, de criteris elàstics i adaptables a cada cas i a cada tema. L'objectiu bàsic, en definitiva, era descriure ordenadament «les formes de vida, de treball i d'expresió, i els seus productes» corresponents a l'últim estadi tradicional de la societat valenciana, i fonamentalment als àmbits rurals i als sectors urbans populars. És a dir, que hem tractat de descriure aquelles formes que eren vigents com a resultat d'una tradició anterior a la difusió de les formes pròpies de la societat industrial. Temporalment, això podria correspondre de manera global i aproximada a un període que començaria entre mitjans i final del segle XVIII (quan la societat valenciana comença a esdevenir «contemporània») i que, segons aspectes i elements, podria acabar cap a la segona meitat del segle XIX, cap al primer terç del XX, cap als últims anys seixanta,... o bé continuar vigent encara avui dia. Encara no ha acabat, ni sabem com acabarà, un llarg període de coexistències en què objectes, tècniques, pràctiques i costums «moderns» van desplaçant progressivament —però no sempre, ni del tot, ni en tots els llocs ni en tots els grups— uns altres d'«antics» o tradicionals. Ja sabem que això, més o menys, havia passat «sempre» (la història és canvi, sembla), però també és cert que mai no havia passat com «ara»: durant milers d'anys la gent ha pogut modificar, millorar i adaptar la forma i l'ús d'aixades i d'arades, però l'arribada del tractor representa un canvi de tot un altre ordre. També seria fàcil posar infinits exemples de coexistència, pacífica unes vegades i conflictiva unes altres, entre el nou i el vell; i més que mil anècdotes serien mil cares d'un procés que té ben poc de regular, de lineal ni de simple.

Per acabar, vull aclarir molt breument quin ha estat el meu paper com a organitzador i coordinador del conjunt de l'obra. En primer lloc, sóc responsable de la selecció i ordenació general dels temes, deixant fora aquells que de moment considerava «intractables», i procurant que la resta tinguera el màxim de coherència com a conjunt: començant pel poblament i l'aprofitament del territori, i acabant per les creences i la cultura expressiva. Després, he discutit llargament amb cada un dels autors el tractament i l'estructura interna de cada tema: en alguns capítols, estructura i tractament són aproximadament els mateixos que jo havia previst, mentre que en uns altres són els que l'autor, amb el seu millor criteri, ha cregut més oportuns. Finalment, he procedit a una mena de revisió final de tots els capítols acabats —allò que sol dir-se *editing*—, i també ací la meua intervenció ha tingut un pes molt variable: des de lleugeríssims retocs de llenguatge o d'estil, en uns casos, fins a una redacció completament nova en uns altres. Aquests casos de «nova redacció», sempre d'acord amb els autors dels originals, s'han degut bé a la necessitat de traduir el text, bé de reduir-lo quan superava massa l'extensió prevista, o bé d'adaptar un llenguatge d'especialista a un altre de més planer i assequible. Ara bé, ha de quedar clar que cada tema o capítol és fill indiscutit dels seus pares naturals: no calia ni dir-ho.

També des del principi del projecte, he comptat amb l'assistència i la col·laboració constant i inapreciable de la Dra. Josepa Cucó, veritable co-directora de l'obra, i que en molts aspectes de la seua realització hi ha tingut tanta part com jo mateix.

Joan F. Mira
Gener de 1982

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

NOTA AL PRIMER VOLUM

Aquest primer volum de *Temes d'Etnografia Valenciana* va dedicat als aspectes més bàsics i materials de qualsevol societat: a tot allò que és ocupar i aprofitar un territori, construir i habitar, vestir-se, menjar.

En la *primera part,* JOAN MATEU ha fet un notable esforç de síntesi, conjugant una bibliografia ja relativament abundant amb el seu sòlid coneixement directe del territori valencià. La relació entre una societat i el territori que ocupa constitueix potser un dels aspectes més radicalment bàsics per al coneixement d'aquesta mateixa societat: perquè un territori marca uns límits i condiciona unes possibilitats, però determina ben poc com serà organitzat per la gent que l'habita, i quines possibilitats seran efectivament aprofitades. Ací, la geografia i la història esdevenen insensiblement cultura: la *manera* com els valencians han construït el seu país.

En la *segona part,* MIQUEL GARCIA LISON i ARTUR ZARAGOZA, en un treball que probablement no té cap precedent entre nosaltres, donen una esplèndida visió d'aquesta immensa capacitat constructiva (ací ja en el sentit originari del mot) que han tingut els valencians: capacitat constructiva i capacitat reguladora i ordenadora, materialment, de la terra i dels camps. Aquesta «arquitectura rústica», aparentment tan primitiva, és un prodigi de treball i d'intel·ligència, de depuració d'unes tècniques simples i refinades alhora, i d'aprofitament a l'extrem de recursos, com la terra i l'aigua, que en aquest país són tan escassos.

En la *tercera part,* entrem en el que podríem dir «veritable» arquitectura: MIQUEL DEL REY i CARLES BOHIGUES han fet el que segurament és el primer estudi sistemàtic de la casa tradicional al

Biblioteca-Centre de documentació

País Valencià. Deixant de banda la vella classificació-clixè en barraques, alqueries, masies i cases de poble, els autors basen la seua exposició en uns criteris de tipologia evolutiva des dels models més elementals als més complexos. Certament, no hi ha una «casa típica» valenciana, però sí unes maneres de concebre la casa que es desenvolupen amb el temps i es concreten en uns models bàsics i en unes formes anàlogues de distribuir els espais domèstics.

Per fi, en la *quarta part,* entrem a l'«interior de la casa», és a dir als aspectes materials de la vida domèstica. En primer lloc, JOSEPA CUCÓ, treballant sobre terreny inexplorat, ha procedit a una descripció sistemàtica del mobiliari i parament de casa, tant des del punt de vista funcional com tipològic, i posant de manifest l'escassa riquesa i varietat dels interiors domèstics tradicionals: la immensa majoria dels valencians han estat «sempre» pobres, i els pobres posseïen un mobiliari molt reduït i molt simple. SALVADOR MERCADO i LLORENÇ MILLO han hagut de fer, en certa manera, l'esforç contrari: sintetitzar i adaptar els seus extensos coneixements sobre indumentària i sobre gastronomia, respectivament. I més tenint en compte que ni en un cas es tractava de descriure «vestits» sinó *maneres de vestir,* ni en l'altre es tractava de descriure «menjars» (és a dir el clàssic llibre de receptes), sinó *maneres de menjar.*

Joan F. Mira

I

APROFITAMENT DEL TERRITORI I EVOLUCIÓ DEL POBLAMENT

Joan Mateu i Bellés

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

INTRODUCCIÓ

Poblament i aprofitament humà d'un territori són com la cara i la creu d'una mateixa moneda: el seu valor el determinen les dues figures juntes. També el poblament i l'aprofitament humà d'un territori són perspectives diferents que assoleixen el seu valor exacte si són considerades de forma complementària. En efecte, l'un i l'altre són fruit d'un procés històric que es materialitza en un espai concret, i per tant esdevenen un motiu d'anàlisi alhora espacial i temporal. Una situació fronterera que torna molt arriscats els intents d'exposició global.

Parlar del poblament i de l'aprofitament humà d'un territori mediterrani, com és el valencià, exigeix no perdre de vista que ens referim a un llarg procés històric on han confluït components molt variats, i no sempre en idèntica proporció. I en parlar de la població, caldrà fer-ho en termes quantitatius i qualitatius, de la mateixa manera que caldrà fer referència a les característiques físiques del territori, a l'organització social, a decisions o indecisions polítiques, a l'ordenament jurídic, a les possibilitats tècniques, etc. En últim extrem, serà imprescindible triar unes variables i deixar-ne d'altres.

Hi ha autors que consideren com expressions sinònimes *poblament* i *ocupació humana* del territori. Però val la pena que matisem ací el sentit precís de dos conceptes parcialment diferents: per *poblament* entendrem la morfologia social d'habitar un territori, mentre que quan parlem d'*aprofitament* ens referirem a l'ús social de l'espai. Pot donar-se el cas de canviar el poblament i mantenir-se l'aprofitament, i viceversa.

INSTITUT D'ETNOLOGIA Centre de documentació

Abans d'entrar en matèria, haurem de fer unes mínimes consideracions a propòsit dels estudis a l'abast referits al poblament de les terres valencianes. La bibliografia de contingut local és prou nombrosa; és més reduïda la que es refereix a àmbits comarcals; i bastant escassa la que fa referència a tot el País Valencià. Com a «clàssics», les *Observaciones* de Cavanilles i la *Geografía* de Carreras són de lectura obligada*.

* Després de redactat aquest capitol, i per mantenir una uniformitat al llarg de l'obra, l'original ha estat molt alleugerit de cites bibliogràfiques. L'autor vol deixar constància d'aquesta circumstància i reconeix que aquestes pàgines són producte de nombroses investigacions i monografies de molts autors. Sense aquest material de base, no es podria fer una obra de síntesi i de divulgació. Els errors d'interpretació, però, són de la meua responsabilitat.

PRIMERA PART: L'APROFITAMENT HUMÀ DEL TERRITORI

Dues variables fonamentals intervenen en l'aprofitament humà de l'espai: el territori i l'home. Abans de parlar pròpiament dels múltiples usos del territori per part de l'home, ens referirem a aquestes dues variables. Després, assajarem una tipologia dels aprofitaments.

La variable territorial ha estat molt de temps sobrevalorada (determinisme) i després, com a reacció, infravalorada. A hores d'ara, ens trobem en un tercer moment, com demostren els renovats models teòrics que avaluen el marc ambiental dins l'ecosistema humà.

Més complexa és la tasca de parlar de l'altre component, l'humá. Ara i ací, el reduirem de forma dràstica a la qüestió demogràfica, considerant la demografia com l'indicador bàsic de la trama social que aprofita el territori: fet i fet, l'augment demogràfic ha estat un exponent del canvi dels aprofitaments més tradicionals. A més a més, si insistim en el fet demogràfic és perquè és fonamental per comprendre les grans etapes del desenvolupament del poblament.

I. UN TERRITORI MEDITERRANI

Des de Sol de Riu (Vinaròs) a Los Esculls del Mojón (Oriola), i des de la Cruz de los Tres Reinos (Castielfabib) al Cap de la Nau, s'estenen les canviants i variades terres valencianes. És un territori a mig camí entre els deserts i les latituds temperades, obert a la

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Mediterrània, adossat a la Meseta, allargat i estret, que, en els escassos 23.000 kms. quadrats de superfície, permet la convivència d'àmbits subàrids, semiàrids, subhumits i humits, d'espais litorals i muntanyencs, d'indrets vegetals ben poblats i d'altres molt degradats, de litologies calcàries, margoses i salines, de rius perennes, efímers i intermitents, etc.

Al País Valencià estem prou millor de muntanyes que de planures, si és que tenir-ne moltes és bo... Cal dir que no són res de l'altre món. L'altura mitjana del País deu anar pels 500 m. sobre

Figura 1. Croquis morfoestructural (segons Rosselló).

el nivell de la mar. Si tenim en compte, a més, que uns 400 kms, de litoral delimiten la terra ferma valenciana, és obvi que estem en presència d'un territori muntanyenc on les planes són l'excepció. Una excepció, però, fonamental.

Per poc que hom haja visitat el País, i per poc que mirem un mapa, ens adonen que és substancialment una estreta façana allargassada que davalla en successius esglaons cap a la Mediterrània. Com en tants d'altres dominis dels voltants de la Mar Interior, trobem a cada pas un relleu compartimentat, nombrosos desnivells topogràfics i reduïdes unitats morfològiques. Fet i fet, l'enfonsament de la Mediterrània marca tot el trencaclosques de les regions circumdants, integrat per nombroses muntanyes, unes quantes planes, escassos pujols, i àmplies mesetes, que componen penínsules i nombroses illes.

Una nova ullada al mapa del País Valencià ens mostra dues línies de relleu fonamentals: a la part septentrional s'imposen les directrius ibèriques (NW-SE), mentre a migjorn manen els components bètics (NE-SW). El creuament el produeix a les terres centrals, un poc al sud del riu Xúquer, seguint una línia bastant ben definida que des de Xeresa passa per Barx, Xàtiva, la Vall de Montesa, fins a la Font de la Figuera. En altres mots, l'edifici estructural mostra diversos estils arquitectònics, més i més variats a mesura que reduïm l'escala d'observació.

1. *El muntanyam ibèric*

Hi distingim dues parts: la regió de Castelló i la regió de València. Trets comuns de les regions ibèriques valencianes són la gran abundància de calcàries alternant amb nivells margosos i gresosos del juràssic i cretaci, i la presència d'abundants indrets inhòspits que esdevenen «deserts» demogràfics.

El muntanyam de la regió de Castelló mostra diverses subunitats d'acord amb la disposició estructural: sector plegat septentrional (Tinença de Benifassà, Ports de Morella), sector subtabular coincidint amb les moles dels Ports i de l'Alt Maestrat, sector diapíric (Alcalatén i part de la conca del Millars), els serrats triàsics de l'Espadà i conca del riu Palància, i les serres fallades prelitorials del Baix Maestrat.

La muntanya ibèrica de la regió de València segueix de forma més nítida la directriu general NW-SE. Ací, els amplis anticlinals i

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

sinclinals compartimentats en blocs (Serrania, Camp de Túria), han estat atacats per la intensa erosió del Túria i dels seus afluents. Al sud de la foia triàsica de Bunyol, l'altiplà de Requena i la gran gorja del Xúquer, s'estenen la gran plataforma del Caroig i la canal diapírica de Navarrés. La serra de Corbera i el Montdúver són les estribacions ibèriques més acostades a la mar.

Tot el domini ibèric valencià —montuós i proper a la mar— está solcat per una xarxa fluvial d'abrupte pendent que baixa cap a la Meditarrània (Xúquer, Túria, Palància, Millars, Cérvol, Sénia). És per això que les valls fluvials només de manera excepcional han estat utilitzades com a camins naturals. Les comunicacions han aprofitat més aviat estrets passadissos i corredors estructurals sorgits de la distensió plio-quaternària. Per cert, que aquesta fracturació ha permés i afavorit el vulcanisme submergit i emergit (Els Columbrets) existent a la nostra mar.

2. *El sistema bètic*

Al migjorn, el relleu és més enèrgic i més jovenívol. Es pot prendre com un bell exemple de morfologia estructural on les formes topogràfiques obeeixen tant a les alineacions de plecs i falles, com a la resistència litològica front a l'erosió. El gruix dels materials sedimentaris, la complexitat de les estructures i la violència del plegament augmenta cap al sud, arribant a distingir quatre bandes o subunitats dins el gran conjunt que hom anomena el món bètic: *a*) el prebètic extern comprès entre la Vall de Tavernes i la ratlla d'Alcoi-Bèrnia; *b*) el prebètic intern situat al nord de Monòver -Alacant; *c*) el sub-bètic, estés entre Monòver-Alacant i Crevillent-Elx; i *d*) el bètic estricte o penibètic representat per les alineacions triàsiques d'Oriola i l'Illa Plana. A l'àrea del *prebètic extern* —on predomina la tectònica plegada simple— hi ha una alternança de muntanyes anticlinals on dominen les calcàries mesozoiques i de valls sinclinals reblides per les molasses miocèniques. Així apareix a la vall de Xàtiva i Montesa, a la Vall d'Albaida i a la fossa d'Alcoi, separades respectivament per la Serra Grossa i la serralada d'Agullent-Benicadell. Els rius segueixen les directrius estructurals, les mateixes que han adoptat i adopten les vies de comunicació. A mesura que el prebètic extern s'apropa a la mar, les estructures esdevenen més estretes. Una bona mostra en són les Valls d'Ebo i d'Alcalà i també la Vall de Gallinera.

El *prebètic intern* és un domini de transició al sub-bètic per la qual cosa la litologia i les estructures esdevenen més i més complexes. Les alineacions muntanyenques semblen més desordenades per la incidència dels encavalcaments i els mantells de corriment. Exemples del que diem són el Penyal d'Ifac, la Serra d'Aitana, la Serrella o la Carrasqueta i un poc més al sud el Cabeçó de l'Or i el Puig Campana. Les valls intramuntanes —Foia de Castalla, Foia de Xixona i els corredors de Villena, Elda o Novelda— marquen un notable contrast paisatgístic respecte dels voltants.

El *sub-bètic* es situa a la dreta del Vinalopó en arribar aquesta rambla a Novelda. És un domini de materials molt fluixos davant l'acció erosiva. La tectònica de cavalcament ha provocat l'avançada cap al nord de les calcàries i margues mesozoiques de les serres de la Cava, dels Frares i de Crevillent, que sobresurten poderosament amb pendissos esquerps per damunt dels glacis i depressions quasibé endorreiques (Fondó dels Frares, Fondó de les Neus, etc.). El sub-bètic hi és afectat també per línies de fractura com a resposta a la distensió posterior als cavalcaments.

El *bètic estricte* —anomenat penibètic pels vells geògrafs i geòlegs— el tenim representat per la Serra d'Oriola, formada per calcàries triàsiques. El conjunt és molt esquerp, vist des de les terres al·luvials del riu Segura. Sembla que aquesta unitat estructural es perllonga fins a l'Illa Plana.

3. *Les planes litorals*

Són unitats morfològiques reduïdes, però fonamentals en l'articulació del territori. Aquesta afirmació no deu confondre's amb el tòpic —conscient o inconscient— que identifica el País Valencià amb la planura litoral, abundància i verger florit. Sospite que els viatgers estrangers han contribuït a crear aquesta imatge, con s'esdevé també en altres terres al voltant de la Mediterrània. Cal no oblidar que a les terres mediterrànies, «el viatger, quan pot, procura esquivar els obstacles, circular de plana en plana, passant d'una vall a l'altra... El viatger es troba, es trobava especialment fins ahir, presoner de les terres planes, dels jardins, del litoral enlluernador» (BRAUDEL, 1976, p. 34). Qui llegesca tota l'obra de Mossén CAVANILLES (1795-1797), comprendrà la importància exacta d'aquests àmbits litorals.

Pel que portem dit, és obvi i conseqüent que un territori muntanyós i mediterrani s'haja articulat des del litoral «sempre interes-

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

sant» (ROSSELLÓ, 1969), faixa on els nostres homes, de terra i de mar, s'han afanyat d'una manera ímproba i decisiva. En un sentit ample, convé ací també diferenciar les planes litorals corresponents al domini ibèric de les que trobem més al sud en els contraforts bètics.

Les planes litorals del domini ibèric, o millor les que envolten el golf de València o òval valencià presenten trets morfològics comuns: substrats mesozoics desigualment enfonsats recoberts per materials mio-quaternaris. Aquests raiguers costaners mostren una morfologia diversa segons el comportament de la xàrcia fluvial. De nord a sud trobem el Pla de Vinaròs-Benicarló, la Ribera d'Orpesa-Torreblanca, la Plana de Castelló, el Camp de Sagunt, l'Horta de València, la Ribera del Xúquer i l'Horta de Gandia.

L'altre grup de planes litorals són les emmarcades pel muntanyam de directriu bètica que arriba fins la mar produint nombrosos i variats penya-segats. Si adoptem un criteri genètic (ROSSELLÓ, 1978, pp. 37-75), cal diferenciar per una banda les planes externes d'acumulació com la depressió de Xàbia, els cons del Montnegre i el del Vinalopó i la plana al·luvial del Segura, i per l'altra els raiguers litorals d'Oriola, d'Alacant i de la Marina. Si adoptem un criteri estrictament dimensional, diríem que a les estretes planes situades al nord de la Vila, s'oposen les àmplies plataformes del sud de Campello. Si parlem de comunicacions naturals al llarg d'aquest litoral, comprovem que són prou fàcils a l'extrem meridional però complexes al llarg de les Marines, almenys per terra ferma.

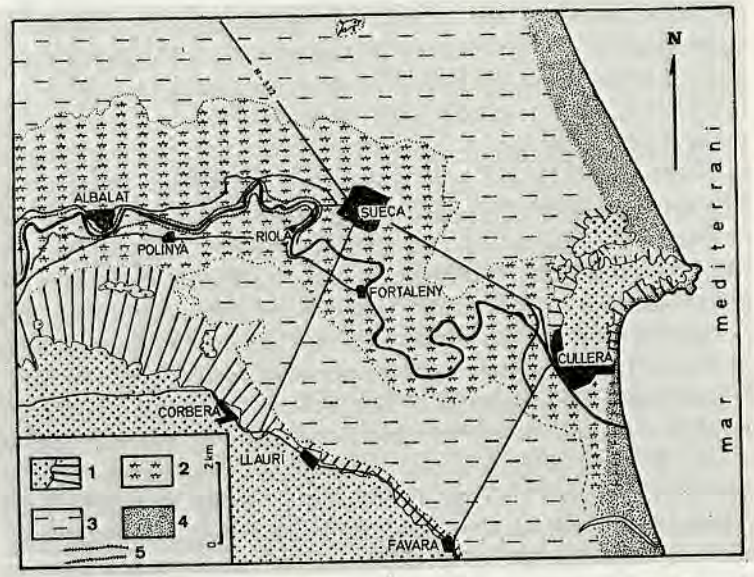

Figura 2. Espais albuferens a la Ribera Baixa del Xúquer (segons Mateu): 1) muntanyes i cons al·luvials, 2) dipòsits fluvials, 3) marjals, 4) platja, 5) mota de vora riu.

Un tret comú a les planes litorals és la repetida presència d'albuferes, prats i marjals. La gran abundància d'aquests dominis amfibis ha fet dir que el litoral valencià és com un rosari d'albuferes: L'Albufereta de Peníscola, el Prat d'Albalat dels Anecs, el Quadro de Castelló, la Marjaleria de Borriana i Nules, els Estanys d'Almenara, la Marjal de l'Horta Nord de València, l'Albufera, la Marjal de Tavernes i Xeraco, la Marjal d'Oliva i Pego, el Salobre de Xàbia i el Saladar de Benidorm o Calp, l'Albufereta d'Alacant, les Salines de l'Aigua Amarga, l'Albufera d'Elx i les llacunes de la Mata i Torrevieja.

Finalment, cal al·ludir a la diversitat tipològica de les costes: penya-segats, platges sorrenques i de còdols... Naturalment, més de 400 Km. de litoral fan que el territori estiga obert a la mar i als perills de la mar (corsaris, tercianes, etc.) Qüestió diferent és parlar de vocació marítima: «del valencià d'avui no direm que viu d'esquena a la mar, però sí que s'estima molt més l'aigua dolça, benvolguda i treballada, que li ha costat molt d'esforç de domesticar i defensar'' (ROSELLÓ, 1969, I, p. 11).

4. *Un clima unificador*

Pot semblar una *boutade* si dic que el territori està afectat per un clima mediterrani amb variants i matisos locals i comarcals, però mediterrani a la fi. Hem d'insistir, però, breument en el significat d'aquesta expressió. Abans de tot, cal remarcar que damunt de la mediterrània terrestre i marítima, hi ha una mediterrània aèria que depén en el seu comportament de les relacions establertes per dos potents centres aliens: L'Atlàntic i el Sahara. Per aquesta raó, el nostre és un clima dependent i molt variable al llarg de l'any.

La Mediterrània modifica en part aquestes relacions, especialment pel fet d'ésser una mar quasi tancada: és una mar normalment més càlida que l'Atlàntic. Aquesta circumstància és més acusada a l'inici de la tardor, moment que coincideix amb pluges intenses si

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

la dinàmica atmosfèrica és idònia. Són els típics temporals de Llevant que «plou com si la porgaren». Aquests temporals —de remarcables conseqüències morfològiques— són els desencadenants de riuades i avingudes tan recordades per la memòria popular.

A escala planetària, els climes mediterranis són una singularitat i una excepció, si tenim present que l'estiu hi és simultàniament sec, càlid i lluminós. La secada i la llum estival són un tret mediterrani. Des d'aquesta òptica, s'entén millor que les cultures mediterrànies hagen potenciat les obres hidràuliques, fent de la necessitat virtut.

Com correspon a les latituds mitjanes, el nostre és un clima «temperat», que etimològicament vol dir barrejat entre les temperatures càlides de l'estiu i les fredes de l'hivern. La presència de la Mediterrània —autèntic regulador tèrmic— impedeix que el contrast siga més notori. La llunyania de la mar o les barreres muntanyoses provoquen la continentalitat i també una major temperància.

Fins ací hem mostrat trets comuns del clima mediterrani, que és el que ens afecta. Vista la qüestió des de Vinaròs fins a Oriola hi ha un mecanisme climàtic homogenitzador com és el predomini dels vents de l'oest al llarg de l'any. Aquests mostren una tendència a la foehnització perquè estem al recer de la Meseta. Són nombroses les dites populars que fan referència al ponent i escasses pluges.

Temperatures i precipitacions són els dos elements climàtics que millor permeten una ràpida classificació climàtica. Pel que fa a les primeres, les tendències són idèntiques en tot el territori (màxim en agost o juliol segons siga més o menys important la continentalitat). Les precipitacions marquen una pronunciada estacionalitat amb secada principal l'estiu i secundària l'hivern. Les pluges abundants són les de tardor, seguides per les caigudes a la primavera.

Malgrat tots aquests mecanismes i pautes comuns, hi ha diferències climàtiques considerables, perquè el territori els modifica d'acord amb la distància a la mar, la latitud i l'orientació de les muntanyes. Atenent a les pluges i a les temperatures podem fer aquesta primera aproximació:

a) Domini ibèric: Les temperatures mitjanes anuals minven des de la mar cap a l'interior, mentre les precipitacions augmenten en aquesta direcció.

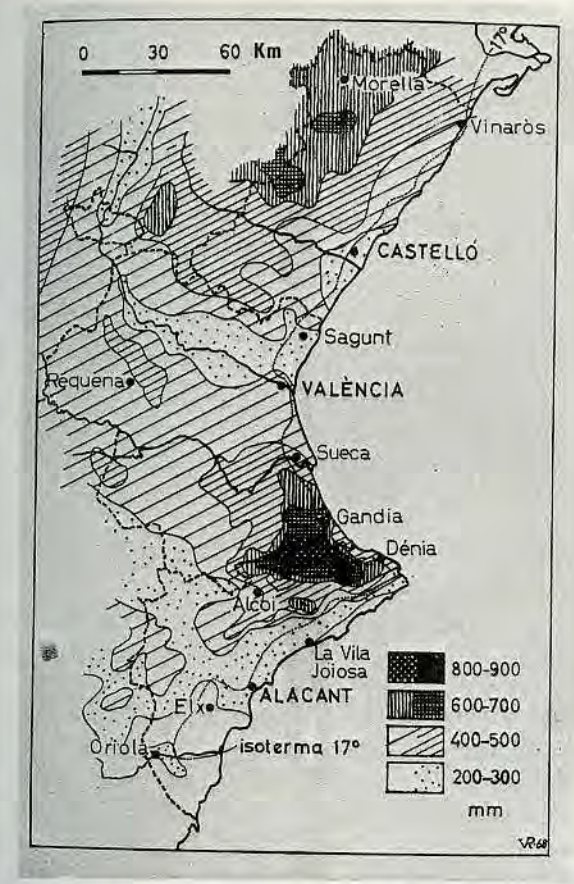

Figura 3. Mapa d'isoietes al País Valencià (Segons Rosselló). Sobre un fons de pluviositat escassa destaquen dos illots plujosos (més de 600 mm. de precipitació anual) als Ports de Morella-Alt Maestrat i a l'interior de la Safor i muntanyes immediates.

b) Domini bètic: les precipitacions minven des del prebètic extern fins al penibètic mentre les temperatures ho fan en sentit contrari.

Naturalment hem parlat en termes molt generals. Filant una mica més prim, podem establir la següent territorialització climàtica al País Valencià.

A les terres altes esteses des dels contraforts de Javalambre i Gúdar fins als Ports de Morella passant per Penyagolosa, l'hivern

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

i el fred són quelcom més que paraules. Les precipitacions anuals hi sumen més de 600 mm.

També a l'altiplà de Requena i la plataforma del Caroig se sent l'hivern i les mínimes tèrmiques. Cal remarcar que la continentalitat hi és present. Les precipitacions són més migrades (400-500 mm.) i la secada estival és més acusada.

Al nord del Xúquer i de ponent a llevant, hi ha una degradació climàtica (menys precipitacions i temperatures més elevades), més accelerada en les terres del nord. Entre Vinaròs i l'Albufera s'assoleix, però, una certa uniformitat. La proximitat a la mar i les altures més modestes del relleu contribueixen en aquesta transició i uniformització.

L'orientació i altitud de la serralada d'Alcoi fa que els vessants septentrionals siguen receptors dels vents humits del NE propiciant unes marcades precipitacions de tardor després de l'eixut estival. El fred i les nevades hi poden ser intensos a l'hivern. Situació diferent trobem als vessants meridionals (Villena, Xixona, Benidorm), on el clima és sec i càlid per la posició sota dels vents del primer quadrant.

Finalment, el migjorn valencià (terres baixes del Vinalopó i del Segura) registra una gran insolació, mentre les pluges no solen arribar als 300 mm. Es un terrirori subàrid.

Intensament lligat amb les característiques climàtiques i amb la natura de les morfoestructures, funciona el règim hidrològic dels rius. Els nostres són rius mediterranis i, per tant, d'aigües curtes. Hi ha qui ha parlat d'un País sense rius: «Rius, allò que es diu rius, no en tenim més que un: el Xúquer. Els altres són riuets». És una mitja realitat: en efecte, el Xúquer és l'únic que avui arriba amb un cabal respectable a la mar. Els altres rius amb nom conegut (Túria, Segura, Millars, etc.) són aprofitats al màxim, i l'aigua no arriba a la mar, o n'arriba molt poca.

De rius secs, rambles, barrancs, torrents, regalls, rieres, *cañadas* i *regalladores*[1] n'estem ben assortits. Sovint només hi corre aigua després de ploure. Si han estat precipitacions extremes, produeixen les terribles vingudes de la tardor que aboquen a la mar aigua i fang de les muntanyes immediates. Al País Valencià,

[1] Aquesta extensa toponimia està vigent al País Valencià. *Regall* es diu a un barranc de la Vall d'Alba, *riera* s'utilitza entre Peníscola i Alcossebre, *cañada* és emprat a Requena i *regalladores* a Santa Pola.

Figura 4. Els rius valencians (segons Rosselló). Només assoleixen categoria de grans rius el Xúquer i el Túria, responsables de les majors extensions regades. Tot i això, els altres rius autòctons, gràcies als embassaments i assuts, són aprofitats al màxim.

des de sempre, homes han lluitat contra aquesta agressivitat de l'aigua.

5. *Una valoració del territori*

El País Valencià és un àmbit territorial mediterrani, que és tant com dir un àmbit de contrastos i oposicions entre la muntanya —o millor, les muntanyes— i les planes, entre el litoral i l'interior, entre el nord i el migjorn, entre el centre i la perifèria. A més a

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

més, és un territori obert i sense fronteres cap a les terres d'Andalusia o de la Catalunya, i ple de passadissos per anar a la Meseta o a l'Aragó. És un espai que convida a les relacions —amicals o enfrontades— al seu si. Gent del nord i del sud, de llevant i ponent han aprofitat aquesta llenca de vora mar per comunicar-se, per conviure o per combatre's.

S'ha dit que el País Valencià és un *camí* (ARACIL, 1980), un camí costaner. El territori ho ha permés i ho ha afavorit: anar de Vinaròs a Alacant era una tasca relativament fàcil per la mar. Les vies de comunicació actuals subratllen aquest paper del territori litoral. D'altra banda, anar de València a Madrid no és massa dificultós pel camí de Xàtiva i la Font de la Figuera.

Tanmateix, no oblidem que el nostre és un territori allargassat i estret, el que vol dir que les relacions no van sempre cap al centre; ni el centre fa sempre la funció de llaç entre el extrems: la gent de Vinaròs i d'Oriola tenen motius suficients per desanimar mútues amistats, parentius o vincles més o menys voluntaris: «La distància és un gran enemic per a ésser o sobreviure un país» (ROSELLÓ, 1979).

Un territori, doncs, on lluiten l'heterogeneïtat i l'homogeneïtat, com en la resta de les terres mediterrànies...

El territori, però, és inintel·ligible sense la presència activa dels homes. I a poc a poc, els valencians s'han fet un espai adequat a les seues necessitats, amb les roturacions, els abancalaments, les obres d'infraestructura, el creixement urbà, etc. Hi ha molts indrets, i comarques quasi senceres, que són autèntiques creacions de l'home.

II. L'INDICADOR DEMOGRÀFIC

Com hem dit a l'inici, ací reduirem la variable humana del consum d'espai a una qüestió demogràfica per tal d'afavorir una exposició clara. Si parlem, però, de l'augment demogràfic, de les característiques de la població, de l'estructura ocupacional o de la distribució espacial és perquè són elements indicatius d'esdeveniments històrics, marcs de relacions socials, nivells tècnics assolits, pautes culturals, etc. És, per tant, des d'aquesta òptica que la demografia esdevé un indicador valuós per comprendre l'home

que aprofita un espai i que l'habita. Avui la demografia diferencia les característiques poblacionals de les societats de l'Antic Règim de les que són comunes a les societats industrialitzades. Al període de canvi i adaptació hom l'anomena transició demogràfica.

Pel que fa al País Valencià, un estudi correcte de l'evolució demogràfica es pot fer només a partir de 1857, any del primer cens espanyol. Abans, tenim el que hom anomena l'època pre-estadística, perquè els recomptes de població no es fan amb criteris demogràfics (PÉREZ PUCHAL, 1976, 11.).

1. *L'antic règim demogràfic*

Com acabem d'assenyalar, l'estudi de l'antic règimen demogràfic a les terres valencianes mostra gran dificultat pel criteri emprat en els diferents recomptes. Deixem constància de determinats problemes comuns a tot el període:

Pobresa de dades, que impedeix de conèixer la dinàmica, les característiques i l'estructura de la població censada. En la majoria d'ocasions, sols s'indica el nombre de veïns de cadascuna de les entitats de població.

No és fàcil donar un coeficient vàlid per a tots els casos a l'hora de passar tots els focs o veïns a habitants. A ca nostra s'han barallat coeficients del 3, 4, 4,5, 5, 6 i fins i tot 7. Els més emprats han estat els de 4,5 i 5.

El grau d'ocultació de cadascun dels recomptes. Per exemple, el de Campoflorido caldria augmentar-lo en un 60%.

Les unitats mínimes de poblament (masos, caserius, llogarets, etc.) no solen respectar-se i s'afegeixen als pobles on pertanyen. Així, en 1510, «Corbera ab tota la Baronia 217 cases... Llombai e tota la Foya 321 cases».

La desaparició i aparició de poblats, l'evolució de les demarcacions territorials i fins i tot de l'extensió del País Valencià constitueixen problemes tècnics més o menys solubles, però que fan molt laboriosa la tasca d'analitzar aquests documents.

Als llibres parroquials —imprescindibles per una visió més ajustada de la realitat— sol estar subestimada la mortalitat (en especial la infantil) i també la natalitat.

L'augment demogràfic

Una elevada natalitat, una notòria mortalitat infantil i una curta esperança de vida en nàixer són trets comuns a les societats

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

de l'antic Règim que a la llarga sols permeten un vacil·lant augment poblacional. PÉREZ PUCHAL (1972, 22) ha confeccionat un quadre-síntesi on es mostra —dins la relativitat de les fonts— les successives alternàncies demogràfiques al llarg de l'època pre-estadística.

Evolució de la població al Regne de València

Data	Cases	Habitants	Creixement anual acumulatiu (%)
1418 ca.	100.000	400.000 a 450.000	—
1469 ca.	63.894	255.000 a 287.000	—0'88
1510	—	272.775 ?	—
1565-1572	64.220	256.500 a 289.000	0'005
1609	96.731	387.000 a 435.000	1'07
1610	70.000	280.000 a 315.000	—27'64
1646	62.000	248.000 a 279.000	—0'34
1714	78.819	315.000 a 355.000	0'36
1735 ca.	95.500	382.000 a 430.000	0'91
1761	151.128	604.500 a 680.000	1'75
1768	—	640.000	—
1787	—	861.000	1'57
1797	—	907.500	0'52
1843	—	1.118.987	0'46
1857	—	1.212.432	0'58

[Segons PEREZ PUCHAL]

A la llum del quadre és palés el moviment fluctuant del volum demogràfic valencià. Després de la retracció del segle XV —que s'havia iniciat el segle anterior— com a conseqüència de les mortíferes pestes, el Cinc-cents assisteix a una notable recuperació del potencial humà que es troba interrompuda per una dràstica decisió política: l'expulsió dels moriscos. Després, el segle XVII és un període abundant en segones cartes de poblament. La repoblació però, va ser realitzada majoritàriament per gent del Regne de València i en determinats indrets per gent forània, en especial mallorquins. Cada vegada hi ha més proves de la irregularitat, intermitència i inestabilitat al llarg del procés de repoblació. Probablement, fins el segle XVIII no es recuperen els efectius demogràfics que el territori valencià tenia abans de l'expulsió, tot i que l'inici de la recuperació demogràfica sembla produir-se ja des de

1680, coincidint amb el comportament de determinats sectors econòmics. Pot deduir-se aquest canvi de les sèries parroquials estudiades entre altres llocs a Castelló de la Plana, Serra d'en Galceran, Vall de Xaló, Crevillent, Oriola, Almoradí i Monforte.

Tothom accepta la importància demogràfica del segle XVIII referida a les terres valencianes. Mossén CAVANILLES —el clergue il·lustrat format a Europa— ho repeteix una vegada i una altra a les *Observaciones*. Després ho han constatat historiadors, geògrafs, economistes, juristes, etc. Els símptomes de creixement són irrefutables si tenim en compte les roturacions de terres marginals, les bonificacions d'espais pantanosos, la creació de pobles de colonització, el carreratge de viles i ciutats, etc. Els raonaments i opinions dels estudiosos es troben, però, dividits quan volen quantificar el volum demogràfic de la centúria i especialment quan exposen les causes favorables al creixement de la població. Mentre uns hi veuen una mostra de la gran vitalitat dels valencians, d'altres creuen que es superen les possibilitats de creixement d'una societat de l'Antic Règim i invoquen l'arribada d'immigrants. L'estructura poblacional de 1787 és incompatible amb una arribada recent de gent forània, per la qual cosa si el flux forani immigratori va ser significatiu, cal situar-lo a la primera meitat del segle XVIII.

Quan es superen les dificultats dels inicis del segle XIX (elevacions de preus, crisis de mortalitat de 1803 i 1804 i de subsistència de 1812-13, la guerra del francés), l'augment demogràfic és una realitat sols interrompuda per episodis de malalties.

Estructura demogràfica

Com hem comentat abans, els recomptes pre-estadístics solen ésser molt pobres per traure'n conclusions quant a les característiques demogràfiques d'una població. Una excepció a la norma és el cens de Floridablanca (1787) que permet una anàlisi molt acurada de determinats aspectes. És obvi que les conclusions no poden generalitzar-se a tot el període pre-estadístic, però almenys s'acompleix un paper indicatiu.

La població valenciana a les darreries del segle XVIII és una població jove: la meitat dels efectius tenen menys de 25 anys. Aquesta visió cal emmarcar-la dins unes elevades taxes de natalitat i mortalitat i una esperança de vida en nàixer molt curta. Sens dubte, les sèries parroquials estudiades fins ara mostren lleugeres variacions respecte a aquestes xifres indicatives. Cal no oblidar,

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

tanmateix, la forta irregularitat en les distribucions per edat quan s'opera a escala local, donada la selectivitat de determinades crisis demogràfiques que poden deixar molt delmats determinats grups d'edat.

Pel que fa a l'estructura professional, és clar el pes de l'agricultura en les societats a l'Antic Règim. Al cens de Floridablanca, les activitats artesanals assoleixen un nivell superior respecte al conjunt espanyol, però òbviament la societat valenciana depenia de la terra: qualsevol esdeveniment lligat a ella (collites, preus, propietat, etca.) ràpidament supera el món agrari per afectar tot el conjunt social. Bona prova del que deiem, són les crisis de subsistència, que es presenten repetidament.

Distribució de la població

La distribució de la població valenciana al llarg del període preestadístic manté mes semblances dins d'ella mateixa que entre el primer i darrer cens oficial. Abans de 1857 hi ha variacions

Figura 5. «Diseño de la ciudad de Orihuela», (1760).

importants, però d'una altra escala al costat del canvi més immediat a nosaltres.

Acceptat el caràcter agrari de l'economia tradicional i pre-industrial, la població tenia una major dispersió superficial que avui dia. Que les planes costaneres ja estaven més poblades que la muntanya és innegable, però no amb la desproporció actual. Que les ciutats ocupaven un lloc preeminent també és cert, però sense arribar a les actuals capitals macrocèfales.

El 1646 el Regne tenia 61.324 cases, si descomptem les 236 de Capdet. El 22,5% de cases es trobaven a la ciutat i horta de Valèn-

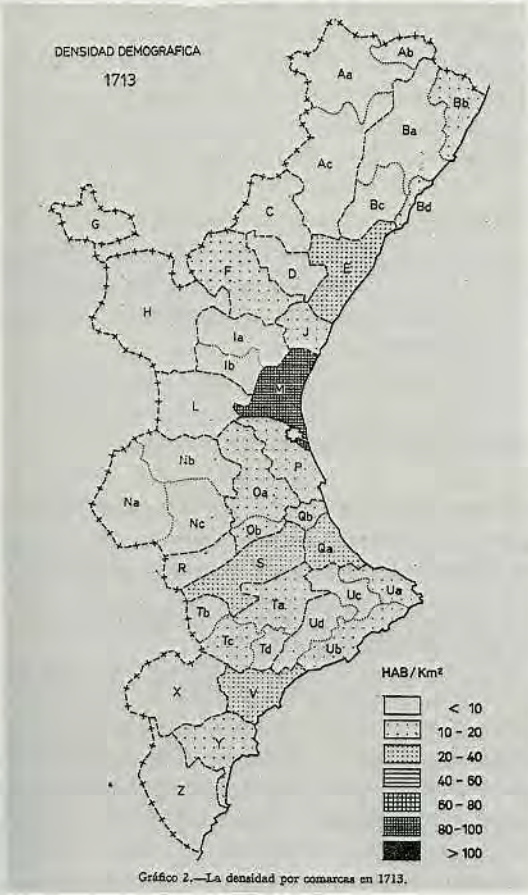

Figura 6. Densitat demogràfica el 1713 i el 1786 (segons Burriel).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

cia, el 5,4% a la Plana, mentre el camp d'Alacant representava el 3,3% del conjunt. A banda d'aquestes comarques, les màximes densitats es trobaven a la resta de comarques litorals i a la Costera, Vall d'Albaida i Valls d'Alcoi. Els nuclis urbans més importants d'aleshores eren València, Oriola, Xàtiva, Alacant i Castelló.

A principis del segle XVIII les densitats demogràfiques comarcals eren baixes, molt baixes si tenim present que la majoria tenien menys de 10 h./km². L'excepció es trobava a les comarques presidides per un nucli important o on es practicaven conreus regats. BURRIEL (1978) adverteix la marcada dualitat de la població entre l'interior i la costa, però «les diferències no són importants i la pressió demogràfica és baixa pertot arreu».

L'augment demogràfic del segle XVIII representa una progressiva polarització social i poblacional a les terres costaneres i a les de migdia, a més de les àrees artesanals de la Vall d'Albaida i dels voltants d'Alcoi: així ho mostra el mapa de densitats comarcals corresponents a 1787 (CASTELLO TRAVER, 1978). En qualsevol cas, si fórem molt estrictes en els criteris de definició de ciutat, potser que a les darreries del segle XVIII només podríem considerar con a tals València i Alacant. La resta dels nuclis grans —com Oriola, Elx o Castelló— tenien una població dedicada majoritàriament a l'agricultura.

2. *La transició demogràfica al País Valencià*

Ací ens trobem amb una cronologia i una tipologia específiques, que no segueixen el model clàssic anglés. Per tal d'obtenir claretat en l'exposició cal al·ludir als tres elements definitoris:

—Nova actitud demogràfica de la població.
—Canvi en l'estructura professional.
—Redistribució de la població, coetània al procés d'urbanització.

Per una sèrie de factors no del tot avaluats —millora de la dieta alimentària, avanç de la medicina i de les condicions sanitàries, situació econòmica general— hom assisteix des de 1880-90 a un retrocés de la mortalitat, en especial la infantil, que permet uns saldos vegetatius importants. Per contra, el descens de la natalitat tardaria uns quants anys a iniciar-se, la qual cosa va permetre un increment substancial de la població. Cal no oblidar, tanmateix,

que les darreries del segle van conèixer una pàssia de còlera (1885) i l'any 1918 una altra de grip.

Al llarg del segle actual, l'augment demogràfic del País Valencià assoleix les proporcions que s'indiquen al quadre.

ANYS	VALOR ABSOLUT	% RESPECTE AL CONJUNT D'ESPANYA
1900	1.587.000	8'5%
1910	1.704.000	8'5%
1920	1.745.000	8'1%
1930	1.896.000	8'0%
1940	2.176.000	8'4%
1950	2.307.000	8'2%
1960	2.480.000	8'1%
1970	3.073.000	9'1%
1975	3.411.000	10'6%
1981		

El creixement demogràfic fins el 1960 ha estat pausat, i contribueixen en aquesta lentitud les pèrdues demogràfiques derivades d'emigracions al nord d'Africa primer, i després a Catalunya i també a França i altres països europeus. Cal emmarcar aquests moviments poblacionals dins la crisi del model agrari tradicional que havia permés una colonització efectiva del territori al llarg del segle XIX però que als inicis del segle XX s'esgota quan no hi ha més terres a roturar i minven ràpidament els rendiments a les terres marginals. Restaven altres vies: intensificar l'agricultura (regadius, nous conreus, etc.) per donar treball als excedents de les comarques interiors. (Per ací s'explica l'arribada de la gent de la muntanya a les planes, però no tots els braços eren absorbits; o el camí de la industrialització, que assoleix una certa acceleració als anys 20 i s'interromp als inicis dels 30).

En altres paraules, el període 1900-1960 no és un tot homogeni i cal diferenciar comarques on les tendències poden ésser contraposades. Dins d'aquests àmbits, es produeixen acceleracions i deceleracions d'acord amb les diferents etapes sociopolítiques i econòmiques (els anys vint, la crisi econòmica, i la guerra civil i l'autarquia).

Des de 1960 assistim a un «boom» insospitat del creixement demogràfic: el País Valencià s'industrialitza, s'urbanitza i polaritza més i més els seus habitants. Al mateix temps, el territori es

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

converteix en punt d'arribada de fornades de gent vinguda d'altres terres peninsulars cada vegada més llunyanes i empobrides. Definitivament el model agrari tradicional s'ha esgotat i com a substitut va conformant-se un nou marc de relacions socials tant al camp com a la ciutat.

Nova actitud demogràfica

La transició demogràfica implica també unes noves pautes de comportament de la comunitat, tot i que no siga un fenomen simultani al camp i a la ciutat ni tampoc a les diferents capes socials. Cal entendre, doncs, que estem davant un camí decisiu, però difícil de fixar cronològicament per a tot el territori. Fet i fet, hi intervenen components culturals, on no es produeixen ruptures tan radicals.

La nova actitud demogràfica representa una reducció de la natalitat, i és la resposta a un previ retrocés de la mortalitat, en especial

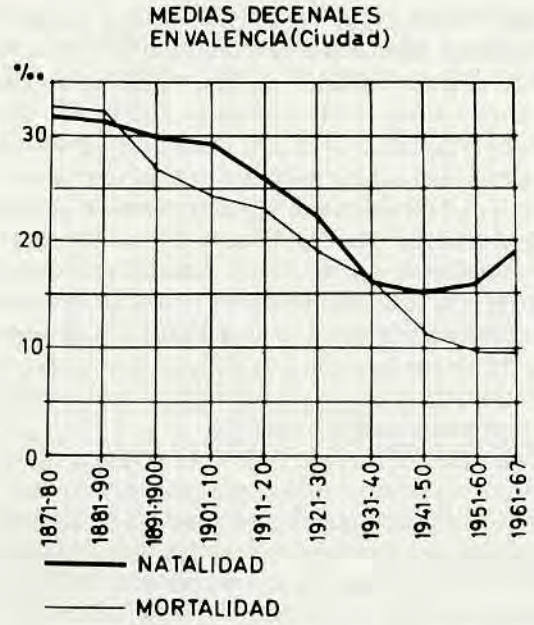

Figura 7. Natalitat (traç gros) i mortalitat a la ciutat de València, expressada en mitjanes decennals (segons Pérez Puchal).

la infantil, i a l'increment de l'esperança de vida de la població. Potser la major edat dels novençans és també una expressió d'aquests nous comportaments.

A la ciutat de València, el canvi de tendència de la natalitat —i per tant la pràctica del nou comportament— es mostra nítidament el 1909. És un any que serveix de referència a l'hora d'avaluar el conjunt del País Valencià. En efecte, la piràmide d'edats corresponents al 1910 ens mostra una població molt jove a les terres valencianes: la base és ampla i la minva cap als estadis superiors s'efectua de forma escalonada. Es una piràmide típica d'una població pre-industrial.

L'any 1920 hi ha un retrocés en la base, explicable per la incidència de la pàssia de 1918 i, el que és més significatiu, per una reducció de la taxa de fecunditat. Aquest cens indica que acaba d'iniciar-se l'envelliment de la població del País Valencià com a conseqüència del nou comportament vital. Una tendència que —malgrat la política natalista oficial de postguerra— va accelerant-se fins els anys 60, quan els moviments immigratoris reviscolen les taxes de natalitat, però no les de fecunditat.

Emigració i immigració són peces claus per comprendre el món valencià del segle XX. Els indrets afectats pels corrents emigratoris poden arribar avui fins i tot a mostrar creixements vegetatius negatius, mentres les àrees d'immigració han vist omplir-se les bases de les piràmides. Dos mons diferents al si d'un mateix territori.

Reorganització de l'estructura professional

Un tret específic del nostre segle, i més concretament des dels anys 50, és la substitució de l'agricultura com a l'activitat principal dels valencians: d'un país agrari es passa a una societat industrial i de serveis. Molts matisos serien necessaris, però a la fi pot acceptar-se aquesta generalització:

POBLACIÓ ACTIVA
SECTORS

Any	*Primari*(%)	*Secundari*(%)	*Terciari*(%)
1950			
1962	38,4	31,8	29,7
1975	16,8	44,8	38,4
1981			

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

La reculada de la població agrària ha estat efectiva tant en termes relatius com en termes absoluts: el 1973 la població industrial va arribar a duplicar els efectius del sector primari. Els serveis assoleixen un pes més gran en el conjunt els darrers anys a mesura que el procés d'industrialització es consolida, juntament amb la urbanització i amb el creixement del turisme.

Aquest canvi de l'estructura professional ha vingut acompanyat pel creixement relatiu i absolut de la població assalariada a la indústria i als serveis, i també de la progressiva incorporació de la dona als treballs productius fora de casa. Sens dubte, ha emergit una nova «formació social».

Redistribució de la població: la urbanització

El creixement de les ciutats i la pèrdua de pes relatiu del camp és, sens dubte, el tret demogràfic definitori del País Valencià al segle XX. Parlar —o, millor, continuar parlant— del territori com un món agrari i rural és un tòpic fals i del passat. Avui, aquest és un àmbit on predomina la ciutat i les activitats industrials i de serveis. Cal no oblidar que a principis de segle del milió i mig de valencians, el 40 per 100 vivien a les ciutats, mentre l'any 1975 dels tres milions i mig d'habitants n'eren urbans tres quartes parts.

El procés d'urbanització ha assolit un ritme més accelerat que a la resta d'Espanya, en especial a les ciutats compreses entre els 10.000 i els 100.000 hab. Conseqüència d'aquesta concentració de la població, el territori mostra una densa xàrcia urbana vora el litoral, que ha estat batejada com el «Carrer Major» del País Valencià, i també a la Vall del Vinalopó.

Dins d'aquesta xàrcia, hom pot distingir diferents nivells d'agregats urbans: l'àrea metropolitana de València, l'área urbana-metropolitana d'Alacant-Elx, l'àrea urbana de Castelló i els espais urbans d'Alcoi, d'Elda-Petrerl, de Gandia, de Xàtiva i de Sagunt. Aquests són els indrets on es concentren les principals activitats econòmiques, els serveis i bona part de la població del País Valencià.

Però parlar d'urbanització exigeix al·ludir també a un altre fenomen complementari: la rurbanització. Avui la ciutat no s'acaba als afores ni als barris perifèrics, ans al contrari: s'allarga fins als dominis rurals a través de l'exportació de la vida urbana, com són les residències secundàries, els obrers-camperols, els camperols-urbans, etc. Els mitjans de comunicació i de transport en són els vehicles de penetració.

III. LA VALORACIÓ DEL TERRITORI

Per separat, hem vist fins ara les dues variables principals —població i territori— que intervenen en l'aprofitament humà d'un espai. Hem assenyalat ja com un territori reduït (uns 23.000 km²) i montuós ha acollit —en especial els darrers segles— un nombre creixent de població, i òbviament han anat modificant-se les formes d'aprofitament dels recursos. Sense aquestes premisses, és imposible d'entendre tot el profund significat del poblament humà.

Una vegada més convé al·ludir i retenir aquestes dades. Entre 1787 i 1975 la població valenciana ha passat de 812.174 habitants a 3.411.218. Al mateix temps s'ha alterat substancialment l'estructura ocupacional, com ens mostra el quadre

POBLACIÓ ACTIVA VALENCIANA (%)

	1787	1975
Primari	69,7	16,8
Secundari	15,1	44,8
Terciari	15,1	38,4

Com poden veure, la població que ocupa i explota el territori ha experimentat una gran modificació tant en termes quantitatius com qualitatius. A més a més, la població ha esdevingut majoritàriament urbana. La conclusió, per tant, és senzilla: les normes, comportament i intensitats dels aprofitaments s'han alterat a les terres valencianes.

De tot açò no cal deduir que, abans del segle XVIII, l'aprofitament dels recursos fóra estàtic; ans al contrari, tot procés d'ocupació humana és un fenomen dinàmic. Així, un àmbit pot ser valorat o aprofitat de forma més o menys intensiva, sempre que es dispose de tecnologies adequades, o l'organització social ho possibilite. Un mateix espai pot haver estat aprofitat per a una sola finalitat, o dues de complementàries, i avui continuar de forma semblant, o mostrar noves utilitzacions. Una innovació tècnica pot modificar els aprofitaments d'una regió... És clar que les possibilitats són variadíssimes. Sense buscar una sèrie completa de tipus, presentem ací alguns exemples d'aprofitaments humans del territori valencià, i després vindran les conclusions.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

1. *Casos i exemples:*

El cas de Torrevieja.

Segons CAVANILLES (II, p. 295): «contiguo al cabo Cervér mirando al sudeste se ha ido formando una población llamada Torre Vieja, donde 25 años antes había tres familias, y actualmente 106, ocupadas casi todas en las varias faenas de las salinas». Fins al segle XVIII la llacuna no era explotada perquè la sal «tenia cierta amargura y virtud purgante y por tanto empezó a despreciarse, hasta que se descubrió el modo de hacerla útil» mitjançant l'obertura de l'Acequión per on entra l'aigua de la mar a la llacuna. Ací, una innovació tècnica modifica la forma tradicional d'ocupar el territori i permet una reorganització del poblament. Probablement les primeres famílies serien immigrats genovesos. Després el poblament es consolida, i ja en 1820, Torrevieja fou segregada del terme matriu d'Oriola. Per aquesta raó, en la cartografia històrica l'actual llacuna de Torrevieja és retolada com d'Oriola.

El cas de Torrevieja serveix per avaluar la importància de determinades innovacions tècniques en la intensificació de l'aprofitament de l'espai. Els inicis de les activitats extractives solen constituir una bona mostra del que comentem, i sovint provoquen l'arribada de gent en un espai de temps curt. Si canvien les circumstàncies, és un aprofitament que decau ràpidament.

El cas de Benimaclet

Avui Benimaclet és un barri de la ciutat de València, però ha estat poble independent fins el 1882. Cent anys després, la gent en parla com si encara ho fóra: «Me'n vaig a València», diuen. Era un poble de l'Horta, un poble agrari vora del camí d'Alboraia. Ara, ni és poble, ni és agrari, malgrat que hi resten llauradors. L'agricultura ha retrocedit simultàniament amb l'avançada d'edificis i carrers que han unit Benimaclet a València. Millor, València ha atenallat Benimaclet. Camp i ciutat han pugnat per l'ocupació del territori triomfant-hi la més poderosa. Ha estat una lluita territorial ben palesa, com ho prova la Séquia de Rascanya, que rega les terres de Benimaclet: després de la guerra, la Séquia de Rascanya regaba unes 60.000 fanecades, i ara només se'n reguen unes 18.000. La resta s'ha convertit en terra erma, en secà d'asfalt.

Aquest canvi en l'aprofitament humà del territori pot comprovar-se mijançant la cartografia i també amb enquestes entre la gent que ha viscut el canvi: l'indiquen que tal indret era el camp de determinada persona, que el Politècnic provocà un grau conflicte a l'hora de les expropiacions, que la séquia circula soterrada per sota del Club de Tennis, que... El procés, però, és més complex. Hi ha llauradors de Benimaclet que han reinvertit comprant terres al secà (Llíria), i les han transformades en nous regadius...

El cas de Benimaclet pot servir de símbol del conflicte existent entre aprofitament agrari i creixement urbà. Abans havíem esmentat —des de la perspectiva demogràfica— el gran impacte derivat dels processos d'urbanització. Ací veiem que les ciutats valencianes han provocat també una forta alteració en les utilitzacions humanes dels espais dels voltants. Potser que la més dràstica i espectacular siga la desaparició de l'agricultura, però n'hi ha d'altres, com l'agricultura a temps parcial, una major especialització i intensificació de conreus, el «guaret» especulatiu, etc.

Figura 9. Alqueria del Roig de Coll (any 1966): hi era on ara es troben les instal·lacions de la Universitat Politècnica de València (fotografia cedida per I. Sarrión).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Alcosser era un llogaret de la Baronia d'Alberic, situat entre la Séquia Reial i el riu Xúquer, i prop de la confluència amb el riu d'Albaida. Ha estat un lloc famós de la Ribera Alta, perquè era un dels millors indrets per travessar el Xúquer abans de la construcció dels ponts. Alcosser era un poble de moriscos, i després de 1609 va ser repoblat amb moltes dificultats.

Quan Mossén CAVANILLES (1795, I, p. 198) passa per Alcosser, escriu: «Catorce años hace aún existía Alcocér con su Iglesia, y buena parte de la población. Situado a la orilla del Xúcar... estaba siempre expuesto á innundaciones: padecían repetidas pérdidas sin escarmentar, caían edificios, quedaban sin cosechas sin desamparar sus hogares. Llegó en fin el término fatal, acabando con el pueblo las aguas del Sellent, Albayda y Xúcar, y hoy día son campos cultivados lo que poco ha fueron edificios». A l'arxiu d'Alberic hem trobat un recompte de població de 1776, quan a Alcosser vivien 27 veïns («todos labradores menos un tendero»). La riuada de 1779 va assolar el poblet, del qual hem buscat testimonis materials en aquell indret i no hi hem trobat res: els camperols han esborrat qualsevol resta humana.

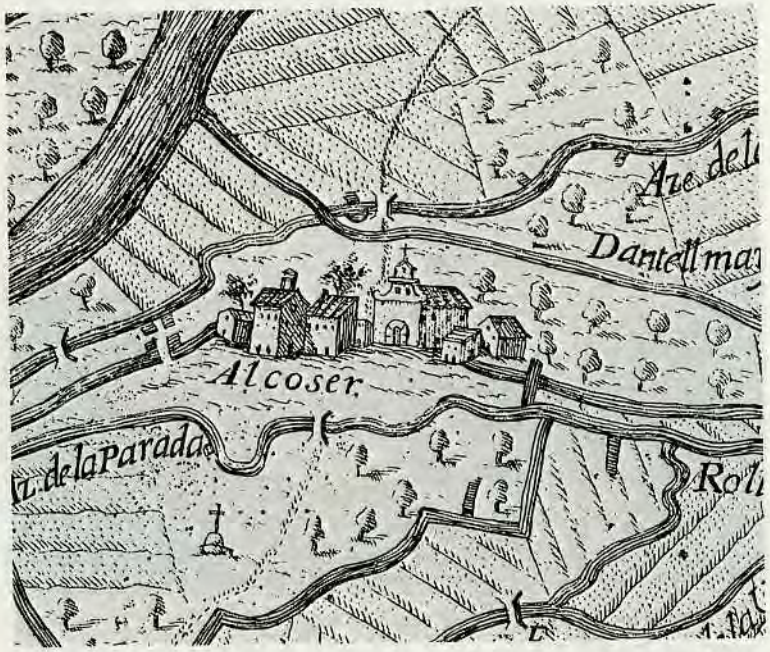

Figura 10. Alcosser, segons el mapa de J. de Roxas (1764).

Un exemple semblant és el canvi d'aprofitament a Alasquer, també a la Baronia d'Alberic. L'estiu de 1981 han estat esbucades parets de l'antic despoblat amb un bulldozer, per acondicionar el territori per a l'agricultura.

Si hem comentat el cas d'Alcosser, ha estat per avaluar determinats fets extraordinaris (terratrèmols, riuades, gelades, etc.) que poden fins i tot col·lapsar un ús previ de l'espai. De vegades, l'home torna a refer la situació (p.e.: Guardamar va ser destruït pel terratrèmol de 1829, i reconstruït a la part baixa de l'antic poble d'acord amb les directrius de l'enginyer José de Larramendi, que

Figura 11. Campos de Arenoso (any 1966): avui el poble ha desaparegut per l'embassament (fot. cedida per I. Sarrión).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

aconsellà les plantes baixes i el carreratge en quadrícula). Alcosser, però, és un exemple de nova utilització després de la desfeta, utilització purament agrària, fins l'extrem de no trobar-hi restes d'edificacions.

Sense allargar innecessàriament la qüestió, podem esmentar encara els embassaments. La tradició constructiva a les terres valencianes ve de lluny però ha assolit una gran expansió al segle XX. Una pantà implica una alteració dràstica del recinte submergit que de vegades ha afectat fins i tot els nuclis d'habitació propers: és el cas de Campos de Arenoso, Loriguilla, Tous, Benagéver, alguns dels quals han estat traslladats a un nou emplaçament.

El Polígon del Mediterrani

És un espai industrial de descongestió situat a la marjal d'Albuixec i Massalfassar (l'Horta nord) per iniciativa del I.P.I. que preveia la instal·lacio de 36 empreses a les 200 ha. dessecades. Ha estat valorat fonamentalment el preu del sòl i les possibilitats de comunicació oferides per l'autopista dins del conjunt metropolità estés entre Sagunt i Almussafes. No lluny d'aquest polígon es troba la platja de la Pobla de Farnals, autèntica urbs estiuenca valenciana. Tant l'ocupació humana per a l'oci com les fàbriques han alterat una dedicació més antiga d'aquest àmbit: el conreu de l'arròs. Els arrossars, però, només es van estendre després de la bonificació d'aquesta marjal. Des del segle XVIII, doncs, aquest espai ha passat de terra quasibé pantanosa a conreu d'arrossar, i darrerament a lloc d'oci o d'instal·lacions fabrils, mentre la resta ha esdevingut terra erma.

Al voltant de les nostres ciutats i com a conseqüència d'un procés de reordenació urbana, hem assistit a una proliferació de polígons industrials o d'àrees de localització industrial preferent, que han alterat l'ocupació humana anterior. L'expressió més palesa del que diem pot trobar-se a l'àrea metropolitana de València. A la resta del País Valencià hi ha exemples també força significatius, com el Serrall de Castelló, el Port de Sagunt, els voltants d'Alcoi i Alacant, la indústria de la sabata a la Vall del Vinalopó, el taulellet de la Plana, etc... Un canvi significatiu que ha motivat transformacions paisatgístiques arreu de les zones més dinàmiques del territori.

Benidorm

És l'expressió màxima, més acabada i exemplificadora del canvi d'aprofitament humà a les terres litorals valencianes. Hi ha, però, més Benidorms: Torrevieja, Peníscola, Cullera, Benicàssim, Altea, Gandia, Orpesa, la Pobla de Farnals, Sant Joan i el Campello, Alacant, Vinaròs, Xàbia,... Podria allargar-se la llista. Potser seria més curta si només indicàvem els dominis *menys* modificats del litoral.

Benidorm ha crescut ràpidament en 20 anys: la superfície edificada el 1955 era d'uns 5.000 m², mentre el 1977 n'havia ultrapassat els quatre milions! L'arribada turística ha capgirat un poble de 2.955 habitants en 1940, que havia conegut ja els anys 1920-30 un corrent turístic fornit per murcians, madrilenys i alcoians. Els anys del veritable «boom» comencen després de 1955-56. Les previsions del pla d'urbanització de 1956 de l'arquitecte Muñoz eren de convertir Benidorm en una ciutat jardí de luxe, on els xalets estarien aïllats per extenses àrees d'arbres. Però els criteris estètics de primera hora han estat força superats per altres d'especulatius que han fet una ciutat espessa i congestionada, a base de grans blocs d'apartaments.

2. *Plets entre la llaurança i la ramaderia*

Sens dubte, és un tema repetit, almenys a totes les terres del voltant de la Meditarrània: entre llauradors i ramaders poden establir-se relacions de complementarietat, però predominen més aviat els interessos contrapuntats quan uns i altres volen aprofitar un mateix espai amb dedicacions contraposades. Com una mostra d'aquesta pugna, podem recordar els esdeveniments produïts a la vila de Castelló de la Plana, a les darreries del segle XVIII (CORONAS, 1981, pp. 49-63): l'augment demogràfic del set-cents —a més d'un creixement urbà als ravals— va significar també una extensió de la superficie conreada, amb noves bonificacions a la marjaleria i una certa expansió de la garrofera pel secà; una cosa i l'altra reduïen l'herbatge per als ramats. Així, tot al llarg de la segona meitat del segle XVIII hi ha continus plets de difícil solució, perquè les ordinacions municipals no estaven adequades a l'expansió agrària que s'havia produït. Finalment, quan, per ordre del Consell de Castella, es van redactar (1774) i aprovar (1784) les noves Ordenances, van ser els interessos agraris els que van eixir més beneficiats.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Aquest exemple —repetit arreu del País Valencià— ens permet una reflexió a propòsit del marc jurídic com element clau a l'hora d'explicar els canvis en les ocupacions i utilitzacions humanes del territori, com és el cas de les anomenades *Segones Cartes de Poblament* —posteriors a l'expulsió dels moriscos—, que esdevenen el marc legal que guia l'ús de l'espai.

3. *Les bonificacions de llacunes*

Feta excepció del litoral, els espais pantanosos no són excessivament abundants a les terres valencianes, perquè no ho permet el gran desnivell del relleu, ni els forts pendents, ni l'erosió remuntant dels rius. Hi ha, però, excepcions, en especial al sector bètic del territori.

Les llacunes mai no tenen unes fites clares, per la qual cosa hi ha un perímetre més o menys amfibi amb vegetació aprofitable per al bestiar. Els voltants de les llacunes —de domini comunal o de domini senyorial— han presenciat una lluita entre ramaders i l'avançada dels llauradors. Quan s'inicia el sanejament —solien ser fonts de pal·ludisme i tercianes— l'agricultura sol desplaçar els ramaders.

Recordarem tres exemples. Primerament la *Laguna de San Benito:* «Hállase esta laguna dos leguas al sudeste de Ayora en las raíces del monte Meca y ocupa lo más hondo de la dilatada llanura que desde Almansa se prolonga hacia el septentrión. Es el depósito de las muchas aguas que bajan de las alturas y montes vecinos... Sus aguas embalsadas y sin movimiento alteran y corrompen la atmósfera, de donde provienen las epidemias frecuentes de San Benito, aldea de 22 vecinos» (CAVANILLES, 1797).

Les contínues epidèmies de les tercianes i la política il·lustrada s'ajuntaren per bonificar aquest indret. El 1799, el director de la Reial Acadèmia de Sant Carles de València va presentar un projecte per traure l'aigua embassada d'aquell fondal, i al mateix temps es guanyaven 413 jornals per al conreu. Les obres s'iniciaren el 1804 i finalitzen el 1815, després del parèntesi de la guerra del francés (FELIU, 1972).

Un altre cas és el de l'antic poble de *Salinas* al Vinalopó Mitjà, que va ser destruït per l'aiguat d'octubre de 1751. Les pluges van fer pujar de forma insòlita el nivell de la llacuna contribuint també al progressiu al·luvionament d'aquestes terres baixes. El 1755

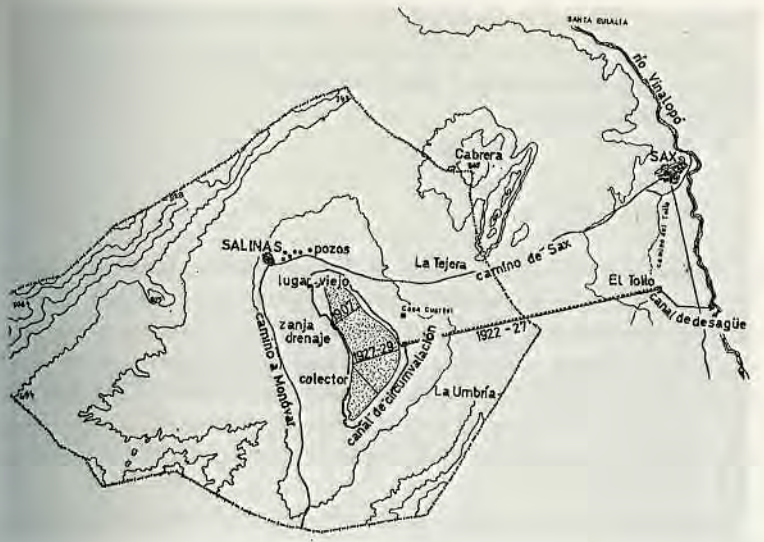

Figura 12. Croquis de Salinas i encontorns (segons R. Arroyo).

estava construït el poble nou, tot i apartant-se més del perímetre de la llacuna: el carreratge es reduïa a un carrer amb l'església, les cases dels emfiteutes i els edificis de les regalies (forn, botiga, hostal, etc.) Mossén CAVANILLES (1797) diu: «sus aguas embalsadas van siempre en aumento por no tener salida; con su fetor infectan la atmósfera y producen tercianas y epidemias tan crueles que en un solo año destruyeron dos terceras partes de sus moradores». Francesc Sirera i Esteve Chaix són redactors de dos projectes de dessecació presentats respectivament el 1790 i el 1801, però no realitzats totalment. El 1906 es constituí una societat anònima per tal de portar a terme la dessecació, però els resultats perseguits només s'aconseguiren després de la Guerra Civil, quan s'obriren una sèrie de pous que van fer baixar el nivell freàtic.

El 1803, sota la direcció de l'arquitecte reial Juan de Villanueva, començaren les tasques d'obertura de la séquia del Rei per tal de dessecar la *Laguna de Villena*. De resultes de l'empresa es guanyaren unes 20.000 *tahullas*, i es va fer càrrec de l'explotació la Hisenda Reial, que va realitzar «varios establecimientos enfitéuticos concediendo a ciertos colonos pequeñas parcelas de terrenos insalubres e incultos, que los descuajaron, invirtiendo en ellos los

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca i Centre de Documentació
BIBLIOTECA ETNOLOGIA

trabajos y sudores de muchos años». El 1823 l'antiga llacuna es convertia en un domini del Marqués de la Lealtad fins l'any 1837. El 1845 es posa en venda el domini directe, que va ser adquirit pel Marqués de Remisa.

4. *Conclusions*

Podria allargar-se més i més la llista de casos i exemples, però aquesta mostra és suficient. Home i territori constitueixen un sistema interrelacionat per nombrosos vincles dialèctics i que justifiquen les maneres canviants de valoració del territori. Amb una perspectiva temporal, constatem una progressiva *diversificació* dels aprofitaments humans, i amb una visió espacial comprovem una creixent *especialització* al si dels diferents conjunts territorials del País Valencià.

Si insistim en la qüestió dels aprofitaments del territori, és també perquè forneixen una bona part de l'interés dels estudiosos de l'etnologia: un aprofitament agrari de l'espai pot estar en relació amb determinats tipus de festes i fires, o amb els instruments de treball, o amb la distribució interna de la casa... Tanmateix, si hom pretén reconstruir el marc de desenvolupament humà a través de l'anàlisi etnològica, cal no oblidar que *temps* i *espai* són dues variables fonamentals. Altrament ens trobaríem amb un estudi fora de context i, per tant, poc explicatiu de la realitat.

L'augment demogràfic dels segles XVIII i XIX en un territori on la llaurança és la principal activitat humana, significa roturacions de terres marginals, la proliferació del poblament dispers seguint aquestes colonitzacions, la crisi de la ramaderia extensiva tradicional, l'«esplendor» de la ruralia valenciana, les bonificacions d'espais pantanosos, la ruralització de moltes viles medievals,... En qualsevol cas, són els nous aprofitaments i la nova reorganització del territori els que sostenen el creixement poblacional.

He proposat aquest exemple suficientment estés i conegut a les terres valencianes a fi de posar ben de manifest com un període d'intensificació de l'agricultura ha marcat tot el territori. I recordem que, possiblement, més del 80 per 100 del material etnològic actualment observable arreu del País Valencià pertany a aquest període.

SEGONA PART: EL POBLAMENT: UNES COORDENADES HISTÒRIQUES

El poblament —forma humana d'habitar un domini— assoleix una determinada plasmació espacial que sintetitza les continuïtats i discontinuïtats del desenvolupament històric d'un territori. El poblament és un fet espacial i temporal, i per això s'imposa l'anàlisi de les dues variables. Quan es parla de poblament, cal desprendre's d'un cert romanticisme o, almenys, de determinades aproximacions del romanticisme. Molt sovint de forma implícita i de vegades explícita, el poblament és analitzat fora de context. Però no és suficient mostrar l'ocupació humana en un determinat indret sense al·ludir a la seua funcionalitat. No és suficient, per exemple, indicar l'antiguitat d'un lloc; cal anar més lluny i matisar les coses. Per exemple, el caràcter del Cati d'avui té poc a veure amb el del Cati del segle XV; i el Benidorm d'ara ni en somnis recorda el de fa cent anys. Ni l'anomenada de Biar procedeix del poble actual, ni Santa Pola és la prolongació del *Portus Il·licitanus* al llarg dels segles.

És obvi que retraure les coordenades històriques del poblament és una tasca llarga i desigualment exercida. Sens dubte, són necessaris estudis monogràfics referits al poblament; i a més, hi ha períodes històrics poc treballats. En aquest intent de síntesi, donarem tan sols unes coordenades bàsiques i retallarem pels inicis, deixant de banda totes les qüestions del poblament més antic. Qui s'interesse per aquests temes pot consultar les monografies adients.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

I. *EL POBLAMENT ROMÀ (ALT IMPERI)*

L'estudi d'aquesta època pot fer-se seguint diverses vies complementàries: jaciments arqueològics, fonts escrites, topònims, parcel·laris, etc. Cal dir que la densitat de jaciments coneguts no respon a cap pla sistemàtic de prospecció i de vegades l'abundància d'una comarca respon a fets aliens a la mateixa arqueologia. Les fonts escrites sovintegen especialment als moments de la conquesta, però són reduïdes durant l'Alt i Baix Imperi. Pel que fa als topònims, són utilíssims, però en algún indret poden portar a error. Afegim, tanmateix, que les noves tècniques de prospecció arqueològica, la utilització de la fotografia aèria i les datacions cada dia més sofisticades, permeten albirar noves informacions i interpretacions.

El poblament romà de les terres valencianes a l'Alt Imperi és la plasmació d'un procés de llarga cronologia. En efecte, després de la conquista va començar la qüestió de l'assimilació de la població que hom anomena la romanització, i millor encara, la llatinització. La romanització coincideix amb la *Pax Augusta*, que es perllonga més de dos-cents cinquanta anys: la guerra desapareix de les províncies romanes, i sols es coneix a les fronteres (*limites*) del l'Imperi.

«Romanitzar-se volgué dir, molt sovint, anar a viure al pla» (TARRADELL, 1975, p. 119). Fet i fet, la pau tornava innecessaris els hàbitats muntanyosos i esquerps, permetia la colonització de les planes costeres i de les valls interiors, possibilitava l'hàbitat dispers i bastir ciutats obertes. Dit d'una altra manera: la llatinització cal valorar-la com una fita fonamental en la història del poblament de les terres valencianes.

Romanitzar-se va voler dir també incorporació al model d'organització territorial estès arreu de l'Imperi. Com exemple, recordem el ric significat etimològic i organitzatiu d'aquestes paraules: *urbs, civitas, oppidum, municipium, colonia, villa, praedium, provintia, conventus, territorium, via, milliarium, centuriatio, actus,* etc.

1. *Coloniae, municipii*

La ciutat arriba al País Valencià en època romana. Mal podem anomenar ciutats els poblats ibers encastellats en indrets defensius i marcadament agraris. A mesura que avança la llatinització, la

majoria dels poblats foren abandonats i uns pocs esdevingueren ciutats romanes. Cal recordar que la pau tornava excessivament incòmodes els emplaçaments dels poblats ibers. D'acord amb la proposta de TARRADELL (1978) podem classificar les ciutats romanes valencianes segons siguen transformacions de nuclis pre-romans (Sagunt, Llíria, Xàtiva, Tossal de Manises, l'Alcúdia d'Elx) o noves fundacions (València, Dénia, Alacant). Atenent al règim jurídic, caldria diferenciar les *coloniae* dels *municipii*.

A l'època imperial, *Sagunt* havia baixat ja al pla, i a la part alta restava la ciutat monumental i l'activitat política. A l'escala de l'actual País Valencià, Sagunt era la ciutat més important i era l'únic centre urbà amb edificis per a espectacles de masses: teatre i circ. En temps d'August passa de «civitas foederata» a «municipium».

Semblant a Sagunt amb matisos és el cas de *Llíria*. La ciutat romana fou edificada al peu del Tossal de Sant Miquel. Les notícies són fragmentàries perquè, com a Sagunt, la ciutat medieval i moderna ocupa el mateix indret. Xàtiva és fins ara més pobra en notícies arqueològiques.

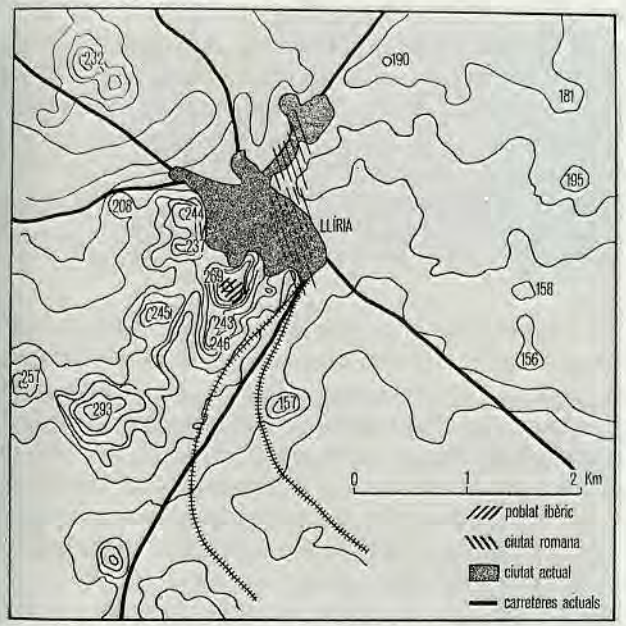

Figura 13. Llíria: situació del poblat ibèric i de la ciutat romana. (M. Tarradell).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

El *Tossal de Manises* és un poblat iber que arriba a romanitzar-se sense canvis notables de tipus urbanístic ni tampoc domèstic. És una mostra inequívoca d'entitat de població arrasada durant la crisi del segle III, de la qual parlarem més avant. L'*Alcúdia d'Elx* era una entitat ibèrica de plana (potser fóra l'única ciutat) i esdevingué excepcionalment colònia romana. L'emplaçament a l'indret de l'actual Elx es produí pel temps de les invasions islàmiques.

València, Dénia i Alacant són les entitats de nova fundació. *Lucentum* (la progenitora d'Alacant) és una troballa produïda quan es feia l'ampliació de la ciutat a finals del segle XIX, i pels elements materials arreplegats cal deduir la seua pervivència fins al final de la romanitat. El cas de *Dénia* és el d'una ciutat al voltant del castell arran de la mar entre dos barrancs. La ceràmica i les inscripcions mantenen la romanitat de la fundació urbana.

València fou fundada el 138 a. de C., segons les fonts escrites, i tingué una segona diada fundacional en un moment incert del segle I a. C., quan es donà l'establiment de soldats a la fi de la seua vida militar. Aquesta ciutat, a la vora del Túria, fou una colònia romana, però mai no eclipsà la seua veïna del nord, Sagunt. Les excavacions antigues, convenientment estudiades, i les prospeccions actuals i futures, són la clau per anar aclarint punts foscos.

Aquestes ciutats —més la ciutat de nóm ignorat situada per la Vila Joiosa, i la incerta Bigargis al nord— formen una xarxa clara que el temps anirà atapeint.

2. *La ruralia*

L'Alt Imperi és un gran període del camp valencià i també del poblament dispers. Aquesta afirmació, però, està esperant estudis i investigacions. En efecte, les excavacions sistemàtiques no sovintegen, i són les troballes superficials les que parlen de la importància econòmica del camp i de la producció rural. En qualsevol cas, si juntàvem tota la informació disponible i la traslladàvem a un mapa, ens eixiria un gràfic de punts espargits per tot el territori, punts que serien més abundants als *territorii* de les ciutats i a la vora de les vies de comunicació.

Vil·les i predis són els fonaments del poblament rural. ESTEVE (1956) va excavar la vil·la de Benicató i hi va trobar mosaics, termes i peristil, elements materials que fan pensar en una gran

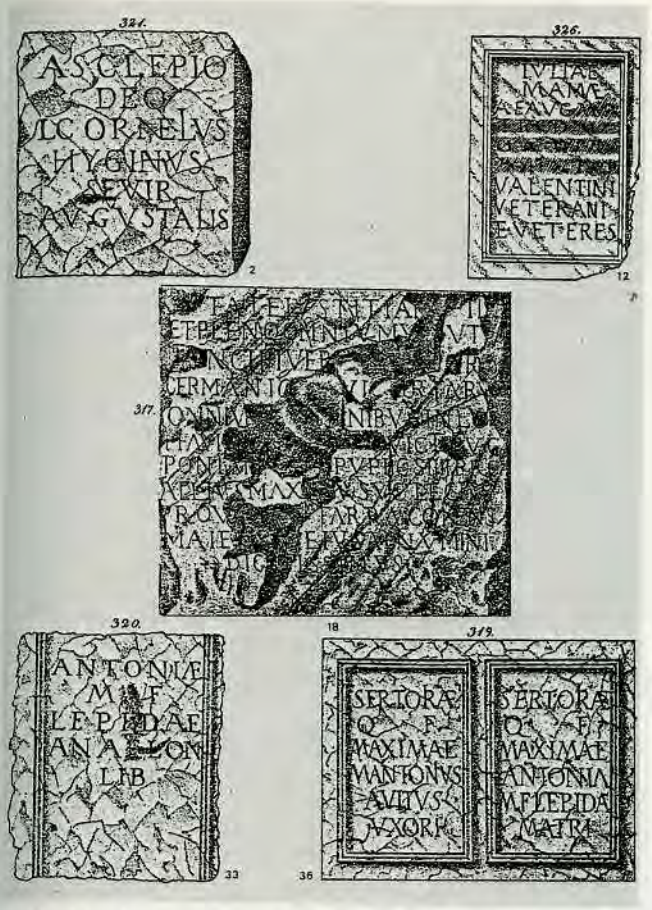

Figura 14. Làpides romanes a la Basílica de la Mare de Déu dels Desemparats de la ciutat de València, segons Lumiares.

propietat rústica. A hores d'ara ARANEGUI està prospectant la vil·la de Benibaire: a més del gran interés del jaciment romà, damunt i sense continuïtat hi ha restes d'una granja propietat del monestir de la Valldigna. Sols aquesta via ens portarà a comprendre la realitat del poblament rural d'època romana.

TARRADELL (1975, p. 155) ha cartografiat el canvi de poblament en les immediacions del Villar del Arzobispo. És palesa la transcendència paisatgística de la baixada al pla. Els poblats ibèrics són abandonats i una polseguera de vil·les es basteixen a les terres baixes.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

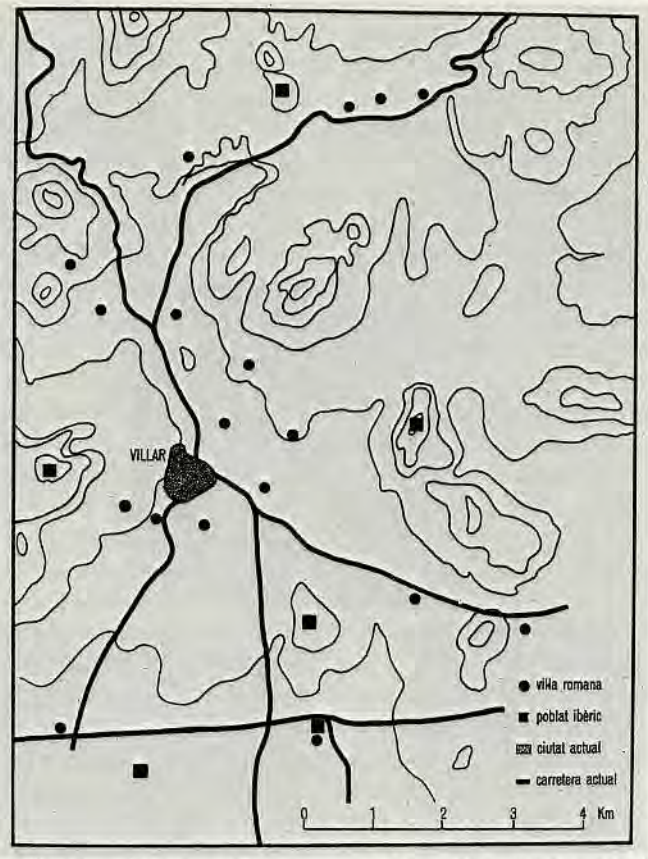

Figura 15. Situació de les vil·les romanes i dels poblats ibèrics als voltants de Villar del Arzobispo (M. Tarradell).

3. *La Via Augusta, eix del territori valencià*

La Via Augusta simbolitza una constant històrica de la façana mediterrània estesa entre l'Ebre i el Segura, que no és altra cosa que un passadís litoral que uneix la Bètica amb la Provença. Alguns pensen que aquesta funció ha fet el País, mentre d'altres hi veuen la raó del seu desballestament. Uns i altres, però, parlen i diuen el mateix.

Aquest camí fou inicialment una carretera militar, però a llarg termini esdevingué la ruta de llatinització. A grans trets, la via travessava l'Ebre per Tortosa, i Sagunt, València i Xàtiva n'éren fites fonamentals. A migdia, es bifurcava, i un ramal es dirigia

cap a Andalusia mentre l'altre anava a Carthago Nova. Aquesta xarxa principal es completava amb d'altres secundàries.

Més interessants que el traçat exacte de la Via Augusta, des de la perspectiva del poblament i de l'ocupació humana del territori, és dilucidar l'empremta actual deixada pel seu pas. Cal dir, en primer lloc, que la xarxa ha estat capaç de durar en la seua forma estructural fins avui; sempre, evidentment, que el poblament no haja experimentat canvis molt dràstics. Fet i fet, poblament i vida de relació formen un binomi interrelacionat.

Un exemple de pervivència de la xarxa romana el trobem entre Sagunt i València (dos nuclis urbans de més que probable població ininterrompuda des d'aleshores, on per exemple, CANO (1974) ha estudiat a fons la *centuriatio* de la Séquia de Montcada.

El Pla de l'Arc és un cas diferent: la «senda dels romans» passa lluny de Cabanes, Bell-lloc i Vilafamés i resulta un element estrany respecte als altres camins i carreteres que uneixen les poblacions. El parcel·lari tampoc no guarda relació amb la Via Augusta. La conclusió s'imposa: o el territori no fou colonitzat, o el repartiment posterior no es recordava ja d'aquesta via romana. La segona conclusió no és vàlida a la vista de la coincidència entre la senda dels romans i els límits municipals. Hom sospita, per tant, que la colonització del Pla de l'Arc és tardana i guiada des dels pobles nous. No té sentit aleshores mantenir la senda com element d'articulació del Pla.

La Via Augusta fou l'eix del territori, d'un territori en pau, abocat a les planes costaneres, i als corredors intramuntanyosos. Era el vincle d'unió de les ciutats i la ruralia amb l'exterior (Roma) i també d'intercanvi i comunicació entre les diferents unitats de poblament. El traçat bàsic d'aquesta via ha perdurat al llarg del temps, o ha estat abandonat, en funció d'esdeveniments que després comentarem.

No oblidem que la mar —Mare Nostrum— era l'altra via de comunicació. El Grau Vell de Sagunt, la Torre de Borriana, Dénia, el *Portus Il·licitanus*, són una mostra d'un tema cada vegada més apassionant i esclaridor. I també, vora mar, les factories de *garum*.

Molt s'ha escrit al voltant dels regs valencians i llarga ha estat la polèmica respecte del seu origen. LÓPEZ GÓMEZ (1974-75) ha revisat aquesta qüestió en una excel·lent monografia on, després d'una rigorosa exposició de notícies, comentaris i testimoniatges de tota mena, i també de les pràctiques de divisió de l'aigua a les

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

hortes valencianes, diu com a primera d'una sèrie de conclusions: «En bona part dels anomenats regadius "tradicionals" pot admetre's un origen romà». És una bona afirmació per a sustentar la tesi del començament d'aquest epígraf.

Igualment autoritza a parlar del gran moment del camp valencià a l'època romana l'existència de *centuriationes* o parcel·laris geomètrics d'alguns indrets. Vint segles després es poden seguir encara amb la fotografia aèria. Les *centuriationes* éren fitades pels agrimensors d'acord amb les mesures estrictes (*pes, actus, iugerum, heredium, centuria*). Al País Valencià han estat identificades restes de centuriacions als voltants de Castelló, entre Meliana i Puçol, a ponent de l'Albufera a la rodalia d'Elx, entre Monòver i el Pinós, i no lluny de Villena.

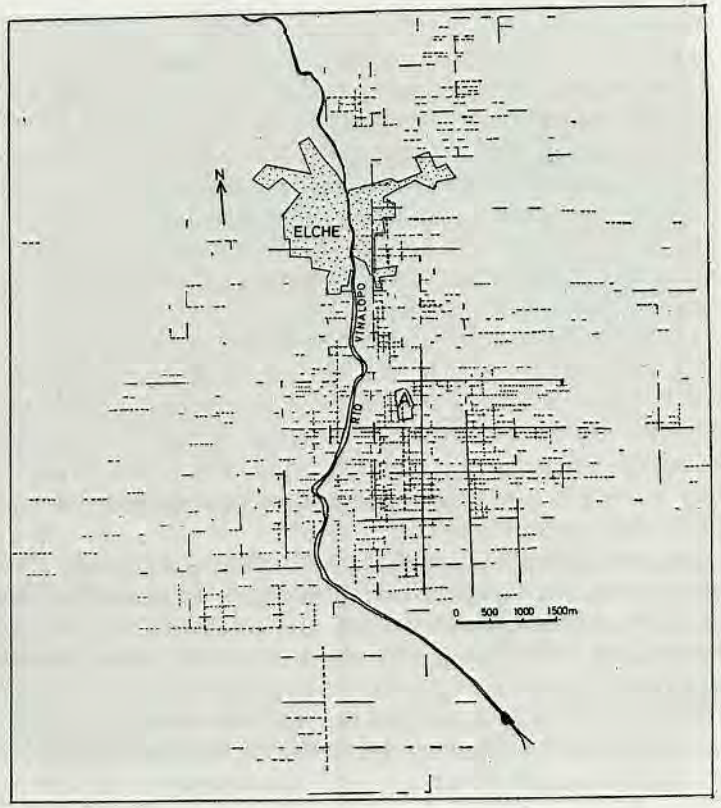

Figura 16. Traçat de la *centuriatio* d'Illici (segons Gonzálvez Pérez).

II. UN DALTABAIX MULTISECULAR

Amb la cronologia en una mà i amb les fonts escrites i troballes en l'altra, s'imposa referir-se a un daltabaix de segles enigmàtics, poc coneguts, si parlem del poblament. Només cal anar a qualsevol dels nostres museus i repassar les col·leccions o els materials dels magatzems: entre meitat del segle III i el segle IX —i són un grapat d'anys!— hi ha poques vitrines, i fins i tot peces, respecte a l'abundància dels segles anteriors i posteriors. Si acudim als manuals d'història general del País Valencià, ens trobem amb una sospitosa desproporció de pàgines i fins i tot de contingut, quan tracten aquests segles obscurs.

El Baix Imperi, el cristianisme i els primers màrtirs, el paper dels bisbes i les diòcesis, els bizantins costaners, els bàrbars i els visigots, Teodomir, els mossàrabs, les taifes, el Cid,... són la trama aparent o visible de la història. Els treballs de Menéndez Pidal, Huici i Llobregat són fites senyeres i estimables. Però què hi ha per sota de tot açò? Quines eren les condicions de vida de la població, les activitats econòmiques, els trets bàsics del poblament, etc. i etc.? La veritat és que en coneixem poca cosa, molt poca cosa.

La crisi de la segona part del segle III ha estat una de les grans aportacions de l'arqueologia valenciana dels darrers vint anys. Molts jaciments romans acaben en un curt període de temps (fins i tot de forma violenta amb la primera onada d'invasions) i els que continuen mostren una gran decadència material. Per contra, poblats del segle IV no solen oferir ceràmica del Baix Imperi. Vol dir que una nova etapa de poblament ha començat: el País es ruralitza. Ha acabat la «romanització», la llatinització.

En aquest moment, l'arqueologia està posant les bases per a noves interpretacions del període. Les notícies són fragmentàries, però plenes de renovació: les excavacions de València la Vella, del Pla de Nadal, el carrer del Mar a València, la torre de Silla, un sondeig a Borriana, etc. Hi ha molts treballs en curs, i pot haver-hi sorpreses.

ROSELLÓ (1980) ha donat un pas important en la qüestió: després d'intentar reconstruir —entre altres coses— el *cardo* i *decumanus* de la ciutat romana de València, diu: «la ciutat de València ha travessat destruccions i períodes de decadència en què arribà a perdre fins i tot el nom, per a anomenar-se Madînat al-Turáb, *ciutat del fang,* abans de la conquesta catalana. Sobrevisqué,

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

vegetà o renasqué, tal vegada, sobre la pols i la ruïna d'una insignificant ciutat romana enfosquida per la seua veïna Sagunt. Dues o tres destruccions poden haver alterat, no sols l'entramat dels carrers, sinó el mateix solar...». I parlant de Sagunt, també aquesta ciutat va perdre el nom a canvi d'un mes expressiu com Morvedre.

A les terres meridionals, la qüestió és més coneguda. Ilici (l'Alcúdia) és traslladada a l'actual emplaçament d'Elx, mentre Lucentum se'n puja al Benacantil... Les *noves ciutats* són, però, d'una gran mediocritat urbana.

En conclusió, cal investigar si ens trobem davant d'un període de decadència urbana o si són successives onades en el llarg període de ruralització. Ens cal disposar d'una cronologia de l'època amb punts sòlids i conèixer les tendències generals amb els matisos comarcals oportuns... En poques paraules, ara per ara sabem ben poc de les primeres etapes cap a la feudalització.

III. EL POBLAMENT MUSULMÀ TARDÀ

La historiografia valenciana —tan abundant per a d'altres períodes— mostra el taló d'Aquiles quan volen esbrinar el llarg període musulmà. Tot s'ha de dir: hem tingut arabistes capdavanters (Rivera, Huici, etc.) però estem òrfens d'una escola d'arabistes a la nostra Universitat. L'actual tasca investigadora de persones de formació i procedència diversa ja està preludiant un futur encoratjador.

Sharq al-Andalus era un territori de frontera, una extremadura musulmana. A més a més, era una peça dins del trencaclosques en què es descompon el califat i presa cobdiciada dels diferents invasors (almoràvits, almohades). El poblament és l'exponent viu d'aquestes circumstàncies que es donen a Sharq al-Andalus: la defensa és una necessitat imperiosa. Ciutats murades, castells d'enormes dimensions i torres de guaita custodien l'activitat econòmica i les comunicacions. Si, com hem vist abans, el poblament romà de l'Alt Imperi havia afavorit el pla i els espais oberts, el poblament musulmà tardà valora la defensa com una necessitat imperiosa.

L'esquema bàsic d'organització del territori són les ciutats i els castells amb les alqueries i els rafals. Ciutats i castells queden

comunicats per una xàrcia de camins que en els trets bàsics difereix parcialment de la de l'Alt Imperi.

1. *Les ciutats musulmanes*

Les grans ciutats valencianes d'època musulmana tardana no assolien les dimensions de les andaluses. Més reduïdes, mostren, però, una estructura territorial que en més del 50 per cent coincideix amb la xarxa actual: València, Alzira, Xàtiva, Ontinyent, Sagunt, Elx, Onda, Culla, Morella, etc., són noms que cal retenir. Les ciutats —a més d'un volum de població més gran que les entitats dels voltants— es caracteritzaven per les funcions i els serveis típicament urbans (mercat, serveis jurídico-religiosos, funcionariat, etc.). Parlarem de manera sumària d'algunes d'aquestes ciutats.

València no es va desenrotllar plenament fins els segles X i XI, quan l'Horta va originar una alta productivitat agrària. A partir del segle XI fou una *Medina,* o ciutat proveïda de muralles. Com totes les *medines,* tenia també l'alcàsser i els ravals (l'Alcúdia i la Vilanova). L'incendi de la ciutat el 1102, en reconquerir-la els almoràvits per a l'Islam, va amainar el ritme de creixement de la medina. En aquell moment, València havia depassat ja la seua veïna Sagunt.

Alzira espera estudis monogràfics que continuen la tasca iniciada per PELUFO. Les excavacions de 1979 i 1980 són una fita prometedora. L'illa del Xúquer sembla repetir el típic esquema de les medines. La jurisdicció de la ciutat s'estenia per l'ampli territori comprés entre Alberic i Albalat.

El *Sagunt* islàmic va estar tancat per una muralla (de difícil datació) on també es recolliria en moments de perill la població disseminada dels voltants. Cas semblant era *Xàtiva,* murada al peu del castell, i que correspondria amb l'actual recinte urbà dels voltants de Sant Feliu.

Un exemple d'entitat urbana menor seria *Requena,* estudiada fa poc per PIQUERAS (1978). Mitjançant la fotografia aèria i el carreratge, ha estat possible reconstruir l'alcàsser, la medina i el raval. L'alcàsser, bastit probablement a l'època califal, ocupava el nord del conjunt i aprofitava per a la defensa un desnivell topogràfic de 12 m. La medina pròpiament dita també estava murada: hi devia ser la mesquita principal, i els serveis bàsics i les cases de la

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

població. Fora d'aquest recinte hi hauria el raval que també estaria murat abans dels atacs de Ximénez de Rada. El conjunt devia sumar quasi les 5 ha. Cal assenyalar que les fites cronològiques d'aquesta ciutat musulmana difereixen parcialment de les ciutats més costaneres.

Un cas de vila menuda és Borriana. La part construïda a penes si passava de les tres ha. de superfície, limitada per un cinturó ben visible en el carreratge actual. La insignificància del lloc és testimoniada per Jaume I, quan diu als seus cavallers que tindria gran vergonya de renunciar a prendre «un logar tan vil com

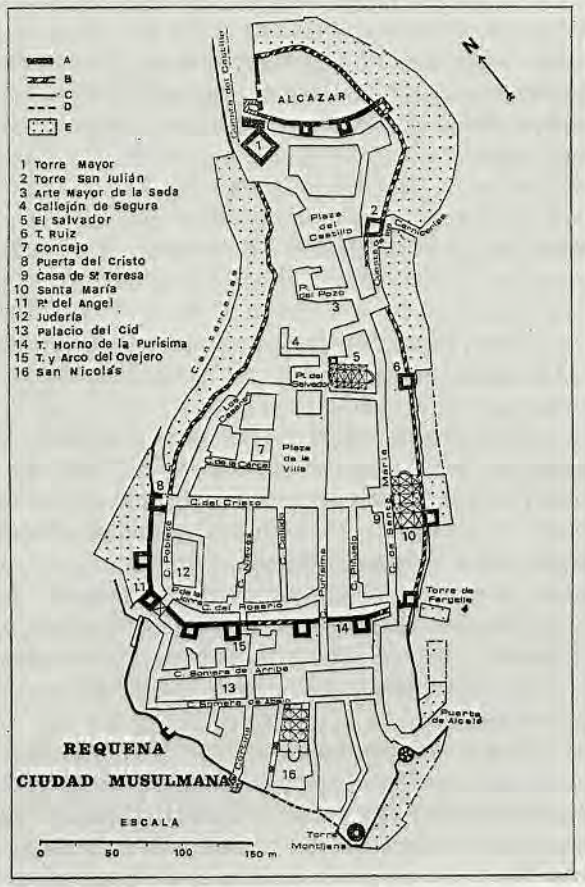

Figura 17. Plànol de la ciutat musulmana de Requena (segons Piqueras Haba).

aquest, que no és maior d'un corral». Probablement quan es parla del poblament de la Plana, cal diferenciar molt clarament el període anterior i posterior a la conquesta cristiana. En època musulmana, la ciutat clau i preeminent va ser Onda. Així, més que invocar el Caminàs, com a via central de comunicació cal parlar del camí d'Onda i del Carregador a l'hora de valorar la importància de Borriana.

2. *Els castells i el seu entorn*

La memòria col·lectiva del nostre poble arriba fins als moros: «obra dels moros» són, segons la gent, la majoria dels vestigis i troballes antics. Els moros haurien estat obrers i manobres que no se'ls arrupia el melic davant dels llocs esquerps. En efecte, un itinerari ràpid pels camins del País ens mostraria un bon grapat d'edificis defensius «del temps dels moros». Sens dubte, són els més vistosos des d'una perspectiva paisatgística. Si fóra possible, valdria la pena fer aquest trajecte amb un helicòpter, per adonar-nos millor dels emplaçaments i de les estructures dels edificis. Tornats al punt de partida, després de visitar (o escalar) centenars d'edificis, les qüestions obertes serien moltes; i una la primera conclusió: la majoria dels castells són molt grans, però no sol haver-hi vestigis d'habitació, vol dir que eren indrets de refugi i no pas d'habitació permanent. Els moros de la ruralia vivien predominantment a l'entorn dels castells, al peu del castell. Fet i fet, castell i encontorns són una unitat d'organització territorial.

Ja hem dit que la funció defensiva de la població dels voltants és el tret bàsic dels castells musulmans especialment dels fronterers. GUICHARD (1980, pp. 263-280) estableix, però, una tipologia més concreta. Diferencia tres tipus d'edificacions que sols es troben en els casos més complets: *albacar, celoquia* i *husum*. L'*albacar* és l'edifici bastit únicament per a la defensa (un exemple seria el *castrum* de Sufera, no lluny de Miravet i Cabanes). Un segon tipus d'edifici seria aquell que era compost d'*albacar i celoquia*. La *celoquia* era una edificació d'extensió modesta on vivia un representant de l'administració (exemple, Sumacàrcer). Finalment, hi havia el castell que seria alhora *albacar, celoquia* i *husum* (és a dir, poblat). Un cas d'aquest conjunt edificat més complex sería el mateix Miravet.

Al visitant no iniciat en tècniques d'edificació ni en el significat de les estructures, li criden l'atenció les grans dimensions dels

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

castells i l'abundància d'aljubs i de sitges. És obvi el paper de sitges i aljubs davant d'un setge. Pel que fa a les dimensions, cal relacionar-les no amb la població, sinó amb el bestiar que es devia guardar també a l'*albacar* en període d'aïllament.

Aquest «lloc central» de la ruralia era acompanyat d'altres perifèrics, més o menys complexos segons les dimensions del terme del castell: ens referim a les alqueries. En efecte, no és igual parlar del poblament dispers del castell d'Aín o de Perputxent que del castell de Xivert o Morella. La distància des de la perifèria al lloc de defensa era mínima en un cas i enorme en l'altre. Mentre els àrabs diferencien aquestes gradacions del poblament, els cristians tot ho englobaven dins el terme *alqueria* (com a sinònim de qualsevol entitat que no siga ciutat o castell). Així, hi hauria alqueries amb torre o sense.

En la denominació de les alqueries —de dimensions variables, però ordinàriament compreses entre 10 i 50 cases— solen predominar els gentilicis, cosa que fa sospitar una cohesió col·lectiva duradora per a fixar el topònim. Estudis en curs a la Serra d'Espadà poden contribuir a profunditzar en l'estudi d'aquests llogarets.

Els *rahals* eren predis de capes acomodades urbanes, en especial de la ciutat de València. De dimensions força variades, solien incloure una torre. A diferència del gentilici de les alqueries, els *rahals* (esdevinguts *rafal* i *ràfol*) eren anomenats pel nom del propietari.

No hauriem de concloure aquest epígraf sense al·ludir a la gran importància territorial posterior dels termes dels castells i de les terres de les alqueries. El territori del castell d'Aín, posem per cas, és el terme municipal actual; i el terme del castell d'Eslida és també el mateix terme municipal. El terme del castell de Miravet és el mateix de la tinença tortosina de Miravet; i el terme del castell de Vilafamés és el mateix que el de la batlia montesana. El terme del castell de Sagunt coincideix amb el terme general de Sagunt...

3. *Les torres de guaita*

Aquesta panoràmica del poblament musulmà tardà no restaria completa sense al·ludir a les torres, ben conegudes al voltant de la ciutat de València. Aquests espais fortificats són repetidament nomenats en la documentació cristiana de primera hora i, a més a més, alguns n'han perviscut fins els nostres dies. BAZZANA y GUICHARD (1978), ajudant-se de les fonts escrites i de les troballes arqueològiques, ens han mostrat el ric significat de les torres defensives a l'Horta de València en vespres de la conquesta cristiana.

El mot àrab *burdj* és ambigu perquè fa referència a torre defensiva d'un mur urbà, a un edifici defensiu aïllat o a uns edificis amb funcions diferents on el caràcter defensiu és secundari. Aquesta ambigüitat fa molt difícil precisar la tipologia exacta d'aquest poblament a l'Horta de València, perquè la documentació és una font traduïda d'aquesta realitat. Tanmateix, BAZZANA-GUICHARD fan una subtil lectura de les fonts escrites i de les troballes, i ens mostren aquest panorama del poblament:

a) *Medina* de València.

b) les *qurâ,* que seran traduïdes pels cristians com *castra* o *villae,* segons accentuen el caràcter defensiu o l'aglomeració de la unitat del poblament. Dins d'aquest grup estarien Benaguasil, Bétera, Torrent, Silla, Montroi, Macastre, Paterna, Manises, etc.

c) les *torres d'alqueries* (diferents de les que existirien als *rahals),* que devien servir per a la defensa de les alqueries de l'Horta i, fins i tot, estarien incloses dins del sistema d'alerta de la ciutat. Exemples d'aquestes torres són la de Russafa, la d'Espioca, la de Montcada, Museros, Bufilla, Foios, Burjassot, Massamagrell, Sollana, Almussafes, etc.

d) les *alqueries* i *rahals* que devien mostrar una fesomia semblant al model abans esmentat.

La importància estratègica d'aquestes "torres d'alqueries" és palesa si tenim en compte que el rei Jaume I les va concedir als senyors aragonesos i catalans i fonamentalment als ordes militars: el 1246 els templers estaven a Montcada, a Museros van anar els de Santiago, mentre els de Calatrava ocuparen Massamagrell i Bofilla.

L'estudi arqueològic de les torres que han arribat fins a nosaltres ofereix gran informació sobre l'arquitectura d'aquests edificis. Són de planta quadrada, d'uns 15 metres d'altura i fetes de tapial, que corresponen a les formes tradicionals de construcció militar en Al-Andalus al llarg dels segles X-XIII. Aquestes torres devien servir per protegir la ciutat i per acollir la gent dels voltants en cas de necessitat. Les torres estaven voltades d'un *albacar* o fortificació.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

4. *Les bases econòmiques*

En el poblament musulmà tardà, les medines, castells, alqueries, ràfols, etc., eren les peces que configuraven l'engranatge per aprofitar els recursos d'aquesta «extremadura». Com més prop del límit està el lloc poblat, més provisional esdevé. Potser aquesta siga una de les raons per les quals el *Repartiment* fa referència tantes vegades a una donació genèrica de terra, de terra campa sense arbres. Però no es pot generalitzar tan ràpidament. L'agricultura de regadiu es devia practicar a les hortes tradicionals, i també a les nombroses hortetes que volten les fonts. De vegades, aquestes hortetes mostren canals i obres d'embassament, en molts dels quals es pot endevinar encara un possible aprofitament d'època musulmana.

Quan hem parlat de l'estructura dels *albacars* ja hem anomenat de passada la importància del bestiar, que justifica aquestes enormes construccions. Probablement estem en presència d'una societat que valora el recurs més abundant del País Valencià: la muntanya.

Per acabar el període musulmà, podem aportar una novetat recent de la investigació: segons els treballs de C. BARCELÓ, la Via Augusta —tan repetida per tothom— perd més del 40% del seu traçat en el període ací comentat. Un nou camí —guarnit per castells tan anomenats com Morella, Onda, Ontinyent o Biar— és en aquest període l'eix-terrestre (interior) que controla el territori. Es tracta, sens dubte, d'una constatació de ric significat històric.

IV. L'EMPENTA DEL POBLAMENT CRISTIÀ

Tothom està d'acord almenys en una afirmació: el regne de València és una creació política sorgida *ex novo* per voluntat de Jaume I. Després del «Regne dins la mar», el Conqueridor segueix per terra ferma la marxa vers el sud. Els primers cent cinquanta anys del regne —període que comentarem en aquest epígraf— esdevenen l'època fundacional que arriba fins i tot a transformar aspectes tan continuistes com el poblament.

L'arribada dels cristians marca una empenta al poblament que ens acosta a coordenades explicatives de la situació actual.

Aquesta raó fa que siga imprescindible detenir-se un poc més en l'anàlisi.

1. *El marc jurídic del poblament*

El marc jurídic és un element capital a l'hora d'explicar les transformacions i persistències del poblament d'un territori on fa poc hi ha hagut una invasió militar. Els Furs reconeixen la mobilitat de la població, tant cristiana com musulmana. Fent ús d'aquesta prerrogativa, molts moriscos passaren a Granada i a Berberia. Davant d'aquesta situació, que posava en perill les explotacions agràries, el 1408 era derogada aquesta norma i la població musulmana era adscrita a la terra. La marxa vers el sud de la conquesta explica que les terres septentrionals del Regne tingueren abans i després, menor població musulmana. Cal recordar que era i havia estat molt de temps una «extremadura» escassament poblada.

Abans d'iniciar-se la conquesta, els reis d'Aragó ja havien repartit castells entre els senyors laics i eleciàstics de les terres que algun dia conqueririen (p.e., donacions a Poblet, a la Catedral de Tortosa, als ordes militars...). Després del setge de Borriana i abans d'arribar a València el rei Jaume I continua repartint les terres i cases de l'Horta i ciutat de València als cavallers i participants en la guerra; i de la mateixa forma procedeix amb les terres d'Alzira, Xàtiva i Dénia, etc. El rei fa repartiment de grans extensions (p. e., el castell de Cervera) o de reduïdes propietats (p. e., l'alqueria de Benibaire), abans i també després de la conquesta. A mesura que avança aquesta, més se sembla el repartiment real de València al de Mallorca.

Els beneficiaris de les donacions (en especial a partir de certes dimensions), mitjançant les cartes de poblament es converteixen en rendistes. Les cartes de poblament són atorgades unilateralment pel senyor jurisdiccional i també pel dominical del respectiu lloc en benefici d'un individu o d'una col·lectivitat nominada o innominada, a qui dirigeix la carta com estatut atorgat. D'acord amb el contingut, la més repetida és la que especifica les concessions i obligacions dels pobladors, els monopolis que es reserva el senyor, els límits del territori, els furs pels quals es regiran, etc.

Els beneficiaris de les cartes de poblament esdevenien emfiteutes que compartien el domini de la terra. Podien comprar, vendre,

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

heretar, a canvi de pagar uns cànons. A més a més, devien complir altres obligacions.

Els titulars de les senyories estaven interessats a atraure-hi pobladors, o bé arrelar la població existent, necessitat més apressant en les zones deshabitades del nord del regne. En qualsevol cas, és prou freqüent que les cartes de poblament fixen un període de permanència obligatòria.

El rei Jaume I va tenir una clara perspectiva territorial a l'hora de utilitzar el marc jurídic que hem comentat: als nuclis estratègics i urbans de primer ordre (Morella, València, Alzira, etc.) va afavorir el repartiment individual de menudes parcel·les, mentre que a la resta predominava la carta de poblament senyorial. Com a resultat, el Regne mostrava des dels inicis una clara dicotòmia entre les terres de reialenc i les terres de senyoriu (laic o eclesiàstic).

Segons GUAL CAMARENA (1949), els mudèjars havien estat vençuts, però no sotmesos. I les seues relacions amb els musulmans de l'Andalusia els convertien en elements de difícil assimilació. Tanmateix, eren imprescindibles per traure-li partit a la conquesta. Però cristians i musulmans mai no podrien viure junts (d'ací la creació de moreries), una norma de fet que mostra el divorci total de les dues comunitats, i que donaria el caliu necessari per a l'eclosió d'un *conflicte nacional*.

Tanmateix, calia un acomodament, i les cartes de poblament dels llocs de mudèjars parlen de la justícia compartida entre l'aljama i el senyor.

Quant a la distribució territorial de les dues comunitats, la població musulmana predominava en conjunt al sud del Millars, mentre que la cristiana era majoritària a les ciutats reials i a les àrees més pròximes a Catalunya i Aragó.

2. *Una nova organització del territori?*

Encara està per fer una síntesi sobre la renovació urbanística al Regne de València els primers cent cinquanta anys després de la conquesta. El tema és ben conegut en alguns indrets, fàcil de sospitar en altres i complex en determinats cantons. Els resultats d'un estudi sistemàtic serien força explicatius per a definir els grans trets del poblament fins l'expulsió dels moriscos i, a més a més, mostrarien l'empenta urbanística dels cristians. Després es podria comparar el procés amb el que s'esdevenia al «Regne dins la mar». Les semblances ens sorprendrien.

El P. BURNS —amb gran perspicàcia— ha definit el Regne de València durant el segle XIII com un territori de croats: una minoria de cristians s'imposa a un país islàmic en la seua totalitat. Els cristians per a dominar un espai advers han de controlar els nervis de l'organització territorial: els castells i els alcàssers urbans. El territori era d'ells des del moment que posseïen Onda, Morella, Peníscola, Culla, Sagunt, València, Alzira, Xàtiva, Albaida, Ontinyent, Biar, la Vall del Vinalopó.

El segon pas era fer el territori a la seua mesura. És un procés cronològic llarg que va durar un segle, o potser més. L'estratègia cristiana es descompon en quatre tàctiques diferents: assegurar-se una impermeabilitat de la faixa costera, reblir els buits demogràfics, assegurar-se els camins i controlar la població morisca allà on era majoritària. Cal no oblidar que estem analitzant un procés llarg i conscient, fins i tot en els protagonistes: estar-nos únicament en l'arbre del llibre del Repartiment pot no deixar-nos veure el bosc!

Plantejada la qüestió en aquests termes, s'imposa pegar-li una ullada al mapa: hi hem de diferenciar el poblament de la costa del que trobem a l'interior. A la costa s'imposa a la llarga el poblament concentrat on viu majoritàriement l'element cristià, mentre que en els dominis moriscos perdura el poblament en llogarets. Pel que fa a l'interior cal separar les àrees de cristians vells i els indrets de moriscos. A l'interior cristià trobem poblament concentrat a les viles i ocasionalment aldees (p.e., Morella) o masos (p.e., Vilafamés, Albocàsser, etca.).

3. *El poblament costaner*

Hem dit que al Regne de València hi ha una tàctica més o menys explícita —però sí efectiva— d'impermeabilitzar la costa i evitar el contacte entre corsaris barbaresc i quintacolumnistes moriscos. Per a uns milers de croats impermeabilitzar més de 400 km. de costa, és molta ambició: resultà una tasca inacabada, pero sempre present en aquest segle i mig que comentem. Des de l'endemà de la conquesta, el pla es va portar endavant, i consistiria a afavorir, a les zones litorals, un poblament concentrat guarnit per murs i valls on viurien els cristians. Analitzem alguns casos.

Suara ha estat presentat a la I Assemblea d'Història de la Ribera, celebrada a Sueca (octubre 1980) un assaig d'identificació

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

i localització de les alqueries de la Ribera. Els autors, mitjançant les fonts documentals coetànies (Llibre del Repartiment, col·lecció diplomàtica de Jaume I, etc.) i posteriors (registres del morabatí, cens de 1510, etc.) han confeccionat un índex i la cartografia del poblament de les Riberes de Xúquer a l'època de Jaume I: hi ha una gran abundància de poblament dispers al voltant dels castells i de la *medina* (Alzira). Els autors constaten que l'organització del territori experimentà un buit en el contingut arran de la Conquesta, puix els cristians «privilegiaren» algunes de les antigues alqueries (Algemesí, Sueca, etc.) provocant el declivi progressiu de moltes de les altres. El moviment començà ja en el segle XIV amb les pestes, guerres i avingudes del Xúquer que obligaren els supervivents a afrontar els perills més solidàriament. És així com s'abandonen les alqueries disperses i es busca la seguretat d'un nucli capaç d'ésser defensat. La carta de poblament de Sueca (lloc del castell de Cullera), atorgada el 1244 pel comanador hospitaler Pere Queralt segons el Fur de València, ordena l'assentament de població exclusivament cristiana.

Un cas semblant al comentat pot ser el de les terres litorals situades al nord del Millars, no lluny de la Serra d'Espadà i la Vall d'Uixó. BARCELÓ (1977) ha cartografiat el poblament dispers de la Plana sud durant el segle XIII: la Pobla de Nules, Mascarell, Moncofa, Xilxes, la Vila Vella, Borriana i Vila-real, serien els supervivents de l'anterior núvol de punts poblats. Vila-real (1274) i la Pobla de Nules són fundacions totalment noves, mentre Mascarell, Moncofa i Xilxes, es desenvoluparien a partir d'un reduït nucli habitat en època musulmana.

Al Marquesat de Dénia, d'elevada densitat de poblament morisc, trobem que les cristianes Dénia, Xàbia i Pego s'encarregaven d'impermeabilitzar —fins a cert punt!— el litoral. Un comportament semblant hi ha a les terres de la Marina: Teulada, Benissa, Calp, Altea, Polop, la Vila, etc., són els nuclis cristians d'un rerapaís mudèjar. A més a més aquests nuclis cristians esdevingueren ràpidament els pobles més grans de la contornada.

El tercer diumenge de Quaresma, Castelló de la Plana rememora la tradició de la seua fundació l'any 1251. El poblament musulmà de la Plana de Borriana no degué ser diferent del que hem vist al sud del Millars, consistent en el típic paisatge d'alqueries. Després de la rebel·lió de 1247, es reparteixen les terres i la llicència de 1251 no seria altra cosa que sancionar i fomentar el nou poblat nascut al voltant de l'alqueria de Benarabe. El 1272, el nou Castelló està

protegit per muralles, i el creixement tan accelerat del nucli fa minvar el poblament dels voltants; mentre la gent, més tard, diria: «Borriana i Borriol féren un fillol que tant val lo fillol com Borriana i Borriol».

A l'època musulmana, Alacant no devia ser més que un reducte molt reduït i ben fortificat al peu del Benacantil i prop de la mar. Conquerida pels castellans d'Alfons el Savi el 1248, fou poblada el 1252. La sublevació de 1261 va provocar la intervenció de Jaume I, que hi va establir repobladors catalans, i Jaume II la va incorporar al Regne de València. Un punt bàsic, doncs, que continuava la tradició cristiana d'instal·lar-se al llarg del litoral.

Més al sud tenim un altre cas, el de Santa Pola. L'Infant Don Manuel volia el 1267 poblar aquest indret, però no ho aconse-

Figura 19. Poblament, camins i séquies al s. XIII (segons Barceló Torres: La Vilavella).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

gueix, ni tampoc els seus descendents. El 1337, però, es construeix la Torre del Cap de l'Aljub, per a defensa front als «moros de la moreria».

Guardamar era una fortificació islàmica quan va ser conquerida per Jaume I (1264) per al Regne de Castella. Sota l'empenta de Jaume II, i amb l'objectiu d'aconseguir les costes de la «Mànega mediterrània», Guardamar és incorporada (1296) al Regne de València, com també ho foren les terres d'Alacant, Elx, Oriola, Murcia i Lorca (però aquestes tornarien al Regne de Castella el 1304). En qualsevol cas, Guardamar —sota la jurisdicció d'Oriola fins 1602—, és una prova més d'aquesta preocupació cristiana (catalana) pels indrets costaners.

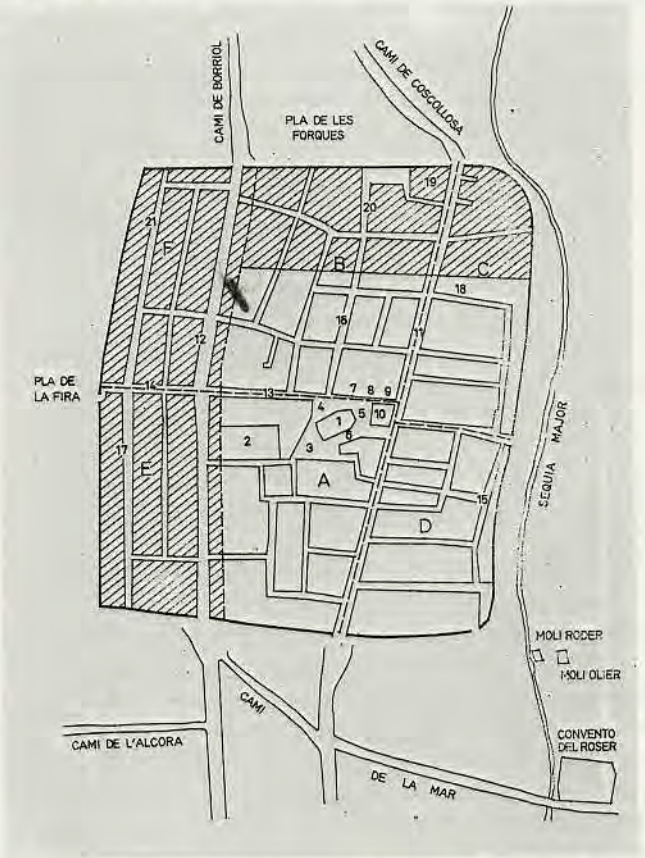

Figura 20. Castelló medieval (segons Burriel).

Podríem continuar amb més exemples: Gandia i els voltants, Vinaròs, Orpesa, etc. Potser el litoral del nord mereixeria més matisos, donat que el rerapaís era cristià, i per tant, sense perill de «quintacolumnistes». Fet i fet, avui té encara una xarxa urbana més dèbil que el centre i el sud.

En conclusió: el litoral valencià durant els cent cinquanta anys posteriors a la Conquesta distorsiona el model musulmà d'organització territorial i posa les bases d'un poblament concentrat. Un altre concepte d'urbanisme i de poblament es va implantar al país. I el litoral valencià esdevé una frontera cristiana contra els moros de la costa i els de terra endins.

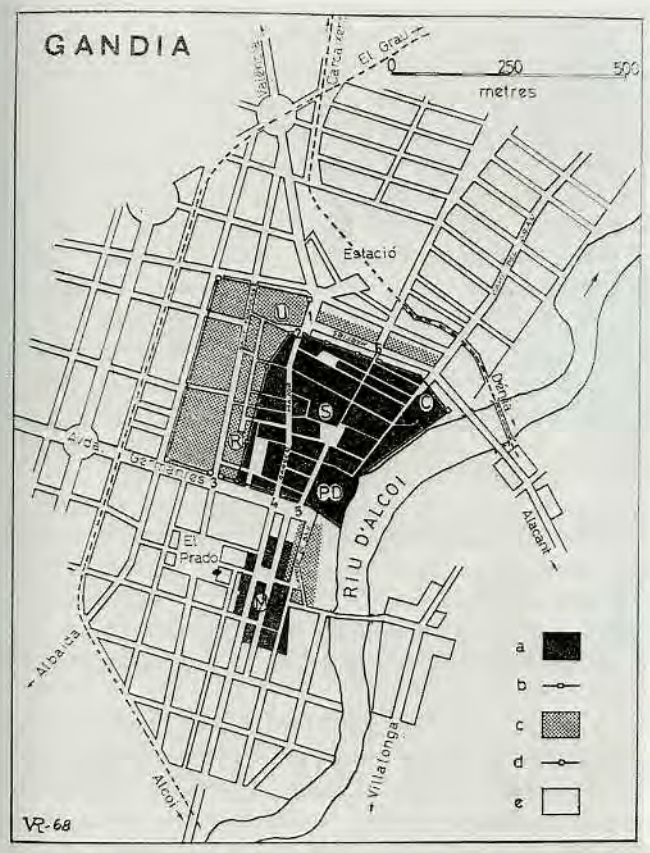

Figura 21. Desenrotllament urbà de Gandia (segons Camarena i Fontavella).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

En acabar la Conquesta, dos eren els «buits» demogràfics del Regne: les terres septentrionals fins el riu Millars (no és una fita exacta) i les terres situades a una banda i l'altra de la línia Biar-Bussot. Els buits demogràfics coincideixen, doncs, amb les «extremadures» del final d'època musulmana, temps en què ja eren dominis de baixes densitats de població. L'acció bèl·lica per ella mateixa no va provocar el «despoblament», perquè aquest s'havia produït ja al llarg dels anys que el territori havia estat fronterer.

Quan parle de «deserts» demogràfics i «despoblament», cal entendre-ho d'una forma relativa: aquests dos espais estaven menys poblats que la resta del territori. Naturalment eren més les terres que els croats aquests i optaren, d'entrada, per les més properes, les terres del nord.

Aquestes terres septentrionals ja estaven repartides abans de la Conquesta. I després de la tenalla de Borriana-Onda (1233), els beneficiaris del repartiment van atorgar ràpidament cartes de poblament arreu del territori: els nous senyors —laics i eclesiàstics— tenien necessitat d'assentar població forània per tal de traure-li profit a la Conquesta. De tota manera, no es pot deduir que ja no hi havia moros: l'ordre d'expulsió després de la rebel·lió de 1247 ho confirma. Una altra prova de la permanència és el mateix carreratge de Vilafamés, les Coves o Onda, on s'ha conservat el significatiu topònim de *la moreria* (possiblement, els moros que es van quedar hi foren concentrats). Una altra minoria eren els jueus, com indica el carreratge de Sant Mateu.

Però com molta era la sega i pocs els segadors, els senyors se'ls buscaren, i bona part dels descendents d'aquells pobladors, encara ocupen els mateixos llocs: potser siga útil pegar una ullada als cognoms dels emfiteutes de La Jana (1331), i comprovar que coincideixen en més del 80% amb els de la Cambra Agrària actual. I una cosa semblant es podria observar a Catí, i en molts pobles del Maestrat i dels Ports.

Entre l'organització territorial musulmana i la cristiana es produeix un canvi notori: uns castells esdevenen les ciutats de l'època, uns altres es despoblen; les alqueries es perden, o esdevenen viles, o són una explotació agrària assimilable als masos: es funden noves poblacions tot al llarg d'un eix de comunicacions (Borriol-Tortosa) que en època musulmana havia estat taponat. Hi ha, per tant, una gran activitat urbanística. Resumint: front al castell i les

Figura 22. Ares, vora el castell (fotografia cedida por I. Sarrión).

alqueries, es dóna un pas en el poblament concentrat i també en el disseminat* (masos i torres).

La majoria dels principals castells musulmans esdevenen les «ciutats» i viles dels primers cent cinquanta anys després de la Conquesta, evolucionant d'una forma semblant des del punt de vista urbanístic: Culla, Morella, Vilafamés, Llucena, Onda, Ares, Peníscola, Cervera, esdevindran caps de setena, comanda, batlia, etc. Perviu, doncs, l'emplaçament, però els nuclis assoleixen continguts diferents, derivats del nou marc de relacions socials. Altres

* Entre «dispers» i «disseminat» hi una diferència de grau: considerem que les alqueries musulmanes formaven un poblament dispers, mentre el mas i la torre formen poblament disseminat. Amb el temps, masos i torres poden esdevenir poblament dispers. El seu contingut social és també distint.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Figura 23. Porta d'accés a Benassal (fotografia cedida per I. Sarrión).

castells inicien la mateixa trajectòria (Polpís, Xivert, Miravet), però són abandonats.

Quant a les alqueries, n'hi ha que són nucli probable de diverses viles: Benassal, l'Alcora, les Useres, Costur, Xodos, Benafigos, Tírig, Càlig, Benicàssim, Vinaròs, Benicarló, Alcalà de Xivert, etc. Es repetiria, per tant, a una altra escala i en d'altres indrets el cas de Sueca, Castelló o Gandia: s'està potenciant, també ací, la concentració del poblament. S'utilitza, doncs, l'emplaçament de l'antiga alqueria, però és molt difícil de comprovar-ho al carreratge actual, a falta potser de prospeccions suficients. La toponímia, però, és un bon ajut. D'altra banda, hi ha alqueries que no depassen el seu nivell inicial i esdevenen un mas (Benafeixines, Albocàsser) o un llogaret (Alcossebre).

El corredor Borriol-Tortosa mereix una consideració més atenta. Sense negar que en alguna ocasió coincidira la nova població amb alguna alqueria musulmana, probablement estem davant d'un cas sense parió a tot el Regne de València. La Pobla Tornesa, Cabanes, Bell-lloc, la Vilanova, la Torre dels Domenges, la Salzedella, Sant Mateu, Xert, la Jana, Canet lo Roig, Rossell són pobles de fundació cristiana al llarg del camí a Tortosa: el carreratge, la toponímia i les cartes de població ho suggereixen en unes ocasions i en d'altres ho demostren.

Malgrat el topònim, són també pobles de fundació cristiana llocs com Atzeneta, Borriol, Serra d'En Galceran (de Biarac), o Albalat dels Ànecs, perquè han estat bastits fora del castell o al peu del castell: demostren clarament que el model d'organització territorial és un diferent.

Fins ara hem parlat del poblament concentrat. Hi ha un altre element menys conegut, però bàsic per a una adequada utilització ramadera del territori: les torres i els masos. Als segles XIII i XIV són edificis disseminats envoltats d'una explotació de dimensions considerables. Són típics als pobles de l'interior que tenen un terme de grans dimensions: p.e. no en té la Jana, però n'hi ha a Albocàsser, a Culla o Benassal. De moment, no està clara la diferència entre «torre» i «mas».

En tot cas, hem d'al·ludir a una qüestió sovint desenfocada per la realitat del segle passat i del present: el masover medieval era un ric del poble i que ocupava càrrecs municipals, com han posat en relleu estudis a Benassal, a Catí i a Albocàsser. No tots els masos són iguals, ni són tots de la mateixa època.

Concloem ja dient que el «buit» demogràfic del nord —o millor, la menor densitat de població— cent cinquanta anys després de la Conquesta s'ha afeblit, però es manté. Una minoria morisca i una majoria cristiana han posat les bases d'una organització espacial fonamentada en les ciutats i les viles (poblament concentrat) i en els masos i les torres (disseminat). Tot aquest esforç urbanístic assoleix la màxima expressió en el ressuscitat eix de comunicacions Borriol-Tortosa. Al segle XV-XVI fructificarà el que havia estat sembrat.

5. *Les vies de comunicació*

Venim de parlar de la gran tasca pobladora seguida en un eix de comunicació. Els croats del regne feren el mateix o semblant a les

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

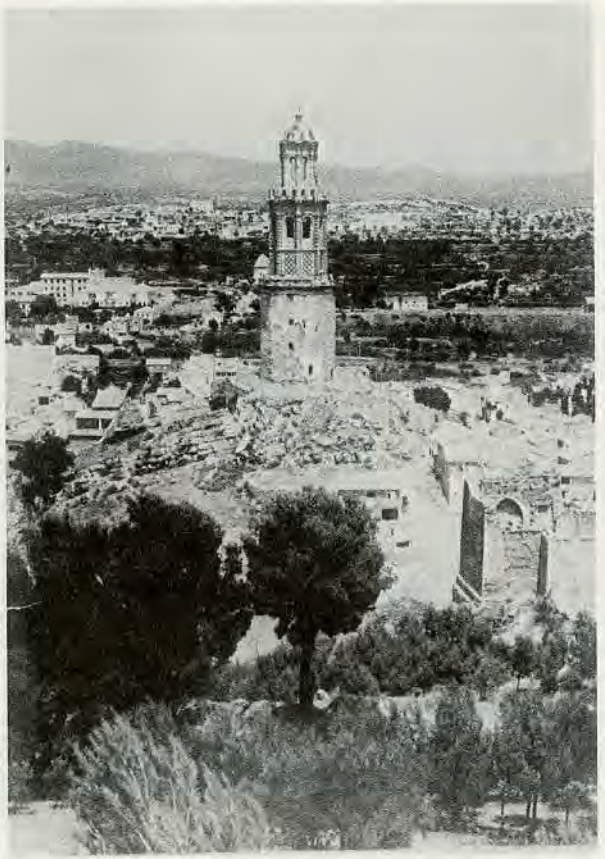

Figura 24. Xérica: recinte defensiu en la vall del Palància (fotografia cedida per I. Sarrión).

altres vies. Si anar a Catalunya era una qüestió vital, el mateix passava amb l'Aragó: la vall del Palància no podia quedar en mans dels moros ni tampoc el camí alternatiu Llíria-Xelva-Ademús.

La vall del Palància és un típic corredor controlat per punts estratègics: Sagunt, Sogorb, Xèrica i Viver. Els croats cristians així ho van entendre i van procurar copar aquests llocs, en una tasca llarga i que dura més d'un segle per la interferència de la guerra de la Unió. Sagunt és la primera peça a caure. Després Sogorb, on pel comportament de Zeyt-Abu-Zeyt amb Jaume I, les coses no estan clares fins el 1245, quan Jaume I sembla que va

considerar seua la ciutat. Xèrica la deixaren els moros als voltants de 1360 coincidint amb la guerra de Castella i Aragó i la poblaren els cristians el 1367. També per aquests anys Viver és donada als «croats»: el pas de València a Saragossa estava llest malgrat que moltes poblacions de vora riu eren morisques com Navajas, Geldo, Soneja, Sot de Ferrer, Alfara, Estivella, Albalat, Petrér i Gilet.

Un camí alternatiu d'accès a l'Aragó és el que discorre per Llíria i els Serrans. Llíria és adjudicada als cristians de primera hora; i a mitjan camí des de València es funda la Pobla de Vallbona també per a habitar-hi cristians. Xelva —l'antiga medina de Benacaira— és conquerida pocs mesos després que la ciutat de València i pels mateixos expedicionaris que havien ocupat Alpont. Cal anotar que els Serrans —o millor els arxiprestats sogorbins d'Ademús i Alpont— són un nucli cristià primerenc.

A la vista de les dades, podem pensar que el primitiu camí entre la València cristiana i l'Aragó aniria per Llíria-Xelva-Alpont i més endavant es destacaria la vall del Palància. València, cap i casal, no restaria desassistida dels bressols dels croats: el pas cap a l'Aragó i cap a Catalunya quedaven assegurats.

Des de Xàtiva cap al migdia, els cristians no modifiquen substancialment el que hem vist en els casos de les vies cap a l'Aragó i Catalunya. La primera empenta es dedica a ocupar el camí musulmà més fortificat, i posteriorment poblen els nuclis més estratègics de l'antiga calçada romana. En efecte, el 1270 Jaume I ja havia instal·lat pobladors cristians a Xàtiva, Cocentaina, Alcoi, Xixona, Castalla, Bocairent, Llutxent, etc. Immediatament després s'inicia el poblament cristià de la Vall de Montesa: a finals del segle XIII hi ha cristians a l'antic castell de Montesa (1289) i a Vallada. Poc de temps després trobem croats a Moixent (1303) i a la Font de la Figuera. És clar, doncs, que els croats procedeixen primer a anul·lar els nervis de l'organització territorial musulmana i després intenten —dins de les seues forces limitades— crear un espai a la seua mesura.

6. *Les àrees de mudèjars*

Cent cinquanta anys després de la conquesta de la ciutat de València, part del Regne era domini dels mudèjars, però només parcialment el poblaven «segons era costum en temps dels sarraïns».

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

En efecte, les *Medines* i els castells —base d'articulació del territori— havien passat a mans cristianes. El poblament mudèjar era semblant al musulmà, però havia esdevingut un cos sense ànima.

El poblament dels mudèjars mostra dues variants: l'hàbitat rural i l'hàbitat urbà. Potser siga més conegut el segon, però era més important numèricament el primer. Les modificacions són més substancials a les ciutats i poc al camp, perquè cal no oblidar que de primera hora els efectius cristians són escassos i, a més a més, el poblament musulmà d'alqueries i ràfols era el més idoni per ser controlat per unes forces d'ocupació.

A les ciutats, aviat es basteixen les moreries on habitaran els mudèjars, i contra les moreries es desviaran molts dels problemes de les capes urbanes. GOZÁLVEZ (1976) ha analitzat amb gran perspicàcia el naixement del raval d'Elx i com els cristians ocupen l'antiga ciutat musulmana. La moreria del Cap i Casal, la moreria de Xàtiva i la de Sagunt, la moreria d'Onda i la de Sogorb, són una mostra de la importància efectiva d'aquest poblament. Per altra banda, aquests ravals ens indiquen el caràcter efectiu de la renovació urbana de les ciutats. Les moreries, però, no són un tret exclusiu de les ciutats, i també n'hi ha a Borriol, a Xelva i a Oliva.

Sabem poc del procés del despoblament d'alqueries abans de l'expulsió dels moriscos: tot fa sospitar que all llarg dels segles XIV, XV i XVI hi ha una gradual reducció de llocs d'habitació i que aquest fet caldria situar-lo dins el daltabaix de la població mudèjar. Excavacions arqueològiques i dades documentals podrien concretar un poc més aquest comportament.

Un territori molt clarificador del que dèiem és la Vall d'Alfàndec. Jaume II feia donació d'aquestes terres a l'abadia cistercenca de Santes Creus el 1298 perquè hi fundàs un monestir «vocandum... Sancta Marie Vallisdigne, ubi sanctorum sufragie a Christi fidelibus perpetuo invocantur» (CABANES, 1974, p. 63). Tretze frares de Santes Creus fundaren aquesta abadia, al mig d'un territori de mudèjars, que amb el pas del temps es convertiria en el monestir més ric (i odiat) del Regne, i l'abadiat en un càrrec polític a les Corts.

A banda de les donacions posteriors, l'abadia exercia el domini a Gebal Cobra, Benifairó, Simat, l'Ombria, l'Alfulell, la Xara i el Ràfol. Era un domini exclusiu de mudèjars fins el 1334, quan l'abat estableix cristians al Ràfol. Un territori de marcat caràcter agrari i rural controlat des del monestir.

El terme castral de Rebollet comprenia les terres dels actuals municipis d'Oliva, la Font d'en Carròs, l'Alqueria de la Comtessa, Potries i Beniflà. El 1240, el castell de Rebollet amb la seua jurisdicció s'assignava a Carròs, personatge present a la Conquesta de Mallorca i de València. Els pocs cristians devien viure a Oliva, mentre a Mendiona, Hixber, Rafelcofer, l'Alcudiola, l'Alqueria de la Comtessa, l'Alqueria dels Frares, Rafelsineu, Potries, Beniflà (el Molinell), Rafal Xiscar i Rafal Cohor restarien mudèjars. El 1368 hi ha una carta de poblament per a la Font d'en Carròs. I, com diu CAMARENA MAHIQUES (1979), «siguieron (els mudèjars), como en todas partes, practicando su religion, lengua y costumbres. Para la práctica de sus creencias, sabemos que tenían una mezquita en Oliva, la cual luego se transformará en iglesia de San Roque, y dudaremos de que los demás lugares dispusieron de mezquita propia por entonces a causa de lo reducido de sus moradores. Para explicar y reforzar su fe disponían de alfaquíes que, éstos sí, podían residir en cualquier lugar; y en lo administrativo estaban regidos por alamines que dependían del baile señorial».

Els dos casos esmentats poden servir d'exemples vàlids per al conjunt del territori. Per dret de conquesta, els béns i drets dels musulmans passaven a mans del rei, qui en moltes ocasions en feia donació a un membre del seu exèrcit (Carròs) o una institució (abadiat de Santes Creus). Els mudèjars quedaven sotmesos al mixt i mer imperi del nou senyor i també sotmesos al pagament de censos, impostos extraordinaris i impostos especials.

7. *Les ciutats*

Un segle després de la conquesta, moltes de las ciutats valencianes habitades per cristians —les que coincidien amb les antigues *medines*— mostraven molts trets urbans de l'època musulmana. Cent anys, però, és un lapse de temps relativament prolongat per anar alterant a poc a poc la seua fisonomia amb la paulatina construcció d'esglésies on abans hi havia mesquites, amb la substitució de cases àrabs per d'altres adaptades al nou estil de vida cristià. Subsistia, però, bona part del carreratge, la llobreguesa dels carrers estrets i dels sinuosos atzucacs.

Parlar de les ciutats valencianes del segle XIV significa parlar d'indrets privilegiats per una jurisdicció més «burgesa» que la vigent a les àrees de senyoriu laic i eclesiàstic: excepció feta de

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

determinats nuclis, com Onda, Sogorb, Dénia o Gandia, les ciutats estaven regides pels costums i privilegis dels reialencs. Entre totes les ciutats valencianes, el Cap i Casal ocupava un lloc preeminent: «l'existència d'un ens macrocefàlic al Regne és sols possible gràcies a una política especial de privilegi» (RUBIO, 1981, p. 35). Açò explica la perpètua lluita de jurats i consellers de la ciutat de València pel manteniment i observança de les llibertats i privilegis urbans.

El conjunt de les ciutats formaven un dels tres estaments a les Corts valencianes. Amb matisos, el braç reial recolzava i feia costat al rei front a les pretensions del braç eclesiàstic i el braç militar. Les viles i ciutats es classificaven en tres grups:

Primera classe	*Segona classe*	*Tercera classe*
València (i Sagunt)	Borriana	Capdet
Xàtiva	Cullera	Corbera
Oriola	Lliria	Yesa
Alacant	Biar	Olleria
Morella	Bocairent	Carcaixent
Alzira	Alpont	Benigànim
Castelló de la Plana	Peníscola	Algemesí
Vila-real	Penàguila	Callosa d'en Sarrià
Ontinyent	Xèrica	Castelló de Xàtiva
Alcoi	Xixona	Onda
	La Vila Joiosa	
	Castellfabib	
	Ademús	

Cal notar el predomini d'entitats reials dellà (=al sud) lo riu Xúquer.

Satisfets els compromisos amb el senyors laics i eclesiàstics que havien participat en la conquesta del Regne, el Rei volgué minvar llur puixança i equilibrar les forces amb un enfortiment de les ciutats reialenques.

Enumerar sintèticament una a una les viles i ciutats del Regne ens portaria lluny. Açi en farem un ràpid mostreig.

En la segona meitat del segle XIV, a la ciutat de *València* es porta a terme una notable reforma urbana, consistent en una nova tanca emmurallada que inclou els ravals de la Xerea, Boatella i Roters, a més de la partida dels Tints i la Moreria. La muralla —sota la responsabilitat de la fàbrica de Murs i Valls— tenia dotze

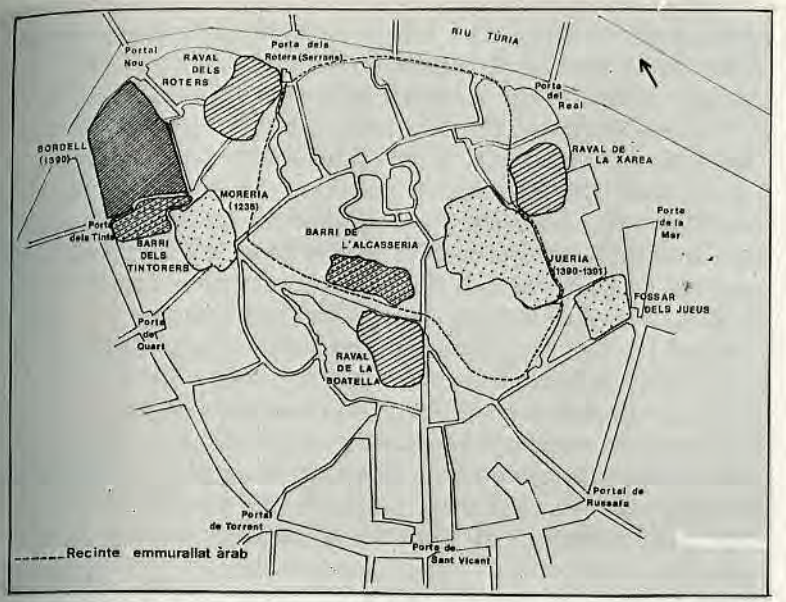

Figura 25. Fisonomia urbana de València en el segle XIV (segons Teixidor de Otto).

portes de les quals deu eren de nova planta. La ciutat havia triplicat la superfície i açò va facilitar la remodelació de l'estructura i la fesomia urbana. El govern municipal —en coincidència amb Pere el Cerimoniós— vetlà pel manteniment i l'expansió de la població i per la conservació de la imatge de primera urbs del Regne.

Xàtiva i Sagunt semblaven dues ciutats bessones per l'emplaçament al peu del castell, murades i amb un carreratge ple de reminiscències musulmanes. En el cas de *Sagunt*, l'església de Santa Maria es va començar el 1334 al mateix indret on havia estat la Mesquita principal i que fins aqueix moment feia ja de recinte religiós cristià. Els ravals de Sant Francesc, de la Trinitat, del Salvador i de Santa Anna mostraven una gran vitalitat. A *Xàtiva*, l'església de Sant Feliu i el Montsant signifiquen els primers passos cap a la modificació de la fisonomia musulmana i poc a poc s'inicia el descens de la ciutat cap a la part baixa, mentre els mudèjars s'instal·laven al raval.

Alacant va ser poblada per cristians del Regne de Castella restant sota la seua jurisdicció un terme molt extens. A conseqüència de la revolta de 1261, Jaume I va acudir en ajut dels castellans per mantenir la situació. A les darreries de segle acabà

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

integrant-se al Regne de València per la força i després per la sentència de Torrellas. L'església de Santa Maria, al peu del Benacantil, es troba situada al mateix indret d'una antiga mesquita.

Vila-real mostra un bell exemple de ciutat de nova planta, amb un carreratge hipodàmic, traçat d'acord amb un pla urbanístic previ. Murs i valls guarnien el recinte urbà on tres carrers paral·lels (Major, Amunt i Avall) estaven creuats per carrers perpendiculars. L'espai interior es dividia en quatre parts —els quarters de Sant Julià, de Santa Maria, de Santa Caterina i de Santa Llúcia— i al bell mig, la plaça on hi havia la casa de la vila, l'almodí i la taverna, i on es celebrava la fira de Santa Caterina, el mercat dels dissabtes i els bous per Sant Jaume i Santa Anna.

Elx, conquerida pels cristians el 1265, va conèixer una etapa de grans transformacions urbanes. Els mudèjars es van veure desplaçats a la dreta de la rambla on edificaren un raval mentre els cristians s'instal·laven a la vila fortificada. La moreria mostra un carreratge en quadrícula a les vies principals mentre hi ha una xarxa de carrers secundaris tortuosos. La vila tenia poques places: Plaça Major amb porxes, Plaça de la Calaforra, Plaça de Santa Maria, Plaça de l'Ereta Alta. Com en tantes altres ciutats, l'església de Santa Maria és un testimoni més de la transformació de la fesomia ciutadana.

V. DESPOBLACIÓ I REPOBLAMENT, UN TRET VALENCIÀ

1609 és una fita fonamental per entendre el País Valencià modern. A més dels autors ja clàssics del tema, avui hi ha un grapat de joves historiadors que aprofundeixen en aquest esdeveniment seguint el solc obert per DONGHI (1955-57), LAPEYRE (1959), REGLÀ (1964), TORRES MORERA (1969), etc. Els darrers anys han presenciat l'inici d'un altre tema d'investigació nou i suggerent: la repercussió de l'expulsió dels moriscos en les estructures de propietat. Cal remarcar que estem en uns anys molt fructífers per a la geografia històrica i per a la historiografia moderna i contemporània.

Donada l'existència d'una abundosa, rigorosa i suggerent bibliografia hom podria sospitar que el tema de l'expulsió dels moriscos és una qüestió solventada. I tanmateix a hores d'ara resten nombrosos camps per investigar. Sabem poc d'arqueologia morisca, de la pervivència de llocs d'habitació, de la reutilització de medis abandonats... Sabem poc del destí dels valencians expulsats...

Si parlem de poblament de les terres valencianes, l'expulsió dels moriscos i les anomenades *segones cartes de població* esdevenen un moment fonamental en la reorganització del territori. El segle XVII s'obre amb un fet dramàtic, la pèrdua d'un terç de població, i fins el segle XVIII les nafres demogràfiques no estaran del tot tancades.

1. *L'expulsió dels moriscos**

La convivència de les dues comunitats valencianes després de la conquesta —cristians i mudèjars— no va ser precisament un model de cordialitat: el 1250, els moros abandonen Peníscola, i a la Vall d'Uixó es dóna una segona carta de poblament perquè els musulmans han desertat; en 1248-49, hom expulsa la població islàmica de Morvedre, Cullera, Xàtiva i Alzira...; des de 1276 a 1291 hi ha diversos avalots contra les moreries de València, Xelva, Alzira, Llíria, Morvedre, Xàtiva, i els llocs de Benissanó, Castellnou, Orpesa, Fortaleny, Picassent, Alberic, Onil, Sollana, etc. La població mudèjar abandonà també Moixent (1303), la Font de la Figuera (1313), Quart de Poblet (1334), etc.

La guerra de la Unió va representar un altre període d'abandonament del Regne per part dels mudèjars, que van passar al territori de Granada. I així Viver, Novaliches, Campillo, Benafer, que havien estat pobles de moros, passen a ser dominis de cristians... La situació és alarmant i els tres braços de les Corts diuen al Rei que «gran part dels dits moros se ixen del dit regne e buyden la terra». Des de 1408 els Furs prohibeixen el pas dels moros fora del Regne, però la tendència regressiva es perllonga malgrat les disposicions legals.

Segons FONT I RIUS, el 1270 els cristians no arribaven a un terç de la població del Regne de València. A les darreries del segle XIII, els cristians ja eren el 50 per cent del conjunt. Segons BARCELÓ TORRES, a mitjan segle XV, els moros sols representaven el 30 per

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

Figura 26. Restes de l'espai defensiu bastit per Felip II al peu del Bèrnia (fotografia cedida per I. Sarrión).

cent dels valencians. Cal parlar, doncs, d'un retrocés demogràfic multisecular, de la comunitat musulmana.

La conquesta de Granada i les mesures repressives posteriors (1570) i d'altres dictades a l'Aragó, fan que la tendència regressiva dels moriscos a les terres valencianes canvie en la segona meitat del segle XVI: l'augment demogràfic detectat entre els moriscos valencians des de 1563 fins a 1609 és resultat d'immigració i no forçosament d'una major vitalitat d'aquesta comunitat respecte de la cristiana.

Com a preludi de l'expulsió general a tots els territoris espanyols de l'any següent, la crida del decret de Felipe III (22 de setembre de 1609) afectava els moriscos valencians pel fet d'ésser els més nombrosos de la monarquia hispànica i per estar considerats els més perillosos. Aquesta dràstica mesura havia estat meditada molt de temps enrera, després d'avaluar els perills derivats d'una minoria religiosa, social i cultural no assimilada i on havien fracassat els intents d'assimilació cultural, lingüística i en especial religiosa. Per altra banda, les capes nobiliàries —tradicionalment enfrontades a aquesta solució del problema morisc— donen el vist

i plau quan es resol una compensació amb els bens confiscats que s'atorgaran directament als respectius senyor directes.

Respecte de la quantitat de moriscos expulsats, sembla que el cens de Caracena (1609) està molt exagerat i per contra s'ajusten més a la realitat les dades obtingudes als ports pels diferents comissaris. Segons aquesta font, els embarcats foren:

pel Grau de València	17.776
pel port d'Alacant	30.204
per Dénia i Xàbia	32.780
pel port de Vinaròs	15.208
per Moncofa	5.690
sense controlar a Dénia i Xàbia	3.000
vençuts a la Serra de Laguar	11.364
TOTAL	116.022

Cal afegir-n'hi de fugits, morts i desapareguts, incloent tots els quals, ens aproximaríem a la xifra rodona d'uns 125.000 moriscos afectats pel decret de Felip III. Els moriscos van resistir en determinats indrets més esquerps i montuosos (Mola de Cortes, Vall de Laguar), però a la fi s'imposà la decisió. En poques setmanes, àmplies comarques del País Valencià es van despoblar. Darrere, els moriscos havien deixat unes terres i unes cases que havien vist morir moltes generacions d'avantpassats; darrere deixaven unes formes de vida material (regs, conreus, tècniques, etc.); darrere deixaven una comunitat religiosa rígidament cristiana i cada vegada menys tolerant; darrere...

El 1610, el Regne de València —segons Escolano— era un «páramo seco y deslucido». Hi havia —pam dalt, pam baix— un terç menys de valencians. Un preu molt elevat per a liquidar un «conflicte nacional».

2. *Confiscació i establiments*

L'expulsió dels moriscos va significar també una modificació substancial de les estructures de propietat i de les relacions de producció, especialment als llocs de senyoriu on aquesta minoria era d'extraordinària importància numèrica. El ban del 22 de setembre —inspirat pel Duc de Lerma i Marqués de Dénia— deia que «...S.M. ha tenido por bien de hazer merced destas haziendas rayces y muebles que no pueden llevar consigo (els moriscos) a los

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

señores cuyos vasallos fueren» (GIL OLCINA, 1979, p. 27). La confiscació, però, va ser molt diferent segons els lligams jurídics entre el senyor i el morisc. En qualsevol cas, el règim senyorial valencià va guanyar en extensió i, fonamentalment, en profunditat a causa de l'enfortiment dels patrimonis i per l'actualització de les rendes.

Vint anys després del ban de Felip III, hi ha una substancial diferència, per exemple, entre Benifassà i la Valldigna, tot i essent dominis de monestirs, i també entre la Pobla Tornesa i Godelleta, tot i essent ambdós dominis senyorials, en uns llocs, en no haver-hi moriscos, no es va produir la confiscació i l'actualització de rendes, i als altres sí, com a conseqüència de l'expulsió. Aquesta distinció és fonamental per anar muntant el trencaclosques del poblament i de la propietat valencianes. A la llarga, són dues variables més unides del que hom podria sospitar, almenys mentre la terra ha estat el mitjà de producció fonamental.

Les terres i béns confiscats pels senyors —la gran majoria pertanyents al braç secular— calia explotar-les. La forma més estesa de dur-ho a terme va ser la repoblació del territori amb les normes contractuals anomenades emfiteusi. El document jurídic fundacional era la carta de poblament que es convertia així en el marc legal de les relacions socials fins a la crisi de l'Antic Règim. Dins la historiografia valenciana, aquesta sèrie documental és coneguda com *segones cartes de població*. Aquests contractes —signats davant notari, amb pròleg i epíleg redactat en llatí i els capítols en valencià o castellà— han estat ben estudiats per diversos historiadors, en especial per CISCAR (1977). GIL OLCINA (1979) remarca que el contingut de les cartes i dels establiments ultrapassa el marc de l'emfiteusi alodial perquè el senyor —a més de ser-ho de les terres i de les cases— actua com a senyor jurisdiccional i això implica prestacions inexistents quan existeix un contracte entre particulars.

L'establiment, en la majoria dels casos, va ser sinònim de participació de fruits i d'aquesta manera la noblesa valenciana es resguardava de la devaluació de les rendes monetàries. Mentrestant, aquest fenomen d'actualització de rendes era desconegut a les altres terres valencianes on les normes contractuals seguien essent les tradicionals.

Fins 1977, s'han localitzat i estudiat més de 60 segones cartes pobles (CISCAR, 1977) que foren pactades d'acord amb la següent cronologia:

ANY	*Núm. de cartes*
1609	4
1610	10
1611	35
1612	4
1613-20	3
1621-40	4

Els primers anys després de l'expulsió es produeix una autèntica pugna per establir-hi gent a les terres recentment abandonades. Els establiments, derivats de les cartes de poblament, pretenien humanitzar uns momentanis deserts demogràfics. Per aquesta raó, es fixen una sèrie d'obligacions, de les quals no és la menys important la residència de l'emfiteuta amb la dona i els fills en el poble. Hi ha determinades cartes que exigeixen al nou poblador portar una carta de desaveïnament del municipi on vivia abans. El senyor volia «vassalls pobladors i residents» i així explotar els béns recentment confiscats als moriscos. L'emfiteuta que deixava la baronia per un període de temps (uns sis mesos) podia ésser castigat fins i tot amb la pèrdua dels drets adquirits.

A més de la terra, a l'emfiteuta li donaven casa i, si aquesta no estava en condicions habitables, tenia excepcions fiscals per tal de reparar-la. A Alberic, les cases varen ser classificades d'acord amb la qualitat dels edificis, en quatre grups. A Muro estava prohibit convertir una casa en dues o obrir finestres sense permís del batle. A la carta de poblament de Xella s'estableix que hom porgarà si s'obre una porta nova mentre a Barxeta s'especifica l'altura de les parets dels patis i la prohibició d'obrir porta falsa a les cases. A Perputxent, els establiments donen sis mesos per arreglar les cases assolades (CISCAR, 1977).

Altres edificis, però, eren privilegis exclusius, privatius i prohibitius del senyor jurisdiccional: forns, molins, carnisseria, botiga, taverna, barberia, etc. Cal però, entendre que això no és una novetat posterior a l'expulsió dels moriscos, sinó que és comú a tota la senyoria valenciana. Hem comprovat la localització d'aquests edificis al carreratge d'Aín i és sorprenent el caràcter «central» d'aquests serveis: la carnisseria avui està al mateix indret que quan era un monopoli del duc de Sogorb, i el mateix s'esdevé amb el forn. Aquest camí pot ajudar a l'hora d'explicar els plànols dels nostres pobles de senyoria.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

3. *La repoblació*

La majoria de les terres desertitzades el 1609 «no era cap Eldorado que hagués justificat el cost complet d'una immigració planificada. Les comunitats mores havien estat situades sovint, com va notar Fonseca, *en tierras algunas ásperas y montuosas, que estos salvages se holgavan de habitar por huyr de la compañía de los cathólicos*. La gent que reemplaçaria aquesta raça expulsada serien llurs veïns immediats, homes de les muntanyes locals que coneixien les serres, encara que per casualitat de la prosàpia fóren cristians vells» (CASEY, 1981, pp. 18-19).

La redistribució de població no va ser un procés ordenat i continu. CASEY (1981) a la vista de les corbes baptismals de Pedralba, Domeño i Ondara, intueix una gran renovació dels colons de la primera generació, que finalment s'estabilitzen entre 1630 i 1640. Quelcom de semblant hem pogut comprovar als llibres parroquials de l'Alcúdia de Veo, parròquia on s'inclouen els llogarets de Veo, Benitandús i Xinquer*.

Els nouvinguts procedien preferentment dels estrats més baixos de la societat del camp i de les ciutats: «Parece evidente que la expulsión de los moriscos va a reducir considerablemente el número de jornaleros y braceros en el campo... y se asestará un golpe a las actividades artesanales urbanas» (CISCAR, 1977, p. 153).

Seguint les conclusions del malenguanyat TORRES MORERA (1969), tothom accepta que el repoblament de les antigues àrees de moriscos es va fer majoritàriament amb població regnícola: només el 5,8 per 100 dels repobladors serien aliens al Regne (pirinencs, castellans, aragonesos i fonamentalment mallorquins). SOLER (1977, p. 66) ha qüestionat aquesta proposició i, després de rebatre TORRES, diu que «a les comarques d'actual parla castellana i d'antiga repoblació morisca varen anar a parar immigrats de les terres properes dels països castellà, aragonés i murcià en quantitats suficients per a delimitar suficientment la zona de parla castellana en els termes en què, més o menys, ho està actualment»**.

* Sota la direcció de K.W. Butzer, un equip interdisciplinar del Politècnic de Zurich, de la Universitat de Chicago i de la Universitat de València estem estudiant la Serra de l'Espadà. Tractem de fer una arqueologia del paisatge i òbviament els moriscos ocupen un lloc preferent en les nostres preocupacions.

** L'explicació de Vicent Soler no deixa d'ésser suggerent, però cal una seriosa tasca als arxius parroquials a fi de demostrar-la. Els llibres de matrimonis solen donar referències de la procedència dels contraents, almenys això he vist a l'Alcúdia de Veo, i podria ésser el camí per resoldre definitivament la qüestió.

L'argumentació d'En Soler es manté, però, sobre fonaments no excessivament sòlids. Així, diu que «abans (de l'expulsió) només és factible demostrar l'existència de nuclis molt puntuals de població castellanoparlant com Aiora, Énguera, Alpont, Sogorb, Vilafermosa» (p. 66). La llista és molt incompleta i, a més a més, poc significativa, dita així. Com hem vist abans, des del segle XIII fins el 1560, la població morisca està reduint-se en efectius (emigració) i aquests indrets són reocupats per cristians. Més amunt hem insinuat també una component estratègica en la conquesta del Regne, i hem parlat de la substitució del poblament dispers musulmà per una concentració en nuclis cristians tot al llarg de la costa. Una cosa semblant passa a la frontera occidental del Regne, on una sèrie d'assentaments tracten de consolidar i donar continuïtat a aquesta ratlla. Resultat d'aquests diferents processos, tenim que el 1609 són nuclis cristians, per exemple, en el tram d'Énguera-Alpont: Setaigües (1315) dins del comtat de Bunyol, Sot de Xera (1540), Villar (1323), Xulilla (1315), Xelva sens la moreria (1370), Toixa (1370), Sinarques (1304), i tot el reialenc d'Alpont amb La Iesa, Titaguas i Ares Alpon (els anys entre parèntesis corresponen als de les respectives cartes de poblament).

Els llibres parroquials semblen la millor font d'informació per anar mostrant l'origen dels repobladors: de les 46 famílies que s'establiren a Pedralba i Bugarra, 14 venien de més enllà de les fronteres del Regne; de les 32 famílies valencianes que van a Bugarra i Pedralba, 17 provenien del rerapaís muntanyenc immediat (Xulilla, Titaigües, Xelva, Andilla, el Villar, etc.) (CASEY, 1981, p. 18). Amb un mètode semblant, MESTRE (1972) comprova també la redistribució de la població d'Oliva pels voltants despoblats.

Una altra font vàlida són els capbreus, com suara ha mostrat DOMINGO PÉREZ (1982). La Vilavella, nucli de moriscos, rep nous pobladors el mes de desembre de 1611. El 1622 es confecciona el capbreu de la Vilavella, on s'inclouen 31 contribuents dels quals 26 eren de Nules, puix que l'autora els ha trobats empadronats a Nules el 1607. Es tracta, doncs, d'una conprovació de persones i no sols de cognoms.

L'actual Mascarell, no lluny de Nules, és un llogaret de fisonomia original a la Plana, perquè ha conservat les muralles. El 1609 estava habitat per cristians i moriscos. Quan el 1622 hom realitza el capbreu, hi ha 29 contribuents: 14 vivien a Mascarell abans de l'expulsió, 8 eren nouvinguts de Nules, 4 de Vila-real, mentre que de tres no consta l'origen.

Una modèlica investigació de COSTA és de consulta obligada per conéixer la repoblació mallorquina a les terres valencianes. Immediatament després de 1609, s'inicia el procés repoblador sota

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

la direcció del VIè Duc de Gandia, que aconseguirà transvassar als seus dominis un tropell de pagesos mallorquins, iniciativa que fou secundada pels senyors de la rodalia. A les Valls de la Gallinera, de Laguar i d'Evo, l'element mallorquí (Es Pla, Andratx, Artà, Manacor, Llucmajor) fou predominant, mentre a la Vall d'Alcalà, Orba i la Vall de Pego, ni era nombrós, però menys que la població autòctona. Als llocs, el Verger, Ondara, la Rectoria i Dénia, també els cognoms mostren l'aportació de les Illes. La mateixa ascendència trobem a les valls de Xaló i Llíber, a Gata i Pedreguer... A Tàrbena arriben pobladors de Pollença, Manacor i Santa Margalida, i també a la Vall de Guadalest. La repoblació va ser planificada pels senyors aprofitant la deteriorada relació pobladors-recursos de la pagesia mallorquina. «Una vegada traslladat ací, el pagés es veu forçat a acceptar les condicions lleonines que imposen els senyors, esdevenint un excel·lent succedani del morisc, i a més suplantant els colons peninsulars, més reacis a suportar les dures clàusules de les cartes de poblament que, fins i tot, empenyen els mateixos illencs a un pelegrinatge a la recerca d'un millorament del *status* propi, el que explica la seua dispersió per les comarques valencianes» (COSTA, 1977-78, pp. 87-91). Cal no oblidar la virulència que ací assolí la segona germania.

Figura 27. Mapa esquemàtic de l'àrea aproximada afectada per la immigració insular (segons Costa).

El repoblament dels antics llocs de moriscos es fa en un període d'aguda crisi econòmica general: és la crisi del segle XVII, que s'estén fins les darreries del segle. La recuperació va resultar lenta: «el senyor colpit per la pobresa, el censalista estripat i l'agent de la violència dominen la història del País Valencià del segle XVII. Són sens dubte el producte d'una economia en decadència; però llur monopoli del poder i la manera com n'abusaven intensificà aquesta decadència. L'endarreriment econòmic, una estructura social opressiva i un marc polític ofegadorament conservador són peces entrellaçades del trencaclosques valencià del segle XVII» (CASEY, 1981, p. 292).

4. *Els despoblats moriscos*

La lectura d'unes quantes planes del *Nomenclàtor* del canonge SANCHIS SIVERA (1922) és suficient per adonar-nos de la importància numèrica dels despoblats moriscos a la diòcesi valentina. L'estudi i interpretació d'aquests indrets antics d'habitació està encara per fer, i de moment només disposem de notícies fragmentàries.

RUBIO GOMIS (1971) ha documentat als llibres parroquials de la Vall del Guadalest 19 nuclis d'habitació a la segona meitat del segle XVI. Perviuen el Castell de Guadalest, Benimantell, Beniardà, Benifato, Confrides i Abdet. De la resta d'entitats, Florent es va localitzar a partir de les troballes del seu cementeri, mentre Ondara i Ondarella són els actuals topònims de dues fonts, i Beniqueis, Manxar i Beniazim donen nom a partides rurals. De Beniciclim restaven parets fa uns anys. A banda d'una problemàtica localització de l'Alfofra al peu del Castell de Confrides, res no se sap de Benisedi, Benimuça, Muxaracas, Beniallet i Sarreta.

Pego, antic nucli de cristians vells, va imposar per fi la capitalitat a tota la vall, i desapareixen Favara, Atzeneta, Benisaleina, Benigànim, Benirrupaix... Sols Benimeia i l'Atzúvia es van repoblar després de l'expulsió dels moriscos. Front a aquest comportament a la Vall de Pego, la Rectoria torna a poblar-se imitant la dispersió anterior a 1609. El mateix passa als Llocs, però després de 1643 no hi ha documentació referida a Benihomer i Benicadim (COSTA, 1977, pp. 82-83).

Esperem que els propers anys siguen fructífers i prompte disposem d'un bon estudi dels despoblats moriscos. En qualsevol cas,

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

aquesta reducció de les unitats del poblament a les antigues àrees de moriscos indica el final d'un llarg procés de concentració de poblament iniciat arran la conquesta cristiana. En definitiva, cristians i musulmans eren dos mons culturals diferents i òbviament tenien dos models diferents d'habitar el territori.

Alèdua —a la Vall dels Alcalans— era un llogaret de població mixta. Amb motiu de l'expulsió dels moriscos «y por quanto en aquel tiempo quedaron como unas veinte y quatro a veinte y seis famílias cristianas se pasaron á vivir a Llombay, y á las vacantes casas se mudaron, lo uno por ser pocos para formar poblado; lo otro porque ellos eran parientes de los de Llombay, y lo otro por no tener que pasar el rio» (BENLLOCH, 1756, p. 98). Sembla que el baró d'Alèdua (marqués de Llombai, duc de Gandia) va atorgar segona carta de poblament el 1625, però aquest lloc va acabar per desaparèixer. Els antics moradors d'Alèdua establerts a Llombai «se obligaron á satisfazer el pilón muerto de la carnezería de dicho Despoblado», un impost de cinquanta pesos anuals. Alèdua és doncs, un exemple de concentració de poblament per part dels cristians.

VI. LES ROTURACIONS I EL POBLAMENT

Una lectura pausada de les «Observaciones» de CAVANILLES ens assabenta de la importància que assoleixen les roturacions de terres marginals al País Valencià a les darreries del segle XVIII. Les roturacions i l'augment de la superfície conreada es perllonguen tot al llarg dels segles XVIII i XIX i, fins i tot, a les primeries del segle XX. Un procés com aquest —clau per entendre tantes altres qüestions— no està avui quantificat ni tampoc cartografiat. Tampoc no sabem la cronologia colonitzadora de les àrees marginals.

A banda de les notícies oferides pels arxius municipals, es podria acudir a les visures fetes per la Marina tot al llarg dels segles XVIII i XIX. Aquest podria ser un bon camí per mesurar la reducció dels boscos i l'ampliació de la superfície conreada.

Un període de roturacions tan llarg i que afecta tot el País, mostra suficients ingredients de tot tipus perquè no siga tan fàcil d'establir fites ni marcar protagonismes vàlids pertot arreu. L'esperit i les institucions dels il·lustrats, l'augment demogràfic, l'autoconsum i els preus del mercat, les normatives jurídiques o els mitjans tècnics a l'abast, són elements a retenir quan es parla de quilòmetres de marges i de centenars de bancalets, l'estil arquitectònic d'una tasca secular realitzada per un poble famolenc de terra.

És freqüent també que les noves roturacions —llunyanes de les viles i pobles— vagen seguides o precedides per una dispersió de poblament o per la creació de nous nuclis humans d'habitació. Salvant les diferències, que en són moltes, aquests espais semblen menuts *far west* de colons i de nou vinguts...

BENITEZ — PALOP han utilitzat el capbreu d'Aiora, confeccionat el 1761 per ordre de l'intendent en veure interrompuda la seua política de roturació de terres per les ordres del rei davant les queixes d'alguns veïns d'Aiora dedicats a la ramaderia: el 1761 es conreava el 38,5% del terme, i les roturacions dels darrers 20 anys representaven el 2,38% del conjunt municipal. Els tècnics dictaminen, però, que eren susceptibles de roturació el 10% de les terres no conreades del terme.

En molts indrets de la jurisdicció de la monarquia hispànica en 1748 es va manar fer un esbrinament de les roturacions efectuades

Figura 28. Abancalaments a la Font de la Figuera (fot. cedida per I. Sarrión).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

en terres de pastura. El 1750 es compleix aquesta ordre al terme de Crevillent, donant com a resultat que en els últims 20 anys s'havien roturat 301 ha. repartides entre 261 propietaris. Aquesta extensió era abans de la roturació «pastos comunes, todas ellas contiguas a otras tantas propiedades de sus dueños y situadas en cañadas y apartadas de los descansos de los ganados, habiéndose cultivado de contínuo desde su roturación». El mateix passa als dominis comunals d'Elx i a la Serra de Santa Pola (GOZALVEZ, 1977).

BERNABE (1975, p. 34), analitzant les Valls d'Alcoi, la Foia de Castalla, el Camp d'Alacant, el Baix Vinalopó, el Vinalopó Mitjà i el Baix Segura, constata que l'explosió demogràfica del segle XVIII no va anar unida a un procés de concentració de població. Tot això li fa concloure que el creixement «s'ha fet fonamentalment a càrrec d'una expansió de les terres conreades o bé d'una reocupació de les terres abandonades després de l'expulsió dels moriscos». Justament en arribar al límit possible de cultiu, s'hi va formar una pagesia pobra prou abundant com per a fer possible l'extensió que el treball d'encàrrec va adquirir als voltants d'Alcoi i d'Alacant.

1. *El marc de les roturacions*

Les noves roturacions es veuen afavorides per una sèrie de circumstàncies. Sense pretensió de fer una llista completa, n'enunciarem unes quantes més o menys rellevants:

En primer lloc cal al·ludir a l'esperit dels il·lustrats. Al llarg del segle XVIII i fins la guerra del francés, hi ha una gran penetració de les llums entre el clergat i les classes socials benpensants, que impulsen transformacions als seus indrets més immediats. Com una mostra significativa —per les reduïdes dimensions del poble— copiem un tros de la carta que escriu Mossén Chicola, rector de la Pobla Tornesa a la Societat Econòmica de València en maig de 1781, per assabentar-los de la tasca que està realitzant entre els seus feligresos: D. Juan Vallés, senyor de la Pobla «eligió un terreno inculto, en una partida del término, que los Naturales tienen abandonada, por pensar que para nada aprovecha quando es la más excelente para Viñas y Olivos, y en ella convidó a trabajar a todos los que necessitasen jornal... Ofrece dar dinero a los pobres para que desmonten terreno a su cuenta y planten después viñas, bolviéndole quando puedan la mesma cantidad...»

Els il·lustrats, però, tingueren un bon ajut en la Monarquia. El Rei Carles III aconsellà la venda de terrenys de Propis en els pobles de reialenc a fi d'augmentar la superfície conreada i la producció de cereals, donada l'enorme carestia de blat. Les viles i pobles de reialenc, els pobles dels ordes militars —incorporats feia anys a la Corona— i els pobles de nova incorporació a la corona, veien obert el marc jurídic per anar minvant les terres comunals i per augmentar les superfícies conreades.

És de justícia donar-li la paraula a Mossén Cavanilles, preocupat per aquesta qüestió, quan va recórrer les terres valencianes:

(Catí) «Parece que un pueblo tan industrioso i aplicado debiera beneficiar mayor porción a su dilatado término, del que apenas cultiva la décima parte. Ha intentado en efecto aumentar sus campos, pero halla siempre obstáculos en las órdenes del Tribunal de Marina... Claman los labradores, desean emplear sus brazos para aumentar la masa de los frutos, sin poder jamás lograr alivio, sin conseguir lo que pretenden, al parecer, con tanta justicia. Desea el Gobierno que se aumente y prospere nuestra especie, promulga leyes a favor de la agricultura, intenta desterrar el ocio como perjudicial al Estado y a las costumbres; y en estos montes se redoblan los obstáculos a la industria rural, se procura entibiar el laudable ardor de los colonos, y se ve una especie de guerra declarada a la porción más útil del Estado, que son los labradores. Con pretexto de criar árboles para la Marina Real se acotan términos inmensos, muchas veces inútiles para el fin que se intenta. Dánse órdenes generales y se ponen en execución sin examen... Debia preceder un serio examen de terrenos antes de prohibir el cultivo y pastos» (t. I, p. 25).

(Alcalà de Xivert) «Es tan grande el término (que) pudiéranse mantener mil vecinos más... Por lo cual juzgo conveniente se funde a lo menos otra población para cuidar mejor de los campos y romper nuevos eriales. El caserio de la Madalena... demuestra la utilidad del proyecto: convendria fomentar este pueblo, y construir otro hacia el mediodia. El sitio más oportuno me parece la falda meridional del monte Hirta en las inmediaciones del mar. Nuestra especie se aumenta siempre en razón directa de las subsistencias y, estas, a medida de los trabajadores empleados en la agricultura. Los que desde Alcalá van a cultivar los campos de Alcocebre y otros más meridionales, pierden al dia casi quatro horas empleadas en ida y vuelta, tiempo precioso que se ganaria con la nueva población» (t. I, p. 45).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

Figura 29. Abancalaments al voltant de Culla (fot. cedida per I. Sarrión).

(Canals) «En cultivar esta extensión y variedad de terrenos, las más veces ingratos, se ocupan la mayor parte de 600 vecinos, que apenas llegaban a 200 en el año 1740... Han añadido á las 1300 hanegadas que regaban otras 600, situadas á la derecha del Cánolas, venciendo obstáculos casi insuperables á las fuerzas del pueblo... Mucho les costó romper, anivelar y preparar aquel terreno ingrato, que hoy ven plantado de moreras, y reducido á riego; intentan aún nuevas mejoras y aumentar los frutos...» (t. I, p. 225).

(Foies de Castalla i de Xixona) «El agricultor no se detiene en gastos, ni en los obstáculos que pueden presentarle lo rápido de

las cuestas, complácese en vencerlos y reducir á cultivo sitios al parecer estériles. No pocas veces roza peñas, y trae de otras partes la tierra para formar campos, que regados dan peras, pimientos y legumbres. Otras convierte en graderias las cuestas rápidas, anivela los campos que resultan, y los fortifixa con sólidas murallas que contengan la tierra...» (t. II, p. 187).

Tots aquests textos espigolats al llarg de l'obra de CAVANILLES, i d'altres que s'hi podrien afegir, dibuixen nítidament l'ambient roturador a les darreries del segle XVIII. En cert moment no dubta a dir «que se cultiva hoy en el reyno doblada tierra que al principio del siglo» (t. I, p. 227).

D'altra banda, des de les Corts de Cádiz fins a la definitiva institucionalització del marc jurídic liberal, hi ha un llarg període —amb episodis alternatius— de renovació de les estructures de propietat de la terra en molts indrets. Les lleis desvinculadores, abolicionistes i desamortitzadores van permetre en algunes comarques una continuació del procés de roturació i també de la dispersió de l'hàbitat. Tota aquesta normativa jurídica i la diversa incidència a les terres valencianes, podria ser una variable més a tenir present quan s'analitzen les guerres carlistes tan virulentes i tan llargues en algunes comarques del País.

A continuació, exposarem alguns exemples concrets d'aquest procés de roturacions i nous poblaments que hem comentat:

2. *Els Carritxars d'Elx i les «Pías Fundaciones»*

A principis del segle XVIII, entre les terres d'Elx, Guardamar, Albatera, Catral, Almoradí, Rojales, Formentera, Daia, Pobla de Rocamora i Crevillent hi havia una gran extensió de terres pantanoses on les tercianes impedien l'assentament de la població. El Cardenal Belluga, Bisbe de Múrcia i poc després el marqués d'Elx, portaren endavant un ambiciós projecte de bonificació d'aquells aiguamolls.

L'inquiet Belluga, mitjançant aquesta fundació, volia treure recursos i rendes per a la casa d'òrfens, escoles, i seminaris de Múrcia i Motril. El marqués, reaci de primera hora, veia així la possibilitat d'augmentar les rendes a costa d'unes terres fins aquell moment improductives. És obvi que l'un i l'altre pensaven portar endavant l'explotació d'aquestes terres a través de censos enfitèutics.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació
BIBLIOTECA ETNOLOGIA

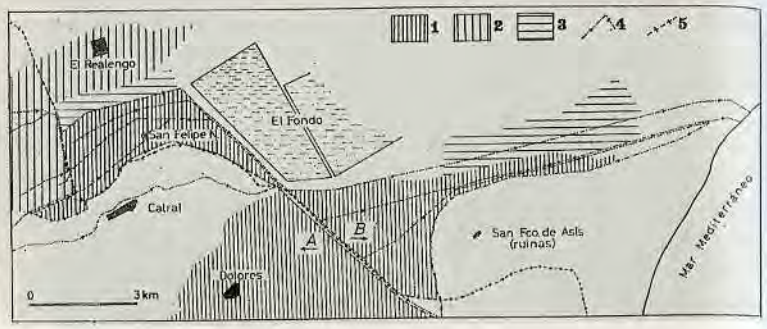

Figura 30. Bonificacions a les terres del Baix Segura i Baix Vinalopó (segons Gozálvez).

El 1715, la ciutat d'Oriola cedia 25.000 tafulles de terres pantanoses a Belluga, per tal que s'hi iniciassen les fundacions. El municipi de Guardamar feia el mateix amb la donació de 13.000 tafulles, i el rei li n'oferia unes 2.000. Mentrestant el marqués d'Elx establia també pobladors als Carritxars. Els emfiteutes de les *Pías Fundaciones* van arribar a la plena propietat amb motiu de la desamortització, mentre els dels Carritxars no han redimit per complet les càrregues fins el 1951.

Aquesta àmplia extensió de terres bonificades va originar el naixement de quatre nuclis de població: San Felipe, Dolores i San Fulgencio a les *Pies Fundaciones* i San Francisco de Asís als Carritxars. Una normativa rigorosa presidia el desenvolupament urbà, quan es diu que «las casas unidas unas a otras hagan calles y vaian siempre creciendo en forma de lugar con método». La distribució interna de la casa havia de fer-se «a uso de labraduría» i «todas con su alto y su baxo, su caballeriza y su corral».

Ben prompte, però, les diferències entre els tres nuclis fundats pel Cardenal es van aprofundir. A les darreries del segle XVIII, hi havia 110 veïns a San Felipe, 270 a San Fulgencio i 640 a Dolores. Mentre avui San Felipe és un llogaret del terme de Crevillent, San Fulgencio i Dolores són caps municipals.

Pel que fa a San Francisco de Asís, ara és un despoblat del qual només resten dretes les parets de l'església. El període més florent

fou el primer terç del segle XIX, quan també era parròquia. Testimoni d'aquesta empenta és que a les Corts de Cadis va demanar la desmembració del municipi d'Elx.

3. *El Pinós, o el Far-West*

Fins 1826 El Pinós no va obtenir la segregació de Monòver, «notable —segons Cavanilles— por los progresos que su agricultura y vecindario han hecho en pocos años. Apenas tenia 400 famílias al principio del corriente siglo, y hoy tiene 2.000 sin contar los 300 del Pinoso, pueblo que siendo entonces un caserío de quatro vecinos se aumenta con tanta rapidez, que en breve igualará a Monòvar». Les roturacions del segle XVIII al terme de Monòver potser siguen les més espectaculars de tot el País Valencià.

L'antic terme de Monòver tenia un perímetre allargassat d'E. a W., i la capital municipal estava a la part de llevant, vora les vies de comunicació i les aigües del Vinalopó. La part de ponent era el domini de les pastures i de l'espart. Les roturacions sembla que es feren majoritàriament mitjançant contractes d'arrendament fins la mort dels primers ceps plantats*.

El 1818 al terme de Monòver hi havia tres llogarets (El Pinós, Manyar i Xinorlet) i a més a més les següents partides i nombre de cases: Xinorla (43), la Romana (63), el Collado (57), Úbeda i Canyades (56), les Encebres (40), el Rodriguillo (62), el Culebrón (33), el Fondó de Monòver (52) i l'Alguenya (52).

Aquest poblament dispers a l'antic terme de Monòver, unit al procés de roturació de terres, cal valorar-lo com un autèntic procés de colonització. Un colonitzador vol dir un llaurador d'autoconsum i, per tant, que dedica una gran part de la terra als cereals. La vinya —producte comercial— serà el pas posterior.

4. *El Mas de Pere Boix (Albocàsser)*

El Mas de Pere Boix és un bell i desconegut** exemple de la incidència de les lleis desvinculadores a les terres septentrionals

* A l'estil deis contracter de «rabassa morta».

** Aquesta notícia forma part de la tesi de llicenciatura de J. Roca Albalat en curs de realització. L'autor hi dóna nombroses perspectives per a una renovada anàlisi del poblament dispers del Maestrat. El tema dels diferemts tipus de mas está encara per aclarir del tot.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

valencianes. És una mostra que convé recordar a l'hora d'explicar d'altres casos que sovint es presenten sota la toponimia de Mas... «de Dalt» i Mas... «de Baix», Mas «Vell» de... etc. No vull dir que siga una regla vàlida sempre, però almenys és una via no descartable de principi.

El 8 de febrer de 1847 «después de mediodia murió Pablo Boix y Beltrán que poseía íntegramente el vinculado ó Mayorazgo fundado por su ascendente Pedro Boix el año 1536 de la Masia de este nombre». Les lleis desvinculadores recentment promulgades entraven en joc i el mas havia de dividir-se entre els hereus d'en Pau Boix.

La primera generació, però, no va conèixer la desmembració del mas perquè el difunt només deixava un fill: Pere Boix. La segona generació, fills de Pere Boix, està integrada per Teresa, Bruna, Manuela i Pere Pasqual. El mas i la terra calia dividir-los entre tots quatre.

La filla major, Teresa, s'havia casat amb un membre de la família dels Blancos. Els novençans se'n van a viure a un mas nou edificat dins del tros de terra de Teresa. Passant el temps, aquesta nova explotació —inclosa dins el domini del mas de Pere Boix— s'anomenarà el Mas del Blanco.

Bruna, casada amb Tomás Segarra, segueix el mateix camí que la seua germana major. El matrimoni s'instal·la també en un mas nou bastit dins els dominis del Mas de Boix primitiu. El mas és conegut com el Mas de Tomàs, encara que la terra siga de la dona.

Manuela és l'esposa de Ladislau Boix, i aquest matrimoni se'n va a viure al poble. Darrere deixen les terres que conrearan des d'Albocàsser, però no s'hi edifiquen cap casa.

Finalment, Pere Pasqual és el menut de casa, però és el baró. Ell devia haver estat l'hereu* en el cas de no haver estat promulgades les lleis desvinculadores. A canvi del notori perjudici, son pare el «millora» i l'instal·la al Mas de Pere Boix.

Així, dues generacions després de la mort de Pau Boix, l'antic vincle de 1536 apareix desmembrat en quatre propietats distintes i en tres masos. És l'inici d'una via per a la superpoblació...

* El sistema d'*hereu* —bàsicament la transmissió indivisa i unilinial del patrimoni—, tenia plena vigència en moltes comarques del país Valencià tradicional, almenys fins el segle XIX, abans de les dis posicions desvinculadores. En l'actualitat, se'n conserva memòria recent en algunes comarques interiors (com la Foia de Castalla), i continua aplicant-se als Ports de Morella, encara que hi va perdent ràpidament força en fávor de la partició igualitària (Nota de J.F. Mira).

5. *Sierra de Salinas*

És una colònia agrícola* enclavada al terme de Villena i promocionada per iniciativa estatal a través de la «Junta Central de Colonización y Repoblación Interior» (Organisme creat en 1907). Les terres de la colònia (1442 ha.) eren propietat de l'Estat, però el 2 de gener de 1923 s'inscriuen al Registre de la Propietat de Villena a nom de l'«Asociación Cooperativa Agrícola de Sierra de Salinas», cooperativa costituïda en 1914.

El projecte era ocupar un antic domini del bosc, roturar les terres i assentar-hi un poblament. Els colons vingueren de Villena principalment. A banda de 443 ha. dedicades a zona forestal de la colònia, es feren 49 parcel·les per al conreu. L'any 1923 el nou llogaret tenia també uns serveis comunals (casa del guarda, aljub, sala de juntes, escoles, església...). Els rendiments de les collites, tanmateix, prompte van desencoratjar els colons: de 275 habitants el 1920 s'ha passat a 101 el 1970. Els inicials 49 trossos de terra s'han reduït a 25. Fet i fet, la Sierra de Salinas ha esdevingut ara un espai de residències secundàries.

6. *El poblament dispers a Requena*

Requena constitueix una mostra de la interrelació existent entre roturacions noves i dispersió del poblament. Fins a la meitat del segle XVIII, la propietat de la majoria de les terres estava en mans de l'Ajuntament (béns de propis) o dels convents. Les terres de conreu només eren el 12%, mentre la majoria es dedicaven a pastura amb rendiments molt baixos.

Davant la gran carestia de blat i en aplicació de les idees il·lustrades, Carles III autoritzà una distribució de terres en règim d'arrendament anual, primer, i després vitalici. Una gran època roturadora s'havia iniciat amb una dispersió del poblament per l'extens terme de Requena. El 1849, el 29% de la població vivia ja fora de la capital municipal als barris de El Rebollar (40 veïns), Hortunas (41), Pedrones (61), Portera (35), Campo Arcís (81),

* Fins ara no tenim un estudi monogràfic al voltant de les iniciatives —positives i negatives— desenvolupades a les terres valencianes, emparades en les lleis de colònies agrícoles de maig de 1855 i de juliol de 1866. I parlant de colònies, en sabem poca cosa de les colònies industrials construïdes el segle passat.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

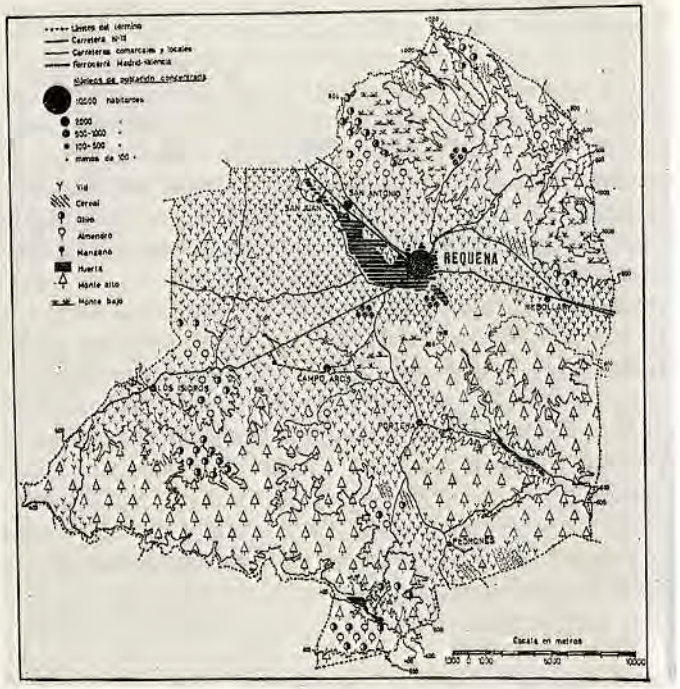

Figura 31. Ocupació del territori al terme de Requena (segons Piqueras).

Albosa (82), Casa de Lázaro (70), Derramador (155) i San Antonio (192). Molts dels colons havien vingut de les terres de Conca i Albacete. Als nous camps es practicava una agricultura cerealística.

El 1887, 6.815 habitants vivien a les aldees, és a dir, el 47% del total municipal. A poc a poc, la vinya havia anat substituint la terra campa i al mateix temps, els contractes de plantació esdevenen un mitjà adient per anar redistribuint terres desamortitzades.

Les darreries del segle XIX i, sobretot, la primera meitat del XX coneixen el gran període rural de Requena i del poblament dispers. El 1930, el 62% de la població municipal vivia fora del nucli urbà de Requena.

Aquesta evolució del poblament no pot deslligar-se ni del gran període de roturacions viscut en dos-cents anys (especialment entre 1768 i 1845) ni tampoc de les canviants estructures de propietat i de les diferents alternàncies del mapa de conreus (PIQUERAS, 1976).

7. *Les vies de dispersió del poblament*

Després d'haver vist una sèrie d'exemples de roturacions i/o reorganització del poblament a les terres valencianes, convé sintetitzar un poc les idees a fi de caracteritzar aquest llarg procés que en definitiva ha configurat bona part d'allò que els antropòlegs diuen la societat agrària tradicional. Mostrar, explicar i avaluar aquest procés és imprescindible per no caure en freqüents visions bucòliques des dels nostres ambients urbans.

En primer lloc, cal no oblidar que estem parlant d'un període cronològic de dos segles almenys, i referit a un territori molt contrastat. Això ens obliga a matisos i ens impedeix les ràpides generalitzacions.

Roturar volia dir molt sovint el mateix que arrabassar. Arrabassar és un treball dur, potser el més dur de les feines del llaurador. Aquesta va ser l'única tecnologia fins a la introducció de la xaruga. Roturar en un territori muntanyós volia dir també bastir marges i parets: el de paredador és un ofici practicat per molta gent de forma esporàdica o contínua. Roturar volia dir un treball inicial considerable, sols explicable per una gran fam de terra. Roturar volia dir, en moltes ocasions, acudir als indrets més marginals... Si així i tot, les roturacions són tan espectaculars, cal al·ludir a una forta pressió sobre la terra, que és la única activitat que pot mantenir una població.

El marc legal afavoreix les roturacions. Primer, les decisions de Carles III i després les lleis desvinculadores, desamortitzadores i la desintegració de les senyories, són fites que permeten també una ampliació de les noves roturacions. Tenim, doncs, una fam de terra per part d'una població en augment i un ordenament jurídic que afavoreix l'ampliació de la superfície conreada.

Des del moment, però, que la terra deixe de ser la principal i quasibé única forma de sustentar la població, l'edifici tan treballosament alçat i sempre en precari equilibri començarà a esbucar-se. Una gran etapa del nostre passat —no excessivament llunyana— deixava pas al gran procés de canvi que nosaltres hem vist rematar.

Les noves roturacions —efectuades normalment lluny dels antics nuclis de poblament— van anar acompanyades d'una nova configuració de l'hàbitat sempre que es superàs una determinada llinda de distància respecte del nucli, perquè cal no oblidar quins eren els mitjans de transport disponibles. Com les noves rotura-

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

cions en la majoria de les ocasions es realitzaren per iniciativa particular i a reduïda escala, és obvi que el resultat fóra l'hàbitat dispers i només quan es tractava d'iniciatives ambicioses produiran l'aparició de pobles nous*.

Abans hem emprat una expressió gràfica (el «Far-West») per parlar del Pinós, i obviament es tracta d'una metàfora. Però l'esperit dels nous habitants d'aquests indrets era d'uns autèntics colons: persones que treballen de sol a sol, gent que de les pedres treien el queviure... i tot això per pura necessitat: podria ser una variable més a l'hora d'analitzar aqueixa societat tradicional.

Una altra via ben diferent de dispersió de l'hàbitat és la derivada de les lleis desvinculadores. Al pas de dues o tres generacions, existeix la possibilitat —no sempre efectivament realitzada per les polítiques matrimonials (MIRA, 1980, 73 ss.) d'assolir nivells de dispersió de l'hàbitat semblants a l'aconseguit per la via de les roturacions de béns de propis o de béns desamortitzats.

A la llarga, tots són camins convergents cap a la dispersió del poblament i cap a la superpoblació del territori.

VII. EL POBLAMENT DE L'OCI

Com que aquest no és estrictament un estudi de geografia humana, reduirem l'anàlisi d'aquest epígraf i no arribarem als nostres dies. Parlarem del poblament per a l'oci dins d'allò que hom anomena la «societat tradicional» i que un poc arbitràriament podríem fer arribar fins a l'última Guerra Civil.

Hi ha un fet diferencial respecte a tots els poblaments que hem vist fins ara: l'ocupació temporera. Una època de l'any s'habita aquell indret i la resta del temps esdevé quasi un despoblat. Hom parla doncs de *la temporada*. En la majoria de les ocasions, aquest poblament és un sub-producte urbà o millor de capes urbanes: els ciutadans benestants són els animadors i protagonistes de la temporada.

L'expressió màxima d'aquest poblament el trobem al voltant de les ciutats i també vora mar, on com és obvi, la *temporada* és l'estiu. La «societat tradicional» era, però, menys uniforme que la nostra i tenia altres indrets per practicar l'oci, com els balnearis o les termes. He dit practicar l'oci, però millor seria parlar de practicar les normes socials d'una forma menys estricta. Així, per exemple, l'Ajuntament d'Elx va redactar l'any 1810 el «reglamento y methodo de vida que deve observarse por los que vienen a esta Santa Pola con motivo de recreo o bañarse» i era llegit per funcionaris municipals als nou vinguts. Al capítol segon denunciava la «excesiva etiqueta y visitas» dels estiuejadors i donava llibertat per què «se den todos los cumplidos con verse en la calle o casas de tertulia» que el mateix ajuntament posava a disposició de la gent vinguda d'Elx, Crevillent, Albatera, Catral, Dolores, Almoradí i San Fulgencio (GOZALVEZ, 1976).

Molts dels nostres pobles, també coneixien un període d'estiueig coincidint amb les feines de la sega i del batre. A Vilafamés, molta gent se n'anava a viure un mes o dos al pla, a les casetes que hi ha a les eres. Era un temps de feina i descans: les normes socials eren més laxes que en la vida habitual al poble. Un cas semblant es donava a Almassora i altres vilas de la Plana quan la gent se n'anava a viure una temporada a les «alquerietes» de la part baixa del terme. Normalment, les festes del poble marcaven el final de les vacances i la tornada al poblament concentrat.

Tot al llarg del segle XIX, els metges recomanaven les aigües com un element curatiu. Abans ja existia, però, aquesta convicció com explica CAVANILLES: «Al norte y a una hora de Catí está el Santuario de Nuestra Señora de la Avellá, el qual y a las saludables aguas de su fuente se hallan en un fondo que dexan varios montes calizos... Es muy freqüentado este santuario ya por la devoción general que los pueblos tienen á nuestra Señora, ya por los efectos saludables que logran los que se bañan en sus aguas ó las beben

(*) V. Gonzalvez té ben avançat un estudi dels pobles nous valencians del segle XVIII: Benicàssim, Bigastro, Dolores, San Fulgencio, San Felipe Neri, Daya Nueva, Sant Vicent del Raspeig, etc... Esperem poder veure aviat els resultats d'aquesta nova investigació.

Mentrestant, crec que la diferènci de poblament concentrat i poblament dispers de l'època de les noves roturacions resulta del protagonisme que tingueren en cada cas els colons. Belluga, Pérez Bayer o la sala de Capitular d'Oriola són els protagonistes a Dolores, Benicàssim i Bigastro respectivament i això dóna un poblament concentrat. Per contra, quan són els Ajuntaments els qui posen a la venda terres de propis o el protagonista és cadascú dels colons, sorgeixen llogarets (com al Pinós o a Requena) o poblament dispers (Maestrat). Això no vol dir que passats els anys no puguen nàixer nous municipis com el mateix Pinós o la Vall d'Alba. Però l'estructura de l'hàbitat encara recorda el seu origen. El cas de la Vall d'Alba és significatiu perquè es segrega de Vilafamés l'any 1925 amb quasi 3.000 habitants, però al cap del municipi vivien unes 500 persones. Ara la situació està quasi equilibrada entre el nucli i el terme.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

por algunos días» (t. I, p. 27). El mateix diu de la Vila Vella: «No han contribuido poco a la felicidad de la Vilavella, y por consiguiente al aumento de su vecindario, las sumas que dexan allí los que acuden a disfrutar las aguas termales bien conocidas y celebradas... Debieran multiplicarse los baños, y disponerse algunas piezas para descansar después de bañarse... las nuevas comodidades atraerian mayor número de gentes, las detendrian más tiempo, y quedarian en el pueblo sumas considerables» (t. I, p. 112)*. Quelcom de semblant escriu sobre Aigües de Busot: «Repútase saludables aquellas aguas, y por tanto acuden de varios pueblos para bañarse en ellas ó beberlas, en especial las de la Cogolla, que se creen preferibles... No hay que buscar allí comodidad alguna» (t. II, p. 247).

CAVANILLES, però, albira un futur encoratjador per poc que es feren inversions en aquests indrets: «Es sobrado general el abandono que reyna en las fuentes saludables del reyno: sólo en Catí he visto una hospedería decente. La Font calenta entre Chestalgar y Chulilla, Toga, Navajas, Montanejos y la Vilavella son sitos capaces y dignos de notables mejoras» (t. II, p. 247).

També en el primer terç del segle XX comença a desenrotllar-se un primer «estiueig de muntanya», especialment per part de la

(*) El cas de la Vilavella, estudiat per DONOSO (1977) es pot prendre com a representatiu de les estacions balneàries tradicionals.

A les darreries del segle XVIII hi havia tres establiments de banys, però sense habitacions. Sembla que els visitants eren nombrosos i d'estrats socials ben posicionats.

El 1645, segons Madoz, n'eren ja nou els establiments públics i molts els banyistes i beneficis per al doble. El 1843 s'havia acabat el balneari del Comte de Cervelló amb una capacitat de 44 habitacions: un bany costava de dos a quatre quinzets segons l'hora i la pica. La fonda de Sant obria les portes el 1848.

A les darreries del segle XIX la Vilavella esdevé un autèntic centre turístic amb més de 300 habitacions disponibles i uns 7.000 visitants a l'any. He dit turístic perquè les estades eren llargues i l'ambient social i festiu. Abans de la guerra s'arribà als 10.000 banyistes entre els quals predominaven les capes mitges i altes procedents fonamentalment de la ciutat de València.

Com exemple d'aquest caràcter selecte de la gent que anava als balnearis indique algunes dependències del balneari de Cervelló: església, saló de joc, saló d'esbargiment, restaurant, menjador de 1.ª, menjador de 2.ª, sala de lectura, claustre, jardí, etc.

Mossén Víctor Riba, rector de la Vilavella, escriu: "Descubiertas las aguas termales de los pozos á mediados del siglo pasado (s. XVIII), la población empezó a tomar impulso, vida y movimiento, saliendo de su marasmo y postración... Si las aguas termales se retirarán de Villavieja, no habría otra solución que emigrar con ellas tres cuartas partes de sus vecinos".

burgesia mitjana de València, i dirigit a zones altes de fàcil comunicació amb la capital: Estivella, Serra i, més endins, Viver o Montanejos.

La classe mèdica al segle passat va recomanar moltes vegades «anar a les aigües». I també va contribuir a descubrir la mar o millor a veure la mar com un mitjà curatiu o preventiu. Hom parla de la talassoteràpia. Les topografies mèdiques es fan ressó d'aquestes velles idees hipocràtiques i també diverses publicacións lligades a l'Institut Mèdic Valencià i als Ajuntaments de València i Alacant. Així, el litoral, que als segles anteriors havia estat un domini perillós per la presència de barbarescs i pirates, a poc a poc es va convertint en una mànega poblada. Afavoreix aquesta tendència les grans bonificacions de les marjals, el traçat dels primers ferrocarrils i la construcció de ports on abans estaven els graus. El poblament costaner havia començat.

A mesura que vaja avançant el segle XX el poblament de l'oci prendrà una fesomia massificada, construirà paisatges típics i estandaritzats, marcarà una estacionalitat i una temporada més uniformitzada per tothom... Mentre el propi de la societat tradicional serà arraconat i morirà a poc a poc de mort natural.

1. *L'estiueig tradicional a les costes valencianes*

Allò que anomenem estiueig tradicional costaner comença a les darreries del segle XVIII a la ciutat de València i a principis del segle XX es troba en quasi tots els poblats marítims.

«La playa del Grao (València) es toda de arenas en cuesta muy suave. Allí acuden los de la capital á bañarse, cuyo prodigioso concurso aviva aquel recinto... los años pasados iban y venian comúnmente en el mismo día por la facilidad que ofrecen centenares de calesines y otros carruages apostados para este fin en las puertas de la ciudad... Aumentándose con el tiempo la pasión y el número de los concurrentes, varios sugetos acaudalados no contentos con el pobre alojamiento de las chozas, han construido sucesivamente edificios espaciosos; unos pocos con toda solidez, los más con el nombre y la forma exterior de barracas, en que se hallan las comodidades, los adornos, y hasta el luxo de la capital: por donde ha venido á formarse otra población numerosa al largo de la playa. Juntánse allí en estío personas brillantes de ambos sexos, viven con libertad, sin etiqueta, y en una diversión contí-

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

nua; se suceden los convites, los bayles y alegría; pero al cabo de estos deleytes acuden gentes díscolas, que se introducen en la sociedad pra corromperla. Ya se nota que la virtud más sólida queda expuesta á perderse, y que á la juventud se le presenten exemplos muy nocivos. Sin duda se ignora este desórden, ó no han llegado á conocer su gravedad los que tienen obligación de remediar-le» (t. I, p. 143). Obviamente aquesta és la vívida descripció de mossén CAVANILLES a les darreries del segle XVIII de l'estiueig a les platges de la ciutat de València.

A mesura que les construccions portuàries estan desenvolupant-se, s'inicia un desplaçament del poblament cap a les platges del Cabanyal. A la segona meitat del segle XIX, la burgesia urbana té la residència estiuenca en aquest barri marítim i el centre social estava al carrer de la Reina. Vicent Blasco Ibáñez descriu en *Flor de Mayo* l'ambient i el poblament del barri. Poc després es construïa un bon balneari, Les Arenes, envoltat de nombroses barraquetes de fusta, amb dos corredors de cabines, cobertes de lona, que hom bastia a l'estiu per al servei de les classes populars. El Canyamelar i el Cabanyal amb el Cap de França formaren entre 1837 i 1897 el Poble Nou del Mar, municipi independent de la Vila Nova del Grau. A partir de 1910, el creixement de les viles i dels xalets comença a estendre's cap a la Malvarrossa.

També a principis del segle XX comença a animar-se la platja de Nazaret, després d'haver desaparegut d'aquell indret el llatzeret. Mentrestant, el Pinedo, el Saler, Perelló i Perellonet estaven quasi verges perquè les comunicacions no permetien l'accés de la població a aquelles platges.

Exemples semblants i d'intensitat menor en trobem a molts altres indrets del litoral valencià: el Grau de Castelló, la Malvarrosa de Borriana, a Vinaròs i Benicarló, a Cullera, al Grau de Gandia i Oliva, a Xàbia, Altea, Benidorm i la Vila, a Torrevella i Guardamar.

Les Vil·les de Benicàssim naixen a les darreries del segle XIX. Al momenclàtor de 1887 s'indica l'existència de dues vil·les mentre el 1900 hi havia 43 edificis habitats a la temporada estiuenca. Els promotors d'aquest nucli foren el matrimoni Coloma-Fortis; el marit era enginyer del ferrocarril en construcció València-Tarragona i li agradà la idea de construir una vil·la a la seua dona per estiuejar no lluny del seu treball i vora mar. Així sorgeix *Villa Pilar*, i després *Villa Coloma, Villa Teresa,* el *Palaciet*, etc. El 1906 ja estava ben configurat aquest llogaret anomenat aleshores el

«Biarritz de Levante». Els costums un poc atrevits dels habitants van fer que hom parlàs de l'Infern per referir-se al nucli primitiu. A partir del barranquet cap al sud hi ha un altre grup de xalets batejats amb moltes advocacions del santoral i tothom hi parlava de la Cort Celestial. Naturalment, el barranquet eren «els llimbs».

Les platges de Babel i del Postiguet, immediates a la ciutat d'Alacant, són un cas original sorgit després de la unió per ferrocarril amb Madrid (1858). Deu anys després, a l'estiu «llegaban trenes de viajeros que vienen no sólo de Madrid, sino de muchos pueblos de Castilla y de la Mancha a respirar las auras marinas» com diu la premsa local. Els papers parlen també dels típics «balnearis» de festa ancorats i avançats damunt l'aigua, de les fondes, del club de regates (1891) que era el centre de reunions... A poc a poc els edificis avançaren fins l'Albufereta i cal al·ludir a un projecte d'urbanització de 1933 a la platja de Sant Joan que no es pogué desenvolupar per l'inici de la Guerra Civil.

El 1894, «El Defensor de Santa Pola, Semanario independiente y literario» es feia ressò de la vida i costums dels estiuejants. Els primers a arribar eren «las distinguidas famílias de Elche» al voltant del 15 de juliol, i la temporada alta finalitzava a primers d'agost, però els més rics no se n'anaven fins a setembre. Els banys de la Sirena neren el centre social i de tertúlia, mentre l'ambient nocturn girava als voltants de concerts de piano. (GONZALVEZ, 1976).

També Dénia esdevé un nucli estiuenc amb trets específics. A les Rotes i als Muntanyars es basteixen casetes per a l'oci, la majoria d'estrangers. Són els anys d'intens comerç de panses i els anglesos monopolitzaven l'exportació. A principis del anys trenta del nostre segle es va fundar la «Sociedad de Atracción de Forasteros».

El Grau de Gandia era el lloc d'exportació de la taronja de bona part de la Safor i la Ribera, des del moment que una xarxa de ferrocarril va facilitar el transport d'aquest producte des dels magatzems. No lluny del Grau, l'any 1914 hi havia «una barriada con su avenida de preciosos chalets, hasta la playa de Levante, donde se instalan, en verano, las casetas de bañistas». Als xalets vivien les capes mitjanes urbanes i les agràries molt vinculades a la taronja. Cal, però, remarcar que aquest costum tenia un precedent. Així, a principis de segle, la gent d'Oliva anava a la platja el dia de Sant Cristòfol (10 de juliol) a berenar amb carros i tartanes i també per Sant Jaume i Santa Anna (LÓPEZ GÓMEZ, 1978).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

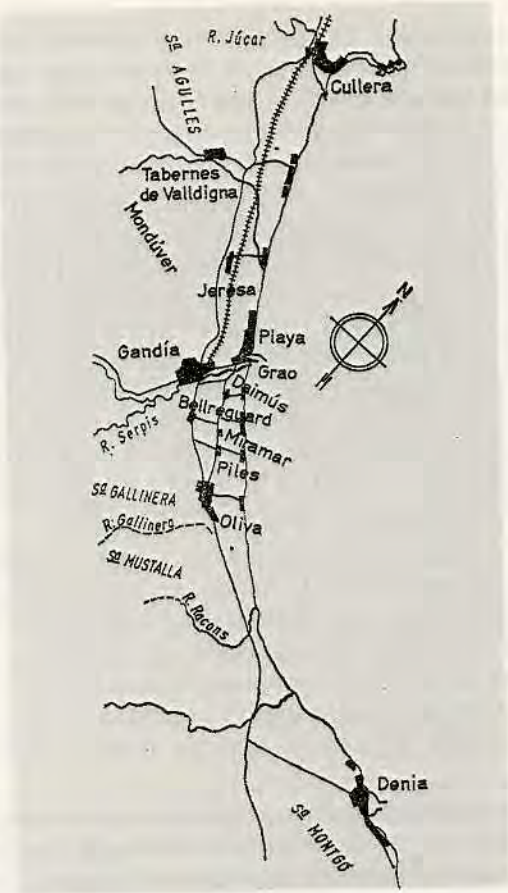

Figura 32. Nuclis estiuencs des de Cullera a Dénia (segons López Gómez).

Sens dubte, el negoci de la taronja va ser un bon al·licient per al naixement de molts d'aquells primers nuclis de vora mar. S'hi afegia l'arribada de gent procedent de l'interior, p. e., Alcoi, i també de Madrid. (Cal recordar tanmateix que llavors la mar de moda no era la Mediterrània.)

2. *El poblament de l'oci al voltant de les ciutats*

Les ciutats han estat tradicionalment indrets envoltats per aquest poblament ocupat per les capes urbanes més benestants.

Es tracta d'un poblament d'ostentació i de prestigi social. En moments de crisis de mortaldat a la ciutat, aquests sectors urbans deixaven la ciutat i anaven a viure en aquestes residències secundàries. Aquest poblament el trobem a les contornades de les ciutats valencianes com Alcoi, Xàtiva, Sagunt, Oriola, Gandia, Borriana, etc., i naturalment, és a les ciutats més populoses on pren més cos i expansió.

«Burjasot es uno de los pueblos que los de la capital prefieren para su recreo, y para pasar con comodidad parte del verano, por lo qual se ven allí buenos edificios y deliciosos jardines» (CAVANILLES, 1795, p. 147) i on, sens dubte devien viure representants de l'alta burgesia i de l'aristocràcia ciutadana. A mesura que avança el segle XIX, aquest costum s'amplia a d'altres capes socials. Blasco Ibáñez descriu el poblament i l'ambient social de Burjassot en la seua novel·la «Arroz y Tartana». Godella, Paterna, Rocafort o Torrent participen també d'aquesta típica dispersió de l'hàbitat. Després, i lligat a la taronja, passaria el mateix a Picassent, Catarroja, Picanya...

Quelcom de semblant trobem a l'Horta d'Alacant i així ho deixa escrit mossén CAVANILLES: «Toda ella es un vergel ameno que presenta hermosas vistas por la multiplicidad de habitaciones esparcidas por aquellos jardines, todas cómodas, y algunas magníficas como la del Príncipe Pío, la de Pelegrín» (t. II, p. 249). La burgesia urbana i forastera basteix «un sinnúmero de jardines, con sustuosas casas de recreo, algunas... como pequeños palacios» tot al llarg del segle XIX i principis del segle XX (LÓPEZ GÓMEZ, 1978, p. 5).

Els *masets* —no exclusius de Castelló de la Plana— són el nom genèric d'un poblament dispers de la Plana (LÓPEZ GÓMEZ, 1972). *Maset* no és sinónim de lloc d'oci, però no hi ha dubte que al voltant de Castelló n'hi han un bon grapat que ho són i ho han estat. La taronja i les capes urbanes més privilegiades són dos bons ingredients per explicar aquest típic poblament.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

BIBLIOGRAFÍA

— BARCELÓ, M.ª C. (1977): «Notas para una historia (de la baronía de Nules)» en *La Vilavella,* València, Impr. Fermar, pp. 165-196.

— BAZZANA, A., GUICHARD, P. (1978): «Les tours de defense de la Huerta de Valence au XIIIe s.», *Melanges de la Casa de Velázquez,* volum XIV, pp. 73-105.

— BENLLOCH, F. (1756): «*Marquesado de Llombay,* València, Vives Mora, p. 177.

— BERNABÉ, J. M.ª (1975): *Indústria i subdesenvolupament al País Valencià,* Mallorca, Edit. Moll.

— BRAUDEL, F. (1976): *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II,* Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2 vols.

— BURRIEL, E. L. (1977): «Crecimiento demográfico de las comarcas del País Valenciano en el siglo XVIII», *Cuadernos de Geografía,* n.° 21, pp. 1-20.

— CAMARENA MAHIQUES, J. (1978): «De la historia de Oliva y Rebollet», *Introducción a la Historia de Oliva,* València, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, pp. 125-243.

— CANO, G. M. (1974): «Sobre una posible *centuriatio* en el regadío de Montcada (València)», *Estudios sobre centuriaciones romanas en España,* Madrid, Universitat Autònoma, pp. 115-127.

— CASEY, J. (1981): *El Regne de València al segle XVII,* Barcelona, Curial 312 pp.

— CASTELLÓ, J. (1978): *El País Valenciano en el censo de Floridablanca,* València, Institució Alfons el Magnànim, 474 pp.

— CAVANILLES, A. J. (1795-1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia,* Madrid, Impremta Real, 2 vols.

— CISCAR PALLARES, E. (1977): *Tierra y señorío en el País Valenciano (1570-1620),* València, Del Cenia al Segura, 411 pp.

— COSTA, J. (1977-78): «La repoblació mallorquina a la Marina Alta i al seu entorn en el segle XVII», *Trabajos de Geografía de Mallorca,* n.° 34, pp. 87-91.

— GIL OLCINA, A. (1979): *La propiedad señorial en tierras valencianas,* València, Del Cenia al Segura, 276 p.

— GOZÁLVEZ, V. (1976): *La ciudad de Elche. Estudio geográfico,* Valencia, Facultat de Filosofia y Lletres (Departament de Geografia), 290 pp.

— GOZÁLVEZ, V. (1976): *Santa Pola. Urbanismo. Economía. Población,* Alacant, Círculo de Economía, 120 pp.

— GOZÁLVEZ PÉREZ, V. (1977): *El Bajo Vinalopó. Geografía Agraria,* València, Departament de Geografia de la Universitat, 270 pp.

— GUAL CAMARENA, M. (1949): «Reconquista de la zona castellonense», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura,* vol. XXV.

— GUICHARD, P. (1980): «La conquista militar y la estructuración política del Reino (de Valencia, siglo XIII)», *Nuestra historia,* vol. 3, València, Mas-Ivars, Editors, pp. 9-144.

— LÓPEZ GÓMEZ, A. (1974): «El origen de los riegos valencianos. Los canales romanos», *Cuadernos de Geografía,* n.° 15, pp. 1-24.

— LÓPEZ GÓMEZ, A. (1975): «El origen de los riegos valencianos. II. La división del agua», *Cuadernos de Geografía,* n.° 17, pp. 1-38.

— LÓPEZ GÓMEZ, A. (1978): «El veraneo tradicional en las costas valencianas: 'Barraques' y 'Casetes de la mar' en la Huerta de Gandía», *Cuadernos de Geografía,* n.° 22, pp. 1-28.

— PÉREZ PUCHAL, P. (1972): «La población del País Valenciano hasta la época estadística», *Cuadernos de Geografía,* n.° 10, pp. 1-30.

— PÉREZ PUCHAL, P. (1976): *Geografia de la població valenciana,* València, L'Estel, 170 pp.

— PIQUERAS, J. (1976): «Propiedad agraria y cultivos en Requena (Valencia)», *Cuadernos de Geografía,* n.° 19, pp. 23-39.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca - Centre de documentació

— ROSSELLÓ, V. M. (1969): *El litoral valencià,* València, L'Estel, 2 vols.
— ROSSELLÓ, V. M. (1980): «L'empremta romana a la ciutat de València», *L'Espill,* n.º 5, pp. 25-53.
— RUBIO, A. (1981): «Ideologia burgesa i progrés material a la València del Trescents», *L'Espill,* n.º 9, pp. 11-38.
— RUBIO GOMIS, F. (1971): «El poblamiento morisco en el valle del Guadalest», *Instituto de Estudios Alicantinos,* n.º 6, pp. 43-47.
— SOLER, V. (1977): «Les comarques de parla castellana: una qüestió oberta», *Raons d'identitat del País Valencià,* València, Tres i Quatre, pp. 49-69.
— TARRADELL, M. (1975): «Prehistòria i antiquitat», *Història del País Valencià,* Barcelona, Edicions 62, vol. I, pp. 15-206.
— TORRES MORERA, J. R. (1969): *Repoblación del Reino de Valencia después de la expulsión de los moriscos,* València, Excm. Ajuntament, 199 p.

II

ARQUITECTURA RURAL PRIMITIVA EN SECÀ

Miguel García Lisón
Artur Zaragozà Catalán

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

1. *Els camps construïts*

El paisatge dels secans valencians s'ha d'entendre dins de l'àrea geogràfica mediterrània. Ací, a una pluviositat escassa i irregular s'afegeixen sovint els bancs de calissa com a principal constituent geològic del terreny. El resultat són uns paisatges pedregosos que semblarien de conreu impossible, fins al punt que els geògrafs han arribat a parlar de la «maledicció del calcari» o de la «tirania de la calissa».

Per tal de posar en conreu les seues terres, l'agricultor ha d'arrancar de vegades les capes calcàries més dures del terreny, remoure les pedres, transportar-les i emmagatzemar-les, construir murs i portar terra per a construir bancals, destinar la pedra sobrera a construir tanques, refugis, dipòsits d'aigua i els infinits enginys que aquesta arquitectura de secà permet i demana. L'agricultor, d'aquesta manera, esdevé un autèntic agricultor-arquitecte. I el resultat del seu treball és un paisatge humanitzat i transformat, amb una immensa densitat de treball dipositada en ell, que es reflecteix en la varietat de tipologies que descriurem a continuació.

1.1. *Llindes, parets i tanques*

Apareixen per resoldre diverses necessitats: emmagatzemar la pedra procedent del despedregament dels camps, separar propietats, o impedir que el bestiar entre als camps cultivats.

L'alçada, gruix i dimensions d'una paret de tanca estan en funció de la quantitat de materials que s'acumula en la *desllinda*

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

efectuada. Les característiques constructives obeeixen a tipologies diverses que mostren l'existència de diferents maneres de concebre aparells segons escoles o maneres locals de treballar la *pedra en sec*. La durabilitat i consistència d'una bona paret depèn de la seua execució, és a dir, de l'elecció, col·locació i disposició de les pedres. Cada tipus de paret exigeix una tècnica adequada, el domini de la qual era apreciat en l'art del *mestre aparedador*.

Les pedres més grans o *pedrots* es destinaven a la base, i les més planes es reservaven per a executar el *coronament,* que a la zona Nord del País té molt sovint forma de *rastell*. De vegades, en el mur s'intercalen pedres allargades i de forma quasi rectangular, *traves,* en sentit perpendicular, a fi d'aconseguir un travat millor i més consistència. Quan la quantitat de pedra acumulada era molt gran, hom construïa dues parets *foreres* paral·leles que s'omplien amb *rebles* de pedres més menudes. La neteja final del camp produïa també gran quantitat de pedres encara més petites, el *fato,* que s'amuntegaven en el remat final.

En general, és molt notable la rectitud *a cordell* d'aquestes construccions i el bon criteri de concert en l'aparell de pedra en sec, així com les solucions d'encontre entre parets, on predomina quasi obsessivament la més rígida ortogonalitat i l'absència de buits.

L'entrada és generalment única, no molt espaiosa i singularitzada per pilons formats amb pedres o blocs més grans. El buit d'accés, *portell,* de vegades es tancava amb una porta del mateix tipus que les que més endavant veurem en els portells d'assagador.

1.2. *Marges i bancals*

El *marge* és un tipus de paret feta generalment de pedra en sec, que serveix per a contenir les terres de vessant, evitar els lliscaments i crear franges escalonades de terra cultivable en forma de bancals. Encara que no és difícil trobar marges més antics, la major parte dels que ara existeixen es van construir durant els segles XVIII i XIX, coincidint amb una expansió demogràfica que exigia la roturació de noves terres de conreu, fins i tot en llocs més allunyats, més mal emplaçats o de més pobra qualitat.

La definició dels nivells ajustant-se al terreny, la construcció, disposició i aparell de les parets, el transport i preparació de la terra de conreu, la sembra de cereals o la plantació i cura dels arbres, ens fan comprendre que la construcció dels marges supo-

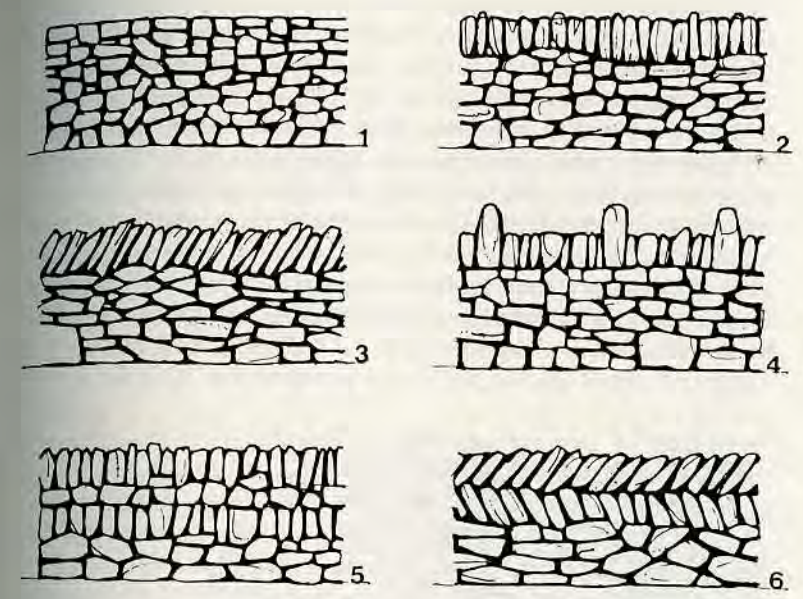

Figura 1.1.A.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca - Centre de documentació

sava un procés lent i meticulós que exigia constància i esforç, puix que de vegades el rendiment dels bancals així construïts es retardava encara una generació.

La construcció d'un marge s'iniciava amb la selecció i transport de les pedres, operació que es realitzava en el temps que deixaven lliure unes altres feines. Qualsevol era capaç de construir els seus propis marges amb major o menor fortuna; tanmateix, la construcció d'un mur en talús exigeix no pocs coneixements d'ofici, i abundaven les *colles de margenadors* experts, els quals o bé simplement assessoraven, o bé realitzaven els treballs de més compromís, dificultat o envergadura. El creixement de les arrels dels arbres, els aiguats, l'assentament de les terres, etc., fan que sovint apareguen *esportells* o deterioracions en els marges, que exigeixen treballs de manteniment i reparació periòdics, i aquesta activitat ha permès que no s'haja perdut el bon ofici de *margenador*.

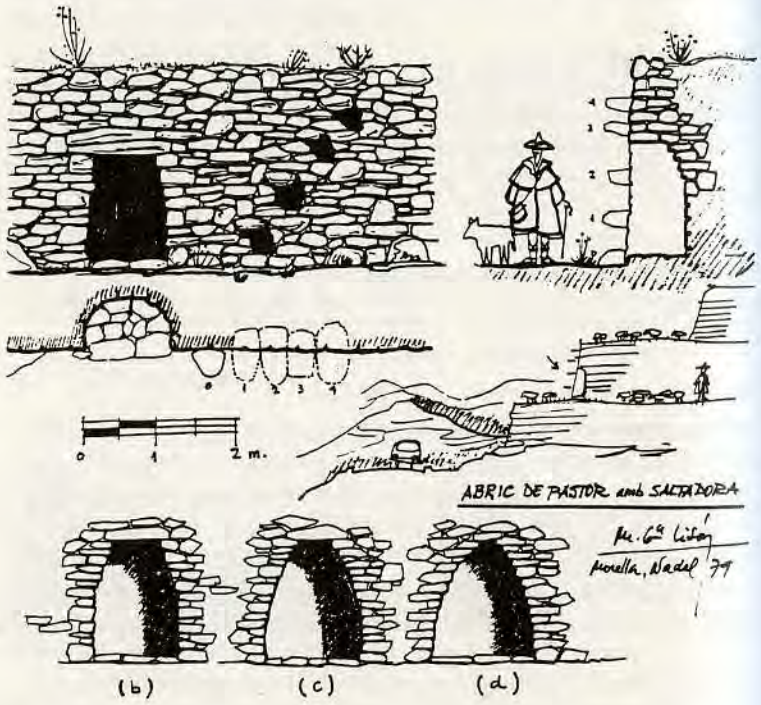

Figura 1.2.A. Planta, alçat i secció d'un abric de la muntanya morellana, amb *saltadora*.

La tècnica de construcció dels marges de pedra en sec, exigeix un coneixement íntim i profund del material (forma, volum, pes i qualitat de les pedres) i un sentit clar i instintiu de la relació de plens i buits que la successiva col·locació de les pedres va creant. El *margenador* opera, des del primer moment, com si les pedres tinguessen «vocació» d'ocupar un lloc determinat en la fàbrica. Les ordena i classifica prèviament donant-los noms segons el seu destí: un vell *margenador* explicava com «fins la pedra més redona té la seua *caraplana* si la saps ficar», volent dir que per a un bon margenador no hi ha pedres inútils. La solidesa d'un marge depèn fonamentalment del tipus d'aparell emprat, del tipus de coronament, i de la determinació del pendent adequat al talús. En realitat els problemes constructius són molt similars als de la tècnica de construcció de parets, i també ací es poden observar diferents tipus de solucions i estils d'execució que reflecteixen l'existència del que podríem anomenar escoles locals de *margenadors*.

Sovint en la construcció dels marges s'inclou un o diversos *abrics,* que no són més que buits o forats no molt profunds, amb capacitat per a una o dues persones, que serveixen com aixopluc de la intempèrie o de les tormentes sobtades: cf. figura 1.2.A.

La comunicació vertical entre els bancals es resol amb diversos tipus d'*escaletes, saltadors,* o *saltadors de cabra* (en aquests, la disposició dels *graons* de pedra no permet el pas del bestiar, puix que l'animal no pot girar en la pedra d'enmig, però un home sí, si l'ataca frontalment): fig. 1.2.B.

1.3. *Naus*

L'ordenació superficial del camp es completa, si la seua topografia ho requereix, amb unes llargues i amples parets denominades *naus* o *navaes,* per tal d'evitar desplaçaments de les terres per efecte de la pluja, per protegir dels vents, o per obtenir subdivisions de major operativitat agrícola.

Aquestes naus són una mena de parets o marges, que segueixen traçats horitzontals segons les corbes de nivell dels camps, buscant la perpendicularitat amb les línies màxim pendent. Es construeixen com les *parets dobleres,* és a dir alçant dos murs paral·lels i reblint-los de pedruscall procedent dels successius despedregaments del camp. En alguns casos arriben a grans dimensions, tant

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca - Centre de documentació

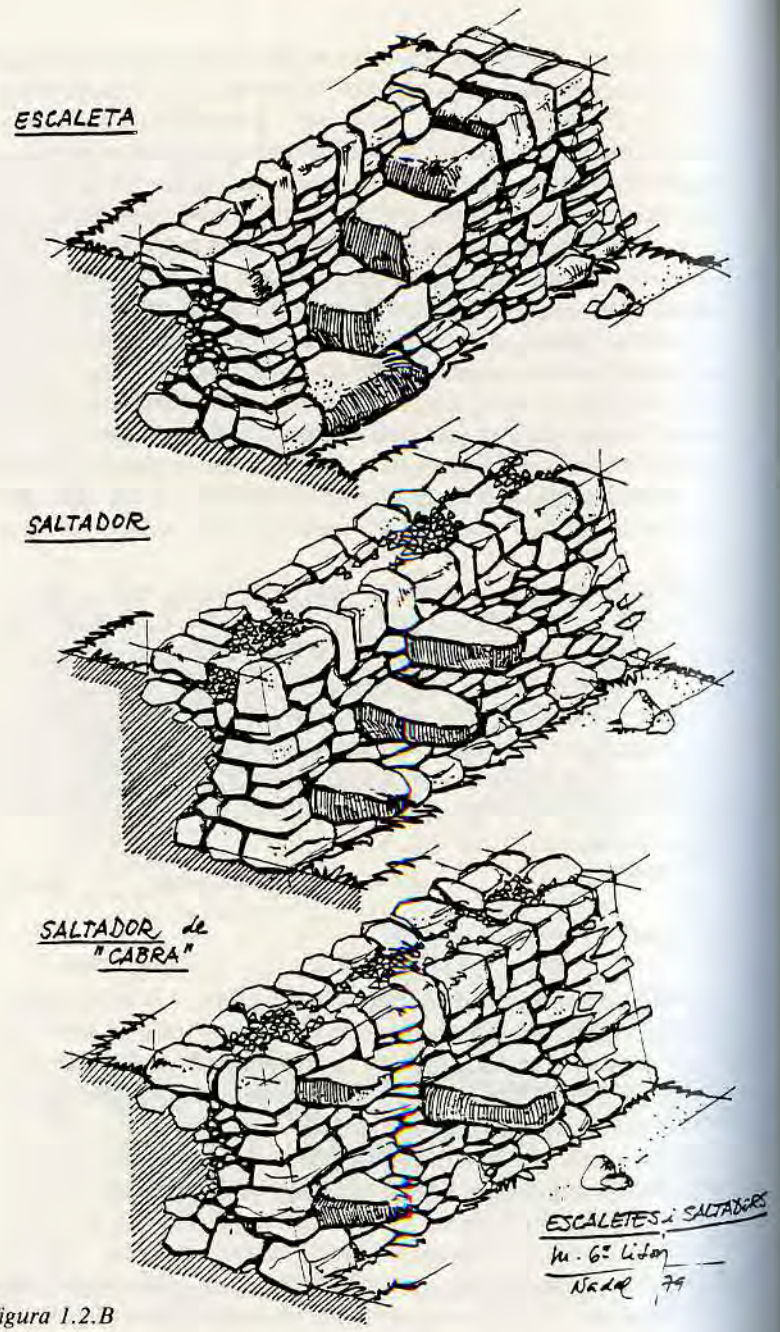

Figura 1.2.B

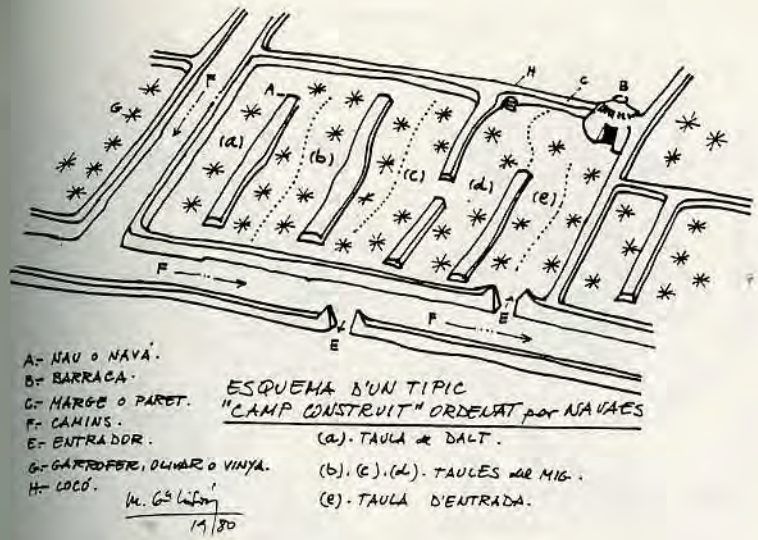

Figura 1.3.A: Camp "construït", ordenat per *navaes*.

en amplària (fins a 4 o 5 mts.) com en longitud (fins a alguns centenars de metres); tanmateix, l'altura no sol passar del metre i mig.

Les naus omplin també una funció molt apreciada pels agricultors: retenen a manera d'esponja, durant un cert temps, la humitat procedent de l'aiguatge, la rosada o les pluges. Sovint damunt de les naus es col·loquen feixos de llenya procedents dels esporgats de vinyes o arbres, que s'aguanten amb grans pedres.

1.4. *Pilons*

Les pedres sobrants dels successius treballs de despedregar i construir un camp, i que no tenen un destí d'ús immediat, es guarden ordenadament en unes construccions anomenades *pilons*. El munt de pedres s'ordena en plantes quadrades o rectangulars de dimensions variables (de vegades fins a 4 × 6 mts.); les successives filades que formen les cares segueixen un alçat en talús, el perfil del qual s'encorba cap al vèrtex final, que pot arribar fins a sis metres d'altura.

Les pedres es col·loquen unes damunt d'altres, molt soltes, de manera que aquelles que són considerades més bones —*planeres* o

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

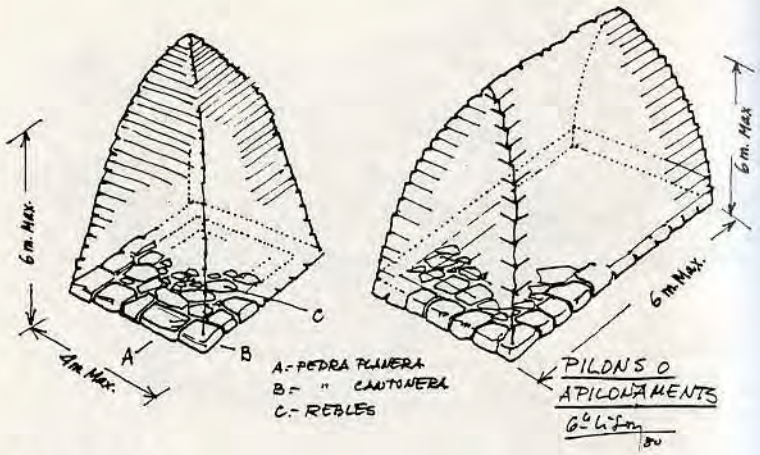

Figura 1.4.A.

cantoneres— i més grans es col·loquen en la part exterior, mentre que les pitjors s'acumulen cap al centre. Resulta així una construcció sorprenent, visible especialment en camps de garroferes i d'oliveres, i que posseeix un cert aire de «monument primitiu», però que no és sinó una «despensa de pedres», com afirmava un informador local.

1.5. *Rogles o valones*

En els camps de garroferes i també en els oliverars, es troben sovint unes construccions acuradament executades amb pedra en sec, que a manera de tambor o anell circumden la soca dels arbres fins una altura variable entre 40 cms. i 1 metre, amb un diàmetre que no sol sobrepassar els 4 mts.

La funció d'aquestes construccions és protegir l'arbre del vent, dirigir el seu creixement, defensar les arrels dels atacs de l'arada, i facilitar-hi l'accés en les feines de la collita. Reben el nom de *valones, rogles* o *emborns*.

Al voltant de la valona, i sota l'ombra d'alguna garrofera excepcionalment frondosa, s'efectuen els descansos i les menjades dels grups —colles o *camaraes*— que participen en les feines de la recol·lecció: també serveixen, doncs, de seient i de banc de cuina, on acaben de preparar-se les viandes.

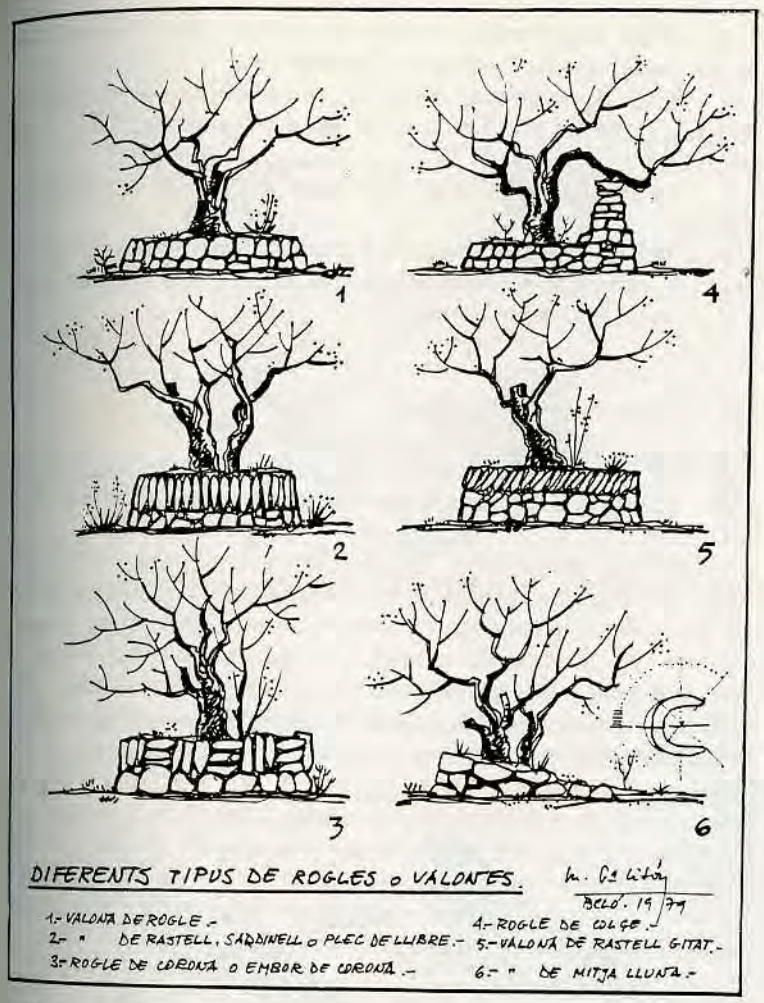

Figura 1.5.A.

—Observacions a la *Figura 1.5.A.*, que en representa els tipus més característics:

1. *Valona de rogle*: és la més freqüent; l'altura no sol passar de 60 cms.

2. *Valona de rastell, sardinell* o *plec de llibre:* les pedres del sardinell són de grans dimensions (uns 40 cms.); l'interior del rotgle sol reblir-se amb pedruscall.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

3. *Rogle de corona* o *emborn de corona*: poc freqüent; les pedres, igual que en 2, estan poc treballades.

4. *Rogle de colze*: molt freqüent per a garrofers; de vegades té més d'un colze, i en alguns casos aquest és substituït per una perxa.

5. *Valona de rastell gitat*: igual que 2 i 3, fins a un metre d'altura.

6. *Valona de mitja lluna*: té forma de ferradura o de mitja lluna; en camps de pendent pronunciat, la part més alta s'orienta a la direcció dels vents dominants.

1.6. *Rampes, entradors i ponts*

Per tal de facilitar l'accés o salvar desnivells entre bancals, en punts adients es construeixen passos integrats en la mateixa obra del marge.

—Els tipus observats es representen en la Figura 1.6.A.: El tipus (a) rep generalment el nom de *rampa,* i pot portar *costeres* o no. El tipus (b) rep el nom d'entrador, i sempre porta una o dues costeres. En el terra de rampes i entradors, hom acostuma a empotrar pedres allargades posades de cantó («*bordillos*»), que faciliten l'adherència dels cascos de l'animal i impedeixen que l'aigua arrossegue la terra.

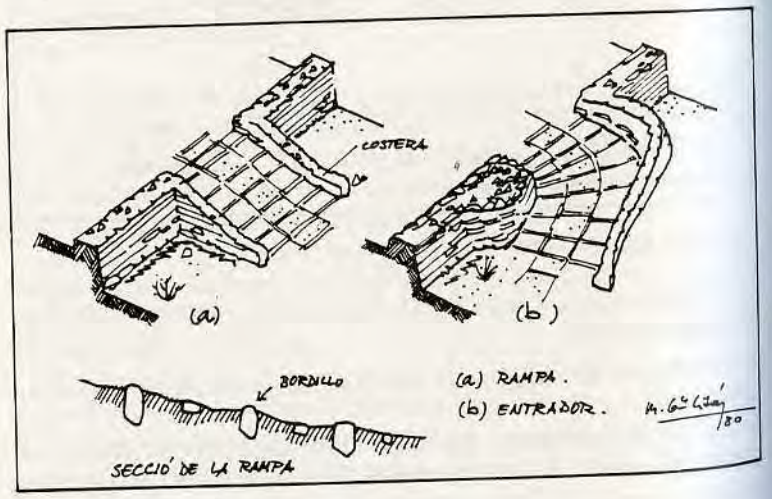

Figura 1.6.A.

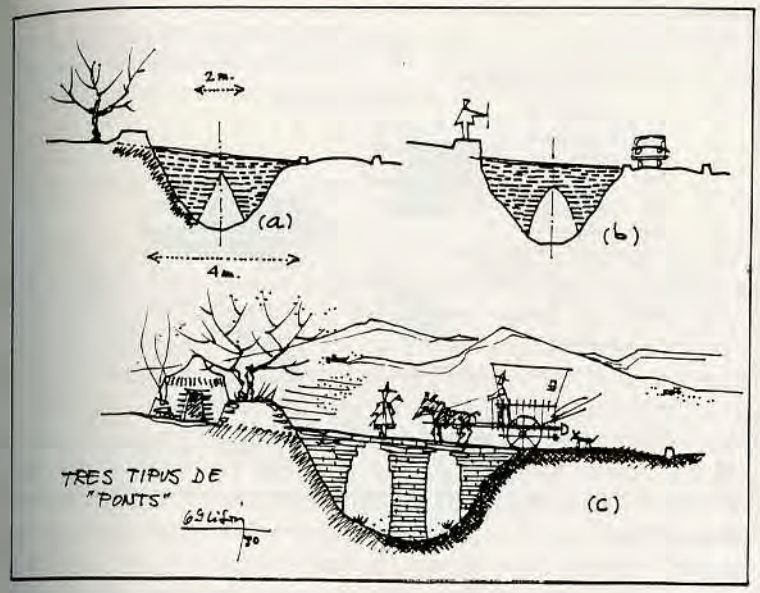

Figura 1.6.B.

En alguns casos, l'accés als bancals exigeix la construcció d'un pont, que generalment és executat amb pedra en sec i pel sistema de falsa cúpula, traien filades successives. La llum coberta no sol ser superior als 2 mts., encara que salven fossats de fins a 4 mts. L'amplària és lleugerament superior a la d'ocupació d'un carro. Un altre tipus de pont no tan freqüent és el realitzat a base de pilastres o pilars coberts amb grans lloses.

—En la *Figura 1.6.B.* hi ha esquematitzats tres tipus de ponts.

1.7. *Útils i ferramentes*

De vegades el despedregat s'iniciava amb l'operació de *rompuda del taperot,* és a dir arrancant les capes calcàries més o menys dures que hi havia en el terreny: en aquesta operació s'emprava el *mall* i la *barrina.*

Les grans masses de pedra que resultaven, eren arrossegades fins a la llinda amb una mena de tiràs, anomenat *ròssec,* transportat pel matxo.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

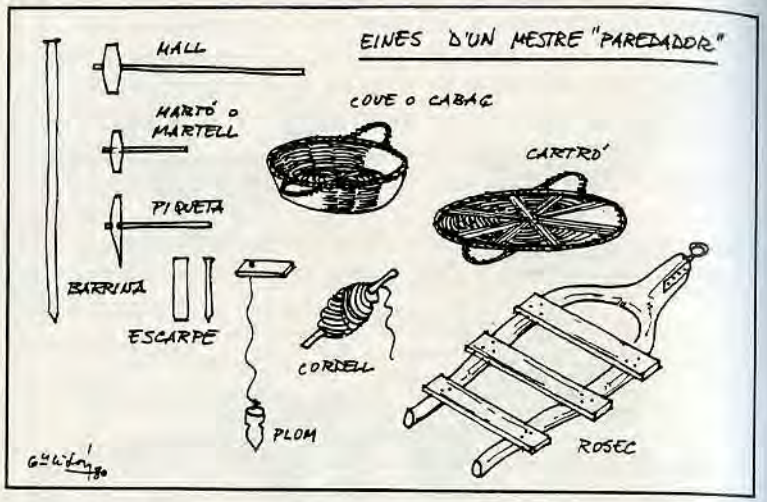

Figura 1.7.A.

Les pedres no tan grans eren transportades en esportims o *cartrons,* o en cabassos no molt fondos, fets de vímet i canyes: *coves.*

Algunes pedres havien de ser retocades abans de posar-les en l'obra, i en aquesta feina s'utilitzava un martell o maceta amb l'*escarpe,* o simplement la *piqueta.*

Les mesures s'establien amb *dits, forcs* (distància entre el cap del dit polze i el del dit índex tan separats com siga possible), *pams, braçades.* Les mides més usuals es marcaven amb nucs en un *fil* o *cordell d'amidar,* que també servia per aliniar les filades i per *aplomar.*

2. *L'angoixa de l'aigua*

L'agricultor-constructor de camps valencià ha estat sempre en lluita constant i tenaç per trencar la falta de correspondència entre la vida i l'aigua que caracteritza dramàticament el nostre territori mediterrani. En aquesta lluita ancestral, ha calgut tota l'enginyositat humana per retenir i guardar les aigües caigudes a deshora: no s'ha de perdre ni una gota de les pluges irregulars i capricioses, puix que l'aigua de l'hivern ha de servir per atendre les necessitats de conreus, ramats i homes en els llargs, secs i calorosos estius

La construcció de dispositius de captació, d'aigües pluvials o de capes freàtiques superficials, és una constant en els nostres secans, i testimoni d'una proverbial angoixa per l'aigua.

2.1. *Arreplegadors i cocons*

A les comarques on la capa de terra vegetal és de poc espessor i, per tant, la roca calcària és molt superficial, solen construir-se els anomenats *arreplegadors.* Per això, es neteja una àrea més o menys gran, que es voreja amb un petit marge; les irregularitats de la roca es corregeixen amb argila o ciment, i es disposen algunes canaletes o reguerons que condueixen l'aigua fins a un petit clot o pouet anomenat *cocó* o *cucó.* En principi, aquest clot està format per una cavitat natural, *xoll,* que el llaurador va eixamplant i aprofundint en hores lliures, fins que aconsegueix un vertader pou o mina de forma cilíndrica que cobrirà amb una barraqueta de pedra en sec o defensarà amb un simple broc. Alguns d'aquests cocons són molt antics, i podrien tenir el seu precedent en pouets ibèrics de característiques semblants.

La quantitat d'aigua replegada i emmagatzemada per aquests dispositius tan simples i enginyosos és més important del que podria pensar-se: entre 30 i 60 m.³ per any, segons la pluviositat i dimensions. També hi ha cocons que no tenen *arreplegador,* i només consisteixen en un clot o pouet de petites dimensions (la seua capacitat no sol passar del mig m.³, que s'excava directament en la roca, i al voltant del qual es construeix una barraqueta protectora de pedra en sec similar a les que després estudiarem.

També reben el nom de cocons uns petits cubicles que van adossats a les barraques de pedra en sec, tant per dins com per fora, o bé adossats als marges, o que es construeixen aïllats enmig dels oliverars, i que no estan destinats a captar aigües pluvials, sinó únicament a resguardar, protegir i mantenir frescos els cànters d'aigua. La seua embocadura sol cobrir-se amb una llosa o amb rames, i presenten una fàbrica d'execució molt especial.

2.2. *Pous superficials*

Les successives transformacions a què ha estat sotmesa la nostra agricultura (creació o ampliació de noves plantacions,

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

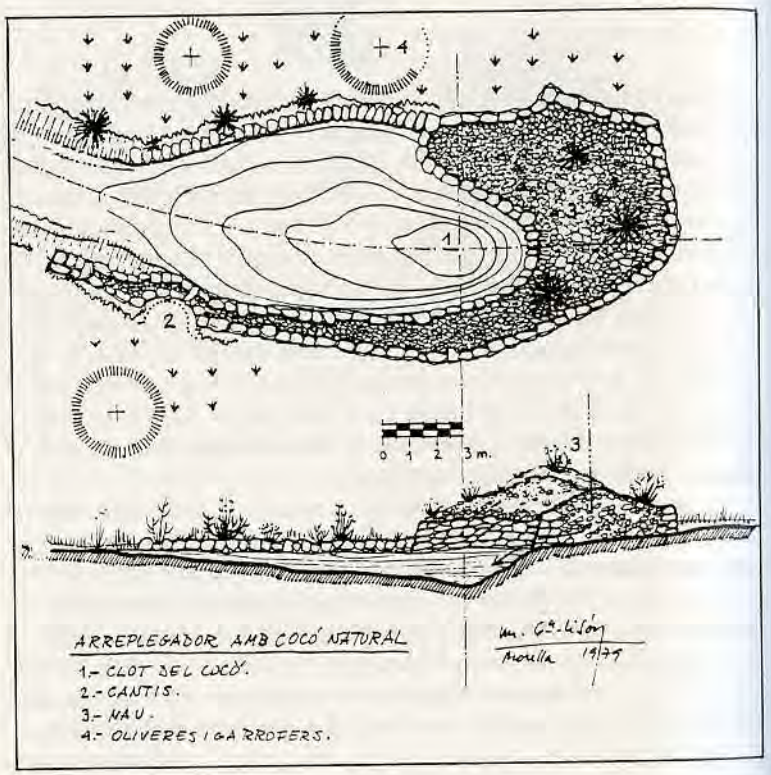

Figura 2.1.A. Arreplegador amb cocó natural sense treballar. Al seu voltant s'ha disposat orgànicament una *nau* (resultat de l'última neteja i despedregament del camp) que actua a manera d'esponja destil·lant —*xumant*— les aigües retingudes no sols de pluja sinó d'aiguatge i de rosada. En la *nau*, hom procura el creixement d'herbes aromàtiques (tomello, romaní, fenoll, etc.) que donen a l'"aigua de cocó" un sabor, olor i frescor que les fa ser molt apreciades, i preferides a les aigües de bassa, de pou o d'aljub. Lateralment en la *nau* ha estat forjada una petita cavitat per a posar els cànters a refrescar.

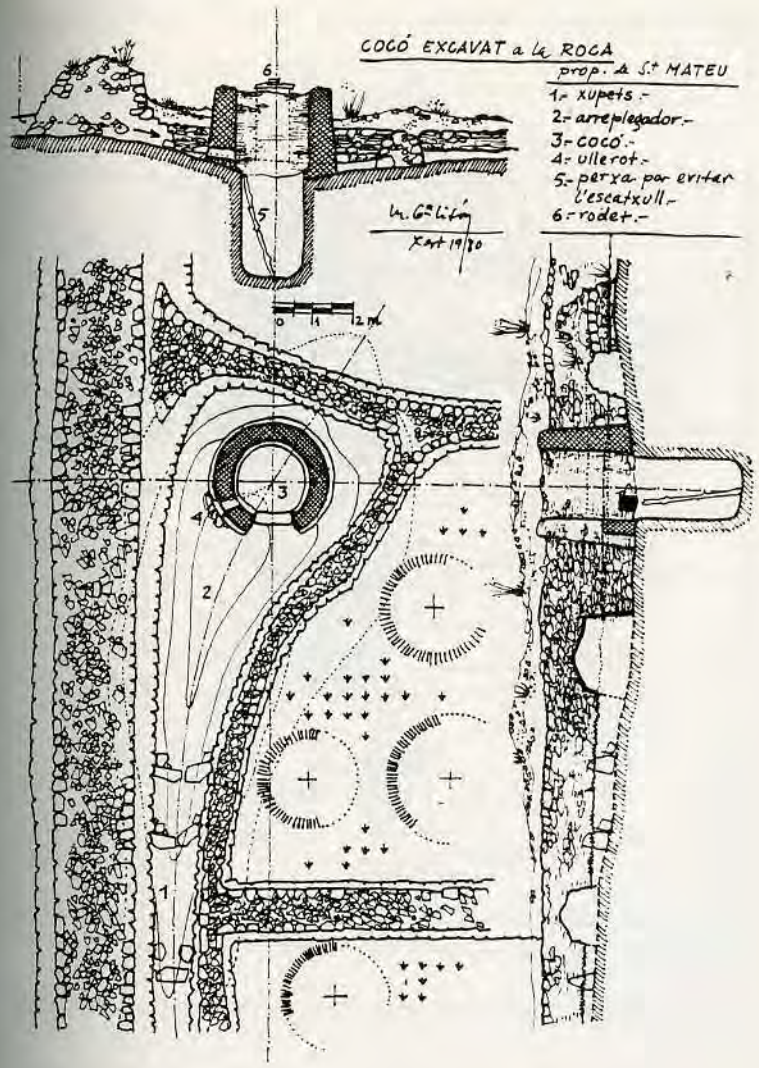

Figura 2.1.B. Cocó excavat en roca, amb arreplegador. Poden observar-se successius clotets de decantació, *xupets*, i la disposició d'una *perxa* en l'embocadura del forat de captació, *ullerot*, per evitar els esguits que enterbolirien l'aigua. El broc es cobreix amb rames, i l'aigua s'extrau amb poal i corda que passa per una politja del tipus anomenat *rodet a l'eivissenca*; poal, corda i rodet es retiren, guarden i transporten com una eina més.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

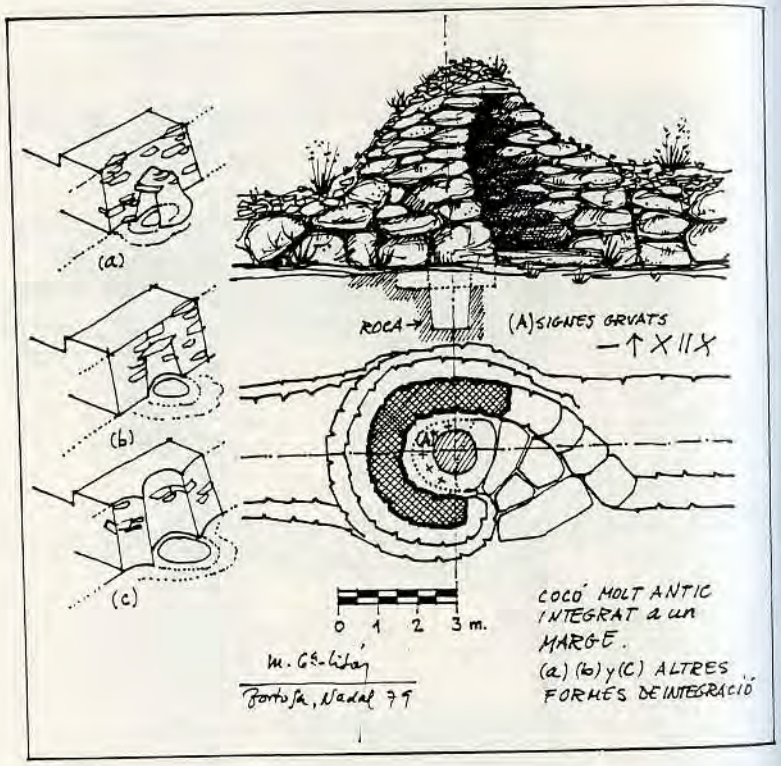

Figura 2.1.C. Cocó molt antic, integrat en un marge. S'alimenta de la capa freàtica superficial provocada per la diferència d'altura dels bancals que han generat els marges. Aquest sistema de captació fa que els cocons d'aquest tipus presenten diverses morfologies, algunes de les quals apareixen esquemàticament en els gràfics (a), (b) i (c). Els construeixen en els punts apropiats al mateix temps que hom aixeca marges, bancals i naus.

L'exemple representat presenta signes gravats (creus, trets i fletxes) al voltant del pou, al qual es baixa per llambordes disposades en graons.

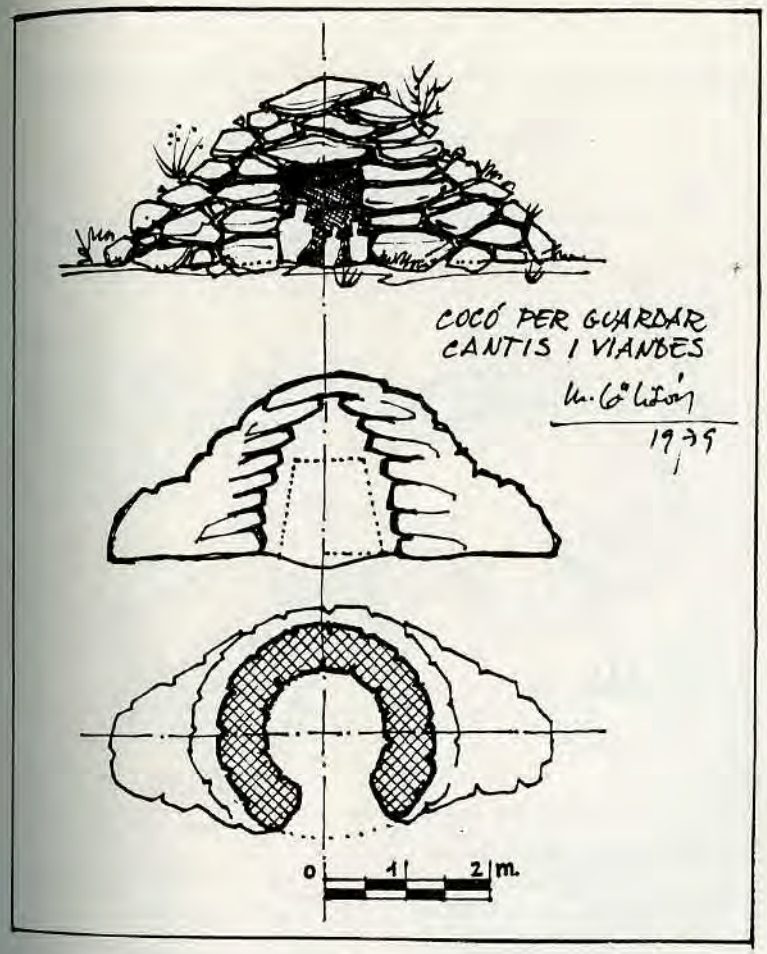

Figura 2.1.D. Cubicle o cocó en un camp, per a guardar cànters i viandes.

substitució d'uns conreus per uns altres, nous tractaments contra malalties i plagues, etc.) han fet necessària molt sovint la presència d'aigua en els camps de secà, encara que fóra en quantitats escasses o mínimes: les oliveres i garroferes joves necessiten ser regades durant l'època seca, encara que siga poal a poal amb aigua portada de lluny; les vinyes s'han de "sulfatar" amb el producte dissolt en aigua; i tant els adobs químics com els

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

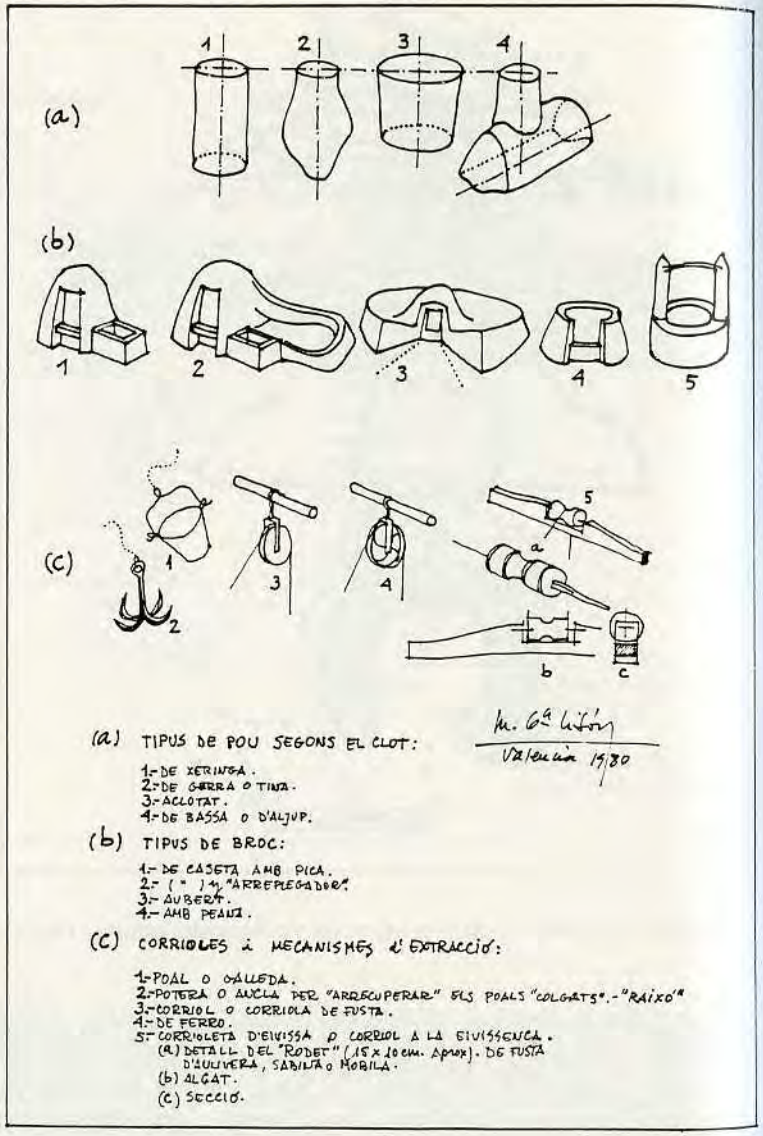

Figura 2.2.A. Diferents tipus de pous, brocs i mecanismes d'extracció.

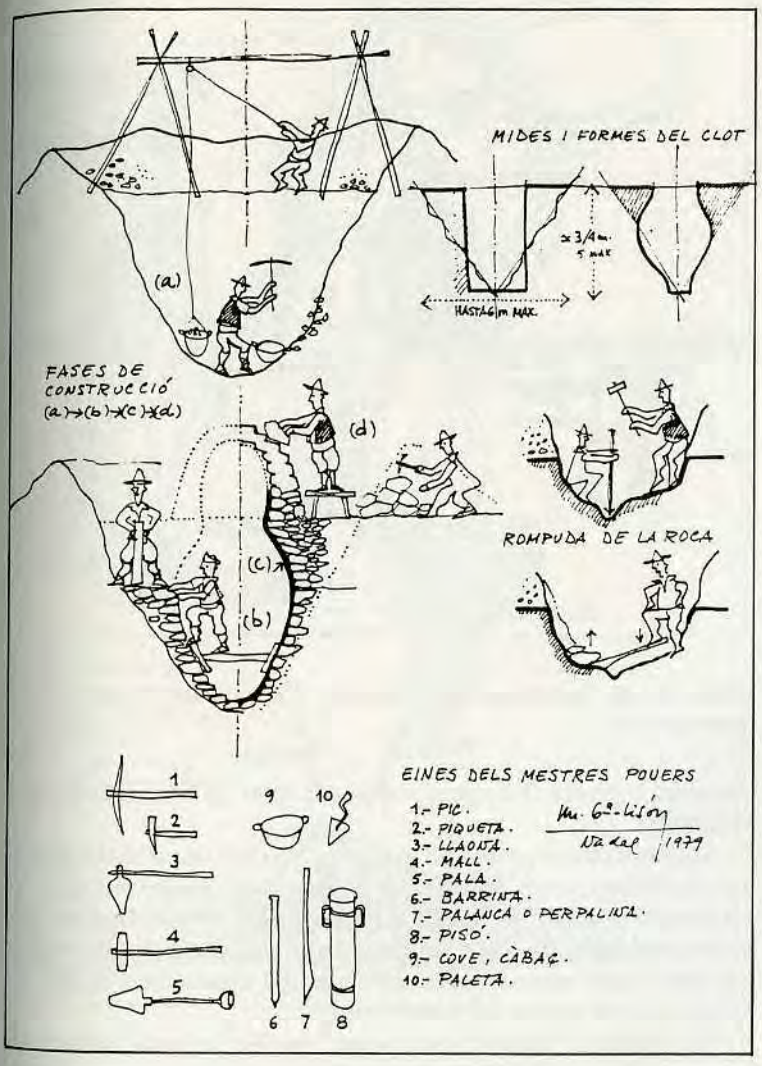

Figura 2.2.B. Esquema de les dimensions més freqüents del clot, fases de construcció, maneres d'excavar la roca calcària, i eines dels mestres pouers.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

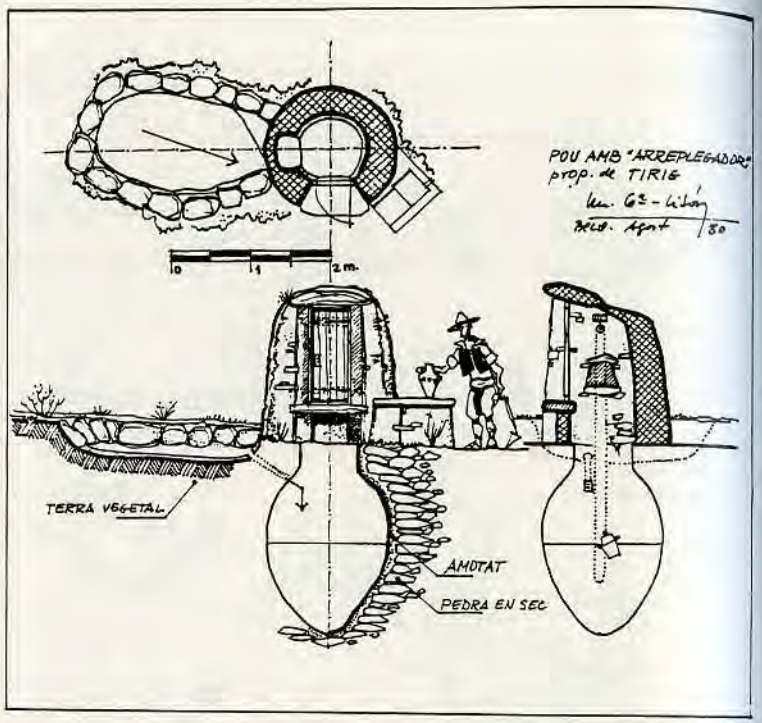

Figura 2.2.C. Pou que no ha arribat a la roca. Amb arreplegador, i totalment *amotat*.

orgànics són més eficaços si s'apliquen amb un cert grau de reg o d'humitat.

Aquestes causes, junt a la necessitat de disposar d'aigua pròpia més pròxima que les basses i aljubs, i més segura que la proporcionada pels cocons, que ha de ser compartida amb el bestiar, han provocat la construcció d'un tipus de pou o *pouet*, de dimensions variables però no excessives, que es troba dispers pels camps arbrats i per les vinyes del nostre secà.

Per fortuna, encara hem pogut recollir la seua tècnica de construcció a través d'informadors locals, ja que, encara que n'hi ha de més antics, la major part dels pous que ara existeixen es van construir, segons art i tradició dels vells *mestres pouers*, cap a la meitat del segon quart del segle XIX, pel temps que la fil·loxera arrasava les vinyes del país.

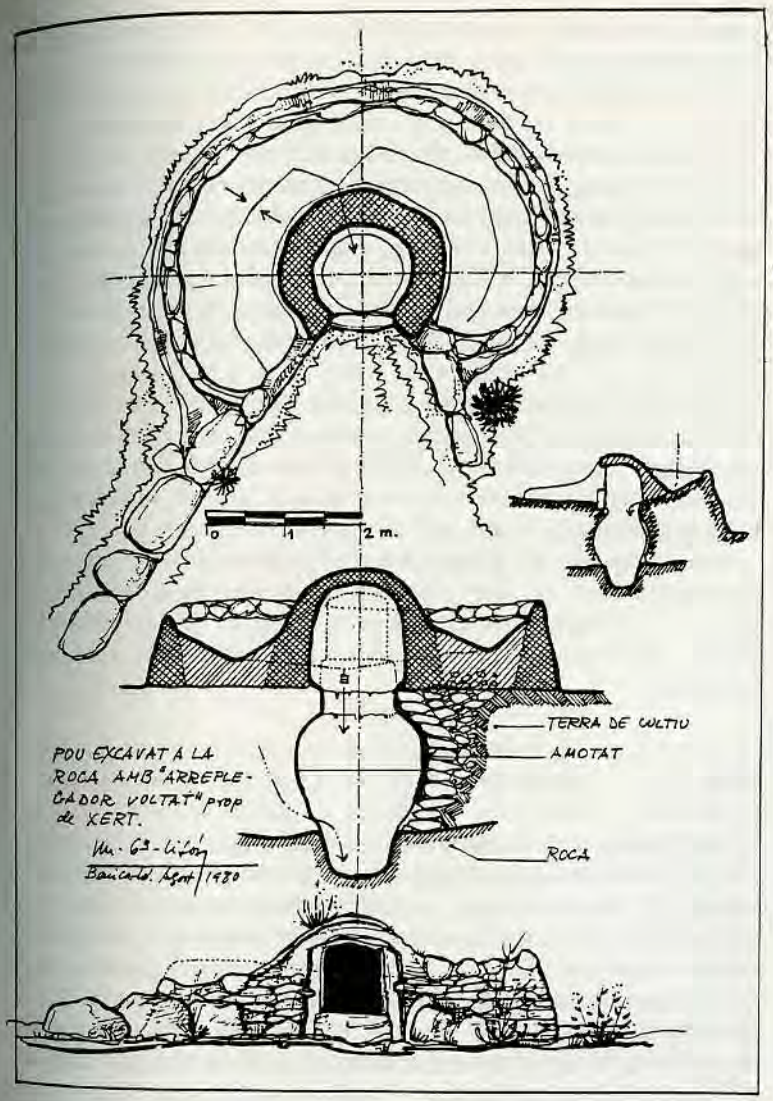

Figura 2.2.D. Pou amb arreplegador en forma de ventall, que complementarà l'aigua procedent de la capa freàtica de les terres situades per damunt de la roca excavada.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

La construcció s'iniciava amb l'excavació d'un gran clot de forma cònica, buscant el nivell de la roca a fi de profunditzar-hi almenys un metre i provocar així l'alimentació per capa freàtica. Cas de no tenir aquesta sort, calia construir un *arreplegador* addicional, generalment petit i insuficient, i omplir el pou en èpoques d'aigua abundant transportant-la des dels aljubs en grans cups instal·lats en els carros. Les parets del pou es construïen amb pedres soltes, si podia ser planes, creant diferents tipus de caviats segons escoles locals o maneres de fer del *mestre pouer*. De vegades, les filades es tancaven progressivament, a l'estil de les barraques de pedra en sec, per forjar una falsa cúpula coronada amb el bròc.

L'interior del pou *s'amotava,* és a dir s'arrebossava i s'allissava amb una barreja d'argila i calç —*amotat fluix*— per tal d'impermeabilitzar-lo totalment, si l'aigua s'havia de dur. En el cas que s'haguera arribat a la roca, entre aquesta i l'*amotat* es deixava un anell d'alimentació d'almenys dues filades de pedra.

—Observació a la *Figura 2.2.A*: El dibuix (b) representa la volumetria resultant dels tipus de brocs més característics: els tipus 1,2 i 3 tenen portetes amb pany, i són els més freqüents als camps; els tipus 4 i 5 solen estar més pròxims a les zones habitades.

2.3. *Basses*

Les basses són construccions a cel obert que requereixen l'excavació d'una gran àrea, que sol ser ampliació d'una fossa preexistent; la seua forma perimetral obeeix a traçats orgànics i corbats pròxims a la circumferència si es destinen a abeurar el ramat, mentre que les de reg solen adoptar formes rectangulars. La profunditat és variable, però no sol superar els 4 mts. El mur perimetral s'alça a plom i es construeix amb pedres preses amb morter de calç que després s'arrebossa i es *llisca* amb una barreja d'arena i ciment: *amotat fort*. El mur puja uns 40 o 50 cms. per damunt del nivell del terreny, a fi de forjar una barana de tanca i protecció. El fons de les basses el constitueix generalment la mateixa capa de roca on s'arriba en l'excavació, o un llit d'argila de bona qualitat batuda i pitjada, *ampostada*. Sol ser pla i horitzontal, encara que de vegades se li dóna una mica de pendent per agrupar en una sola zona les darreres aigües.

Quan les basses són exclusivament per al bestiar, els animals abeuren baixant fins al nivell de l'aigua per una ampla rampa; en altres casos, hom practica escaletes i brocs que faciliten l'extracció amb poals lligats amb cordes.

Les basses se situen en fondals, voltades d'arbres, i formant cantó a les cruïlles de camins. S'alimenten d'aigües captades de capes freàtiques superficials i també d'aigua pluvial recollida per fosses i canals.

De la mateixa manera que els cocons i els aljubs, reben noms que fan referència a accidents topogràfics, a patronímics antics, o simplement són anomenades «dels moros»; de vegades generen la denominació d'una àrea, finca o partida «de la bassa». Al contrari que els aljubs, no solen provocar àrees d'*antuixans* destinats a l'espera de les raberes, puix que aquestes es distribueixen i esperen als mateixos camins, on hi ha repartits nombrosos abeuradors.

Igual que els cocons, els pous i els aljubs, aquesta mena de basses ja devien ser conegudes en època ibèrica (de fet, l'etimologia de *bassa* és pre-romana).

2.4. *Aljubs*

Els aljubs són dipòsits subterranis, simplement excavats en la roca o construïts de fàbrica, de planta rectangular o trapezoidal, de no molta profunditat i coberts amb volta. Recullen i emmagatzemen l'aigua de pluja, amb destí al consum de persones i bestiar. El seu origen és molt remot: possiblement al neolític ja es van conèixer construccions similars, que més tard es devien perfeccionar en època ibèrica; en temps islàmic es van difondre àmpliament (*al-yubb* vol dir «pou» en àrab, i era un pietós costum deixar llegats per construir aljubs a la vora dels camins, per auxili de viatgers i pelegrins), i probablement van quedar definides les característiques constructives i tècniques que, per tradició d'ofici, han arribat fins als nostres dies.

Les dimensions dels aljubs són variables: l'amplària no sol sobrepassar els 7 mts., ni la longitud els 16 mts.; són excepcionals els que poden retenir un nivell d'aigua superior als 6 mts.

Les voltes solen forjar-se amb pedres planes sense treballar, preses amb abundant morter de calç, col·locades en sardinell i formant rosques successives; són molt escassos els exemples on

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

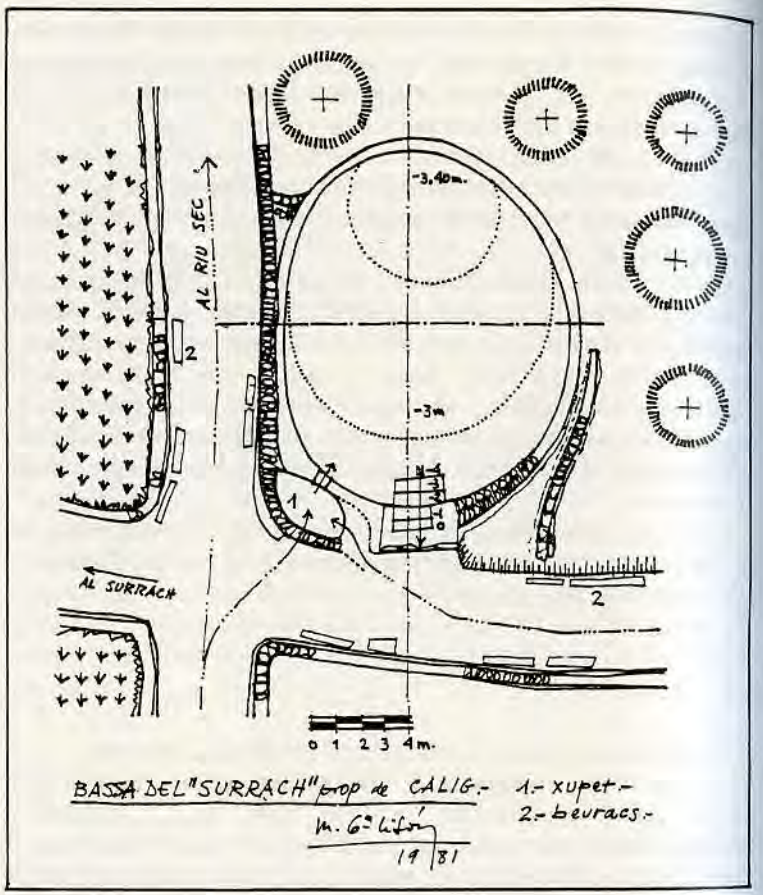

Figura 2.3.A.

s'utilitza la rajola. L'interior és arrebossat amb el mateix tipus de morter, i la part que està en contacte amb l'aigua és *lliscada* i impermeabilitzada amb morter barrejat amb argila; aquesta operació d'acabat i impermeabilització, semblant a la de pous i basses, també rep el nom d'*amotat*.

L'aljub rep les aigües de pluja a través de les canalitzacions pròpies de l'escorrentia del terreny, i en alguns casos hom practica millores de captació amb desviacions i canals addicionals. L'aigua penetra per un forat —*ullerot*— situat en la paret oposada a la porta d'accés, després de passar per un dispositiu de decantació

denominat *xupet* on es col·loquen algunes branques d'argilaga o de romaní que actuen de filtre. Per arribar al nivell de l'aigua hi ha generalment una escaleta que arranca de la mateixa porta d'entrada i presenta diverses formes. Quan no hi ha escala, hom pren l'aigua pel sistema de broc, com si es tractara d'una cisterna.

Un element fonamental dels aljubs el constitueix l'*abeurador* o *beurac*, format per una pica de pedra o d'obra més o menys llarga, i compartimentada com a mínim en dos recipients, que se situa adossada junt a la porta d'accés o en el lateral de més trànsit. Els aljubs es troben situats en les cruïlles de camins, o en les seues proximitats, i al seu voltant s'organitza una àrea tancada i espaiosa —*antuixà*— destinada a la servitud d'ús i espera que necessiten els ramats, i en aquesta àrea hom instal·la abeuradors addicionals formats per simples troncs buidats, denominats *bassetes*.

La major part dels aljubs i basses conserven rètols referents al seu ús, conservació i neteja, i sovint plaques commemoratives de la darrera reparació o neteja efectuada (la major part d'aquestes plaques observades corresponen al temps del Directori de Primo de Rivera, i especifiquen la data, el nom de l'aljub, bassa o partida, i la titularitat de la comunitat de propietaris i/o usuaris).

És interessant fer notar que en alguns casos (com el de l'antic «Camí dels Moliners» de Benicarló, possiblement ja transitat en època romana) les distàncies entre els aljubs són constants al llarg del camí.

—Observacions a la *Figura 2.4.A*:

Els gràfics 1 al 6 representen a escala aproximada les plantes i distribució d'elements i dispositius més freqüents: A, porta d'accés; B, escala; C, eix sobre el qual es desenvolupa la volta; D, recollida d'aigua i decantador; E, abeurador; F, vessador.

En l'aljub del gràfic 5, part del perímetre està excavat directament en la roca. En 6, hi ha la planta i secció d'un aljub de tradició romana, situat en un antic despoblat de la partida del Poaig de Peníscola: els buits paral·lels de la secció representada s'uneixen amb arcs rebaixats, i les crugies resultants van cobertes amb voltes de canó continu; la construcció superior és afegida i molt posterior. El dibuix 7 representa la planta i secció d'un dispositiu decantador o *xupet*.

Els dibuixos a, b, c i d esquematitzen la volumetria general i els diferents tipus d'embocadura.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

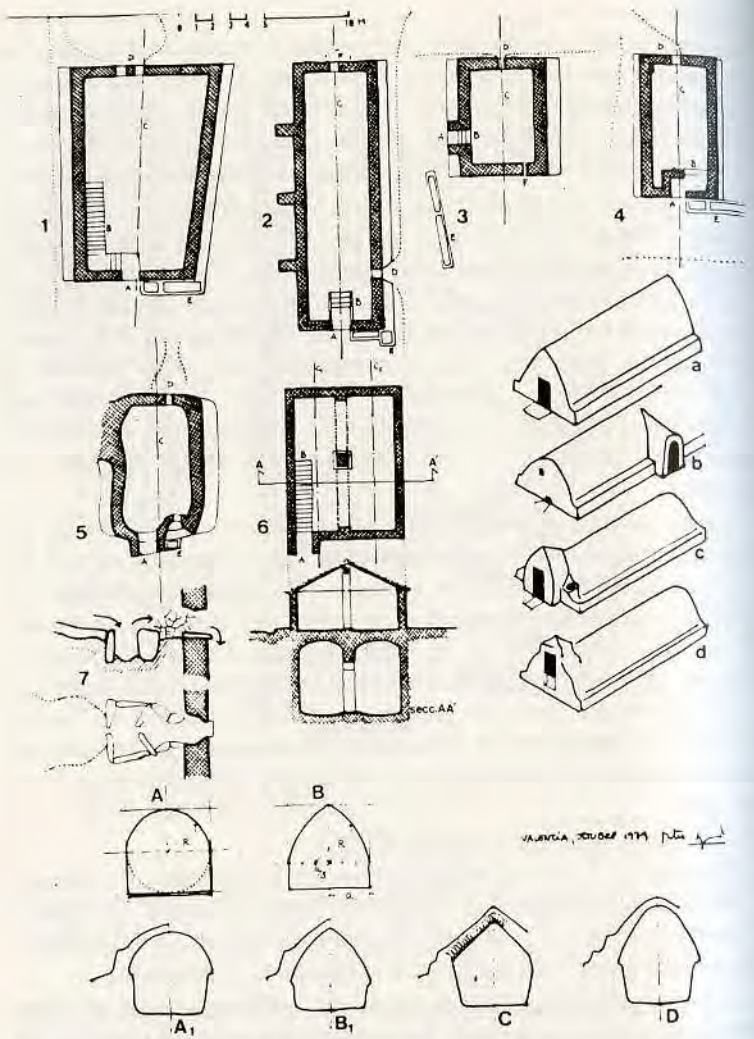

Figura 2.4.A. Tipus d'aljubs valencians. Característiques i elements.

Els esquemes A i B mostren els traçats reguladors que s'han pogut comprovar en algunes voltes. En A_2 i B_2 es dibuixen les seccions que solen provocar. El tipus C és resolt per dues voltes planes que es troben en el vèrtex; i el D en volta de secció parabòlica. Tots dos són freqüents, en especial en els aljubs de gran desenrotllament longitudinal.

2.5. *Alcavons o mines d'aigua*

Els alcavons o mines d'aigua són túnels o galeries de captació d'aigües d'una capa freàtica on l'aigua és escassa. Com que el pou hi és insuficient com element de captació, cal excavar túnels que vagen recollint l'aigua per degoteig o *xumada:* aquesta aigua circula per una canaleta en el terra del túnel, i és emmagatzemada en un pou, bassa o aljub com els que hem vist abans, o bé en la mateixa galeria cegant-li la boca amb un muret.

Segons la compacitat del terreny i el perill de sulsida, pot deixar-se el túnel tal com es va excavar o bé caldrà cobrir-lo amb una volta protectora, que és el cas més freqüent. Les voltes es construeixen de pedra en sec o presa amb fang, o bé amb lloses inclinades (cf. Figura 2.5.A).

L'altura i amplària del túnel són únicament les necessàries per a la seua construcció i reparació: l'altura no sobrepassa la d'un home dret, i l'ample entre 60 i 80 cms. La longitud depèn de l'extensió i qualitat de la capa freàtica i de la quantitat d'aigua que hom necessita recollir; de vegades arriben a centenars de metres, i

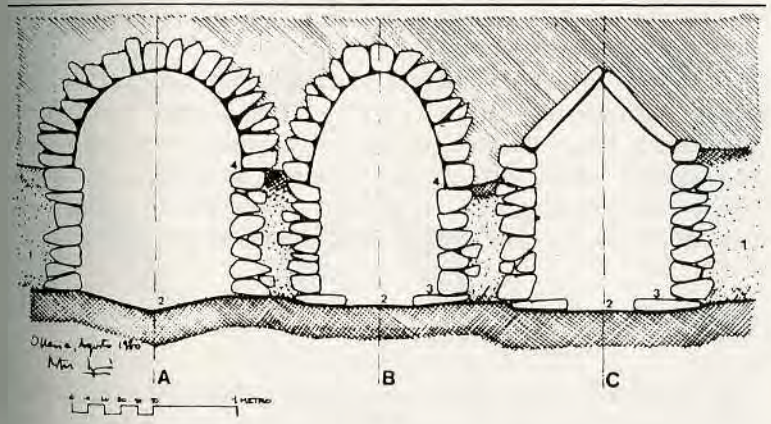

Figura 2.5.A. Alcavons de la Costera i la Vall d'Albaida. A: volta de canó seguit de mig punt. B: volta de perfil parabòlic. C: les lloses inclinades formen un arc de dues dovelles, amb un sistema que es troba també en les construccions hidràuliques romanes. 1) capa hídrica. 2) canalet de replegar l'aigua. 3) caminador per a reparacions. 4) pedra on recolza el cèrcol per construir la volta.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

en aquest cas hi ha pous de ventilació i registre construïts a intervals.

Aquesta tècnica de les mines d'aigua potser procedeix de Pèrsia i el nord de Mesopotàmia, on encara n'hi ha exemples abundants i de grans dimensions, i posteriorment la durien els àrabs al País Valencià (el mot *qabû* significa «volta»). Cal assenyalar que la denominació *alcavó* en l'accepció de «mina d'aigua» —també significa buit de la campana del forn—, es troba especialment en la zona compresa entre la Costera i la Marina, on ha deixat nombroses restes en la toponímia.

3. *Refugis rurals*

Entenem per refugis rurals les construccions utilitzades per agricultors i pastors per resguardar-se, ells i els animals, de les inclemències del temps que poden sorprendre'ls. Tenen com a característiques comunes la inexistència de portes que permetrien de guardar-hi eines o provisins amb una certa seguretat, l'absència de llar o de xemeneia que conforme i simbolitze la llar, i l'espai únic, sense subdivisions ni tan sols suggerides. La presència d'aquests elements suposaria una vocació d'habitatge, encara que fóra temporal, que els refugis no tenen.

Els refugis solen estar orientats al sud o a l'est, buscant la calor del sol i evitant els vents més forts i freds. L'únic buit de què disposen és l'entrada, lloc per on s'il·luminen i ventilen. En la construcció, hom utilitza els materials més immediats, i la seua fàbrica està presidida per la més estricta economia de mitjans, de manera que no és difícil que aprofiten parets i marges ja existents.

3.1. *Barraques de pedra en sec*

La construcció dels camps ha acostumat l'agricultor al treball de la pedra en sec, fins al punt que en algunes comarques, com el Maestrat, és habitual l'expressió «...li té afició a la pedra», aplicada a algun camperol amb especial habilitat en aquesta mena de treball. Aquesta afecció s'ha transformat en un domini de la tècnica que troba potser el seu millor exemple en la construcció de les barraques: aquestes, tot i que omplin una funció de refugi rural, sovint són innecessàries en nombre i situació, exagerades en

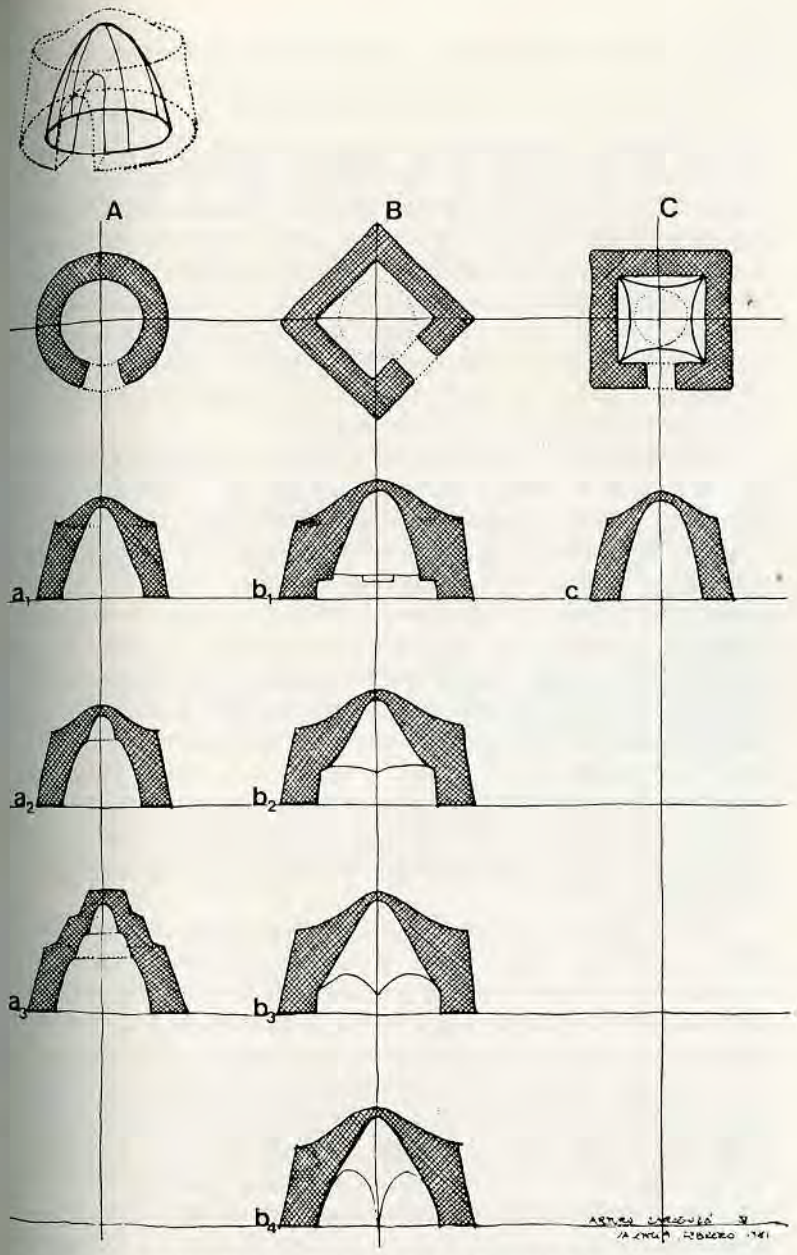

Figura 3.1.A. TIPUS DE BARRAQUES DE PEDRA EN SEC SEGONS LA FORMA DE LA VOLTA.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

les seues dimensions, i sempre sorprenents per la destresa tècnica i per la varietat de recursos aplicats per construir-les.

Les barraques són construccions totalment de pedra en sec sense desbastar, construïdes sobre una *paret* de planta circular, quadrada o rectangular, que no sobrepassa generalment 1'5 mts. d'alçada i 3'5 mts. de diàmetre, i sobre la qual es construeix una cúpula cònica o parabòlica per aproximació successiva de filades horitzontals de pedres planes molt ben aparellades entre elles de tal manera que formen anells de pedra on el radi va decreixent progressivament; quan cada un d'aquests anells està acabat, constitueix una corona indeformable preparada per rebre'n una altra de radi menor que avança prou sobre la precedent perquè hi siga superflu un suport o bastida auxiliar.

De la solidesa del sistema dóna fe l'escàs nombre d'exemplars que es troben enrunats, *ensolsits,* a pesar de l'exposició a la intempèrie i de les escasses atencions que reben.

D'una atenta anàlisi estàtica es dedueix que, a pesar que el sistema és habitualment anomenat de *falsa volta,* el model mecànic del treball de les pedres o dovelles no és el de contrapesos treballant a flexió propi del cobriment de buits en sistemes de llinda, sinó que cadascuna d'elles treballa a compressió simple, formant per tant una autèntica volta, a la qual hom podria retraure només un aparell inadequat (les juntes no són perpendiculars a la línia de pressions de la volta), si aquest no tingués l'enorme avantatge de permetre la construcció de la volta sense cintra.

—En la *Figura 3.1.A* distingim els tres tipus elementals segons la forma de la volta, amb les seues variants. És molt freqüent l'ús de solucions mixtes.

Tipus A: Planta circular. És el tipus més simple constructivament, el més abundant i el que assoleix majors dimensions. Les variants vénen donades per la generatriu de la volta, segons que tinga una sola corbatura (a_2), doble (a_3) o múltiple (a_4). Les variacions en la corbatura de la generatriu són producte de la construcció de la volta en una o més fases, generalment degut a la major grandària de la barraca. En els casos de doble o múltiple corbatura la barraca, que ha començat a fabricar-se des de dins, sol presentar un escalonament exterior —*pont*— que fa el paper de bastida, des d'on es col·loquen les pedres quan hom no hi arriba des de terra.

Tipus B: Planta quadrada o rectangular. És menys abundant, i la seua complexitat constructiva augmenta considerablement pel

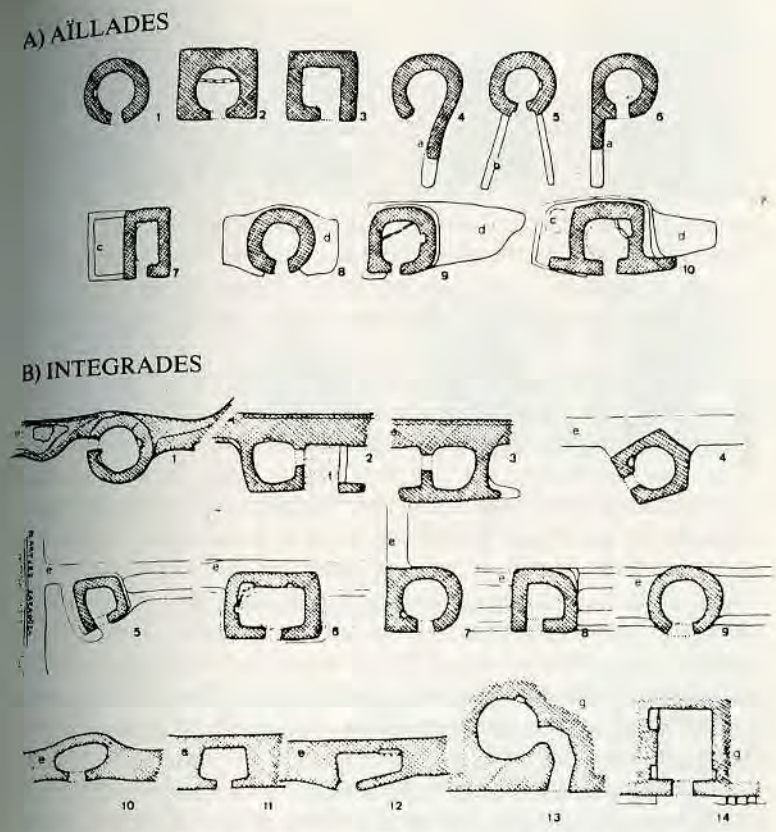

Figura 3.1.C. Tipus de barraques segons llur adaptació al medi.
A) Exemples: 1 a 3, totalment exemptes; 4 a 6, amb parets que es prolonguen de la barraca, formant *recers* i corrals; la 7 porta adjunta una llenyera; 8 a 10 porten un *arreplegador*.
B) Integrades a parets o marges: 1 a 3 utilitzen les *parets* com a murs de la barraca; 4 a 9 integrades en la paret, però se'n destaquen en planta o en alçat; 10 a 13 queden submergides en la paret; 14 i 15 queden completament enterrades en el bancal.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació
BIBLIOTECA ETNOLOGIA

pas de la planta quadrada a la cúpula còncica. Les variants responen a la forma de resoldre aquest pas: En la b_2 es resol octavant la planta quadrada mitjançant grans pedres col·locades als cantons. En la b_3 la volta naix gairebé d'un mateix pla; aquesta solució equival a la denominada "de trompes" en l'arquitectura culta; és el tipus més comú dels de planta quadrada al País Valencià (la barraca de la *Figura 3.1.B* correspon a aquesta variant); és característic d'aquest tipus que en la projecció de la planta de les filades de la volta, la deformació dels anells circulars va adaptant-se progressivament a la planta quadrada. En la b_4 es resol mitjançant la intersecció geomètrica de la volta i els murs de la planta, formant una volta bufada o de quatre punts. I la b_5 resol el pas de la planta quadrada a la circular per mitjà de petxines.

Tipus C: Planta quadrada, amb murs gitats a l'interior; és un tipus molt escàs: tan sols en coneixem dos casos al Maestrat, però n'existeixen també en altres comarques.

En la construcció de les barraques, hom realitza petites variacions sobre el model teòric descrit abans. Així, les pedres més grans es col·loquen en la base a manera de fonament; i si totes les pedres a l'abast són de la mateixa grandària, se'n col·loquen dues fileres en la base a *opus spicatum* o espina-de-peix, repartint les càrregues sobre el terreny. Les pedres més planes s'utilitzen per construir la volta i es situen lleugerament inclinades a l'exterior per tal d'impedir que l'aigua de pluja penetre dins de la barraca. La volta sol quedar coronada amb una pedra de grans dimensions, anomenada *clau*.

L'interior de la barraca es deixa tal com està construït, i sense més buits que l'entrada. Sol tenir un banc d'obra al costat d'unes pedres que fan de foguer, un altre per descansar, un cocó o escudeller de paret per guardar la canterella, i un pessebre o *menjadora* construït també en el mateix mur (veure *Figura 3.1.B)*.

La gran dependència de les barraques respecte al lloc on estan situades, i de la funció per a la qual han estat construïdes, fa que la seua adaptació al terreny adopte formes variadíssimes (veure els gràfics de la *Figura 3.1.C*).

Encara que per a construir barraques cal disposar de pedra abundant i adequada, sembla que aquest tipus de construcció va lligat a determinats conreus, com la vinya, i al nivell de parcel·lació de les terres. En tot cas, la seua existència demana *sempre* una tradició constructiva local: així, al costat de comarques o llocs on

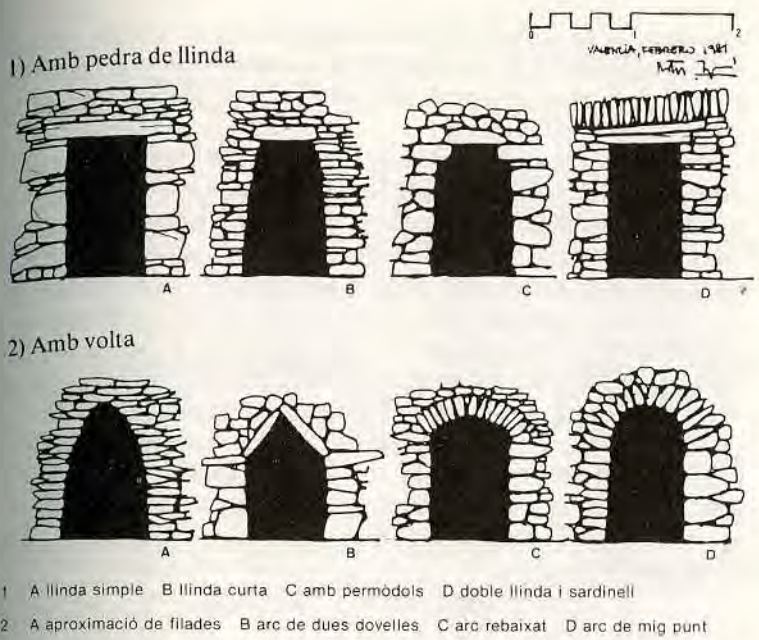

Figura 3.1.D. Tipus d'embocadura en barraques.

són molt abundants, n'hi ha d'altres amb condicions geogràfiques i econòmiques similars on les barraques són molt escasses o inexistents (p.e., mentre a Catí n'hi ha més de 200, al terme municipal de Xert, veí d'aquell i d'extensió poc menor, només n'hem trobat dos exemplars, després de buscar-ne molt detingudament).

L'existència de tradicions constructives locals ha provocat una àrea de dispersió dels tipus extraordinàriament irregular i inconnexa, com demostra l'abundància de noms que reben popularment aquestes construccions: *casetes, casetes de formiguer, cucos, catxerulos, mullós, barraques de pedra en sec, barraques de pastor, cucurulls, chozas* (aquest darrer a la Canal de Navarrés), sense comptar variants fonètiques ni diminutius. Aquesta varietat de denominacions té també el seu equivalent no sols en la distribució dels tipus segons la forma de la volta o de l'adaptació al medi, sinó també en la forma de resoldre elements constructius com són els portals o els remats de les barraques. Així, mentre el tipus d'entrada amb arc de dues dovelles (veure *Figura 3.1.D*) és molt

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

abundant a la Canal de Navarrés, al Maestrat resulta gairebé inexistent; i mentre el coronament de *rastell* del mur exterior de les barraques és quasi universal als Ports i a l'Alt Maestrat, és difícil trobar-lo al Baix Maestrat.

Encara pot trobar-se avui en dia algun constructor de barraques, últim continuador d'un tipus extraordinàriament antic, que es remunta al neolític. Fet i fet, als països on avui existeixen aquestes construccions, que són els de l'àrea mediterrània, aquesta tècnica va passar ja en època molt remota a les construccions monumentals: en són exemples els *tholoi* de la Grècia prehistòrica i protohistòrica (com el del «tresor d'Atreu» a Micenas), les construccions de la denominada «cultura balear» i les *nuraghes* de Sardenya, o algunes tombes megalítiques andaluses (com la Cueva del Romeral), per citar-ne alguns dels més coneguts. Algun dels exemples que hem trobat, com una barraca amb corredor d'accés i enterrada en un bancal, a Catí, recorden l'arcaica tradició de les «tombes-cova»: en donem una seqüència fotogràfica ben suggerent en la pàg...

3.2. *Rafals*

Els *rafals* són construccions de planta rectangular, generalment amb murs de pedra seca, o de pedra presa amb argamassa de calç quan es tracta de codols de riu, *bolos,* de més difícil estabilitat. Sobre aquests murs descansen, a manera de bigues, troncs generalment d'olivera que suporten lloses de pedra calcària sobre les quals va una capa de grava fina que remata la coberta. Damunt d'aquesta, sovint creixen herbes que donen als rafals un aspecte característic com si formassen part dels camps de conreu. També poden trobar-se solucions amb coberta de teula, a un vessant donades les petites dimensions de la construcció.

Utilitzats com a refugi rural, el seu espai és únic i el seu mobiliari es redueix a alguna estaca clavada al mur, un banc d'obra, el cocó o armari de paret per a la canterella, i el pessebre o *menjadora* per a l'animal, també generalment fabricat en el mateix mur.

Encara que no solen tenir llar ni xemeneia, pot trobar-se algun cas en què aquesta aparega de forma molt rudimentària: en la *Figura 3.2.A* pot observar-se una campana formada per dues grans pedres calcàries planes situades en un cantó, i el tir format

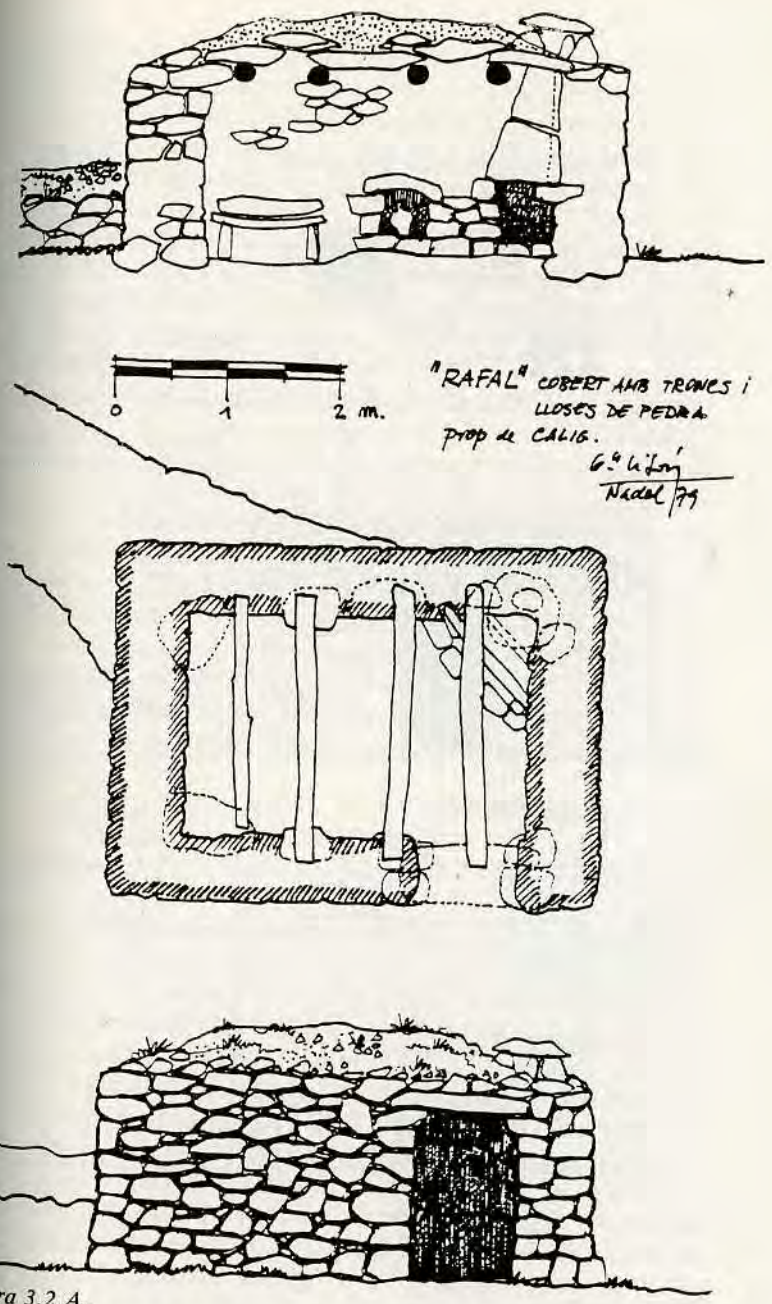

Figura 3.2.A.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

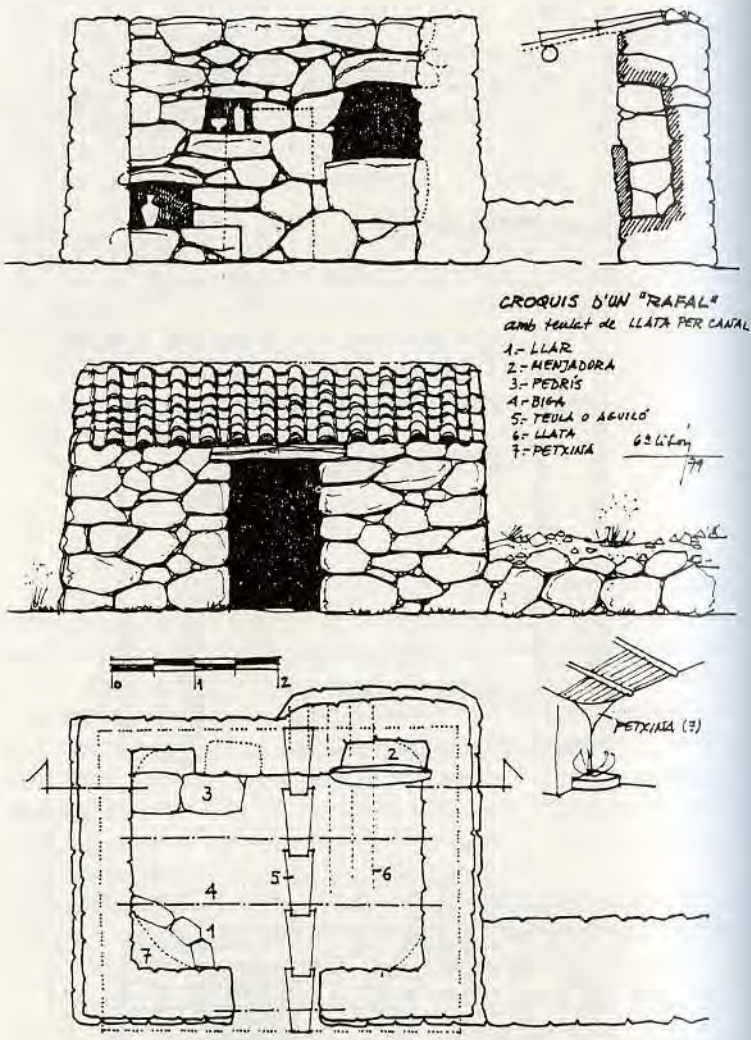

Figura 3.2.B.

per una altra pedra de les mateixes característiques col·locada horitzontalment damunt d'altres, a manera de «dolmen» o taula de pedra, que emergeix de la coberta plana. En la *Figura 3.2.B* es pot veure un altre tipus de llar o foguer rudimentari, format per unes pedres en un angle, on el fum escapa per la porta o pels intersticis de la construcció.

A banda d'existir com a refugis aïllats al camp, aquest tipus de construccions poden anar unides a habitatges eventuals, com els anomenats "pallisses", i en aquest cas el *rafal* esdevé únicament un cobert per a l'animal i el carro, mentre el llaurador es resguarda dins de la construcció.

L'àrea de dispersió dels rafals (que en tot cas sembla que és una construcció pròpia de les comarques del nord del País Valencià) coincideix aproximadament amb les zones d'oliverars; p.e. entre Vinaròs i Sant Mateu és fàcil de trobar-ne, mentre que no se'n troben als conreus immediats de vinya o de garrofera. Encara que és una construcció molt elemental, i que l'etimologia de *rafal* és àrab (de *raff* = «canyís» o «cornisa», d'on procedeix també ràfec/ràfel/ràfol), el tipus no sembla tan antic com la barraca de pedra en sec, ja que la seua forma naix amb la funció de donar major utilitat al volum construït, allotjar còmodament un utillatge més complex com és el carro —més difícil d'introduir en una barraca—, i a més exigeix el concert de diferents materials de construcció.

3.3. *Casetes*

Hom denomina *casetes* les construccions petites i simples que omplin una funció similar a la de les barraques de pedra en sec o a la dels rafals. En realitat, pot dir-se que les *casetes* són una versió actualitzada i moderna d'aquelles solucions més primitives i ancestrals.

Hom les gasta per guardar eines, estris de treball, combustible per a tractors o maquinària, adobs, etc., o bé per a protegir instal·lacions de motors o bombes d'extracció mecànica d'aigua, i *eventualment* també serveixen com aixopluc. L'aparició i creixement d'un peculiar tipus de «turisme rural» (caps de setmana o celebració de festes tradicionals, sovint combinats amb feines de recol·lecció de caràcter familiar o en grup) va posar de moda aquestes casetes en la dècada dels cinquanta, i la seua construcció

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

o reforma reflecteix el gust per les variacions constructives provocades per la popularització i abaratiment dels nous materials de construcció. Així el ciment —*material*—, les totxanes, rajola prima, taulells de Manises, biguetes pretensades, etc., van ser combinats i utilitzats segons gustos més o menys decoratius i pretensiosos. L'accés a la propietat de la terra de les generacions sorgides de la guerra i la postguerra va anar acompanyat d'un cert aire modernitzador, en virtut del qual hom menysprea les antigues barraques i rafals i es construeix una *caseta* nova, encara que només siga per deixar clar i fixar el sentit de propietat.

La morfologia volumètrica mostra una clara preferència pel cub o el prisma rectangular. Els murs, que tanquen sempre una sola planta, presenten obertures escasses i de dimensions reduïdes. La porta d'accés sol estar decorada, i de vegades reforçada amb una reixa. La coberta és plana i generalment forjada per un tauler de rajola prima doblada que descansa en bigues de fusta escairada o en biguetes pretensades de ciment. De vegades és coberta amb planxes de fibro-ciment ondulat. Funciona també com a replegador d'aigües pluvials per a la cisterna interior o bé per al *safareig* exterior situat en la part de darrere.

Les casetes solen situar-se en la part central de la finca de manera que el camí d'entrada siga perpendicular a la façana i aquesta paral·lela a la carretera; amb això, de vegades hom

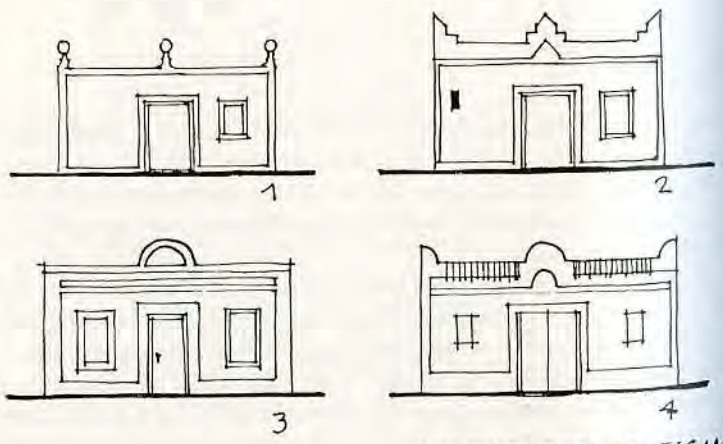

Figura 3.3.A.

sacrifica els avantatges del carasol per una major *definició visual*. Hom valora exclusivament el concepte de façana, que sol pintar-se de colors vius, i on es concentren els motius decoratius: frisos de taulell, remats de paret en forma emmerletada, alguna reixa, etc. De vegades les advocacions a sants o persones estampades en els taulells, exageren el nom de "villa" amb què s'autotitulen.

La part de davant de la façana es pavimenta amb una simple capa de formigó, formant un *pati* rectangular, de dimensions semblants a les de l'espai cobert, sovint voltat de plantes de jardí. Si la *caseta* arriba a ampliar-se, creixerà simplement cobrint el *pati* amb una *parreta* o *emparrat*, on potser quede instal·lada la *cuina d'estiu*.

L'interior és un sol espai sense compartiments. Generalment, a l'esquerra hom guarda les eines, estris de treball, collites, etc., i a la dreta hi ha xemeneia de racó per a cuinar; un catre o màrfega, una taula i algunes cadires completen el mobiliari.

4. *Llocs de caça*

4.1. *Filats*

La *cacera al filat* és un tipus molt antic d'art venatòria, que encara avui es practica amb major o menor intensitat i segons diverses modalitats en algunes zones litorals o de peu de muntanya. Al Baix Maestrat, per exemple, encara es conserven tècniques de gran puresa tradicional, però a les comarques alacantines meridionals aquesta modalitat cinegètica només queda en forma de «caceres record» esporàdiques, organitzades per afeccionats a la gastronomia. En la major part dels casos i àrees estudiats, la cacera al filat és tan sols un record de vells.

Un *filat* està format per una *barraqueta de filat*, de tipus similar a les de pedra en sec i on tot just cap un home que caça *a l'espera*, i per un dispositiu de trampa o *engany* compost de canyes, xarxes, estaques, cordes, bevedor i esquer destinat a la captura dels ocells. La barraqueta i l'engany són instal·lats provocant un eix, en llocs elegits, *guarets* situats a l'abric d'un marge o bancal, en rostolls i també en marjals on se suposa o s'ha comprovat una certa afluència d'aus.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

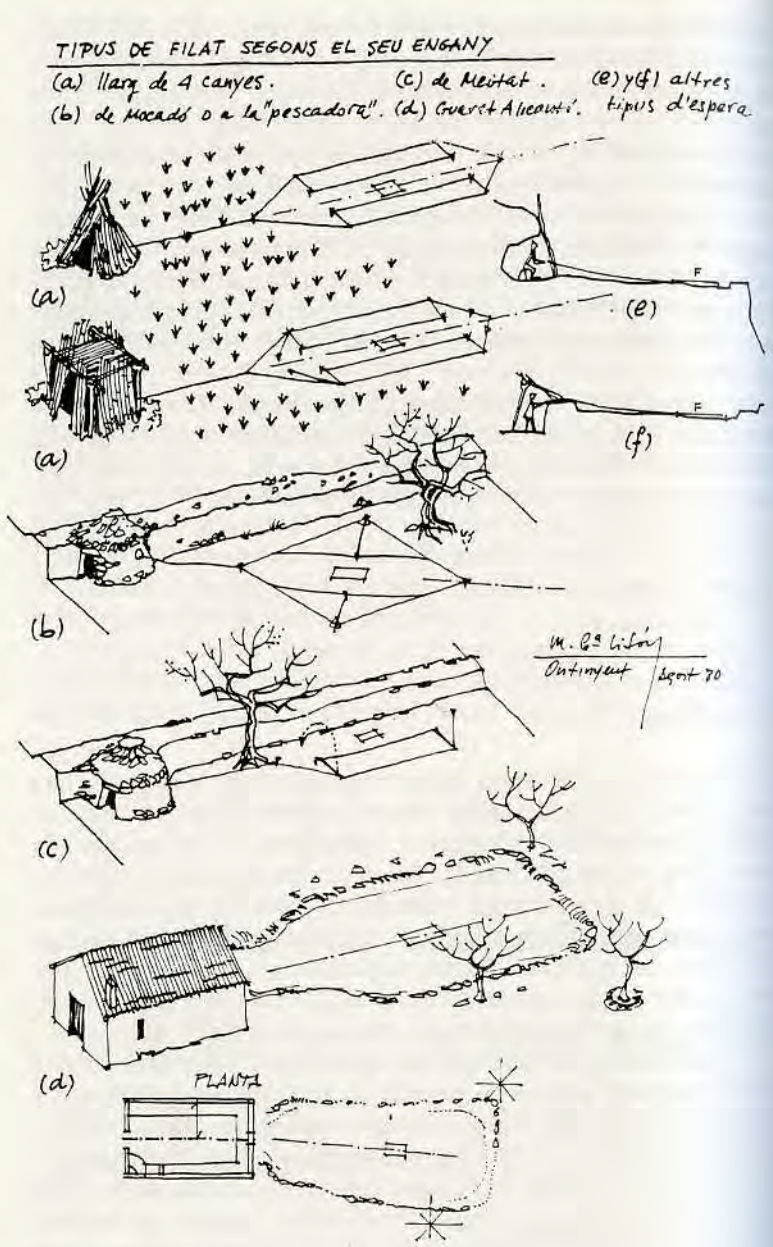

Figura 4.1.A.

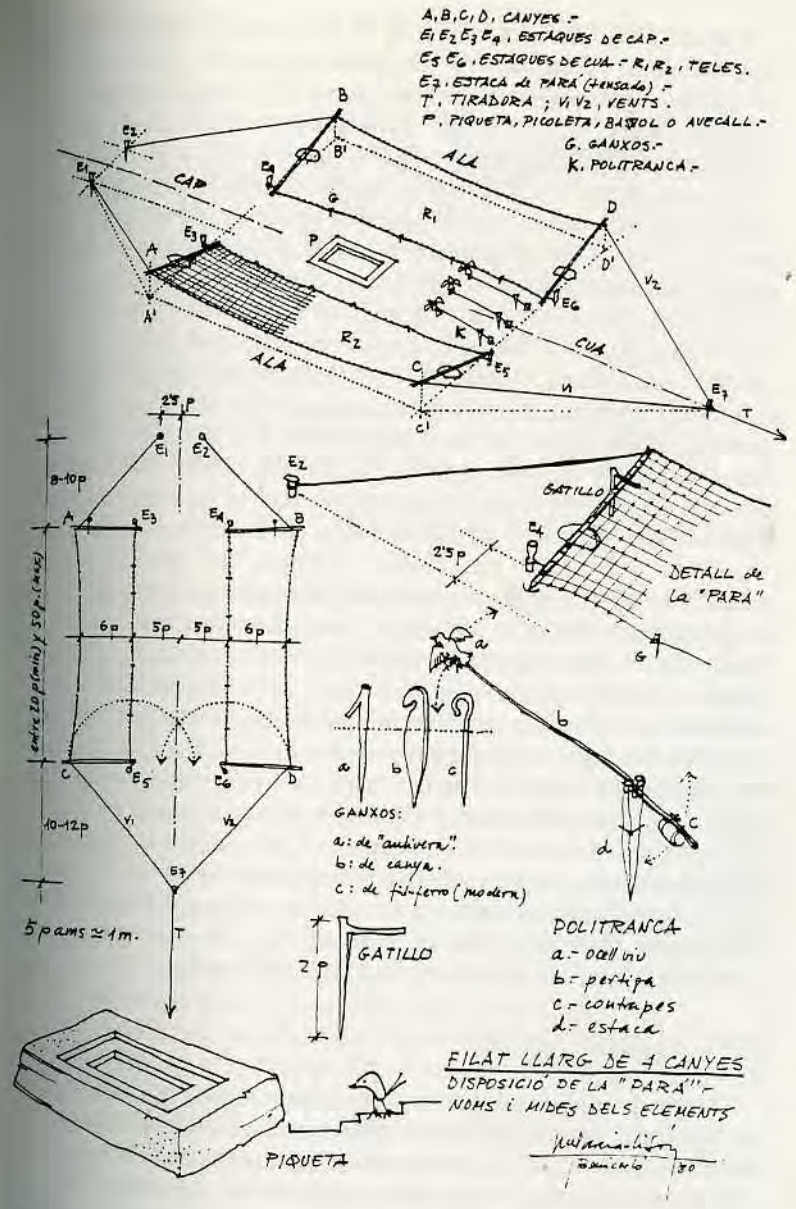

Figura 4.1.B. Disposició i *parada* de l'*engany*. Elements i mides (en pams).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

L'*engany* del filat està constituït de dos llenços, *teles*, de xarxa fina de forma rectangular o triangular segons els casos, que es col·loquen simètricament, deixant enmig el bevedor o *piqueta*, i que van lligats, segons la seua forma, a quatre o a dues canyes dispostes perpendicularment a l'eix d'instal·lació.

La vora interior de la xarxa queda fixada a terra per uns *ganxos*, i l'extrem de les canyes amb *estaques* de manera que permeta el gir de plec o *volada* de la xarxa. El perímetre exterior es recull amb dues cordes o *vents* que conflueixen en una sola, *tiradora*, que continua fins a la barraca d'espera i a través de la cual es fa el dispar o *tirada*. El conjunt es tensa amb una estaca de *parada*, o *paradora*, situada en la confluència dels vents i la corda tiradora. Finalment, es col·loquen dos passadors en forma de ela, *gatillos*, en les canyes de cap i es corregeix el tensat amb l'estaca paradora. Després, hom ompli la piqueta (que també rep el nom de *bassiolet*, *avesall* o *beurac*) amb aigua, col·loca i distribueix els esquers vius —*l'encès*— en gabietes situades perimetralment i fora del filat, o bé amb uns enginys formats per petites perxes basculants denominades *politranques* que solen col·locar-se entre les estaques de cua, i el conjunt es camufla amb terra, brossa o branquillons. En efectuar la tirada, el conjunt de la trampa es desplaça lleugerament cap a la barraca, i en quedar lliure dels «gatillos» les xarxes es pleguen sobre sí mateixes i atrapen la caça.

—Observacions a la *Figura 4.1.A*: a) *filat llarg de quatre canyes*: instal·lat en rostolls o marjals, ací la trampa arriba a la longitud màxima (50 pams = 10 mts.) i cal com a mínim un jornal de terra per a la instal·lació completa de barraqueta i engany; b) *filat de mocador* o *de dos canyes a la pescadora*: instal·lat en guaret fix de barraqueta adossada a bancal; c) variant de la mateixa instal·lació anomenat *filat de mitat* o *llarg de dos canyes*; d) *guaret de filat alacantí*, col·lectiu i molt modernitzat.

4.2. *Parances o paranys*

També denominades *parades de caçar* tords o, més rarament, *garrofers* de barraca, són construccions de pedra en sec i fusta que es desenrotllen circularment al voltant de garroferes o oliveres, i es destinen a la cacera d'aus petites, especialment de tords.

La seua construcció s'inicia edificant l'anell de base o *rotgle* fins a una altura d'un metre aproximadament, prenent com a centre la base de l'arbre.

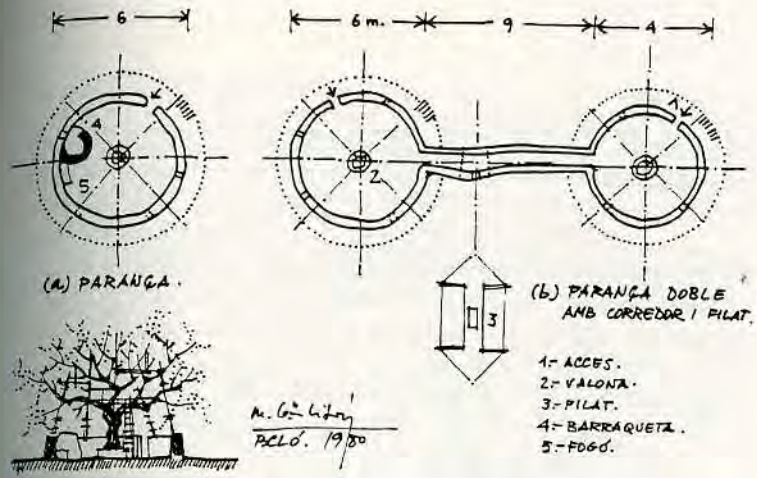

Figura 4.2.A. Parances bessones, unides per un corredor on hi ha instal·lat un filat.

En el rotgle hom practica un o dos accessos molt estrets i deixa diversos forats d'observació, *guaiteres* o *ullerols*; de vegades es construeix un petit abric o barraca amb foguer exterior. El diàmetre de l'anell és definit pel perímetre màxim de desenrotllament de l'arbre. Amb el coronament del rotgle com a base, hom para palanques, perxes, vares i canyes (travades entre elles amb lligasses d'espart), que sostenen petits llenços de xarxa, de manera que algunes zones de l'interior de l'arbre esdevenen autèntiques gàbies.

Les aus de pas són atretes mitjançant reclams vius situats en gabietes que es col·loquen tant a l'interior com a l'exterior de la *parança*. Quan s'hi ha introduït un bon nombre de peces, hom realitza la persecució i captura, facilitada sovint per la prèvia impregnació d'algunes branques amb goma o *visc*.

Per accedir als racons més inversemblants de l'arbre, s'organitza un conjunt d'escaletes, maromes i petites plataformes, molt enginyós i de gran imaginació constructiva.

Quan no és època de cacera, la part de fusta i menys fixa del parany sol desmuntar-se a fi de no fer massa mal a l'arbre. Les parances s'instal·len sovint formant petites agrupacions en llocs que tradicionalment s'han considerat idonis; és interessant observar que en molts casos el seu emplaçament coincideix amb zones de conreus més antics.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

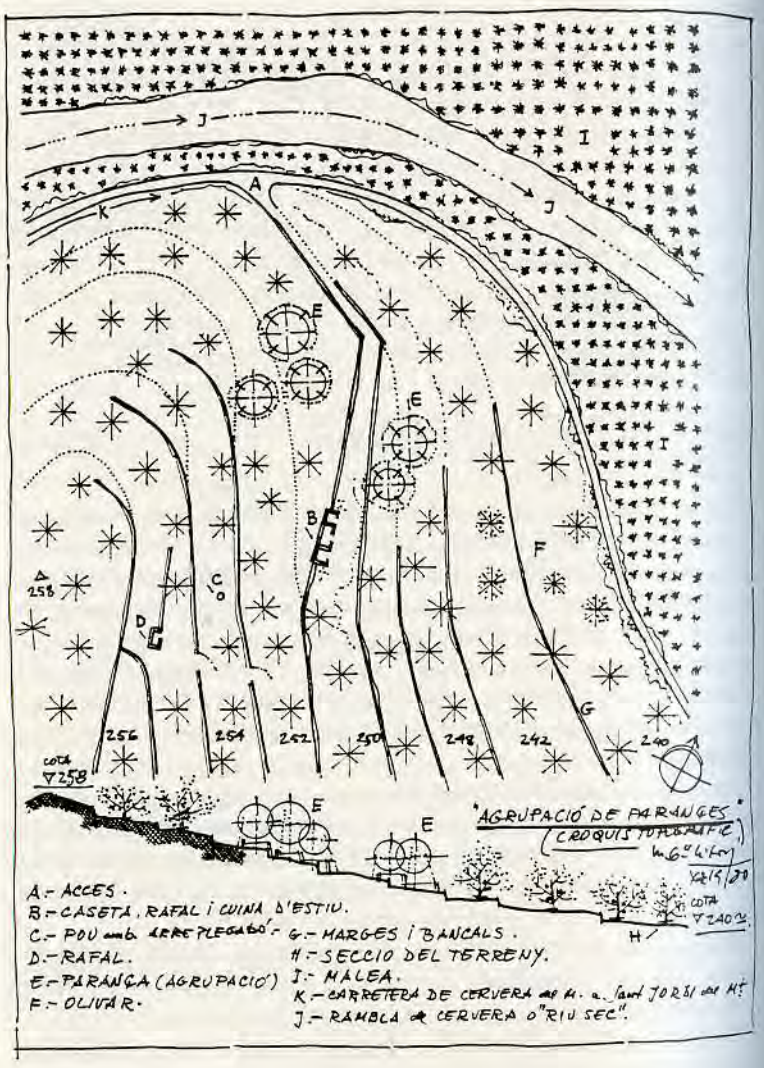

Figura 4.2.B. Croquis topogràfic de la manera d'agrupació d'un conjunt de parances (partida del Coll de la Bassa, prop de la carretera de Cervera del Maestrat a Sant Jordi). La línia de punts segueix aproximadament les corbes de nivell.

5. *Construccions per als ramats*

5.1. *Assagadors i lligallos*

Reben el nom d'*assagadors* o *parets d'assagadors* els murs de tanca que delimiten grans extensions de muntanya destinades a la pastura dels ramats, i també els camins construïts per on camina la corrua dels ramats.

En la construcció d'aquests murs hom estalvia els *rebles de falca,* i per tant les pedres queden més soltes que en altres tipus de parets de pedra en sec estudiats anteriorment; això fa que queden uns petits forats per on passa l'aire en les ventades fortes, i així s'aconsegueix una major resistència contra la força que tombaria la paret. A les comarques septentrionals, on són més abundants, es coronen a *rastell,* punxegut i amb pedres planes, grans i arestades, que augmenten encara el caràcter de tanca de ramat.

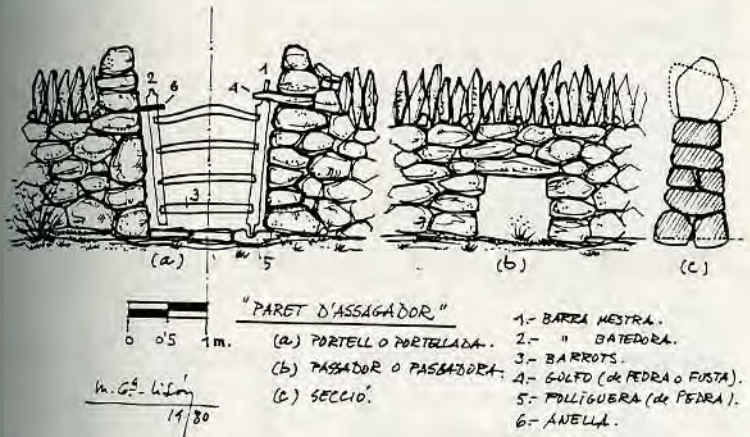

Figura 5.1.A.

En punts clau, pròxims a la connexió amb camins ramaders —*lligallos* o *lligalls*—, hom sol practicar un forat d'accés o *portell d'assagador,* que es tanca amb una porta de barrera d'una o dues *batedores.*

Pel tal que el bestiar puga passar d'un clos a un altre, hom deixa a les parets unes petites obertures amb llinda, anomenades *passadores,* que es tanquen simplement amb una llosa.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

La continuïtat i rectitud del traçat dels assagadors, paral·lels o perpendiculars a les faldes de les muntanyes, i la seua desmesurada longitut (que de vegades arriba a alguns quilòmetres), dibuixen a escala natural una mena de «mapa de propietats», que humanitza i construeix paisatges espectaculars a les serres interiors del nord valencià.

5.2. *Refugis i paridores*

Els *abrics* integrats als marges, de què ja hem parlat, constitueixen un tipus enginyós i elemental d'aixopluc per als pastors. Tanmateix, la necessitat de resguardar-se i protegir-se periòdicament, almenys durant les nits hivernals, ha originat una classe de construccions molt semblants als *rafals,* que reben el nom de *refugis de pastor* o *paridores.*

Es tracta de construccions de planta rectangular, d'escasses dimensions (l'ample no sobrepassa els 3 m., i la longitud no sol arribar a 6 m.), on els murs de pedra en sec no pugen més d'uns 2 m., i sobre els murs es col·loquen bigues redones generalment de

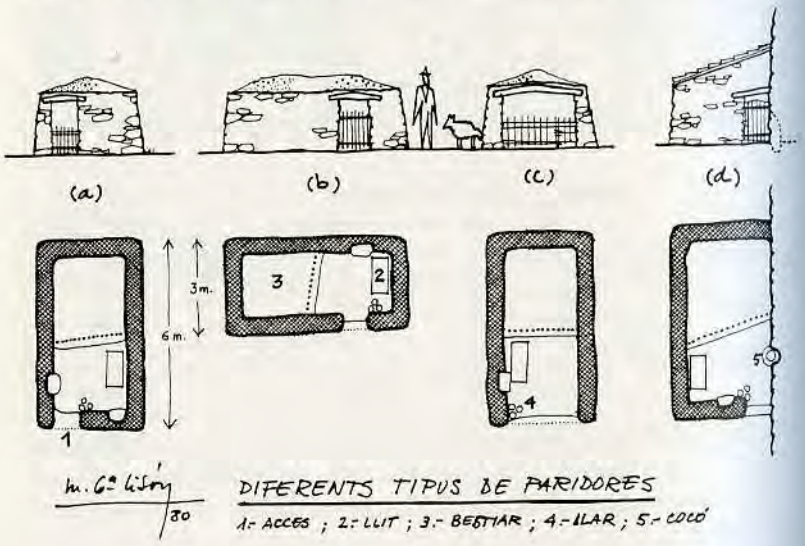

Figura 5.2.A. El tipus d) s'ha construït aprofitant la zona d'un bancal on hi havia un cocó.

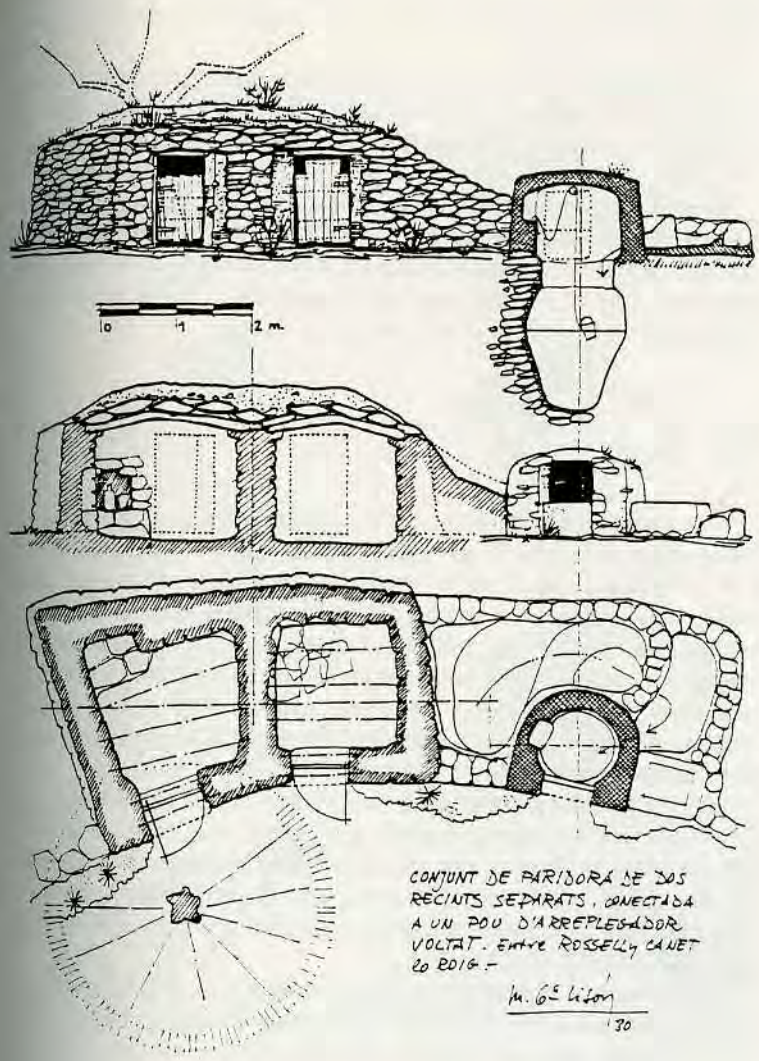

Figura 5.2.B. Planta, secció i alçat d'un conjunt format per una paridora de dos recints independents, connectada a un pou d'*arreplegador voltat* que parteix de la coberta.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

pi, que sostenen un sostre de lloses de pedra cobertes de terra. No tenen més obertures que la d'accés, que generalment es tanca amb una porteta o barrera.

El mobiliari és molt escàs: una màrfega, un foguer (tres pedres grosses soltes junt a la porta) i alguns atifells de cuinar que es col·loquen en buits a manera d'escudellers que es deixen en alçar les parets.

Solen estar dividides, transversalment, en dues zones per mitjçà d'unes estaques clavades en terra. En l'anterior, més pròxima a la porta, s'instal·la el pastor amb els seus estris; i es reserva la posterior, que té el terra més baix o enfonsat, per a les bèsties febles, que estan criant o que van a ser mares.

5.3. *Corrals*

Una barraca de pedra en sec o una paridora constitueixen ja sense dubte l'embrió d'un corral: aquest naix simplement quan s'hi afegeixen, per formar conjunt, les parets de tanca que repleguen, protegeixen i organitzen la ramada. Aquesta hipòtesi encara es pot comprovar a través d'alguns exemples; tanmateix, la major part dels corrals antics que encara estan en servei segueixen una tipologia morfològica que, tot i manifestant el seu origen orgànic primitiu, presenta criteris i esquemes d'organització que corresponen a una major riquesa productiva del ramat.

Els corrals solen emplaçar-se en les faldes de les muntanyes, en llocs molt visibles fins i tot a grans distàncies, i més prop de la vall, per on passa el lligallo, que del cim. Estan connectats al lligallo per una senda estreta sense construir, que corre buscant la línia de major inclinació del terreny i mor perpendicularment en el lloc on s'ha practicat un *portell*.

El perímetre i planta dels corrals segueix formes rectangulars tendents al quadrat, i les seues dimensions oscil·len entre 6×6 i 20×20 o més. Els murs de tanca tenen una altura variable entre 80 cms. i 2 m., i es construeixen generalment de pedra en sec molt ben ajustada; però en les parets de les àrees cobertes les pedres van preses amb morter de calç, igual que els muntants de la porta d'accés. Aquesta es situa en el punt més baix de l'escorrentiu de la closa per tal de permetre l'eixida de les aigües pluvials, que realitzen una periòdica i necessària neteja.

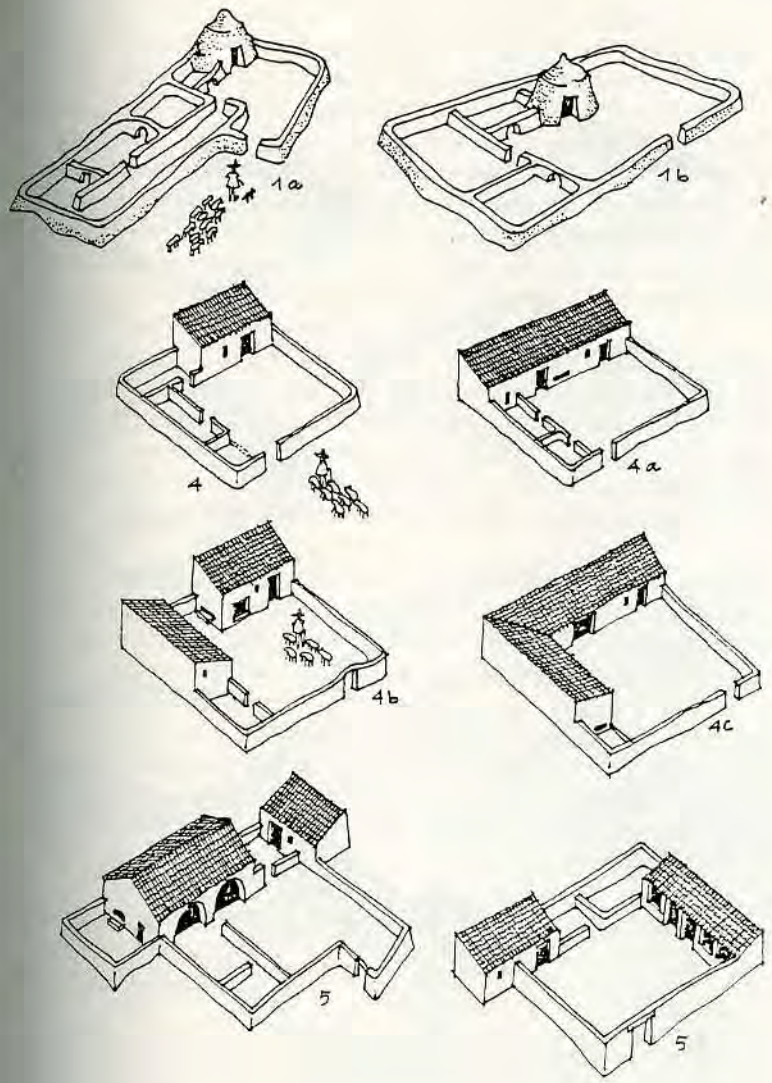
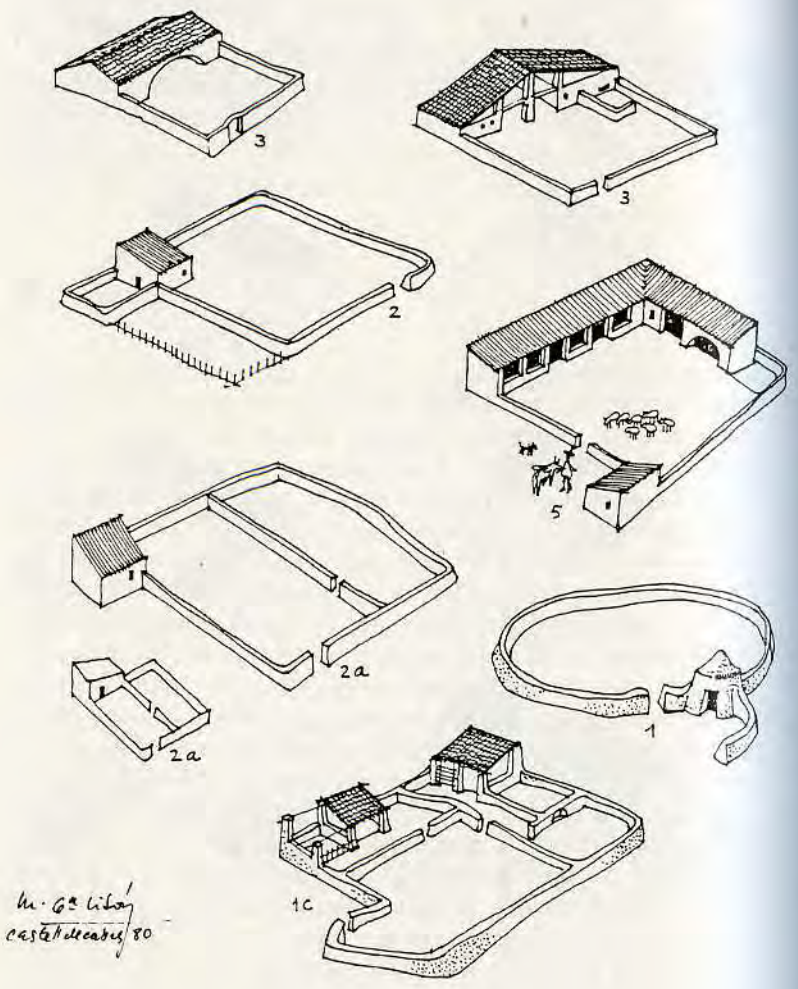

Figura 5.3.A. Tipus de corrals de ramat.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

La disposició interior de les diferents dependències d'un corral és formada per un conjunt de divisions i subdivisions successives que segueixen un traçat en forma de graella ortogonal, on els recints coberts comencen per situar-se en la part més alta i tendeixen a créixer pel lateral que més protegeix del vent; en alguns casos arriben a formar una construcció en forma d'«ela».

Els coberts solen ser d'una sola crugia, i mai no arriben a tenir dues plantes; com a màxim, en la caseta destinada a refugi de pastors es pot trobar una petita entreplanta o *pallissa,* amb el terra fet de taulons de fusta, destinada a guardar palla o farratge, i on cal accedir per una trampa o una escala de gat. La coberta més freqüent és d'un sol vessant inclinat a l'interior, però també hi ha casos de doble crugia i teulada a dos vessants.

Els sostres es forgen amb bigues redones disposades perpendicularment a les parets més llargues, i amb teules que descansen simplement sobre llata correguda segons el sistema dit *a salt de garsa*; de vegades les llates són substituïdes per un canyís al qual es sobreposa una capa prima de fang. En qualsevol cas, l'adherència de les teules sol augmentar-se col·locant-hi damunt algunes pedres soltes.

El mobiliari pastoral dels corrals és tan pobre i escàs com el que ja ha estat descrit per a les paridores; el completa alguna gerra per a l'aigua, i val la pena d'observar l'absència general de xemeneia per a l'eixida de fums, encara que de vegades el foguer té un emplaçament permanent.

—Observació a la *Figura 5.3.A.*: S'hi presenten els esquemes dels diferents tipus de corral observats en tot el País Valencià. La numeració correspon a l'antiguitat, i a una possible agrupació tipològica segons la disposició i el creixement de les dependències.

6. *Dos exemples d'habitatge temporer*

6.1. *La pallissa*

Al Baix Maestrat hom denomina *pallissa* un tipus d'habitatge temporer consistent en una construcció de forma rectangular d'uns 7 × 4,5 m. (la superfície en planta no sol passar dels 40 m²), cobert amb teula corba a un sol vessant que cau amb fort pendent sobre una de les testeres. És molt notable la racionalitat de la seua construcció —realitzada amb gran escassesa de mitjans, cosa que

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

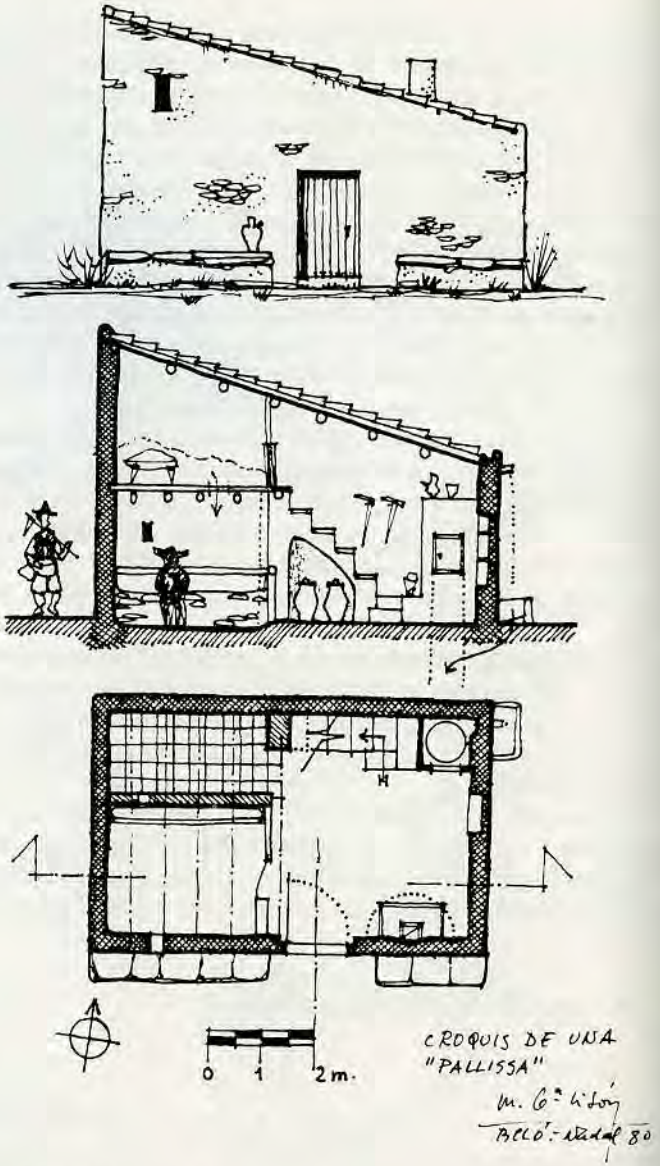

Figura 6.1.A. Planta, alçat i secció d'una *pallissa*, on: 1) estar-menjador-cuina; 2) quadra amb menjadora; 3) dipòsit de collites; 4) escala; 5) cisterna; 6) xemeneia; 7) entreplanta o "pallissa" pròpiament dita; 8) bancs o *pedrissos*.

no és obstacle per a la seua solidesa i durabilitat— i la funcionalitat lògica del seu esquema organitzatiu, resolt per un sistema d'entreplanta que s'aproximaria als moderns «dúplex».

El model tipològic d'habitatge rural temporer on s'inscriu la *pallissa* és sense dubte una de les mostres més intel·ligents d'enginy arquitectònic popular: si hom ha dit que «l'arquitecte popular comprén millor les formes que els volums», en aquest cas sembla que s'esdevé el contrari, ja que a través de formes senzilles i de simple construcció hom obté una gran riquesa espacial de volums organitzats racionalment, de manera que un recint tan petit assoleix una gran flexibilitat funcional.

L'interior de la *pallissa* està dividit per un embigat a mitja altura, que es desenrotlla solament en la meitat esquerra del recint, destinat a guardar la palla («pallissa» en sentit estricte) i també a dormitori puix que sol haver-hi una màrfega o dues. El sòl d'aquesta entreplanta està format per taulons clavats, *tissells,* i hom hi practica una petita trampa per vessar la palla damunt de la quadra. L'accés a aquesta «pallissa» es fa per una escala de gat, feta de fusta i situada sempre en el mur posterior, o bé per una escala d'obra executada sobre volta.

Sota l'entreplanta o «pallissa» i només entrar, hi ha la quadra per al matxo o l'ase, on també es guarden alguns estris, separada de la resta de la casa per una paret, *atabacat,* d'uns 60 cms. d'alçada. Al fons, hom reserva un reduït espai, separat de la quadra per un *barandat* que arriba fins al forjat de l'entreplanta, on es guarden els sacs de la collita; aquesta és l'única dependència que de vegades està pavimentada amb ceràmica o capa de formigó, ja que en la resta el paviment és de terra o argila batuda i pitjada —*ampostada.*

La meitat dreta, que es desenrotlla a tota altura, constitueix una única peça que és alhora menjador, cuina i lloc d'estar. Al racó del fons, hi ha la cisterna amb el broc tancat amb una portella. La xemeneia apareix junt a la porta o bé en un racó, i sol tenir campana de fums de forma cònica o piramidal. Cadires, banquets, alguns atifells de cuinar, una taula basta i alguna gerra constitueixen l'escàs mobiliari.

Els murs tenen un espessor entre 25 i 40 cms., assentats sobre un fonament poc profund d'argamassa formada de pedres i runa preses amb morter de calç viva —*mescla*—. En els exemples més antics, les parets eren fetes de pedra en sec molt ben ajustada; en altres casos la pedra, amb abundant pedruscall, anava presa amb

MUSEU VALENCIA Biblioteca

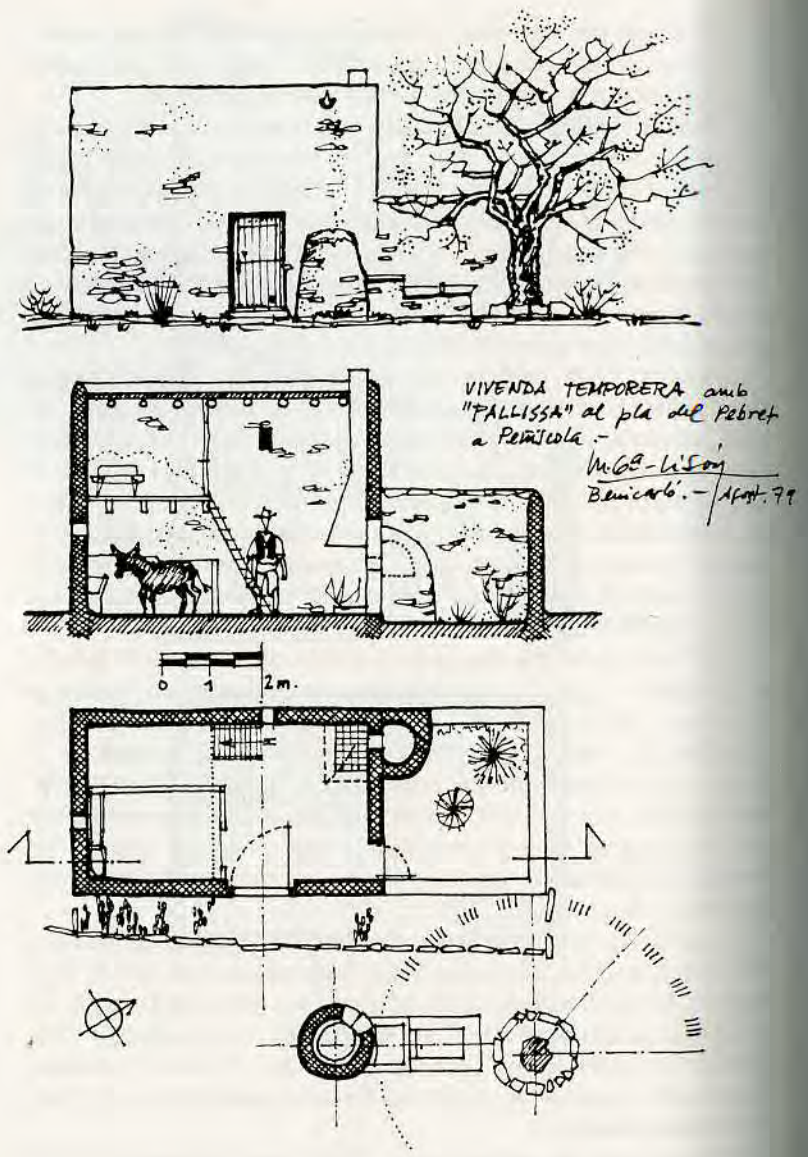

Figura 6.1.B. Pallissa de coberta horitzontal. El safareig extern. La llar comunica amb un forn de pa exterior. Al costat dret hi ha un corral (per a gallines?) de parets altes sense accés exterior. Davant de la façana hi ha una vorera-pati, pavimentada amb un *enroscat de palets de riu.*

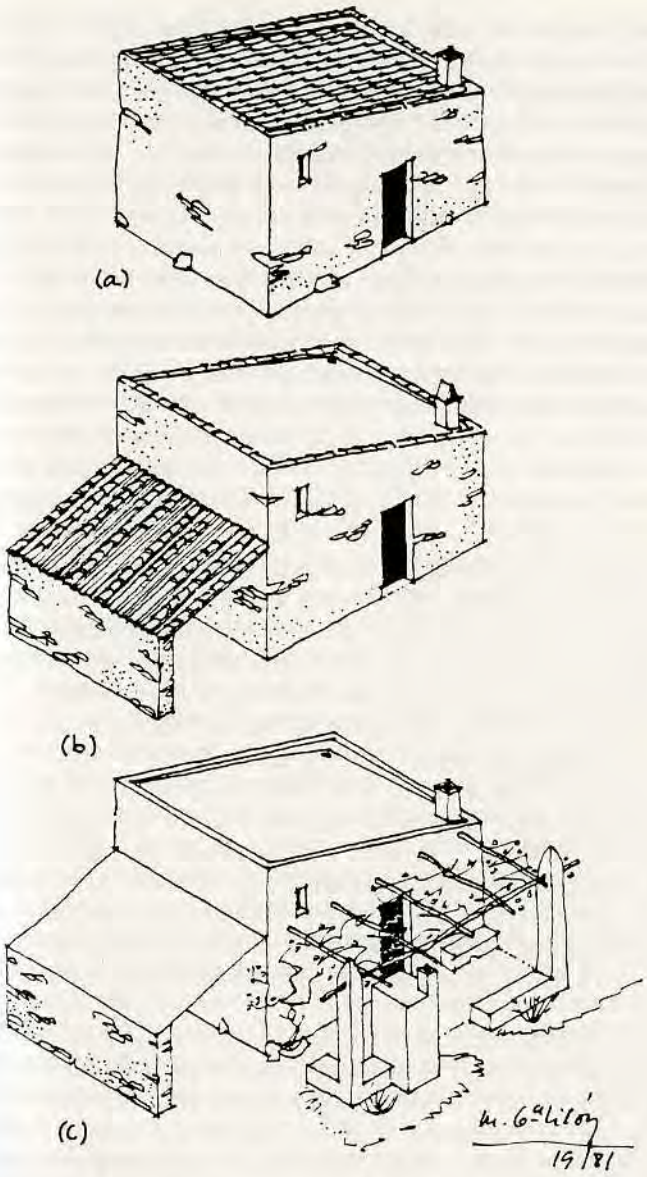

Figura 6.1.C. Esquema de creixement d'una *pallissa*. El model c) representa l'aspiració màxima a què pot arribar, i el final del seu procés de perfeccionament.

Biblioteca-Centre de documentació

una barreja de fang i calç apagada, i les cares interiors eren arrebossades molt toscament amb el mateix material. El cas més freqüent és que la fàbrica de les parets siga executada amb *pedres planeres* amb poc de pedruscall i preses amb morter de calç i arena, i que s'acaben *enfosquint-les* amb un arrebossat o *lluït* interior i exterior, fet a paleta i sense *lliscar*; en alguns casos, com si es tractara d'un oblit, la cara exterior del mur posterior queda sense arrebossar. Els murs són *emblanquinats* periòdicament, almenys una vegada l'any, tant per dins com per fora.

El recint posseeix molt poques obertures, generalment només la porta d'accés. Cas d'haver-hi alguna finestra, aquesta no passa de ser un simple forat rectangular, *guaitera* o *ullerot,* en la façana o en la testera més alta, però sempre ventilant l'entreplanta o «pallissa»; no tenen marc ni portella i es tanquen amb un tros de sac subjectat per un *barrot* vertical que de vegades està encastat al mur. La porta no té marc, i s'agafa directament al mur amb *golfes* de ferro; generalment es tracta d'una *porta de quadra*; és a dir tallada horitzontalment en dues meitats que es tanquen amb *passadors*: la part superior rep el nom de *portó* o *porticó*. En tancar el conjunt de la porta, hom sol *atrabancar*-la amb sengles barrons de ferro o de fusta disposats horitzontalment. Més modernament hom ha instal·lat portes d'un sol batent, folrat de llanda clavetejada, amb tancament de pany i clau.

Primitivament la coberta degué ser de troncs, canyes i palla, i potser és això el que va donar origen al nom amb què és coneguda aquesta construcció, ja que en alguns exemples explorats de ruïnes més antigues no hem trobat vestigis de teules, i a més en alguns casos d'igual morfologia on no hi ha entreplanta per a la palla la construcció continua rebent la denominació de *pallissa*. D'altra banda, aquesta hipòtesi explicaria també l'excessiu pendent (entre 15 i 30 graus) de la teulada, característica molt pròpia de les construccions primitives de coberta vegetal, del tipus «barraca valenciana» o *palloza* cantàbrica. Tanmateix hem trobat *pallisses* molt antigues en la zona de secà de Peníscola amb coberta horitzontal i amb volumetria cúbica a la manera eivissenca; en aquestes, l'entreplanta per a la palla rep el nom de *tronat* o *entronat*.

En les *pallisses* encara existents, la coberta és formada amb bigues redones disposades perpendicularment a la façana, sobre les quals va un *canyís* que rep les teules simplement descansades; en alguns casos hi ha una capa fina de fang o d'argila entre les canyes i les teules. Més moderna és la coberta que se soluciona

substituint les canyes per un *enllatat* i col·locant les teules *a llata per canal*. En el tester de menor altura hom forja una conducció, *reguerot,* amb teules molt grans o *aguillons,* que replega l'aigua pluvial de les canals i la condueix al punt més baix del mur on a través d'una gàrgola, també de teula, cau al decantador —*xupet*— on hi ha instal·lat un filtre —*carxofa*— per on passa abans de caure dins de la cisterna o pou, d'execució idèntica als que més amunt hem descrit.

De la mateixa manera que es podria dir que un abric, *rafal,* paridora o barraca de pedra en sec tenen vocació d'habitatge temporer, la *pallissa* sembla com si aspiràs a ser habitatge permanent, ja que s'hi aprecia un cert sentit de creixement i expansió que sempre es realitza afegint-li elements constants ja coneguts, com el rafal-cobert.

6.2. *Casetes de volta.*

Les *casetes de volta* no són altra cosa que *pallisses* de construcció més recent, i únicament se'n diferencien pel tipus de coberta, que és una *volta* de canó seguit. La volta segueix sempre un traçat semicircular, i era executada sense cintra, amb dos anells de *rajola de l'u,* i les llums que arriba a cobrir no sobrepassen els 6 metres.

L'aigua de la coberta també es replega per mitjà de *reguerots* forjats en el punt d'arrancada de la volta, els quals la vessen en un petit dipòsit exterior situat en una de les testeres, que rep el nom de *safareig* com si es tractara d'una pica de rentar roba; per tant, no solen tenir pou o cisterna interior.

Els murs s'emblanquinen per dins i per fora, però no mai la volta. La xemeneia és quasi sempre de racó i sol ocupar el lloc que a les *pallisses* ocupa la cisterna. A excepció de la quadra, el terra està pavimentat amb el mateix tipus de material de què està feta la volta.

L'àrea de dispersió de les *casetes de volta* és molt reduïda, i més localitzada que la de les *pallisses*: només es troben en algunes zones de l'Alt i Baix Maestrat, i al Pla d'Albalat. Van començar a construir-se, segons és tradició, pel temps del primer ferrocarril, i la senzillesa tecnològica i econòmica d'aquesta solució constructiva les va fer molt populars entre els mestres d'obres.

Les *casetes de volta* tenen en general l'aire d'haver estat dissenyades o projectades com a model, potser per algun enginyer amb coneixements o sensibilitat envers l'arquitectura popular, la

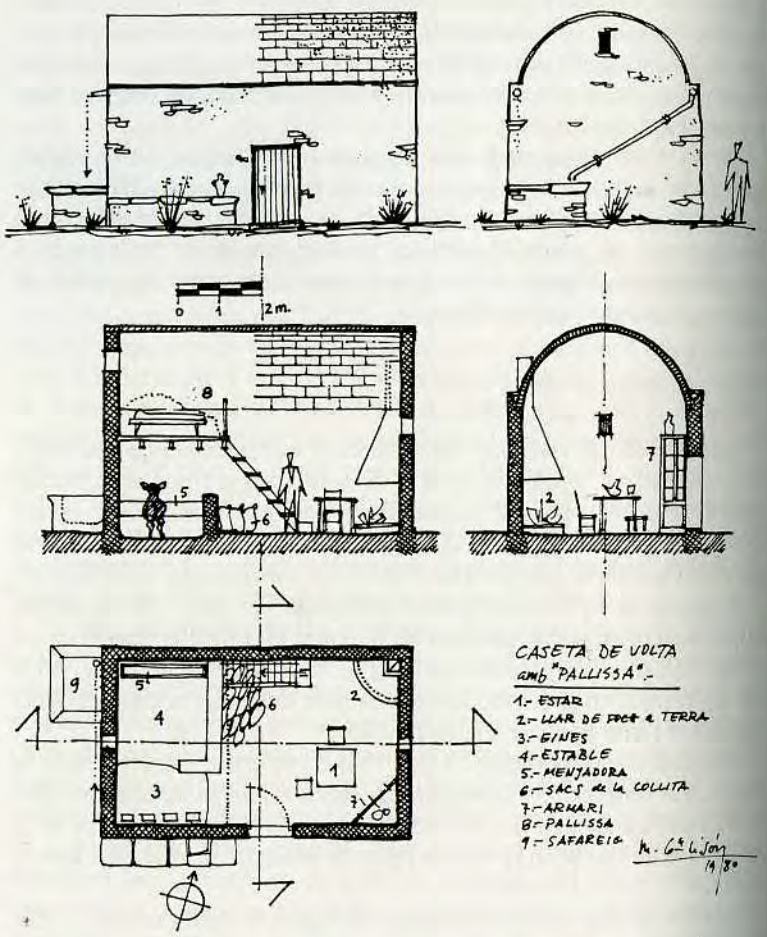

Figura 6.2.A.

qual va saber copiar molt correctament. A favor d'aquesta hipòtesi estaria el fet de trobar un magnífic conjunt d'aquestes casetes construïdes en sèrie —les Casetes de Sanmillan—, al Pla de Sant Gregori de Benicarló, en una finca que va pertànyer a l'enginyer que va construir el port d'aquesta ciutat.

L'evolució i desenrotllament de les *casetes de volta,* que també tenen «vocació» d'habitatge permanent, és la mateixa que ja hem vist per a les pallisses: veure *Figura 6.2.A.*

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

III

LA CASA TRADICIONAL

Miguel del Rey

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

INTRODUCCIÓ

El terme «arquitectura tradicional» l'entenem ací, més que com una referència històrica, com a definit pels grups socials —populars— pels quals i per als quals s'ha fet aquesta arquitectura. En aquest sentit distingim una arquitectura de *disseny,* lligada al poder i als interessos d'una élite, i una arquitectura *popular* que respon als problemes i als coneixements del poble.

En tractar d'aquesta arquitectura *anònima,* produïda per gent dels mateixos estrats populars, no podrem fonamentar l'anàlisi de la casa tradicional sobre la classificació i l'estilística habitual en l'estudi de les arquitectures «cultes». Haurem de recórrer, doncs, a una aproximació tipològica, basada en l'anàlisi de les *formes* de la casa. I d'entrada hem d'aclarir dos conceptes bàsics: el tipus i el model:

—Entenem per *tipus* allò que és comú a un grup d'edificis, allò que en aquest grup és específic com a concepció de la forma de la casa.

—Entenem per *model* una formalització referida a un tipus, del qual depèn en l'organització interna, però que inclou a més a més determinades característiques que l'individualitzen.

En l'estudi de l'arquitectura tradicional, cal tenir present: a) que un mateix moment en la història d'una societat pot oferir arquitectures diferents; i b) que l'arquitectura manté una certa independència respecte a les condicions concretes de la geografia humana: per això evitarem ací una presentació excessivament geogràfica que suposaria una relació immediata entre el lloc físic, l'ús factual i la forma de la casa.

Una classificació de la casa per usos o per localitzacions no ens aclariria massa els problemes de l'arquitectura. I tampoc una

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

divisió basada en grups socials, que seguiria deixant de banda l'anàlisi tipològica. Ens proposem, per tant, emprar esquemes globals que abracen el conjunt de la modelística arquitectònica donada en un temps. És per això també que les denominacions aplicades en els diversos llocs o comarques no es poden generalitzar a tot l'àmbit del País Valencià: la clàssica divisió en «barraques», «alqueries», «masies», «cases de poble», etc., crea una gran confusió deguda a les diferents maneres d'entendre els termes, sovint en llocs geogràficament pròxims, i més encara si incloem la variant temporal: del concepte d'alqueria en el segle XVI, a la comarca de l'Horta, al que hom en té a la mateixa comarca en el segle XIX, hi ha una diferència essencial, que correspon també a diferents esquemes de referència.

Arquitectures primitives: la relació tipus-model

En termes generals, entendrem ací com a *primitives* aquelles arquitectures produïdes en societats, o en sectors socials, on el treball no està tècnicament especialitzat i on els coneixements tècnics es troben més o menys difosos entre tots els individus del grup. Per ampliació, donarem també aquest nom a tots aquells edificis que, per les seues formes i les tècniques constructives utilitzades, posseeixen una capacitat evolutiva mínima, i on es confon en tipus abstracte amb el model concret. En aquest sentit, la idea d'arquitectura primitiva està per damunt del temps històric, i s'aplica a tots aquells edificis que tenen les característiques indicades, independentment de la data històrica de la seua construcció.

L'interès per les arquitectures primitives no s'esgota en un model o models concrets —en els quals, a banda de l'interès històric, podem anar més enllà de les questions purament descriptives o de gust per l'evocació—, sinó que incorpora la influència d'aquesta tradició en el desenvolupament d'arquitectures més evolucionades en el mateix país: la manera d'entendre un espai limitat formalment, la manera d'habitar, les relacions amb altres elements, i fins i tot la relació interior-exterior, tenen una continuïtat en el temps. La *barraca,* en el nostre cas, pot ser un exemple d'un tipus d'arquitectura pròxima a les primitives per la poca capacitat evolutiva, limitada per una forma estructural bastant tancada, tot i que s'hi poden apreciar certes evolucions sobretot en el tractament de l'espai intern una vegada establerta la

planta rectangular. Però la influència de la barraca en altres tipologies és visible en la manera d'articular l'espai sobre un eix transversal situat lateralment, o pel fet de mantenir una similitud formal en la planta, o també perquè aquestes noves tipologies apareixen en espais delimitats on abans hi havia barraques. Ja el simple fet de definir una distribució parcel·lària, i que aquesta es mantinga al llarg del temps, és un factor important a l'hora de valorar la influència d'uns tipus sobre els altres.

Les arquitectures vernacles

Són les produïdes en una societat, o sector social, amb un cert grau d'especialització, i on, per tant, en l'edificació de la casa intervenen persones que són «especialistes en construcció», sovint amb la col·laboració directa de l'usuari que ajuda amb el seu treball. Ell, sobre un tipus concret acceptat a priori, decideix algunes determinacions adaptades al seu cas, com l'ubicació dins de la parcel·la, les dimensions de certs elements, etc.

No incloem el terme «preindustrial» en la definició d'aquestes arquitectures, puix que aquest «moment», dins un mateix període de temps, pot ser diferent en les diverses contrades d'un mateix país. De tota manera, cal tenir present que les arquitectures vernacles tenen una relació directa amb el grau d'evolució històrica d'una societat. I que la seua empremta és visible en certes arquitectures ja incloses en la societat industrial.

L'acceptació d'un tipus com a consideració prèvia a la construcció de la casa, tipus sobre el qual no hi ha discussió sinó simple adaptació en forma de model concret, és un fenomen constatat en moltes tradicions culturals[1]. Això ens aproxima a la idea de *certesa* que es dedueix d'aquestes arquitectures: una idea de generalitat de les solucions, indissociable d'aquest conjunt d'arquitectures, i que constitueix una de les seues característiques.

Les arquitectures vernacles presenten uns caràcters formals i constructius que les diferencien de les primitives: la utilització d'elements constructius basats en mòduls fàcilment componibles, obre a les formes arquitectòniques les seus possibilitats d'evolució. En aquesta evolució, l'aparició de noves tipologies està en funció no sols de la delimitació del sòl, del tipus de propietat, dels factors utilitaris, etc., sinó de la mateixa dinàmica de l'arquitectura que, com a ofici i disciplina autònoma, incorpora aquesta capacitat de transformació.

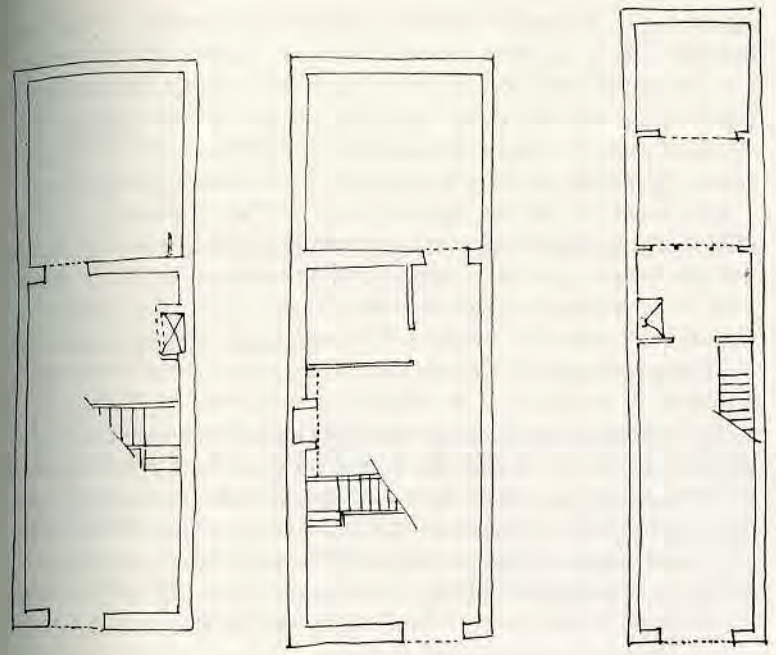
MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

L'anàlisi tipològica és possible des del moment que podem establir relacions formals i evolutives entre uns tipus i uns altres. En el nostre cas, per exemple, la relació entre les cases d'una i de dues crugies, paral·leles a façana, presenta una certa continuïtat, hi ha moments estables i solucions intermèdies, com veurem més endavant. La consolidació de tipus arquitectònics es produeix amb la successiva aproximació de solucions que es mantenen com estables: la «casa amb torre», com a tipus bàsic, presenta al llarg del seu procés de consolidació tota una sèrie de solucions on la «torre» passa de ser un element adossat a estar inclosa dins de l'edifici; i ja dins, el pas de ser un element lateral a situar-se com a centre geomètric de la composició admet solucions que es poden acceptar com a tipus en moments determinats.

Hi ha altres dues característiques essencials en la definició de les arquitectures vernacles: la importància del caràcter constructiu en l'edifici, i la presència de la idea d'utilitat, on la consideració de la casa com a objecte d'ús condueix a una racionalització dels elements que valoren en ells mateixos la forma de la casa.

El món rural i el món urbà

Els termes *rural* i *urbà*, o «casa rural» i «casa urbana», es consideren expressions clàssiques per diferenciar tipus distints d'arquitectura. Però haurem d'analitzar les realitats històriques a què s'apliquen aquests termes per tal de poder obtenir una visió àmplia del problema de la casa tradicional, perquè l'evolució històrica ha influït de manera diferent en cada un dels dos àmbits de referència. I si d'una banda el camp s'ha convertit en el lloc on es projecta la ciutat i el seu món, també és cert que la ciutat ha conegut en èpoques anteriors formes que el camp conserva. Així, si analitzem les arquitectures del camp i de la ciutat d'una manera diacrònica, podrem observar-hi certes similituds: per exemple, en la casa-taller urbana medieval i en la casa de llaurador, es manifesten conceptes molt pròxims, tant que quasi podem dir que la unitat d'habitació familiar i la funció de la casa com a instrument de treball són les mateixes; i la idea d'una sola casa en una única parcel·la es dóna en totes dues amb un component molt fort d'indivisibilitat. I si observem la planta d'una casa-taller medieval a Catí (s. XVI), no trobem grans diferències amb la d'una casa de colons agrícoles de Benadresa (Castelló) de finals del s. XVIII, ni tampoc amb les cases de jornalers agrícoles de Sueca de primeries del s. XX (Fig. 1).

CATÍ
s. XVI?

BENADRESA
s. XVIII

SUECA
s. XX

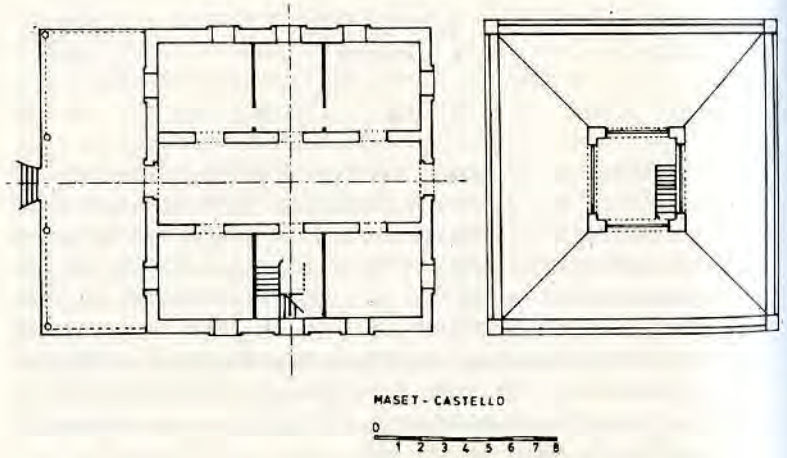
En la relació ciutat-arquitectura cal introduir noves variables per a l'anàlisi: d'una banda, les continuïtats físiques, el parcel·lari i l'estructura de la propietat, que afecten de manera directa el tipus arquitectònic (però també aquest influeix en les determinacions de la subdivisió parcel·laria); i de l'altra, la introducció de la sectorització en la ciutat, el valor de canvi que adquireix l'espai i la seua progressiva especialització i subdivisió en el món urbà —junt als fenòmens de continuïtat física i formal—, definiran les arquitectures urbanes ja en un moment de dissociació respecte al món rural.

La introducció del món urbà en l'àmbit rural en l'últim terç de segle, ha provocat al País Valencià la ràpida obsolescència de les arquitectures rurals, i ha projectat sobre el camp unes altres formes que són més pròpies del valor de canvi i s'adapten a la diversificació de funcions —de residència, de treball, etc.—, de tal

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

manera que la casa ja només allotjarà la vivenda, i quedarà desvaloritzat el caràcter de casa-obrador, d'instrument de treball. I és tan ràpid el procés de canvi, que dia rera dia desapareixen anelles d'un continu quasi imposible de reconstruir. També a la ciutat el gran moviment de substitució edilícia fa difícil l'elaboració d'hipòtesis sobre la forma de la casa abans del segle XVII.

Finalment, hi ha un tipus de casa al País Valencià, la casa aïllada d'estiueig o de descans, situada al voltant de moltes de les nostres ciutats, que seria impossible de comprendre si no observem la interrelació entre els mons rural i urbà. Als *masets* de Castelló —conjunt de «xalets» d'estiueig de la burgesia local que al llarg del primer terç del segle van anar ocupant una ampla faixa a ponent de la ciutat—, es tracta d'un procés de formació d'una nova tipologia a partir de l'evolució de tipus d'arquitectura rural. En aquests *masets* es manté una manera de construir influida per la manera com es concep la casa, essencialment tradicional, i per la relació amb la terra on es basteix, i on es deixa sentir alhora l'estil i les iconografies procedents de les arquitectures «cultes». El resultat no és un simple canvi formal, sinó l'aparició d'una nova tipologia amb unes noves lleis d'evolució (Fig. 2).

I. HABITATGES PERMANENTS PRIMITIUS

1. *Nota sobre la barraca*

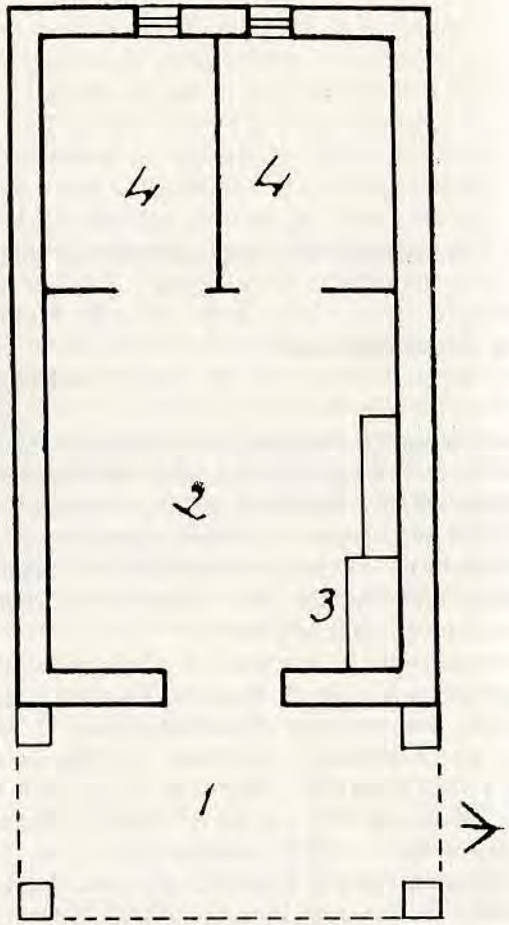
MIQUEL DEL REY

La barraca, que ha esdevingut un dels símbols bàsics de l'Horta de València, és un tipus de casa utilitzat profusament per solucionar l'hàbitat rural en extenses zones de les hortes litorals del País Valencià. Els seus ocupants han estat sobretot els petits camperols o els pescadors de la Plana, la Ribera, el Baix Segura, però molt especialment als voltants de la ciutat de València, que és la comarca on més s'ha conservat.

Els treballs sobre la barraca són relativament abundants: els més interessants són els de SANCHIS GUARNER, *Les Barraques Valencianes,* Ed. Barcino, Barcelona, el de V. GOZALVEZ, F. MORA i A. MARTORELL (ponència al Congrès d'arquitectes) publicat a Madrid en 1917, el de MAX THEDE, *Die Albufera von Valencia,* Hamburg 1933, i el de W. GIESE, *Tipos de casas de la Península Ibèrica,* R.D.T.P., Madrid 1951.

Giese relaciona l'origen d'aquestes construccions amb les primitives cabanes de formes el·líptiques o lleugerament arrodonides i que es van transformant en planta rectangular ja dins de la cultura ibèrica. Aquesta explicació recolzaria en la pervivència de les formes de culata semicircular en alguns casos, i concretament a les barraques del Palmar. També a favor d'aquesta hipòtesi estaria el fet que al llarg de tota la península i al sud de França apareixen construccions amb cobertes similars a les de la barraca, revestides amb elements vegetals, i on el perímetre de planta es tanca amb paret construïda de maneres diverses: en totes pot observar-se una tendència a passar de les formes circulars en els edificis més primitius a la quadrada o rectangular (un cas semblant es donaria al País Valencià amb les barraques de pedra en sec de la muntanya i el secà). En aquests edificis, fins i tot en els més primitius,

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

Barraca de pescadors del Puig, Pg. 40 S. Guarner.

l'estructura portant està definida per peus drets exempts en l'espai interior de la planta, els quals suporten una càrrega central que defineix la cimera de coberta.

En les nostres barraques l'estructura portant és totalment diferent: no hi ha peu dret central, sinó que els esforços són absorbits per bigues laterals incloses en els plans de coberta. Tanmateix, cal observar que la barraca manté la porta lateralitzada en façana, i això no solament en aquelles que tenen una planta de corredor lateral amb habitacions que s'hi obren, sinó també en d'altres,

com les del Puig o les de la Plana, on no hi ha lateralització de la planta; això podria relacionar-se amb una permanència formal de la situació de la porta, obligada antigament a lateralitzar-se per l'existència d'un pilar centrat.

Max Thede defensa l'evolució de la forma fins a les actuals barraques a partir dels refugis camperols de les comarques centrals i de les cabanes tortosines i de la Camarga, on es mantenen els puntals o *pendalocs* centrals en construccions que es consideren tipus menys evolucionats que els valencians.

En tot cas, la documentació gràfica històrica és molt escassa: la més antiga és un quadre atribuït al Mestre de Cabanes, del s. XV, on al fons del retrat de Santa Rosa apareix una construcció que per les seues característiques podria tractar-se d'una barraca, i ja molt evolucionada.

Una vegada admesa la forma rectangular com a solució en planta, tot i mantenir reminiscències de formes circulars, l'espai intern segueix tot un procés d'ordenació que el porta a proposar alternatives canviants al llarg del temps. En l'última etapa d'esplendor, aquest espai es configura com a articulat per un *passadís* lateral que obre portes a la façana anterior i posterior, i que relaciona les estances que ocupen la banda contrària.

En origen, sembla que l'espai interior era únic, i hom encenia el foc al centre de la cabana; després hi ha hagut un procés de translació de la llar centrada i exempta cap a una de les parets, encara

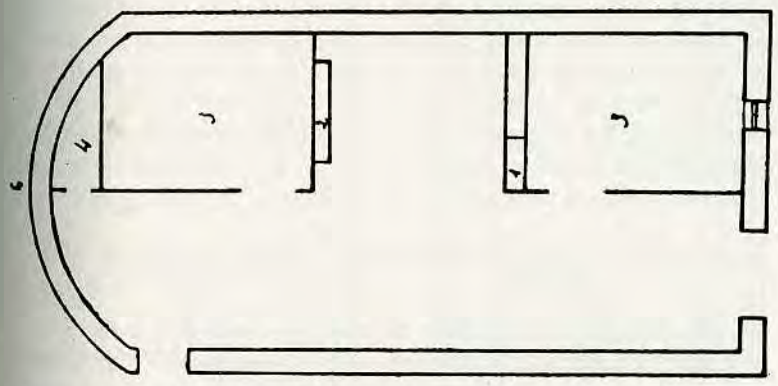

Figura 5. Planta de barraca de pescadors del Palmar. Solució de barraca amb culata. L'espai interior manté encara la llar centrada. L'extrem circular obliga el corredor a obrir lateralment. Compareu-ho amb la cabana de Cadis.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

que conserva la situació a meitat de la planta; llavors apareixen estances aïllades de l'antic espai únic i adossades a les parets de la façana anterior i posterior. Es forma així un corredor lateral que s'eixampla en la gran estança central de la planta. Posteriorment, la llar passa a ocupar l'espai immediat a l'accés, i el corredor sorgeix a partir d'ací fins a la façana posterior.

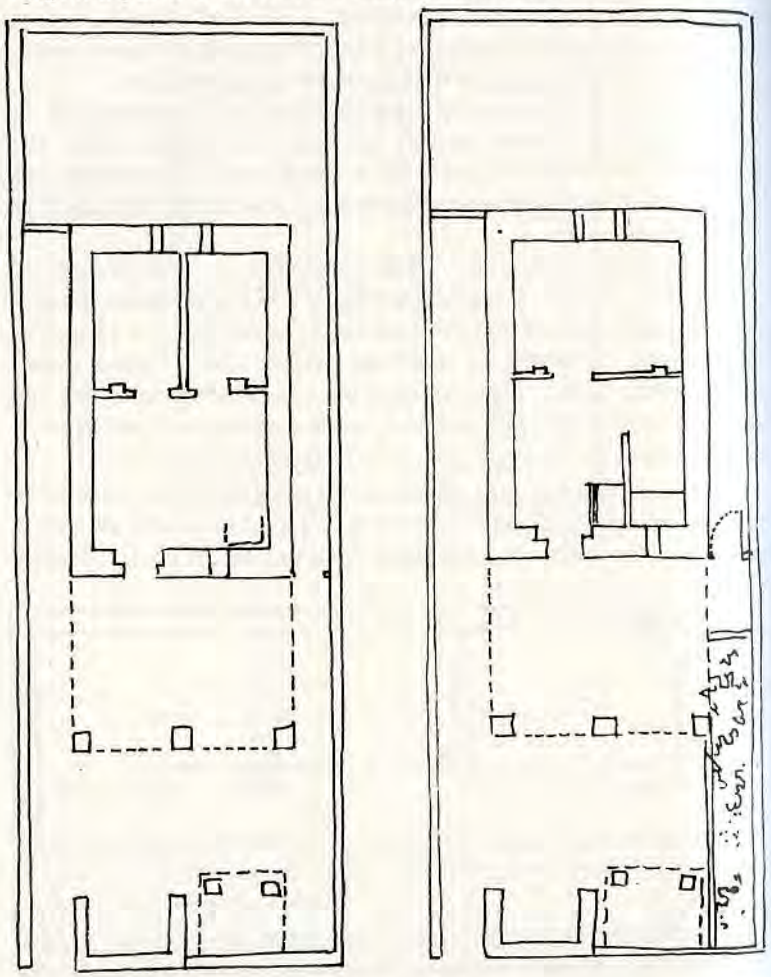

Figura 6. Plantes de la barraca de Llorenç.
A. Solució original
B. Solució actual

Altres solucions menys evolucionades són les que observem al sud de la Plana, en la platja de Casablanca, i també a l'Horta d'Oriola. Ací la barraca manté generalment dos únics espais situats l'un a continuació de l'altre. En el primer hi ha l'estança de vida domèstica; i en el posterior el dormitori, que pot ser únic, o bé subdividit en dues petites habitacions.

La barraca segueix les línies generals de l'habitatge rural mediterrani, i en concret dels que es defineixen en planta baixa. No s'hi dóna la cohabitació amb les bèsties de treball, les quals tenen un estable independent, o bé es prolonga linialment l'edifici i la quadra es situa darrere d'una paret divisòria, amb accés independent.

La vida domèstica es dissocia en dos espais complementaris, exterior i interior: el porxe, la cuina a l'aire lliure sota un canyís, l'existència de tota una infraestructura de treball domèstic i de vida a l'aire lliure, són un fenomen ben marcat (com també en altres tipus de casa). L'interior és bàsicament un lloc de refugi, per a dormir o per estar-hi quan fa fred o mal temps.

A pesar de tot el procés evolutiu que ha arribat a definir la forma habitual d'aquest tipus de cases, l'estructuració interna, formal i constructiva, crea greus dificultats per a prosseguir cap a ulteriors etapes de desenvolupament. La barraca manté la rigidesa de les construccions primitives, i la seua limitada capacitat formal fa que haja de repetir el model quan es fa necessària una ampliació de l'espai. Llavors apareix la duplicitat d'edificis formant un únic habitatge: en un edifici hi ha les habitacions i un espai representatiu, i en l'altre es situa la cuina com a estança de vida domèstica, junt a espais d'ús econòmic; entre les dues barraques es practica un petit corredor de comunicació. Hi ha diverses maneres d'articular aquests dos edificis: barraques paral·leles (solució més comuna), disposició en L, o seguint l'eix transversal i canviant l'amplària d'una de les dues per tal de mantenir accessos independents.

Dos elements constructius defineixen la barraca: els murs i la coberta.

Els murs ofereixen dos tipus de solucions: els més primitius es basen en peus drets de fusta, denominats *vents,* que suporten l'estructura de coberta, i l'espai entre els *vents,* es tanca amb canyissos arrebossats amb fang. Són més moderns els murs continus que solien construir-se amb atobons de fang i palla assecats al sol, sobre els quals descansa un tauló, *cadorsa,* que sosté l'estruc-

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

tura de coberta. Solen ser murs bastant gruixuts, i en alguns casos incorporen *vents* o troncs de reforç. Més modernament hom els ha construïts de pedra o de rajola cuita. El timpà o *penal* de la part triangular dels murs de façana, no treballa en el suport de l'estructura de coberta, i només actua com a tancament. Sol construir-se de canyes teixides horitzontalment, *lisseres,* arrebossades amb fang. Aquestes canyes van clavades als *trencatous* o peus drets que uneixen el tirant de façana amb les bigues inclinades que tanquen el triangle.

L'*envelat, trespol* o coberta de la casa té dos vessants o *galteres*; està construït amb bigues de fusta de xop o d'altres arbres locals. Consta d'una biga superior, *cadorsa* o *anguilera,* suportada per bigues inclinades, costelles, que descansen damunt de les *cadorses* del mur o bé sobre els *vents* si n'hi ha. Els dos plans de coberta es

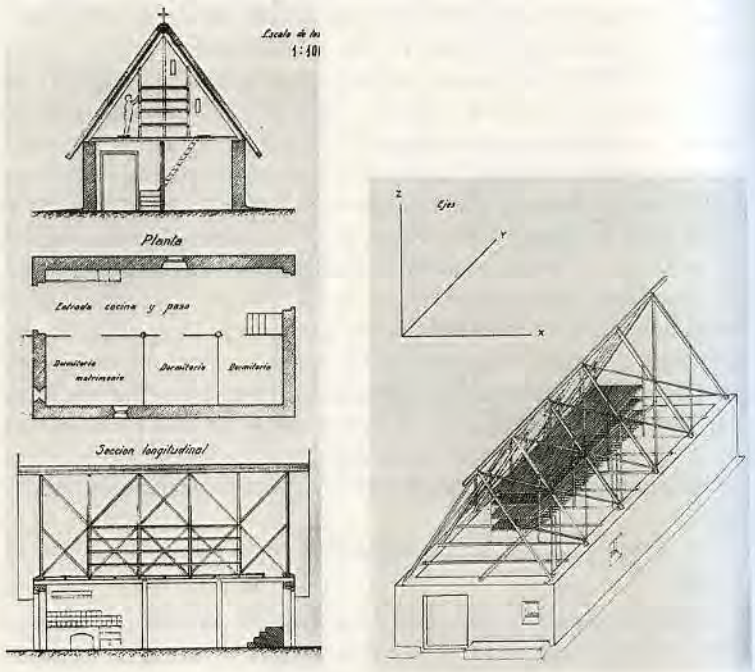

Figura 7. A. Planta i secció
B. Perspectiva axonomètrica

reforcen amb bigues que es disposen en diagonal en cada un dels rectangles que es formen entre costella i costella. Les bigues inclinades van unides amb tirants d'una banda a l'altra de la coberta, formant triangle. Aquests tirants de vegades descansen sobre una jàssena que es desenrotlla entre les dues façanes i s'ajuda amb puntals situats entre els envans interiors. Sobre els tirants, sovint es forma una petita cambra o *sostre* amb uns canyissos coberts d'una capa de guix.

Per tancar la coberta, hom disposa canyissos cosits a uns llistons, formant així un pla sobre el qual es fixen braçats de jonc o, més generalment, de palla d'arròs.

Superada la barraca com a element estructural, i adoptant solucions similars a la *porxada* com a forma constructiva, perviu l'ordenació de l'espai interior que la barraca proporcionava. L'organització a base de corredor lateral i estances que s'hi obren, segueix mantenint-se quan es substitueix l'element constructiu tipus. I malgrat aquesta substitució, poden persistir també maneres de construir molt similars: els *vents* substituïts per pilars de rajola, amb els murs actuant únicament com a tanca, el sostre de canyís, etc., podem observar-los en la *porxada d'Arnau,* a Pinedo, que analitzarem més endavant. Ací la imatge externa serà l'aspecte més significatiu: la seua forma, els materials de revestiment, etc., situaran aquesta construcció en una arquitectura diferent.

A partir d'ací, hom abandonarà també la *porxada* com estructura portant, per aproximar-se a la casa de coberta amb dos aiguavessos a façana anterior i posterior, construïda de vegades amb coberta de teula alacantina però més sovint amb teula corbada (la segona ampliació de la *porxada d'Arnau* ens remet a aquesta imatge que es generalitzarà en tota la zona de les immediacions de la ciutat de València).

Fora d'aquesta comarca, la decadència del model ha estat completa: no s'hi ha produït ni el més mínim intent de mantenir certes pervivències formals com les que poden observar-se a l'Horta. A Oriola i a la Plana, les barraques són substituïdes per cases d'un pis, que responen a tipus diferents, en general els corresponents a la casa amb dues crugies i accés centrat, ordenada respecte a l'eix transversal.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

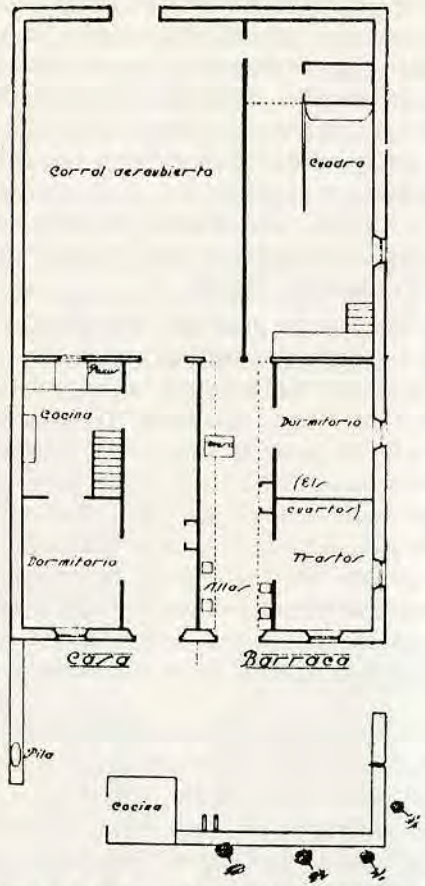

Figura 8. Casa i barraca de llauradors a l'Horta. Planta de Casas Torres. —Podem observar que la «casa» i la «barraca» mantenen el mateix tipus d'organització de l'espai interior.

II. EDIFICIS PRIMITIUS AGRUPATS

1. *Les barraques*

CARLES BOHIGUES

Aci analitzarem els problemes que havia de resoldre la barraca com a tipus d'habitatge quan sobre aquesta tipologia constructiva es desenrotllen dos nuclis agrupats, el Cabanyal i el Palmar, durant el segle XVIII.

El principal problema que el tipus havia de resoldre per agrupar-se era el del vessament de les aigües pluvials, ja que la forma de la coberta fa caure l'aigua a les parcel·les veïnes. Altres tipus de casa, en passar d'aillada a agrupada resolen aquest problema canviant la direcció dels vessants de coberta i disposant el remat o

Figura 7. Barraques del Palmar (foto de "La vivienda rural" d'Almela y Vives. 1960).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

cimaler de teulada paral·lel al carrer, de manera que l'aigua no cau en altres propietats. Però el tipus «barraca» és molt rígid, no evoluciona i admet poques variacions, de tal manera que l'única solució possible és deixar petits corredors entre les edificacions, pels quals es replega i es canalitza l'aigua de pluja cap al carrer.

La parcel·lació actual del Cabanyal s'explica en gran part per aquesta separació entre barraques:

> «Cuando una de las barracas se derriba y se construye otra en su lugar, se conserva un callejón de seis palmos (68 cms.) que sirve para dar salida al corral y para la recomposición de la barraca, denominándose a este espacio "escala". Cuando el edificio que se construye es una casa, entonces no puede construir sobre todo su terreno sino que debe de dejar los tres palmos que fueron de su escala libres, para que el vecino pueda recomponer su barraca, siendo una servidumbre mutua y mientras subsista uno de los condominantes subsiste la obligación.
>
> Si la que edifica es la segunda, puede edificarse sobre todo su terreno por haber desaparecido con anterioridad la servidumbre de su vecino. Entonces, si el dueño del edificio primero quiere, vende los tres palmos al otro para tener la pared medianera, en caso contrario, queda entre las dos casas una androna de tres palmos.»
>
> V. GOZALVEZ, Estudio constructivo de la Barraca, 1915 (ponencia al VIII Congreso de Arquitectos, Madrid).

La barraca de l'Horta rarament es presenta com una sola construcció aïllada, sinó formant un conjunt de dos o més edificis, un destinat a vivenda del llaurador i l'altre o els altres a espais econòmics, de magatzem, etc. Però quan la barraca esdevé construcció urbana, es perd la destinada a usos econòmics, i queda únicament la d'habitació. També l'espai exterior, que es de gran importància per a la vida domèstica i de relació en les barraques disperses, desapareix com a tal en les urbanes: comparen la planta de la *Figura 10* amb la disposició de les barraques en les *Figures 8 i 9*.

2. *Les coves*

Considerem les coves com un tipus d'habitatge popular que s'estén amb motiu de les expansions urbanes produïdes entre l'últim terç del segle XVIII i el primer del XIX, principalment als pobles de la comarca de l'Horta, i que posteriorment és utilitzat com a habitatge barat per la classe treballadora durant el segle XX.

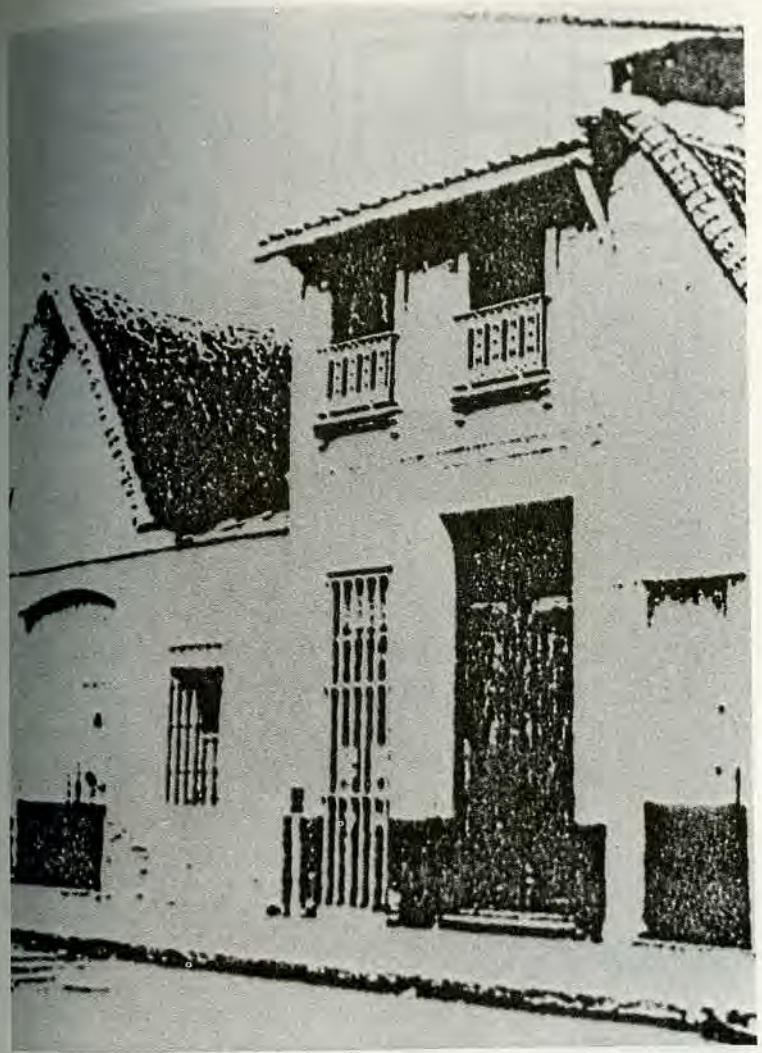

Figura 9. Resultats de l'edificació de cases en un carrer de barraques.

Al País Valencià es troben a l'Horta i Camp de Túria (Massamagrell, Godella, Rocafort, Montcada, Burjassot, Riba-roja, Vilamarxant, Bétera, Benimàmet, Paterna, Manises, Aldaia), a Cullera, a la Font de la Figuera, a Petrer, a Monfort, al Fondó de les

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

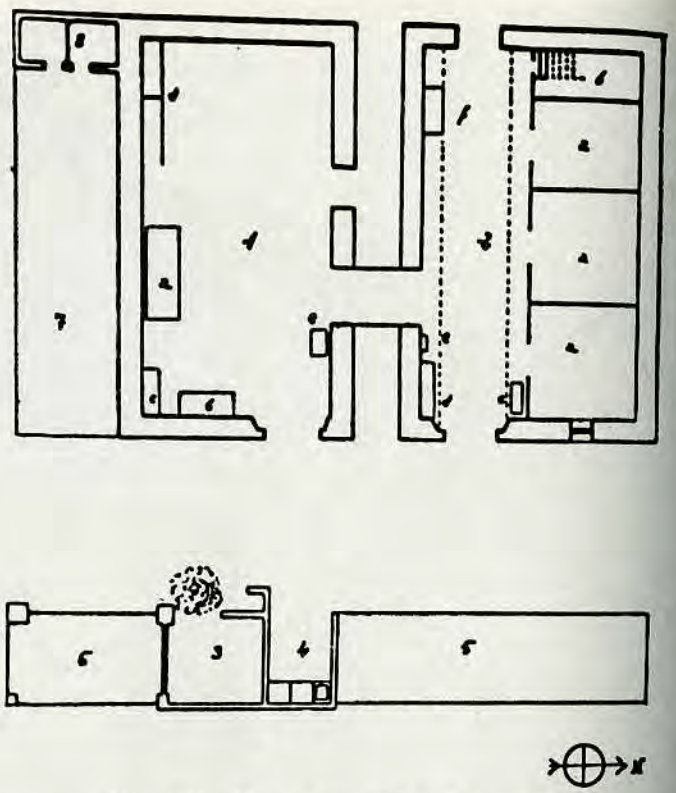

Figura 10. (Planta segons Casas Torres).

Neus i, també en gran nombre, a Crevillent. És sorprenent que, a pesar de la seua abundància i dispersió geogràfica, no les haja tingudes en compte la iconografia dominant, que s'ha limitat al binomi València-Barraca.

Origen del tipus

Deixant de banda algunes teories tradicionals sobre suposades continuïtas d'habitació en coves prehistòriques, l'origen d'aquestes cases-cova valencianes cal situar-lo probablement en el marc de les noves condicions demogràfiques i socio-econòmiques dels segles XVIII i XIX, junt a la idoneïtat natural de les terres. En aquesta línia es trobaven ja les explicacions de T. Llorente, i després les de Casas Torres. També és cert que l'àrea de les coves

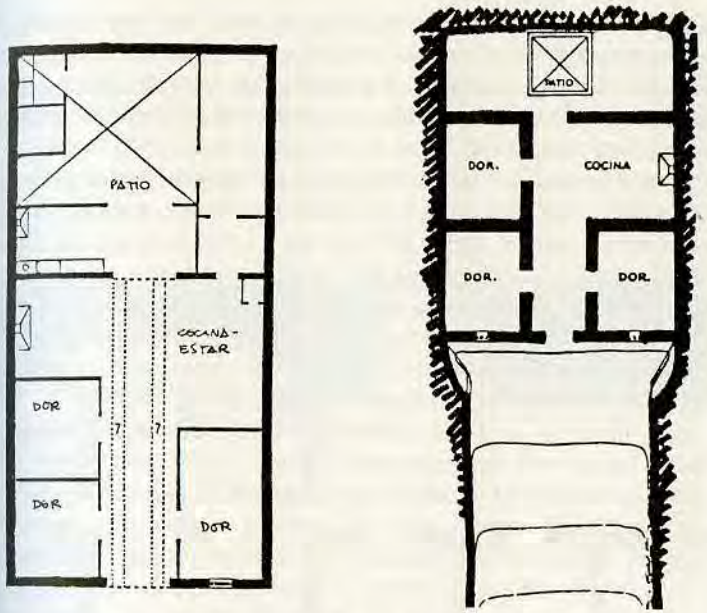

Figura 11. Casa *a dos mans,* segons Casas Torres.
Cova enclotada: Paterna

coincideix amb zones de forta implantació morisca, i que aquests van tenir connexions amb els moriscos de Màlaga i Granada, on també apareixen coves habitades: una altra cosa seria demostrar que —suposant que els moriscos valencians ja hagueren habitat en coves abans de l'expulsió— la memòria col·lectiva local conservara aquesta imatge/possibilitat fins a la seua nova realització un segle i mig més tard. És únicament una hipòtesi.

Referint-nos ara especialment a les coves de Paterna (sobre les quals tenim millor informació), hi ha diverses raons per pensar que no són anteriors a la segona meitat del segle XVIII:

—Analitzant la tipologia d'aquestes coves, observem llur similitud amb les cases dels llauradors de l'Horta denominades *a dos mans*. Aquest tipus data molt probablement de primeries del XVIII. I no hi ha res en les coves que permeta intuir una antiguitat major.

—Les dades del cens de 1824 reforcen, a Paterna, la hipòtesi d'un assentament a les coves que procediria com a màxim de les últimes dècades del s. XVIII. Teodor Llorente en *Valencia y sus monumentos* recull l'opinió anterior de J. Dordà: «...el alcalde de

Valencia, D. Juan Dordà y Morera daba la curiosa noticia de estas construcciones. Empiezan a realizarse a finales del siglo XVIII habiendo de doce a quince en Godella, 4 o 5 en Burjasot y 20 en Paterna». Als mateixos resultats arriba V. Gozalvez quan estudia les coves de Crevillent.

—En el procés de dissolució del règim senyorial, hi ha a Paterna un període conflictiu en què les terres que havien estat de domini major del senyor (el comte de Paterna) no tenen encara propietari definit; particularment el Bovalar, que és un terreny comunal que el senyor no ha pogut convertir en propietat privada i que l'ajuntament no ha pogut recuperar per al municipi: es tracta de terres que limiten amb el clos urbà, i on la construcció de vivendes no estava sotmesa a cap mena de tribut.

—A finals del s. XVIII i primers del XIX coincideix l'expansió demogràfica amb un increment de les rendes senyorials i un empitjorament de la condició dels assalariats i jornalers, junt a la paralització del comerç exterior, guerres, catàstrofes naturals i crisis de subsistències. Aquestes condicions que pateix la major part de la població, condueixen a una densificació de les cases ja construïdes —es desenrotlla la «casa amb escaleta»—, i en casos com els que observen a la construcció de coves: manera d'accedir a la propietat d'una casa que no tenia altre cost que la força de treball del futur usuari.

—Les condicions esmentades només podien portar a la construcció de coves si el medi geogràfic —geològic— ho feia possible. I l'estratigrafia de Paterna és òptima per a l'excavació de coves: en primer lloc hi ha una capa de terra i mantell de poc espessor, amb herba i malesa, després una segona capa de roca calcària dura i impermeable d'uns 20 o 30 cms., una tercera capa de 40-60 cms. de pedra calcària porosa que permet el treball amb la picola, i finalment una capa argilosa fàcil d'excavar (aquesta argila, la *terreta* era extreta per utilitzar-la en la neteja d'olles i cassoles). De fet, les coves de l'Horta apareixen en tot l'arc d'aflorament miocènics amb les característiques descrites, des de Massamagrell fins a Aldaia.

Evolució del tipus (Coves de Paterna)

a) Les coves més antigues són les *afrontades*, que es van excavar aprofitant un desnivell, natural o artificial, del terreny, agrupades una a continuació de l'altra en una disposició urbana similar a les de Crevillent (i de Guadix); com si foren cases d'un carrer.

Entre el carrer i les coves es van crear uns espais de caràcter semipúblic —avui generalment despareguts— amb vegetació protectora del tipus dels emparrats de les cases rurals, espais on podia realitzar-se bona part de les activitats domèstiques.

Les façanes són curtes, de 6 m. com a terme mitjà, cosa que permet el desenvolupament d'una tipologia d'entrada i habitacions que correspon a la denominada *casa a una mà*: cf. *Figura 12*.

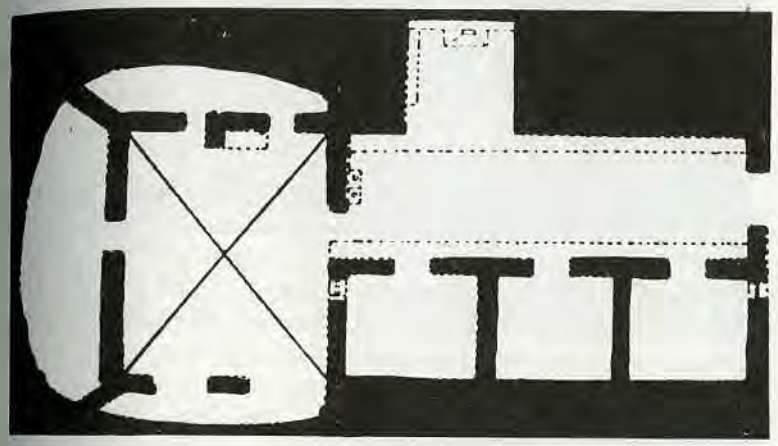

Figura 12. Cova a una mà. Segons Casas Torres.

La utilització del pati interior constitueix una innovació important: fa possible la tipologia esmentada a partir d'una façana estreta (a diferència de les de Crevillent, que tenen 10 a 12 m. de façana), i alhora permet que quasi totes les habitacions ventilen a l'exterior (a diferència de les coves de Guadix). Els espais s'organitzen al voltant d'un corredor d'un metre i mig aproximadament d'ample que desemboca en el pati. El corredor té un traçat més o menys recte o tortuós. Quant al pati, hi ha una diferència fonamental respecte a les cases del poble: mentre en aquestes serveix per guardar el carro i els estris de llaurança i per fer-hi la quadra de les cavalleries, a les coves té únicament la funció de fer possible una doble façana per a il·luminació i ventilació, puix que els jornalers que les habitaven no tenien ni carro ni cavalleries. (Vegeu les plantes de la *Figura 14*.)

Només entrar, apareix una habitació generalment utilitzada com a dormitori principal puix que és la que té millors condicions

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

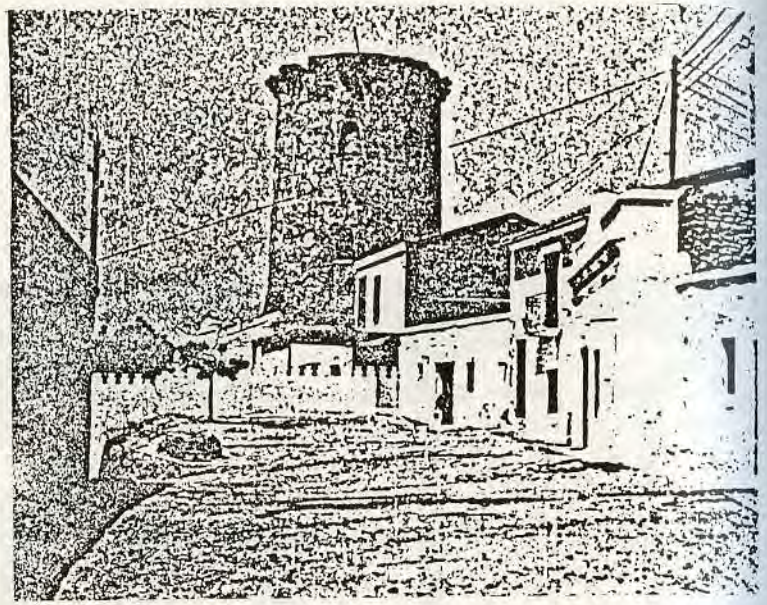
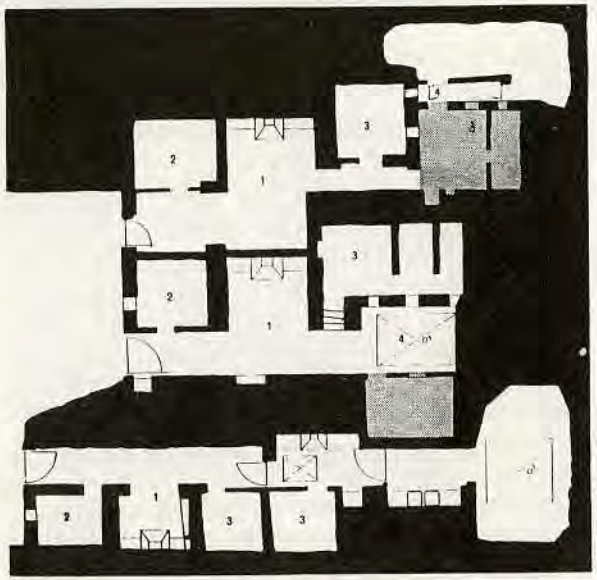

Figura 13. Coves de la Torre.

1 estar - cuina
2 habitació - pares
3 altres habitacions
4 pati
5 aljubi

Figura 14. Coves de la Torre.

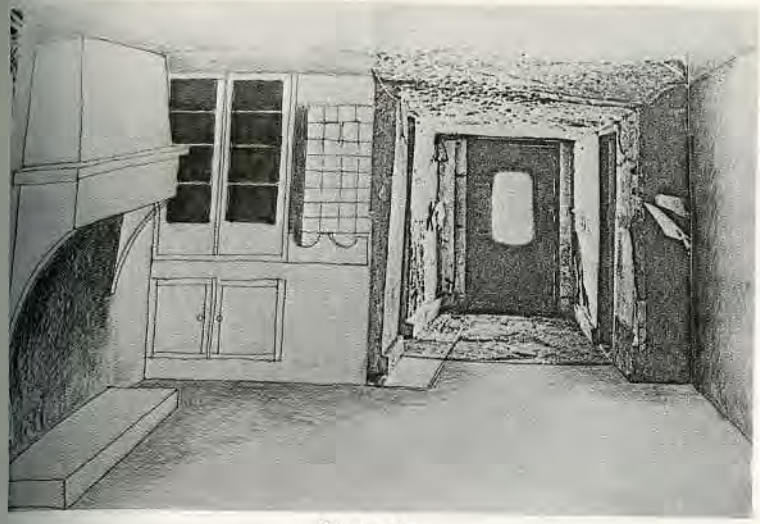

Figura 15.

pel fet de donar a l'exterior. A continuació hi ha un espai col·lectiu, lloc d'estar i de vida domèstica hivernal, amb una llar i els elements funcionals que acompanyen la cuina —canterers, escudeller, armari de paret, etc.— La importància d'aquest espai és subratllada per l'acabat dels elements que conté: campana de la llar (a un costat, segons la pràctica estesa al s. XVIII), fusteria de les portes de l'armari de paret, etc. (Vegeu la *Figura 15.*)

Després es col·locaven les altres habitacions, dos o tres, segons les necessitats de la família o l'espai disponible. Al pati apareix un foguer que serveix per cuinar a l'estiu. El pati fa també de recol·lector de l'aigua de pluja, que es conserva en una cisterna. Tot l'interior es manté emblanquinat, tasca que cal repetir sovint, puix la blancor ajuda a aconseguir un major aprofitament de la llum que penetra de l'exterior.

La construcció es realitza amb eines molt simples, i consisteix a trobar i excavar la capa d'argila que hi ha sota la roca més dura. El primer pas és marcar la porta, i després hom procedeix a construir un túnel, prou alt i ample per poder-hi treballar, al final del qual s'obrirà el pati-lucernari. A partir del passadís excavat van obrint-se les diverses dependències, i finalment s'anivella el terra i el sostre. A continuació, hom excava els pous per recollir les aigües pluvials, un al corral i si cal un altre més a l'entrada. Es perfora la xemenia de la llar, i es remata la construcció amb l'arrebossament de parets, façanes i xemeneia i amb l'emblanquinada

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

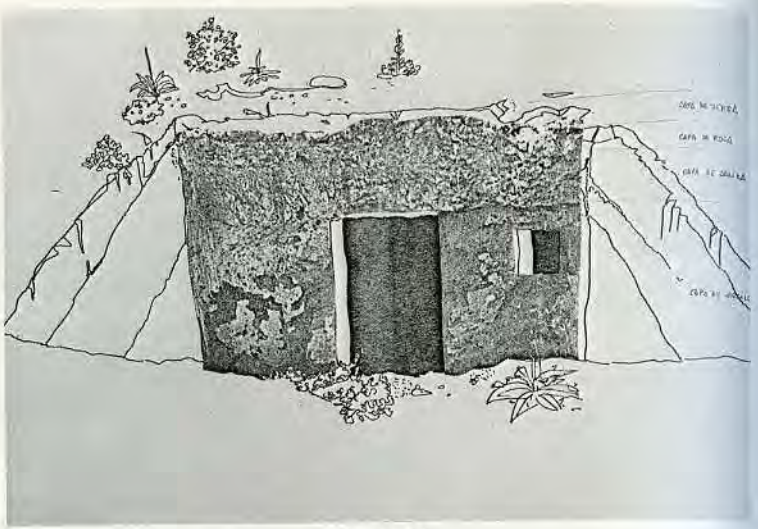

Figura 16.

general. Aquest procés d'excavació podia durar alguns anys, puix que els constructors en general només disposaven del temps que els deixava lliure el seu treball i dels dies festius.

La conservació d'aquestes coves exigeix una dedicació constant: des d'una bona ventilació —ja que la humitat de la cova tancada disgrega els murs i provoca solsides— a l'emblanquinada interior i exterior una vegada o dues a l'any i al desbrossament d'herbes per impedir que es fixe la terra amb l'acumulació conseqüent d'aigua.

b) Les coves *enclotades:* la diferència respecte al tipus anterior no està en l'organització interna, sinó bàsicament en la manera d'accés i en la disposició de les façanes. Quan els desnivells aprofitables ja estaven ocupats, l'excavació de noves coves feia necessària l'excavació prèvia d'un front d'accés; i com que aquesta tècnica era costosa, l'espai així excavat és utilitzat per dues o tres coves que es construeixen al seu entorn formant agrupacions. (*Figura 18.*)

Aquest espai comunitari, que era tractat de manera semblant al de les coves afrontades (col·locació d'emparrats, etc.), feia possible la ubicació de serveis, com cisternes o safareig, l'ús dels quals era compartit per les diferents coves del grup.

La construcció de les rampes d'accés produeix unes manifestacions plàstiques de gran bellesa, on es conjuguen de manera perfecta les solucions funcionals amb els aspectes de creació estètica (*Figura 19*).

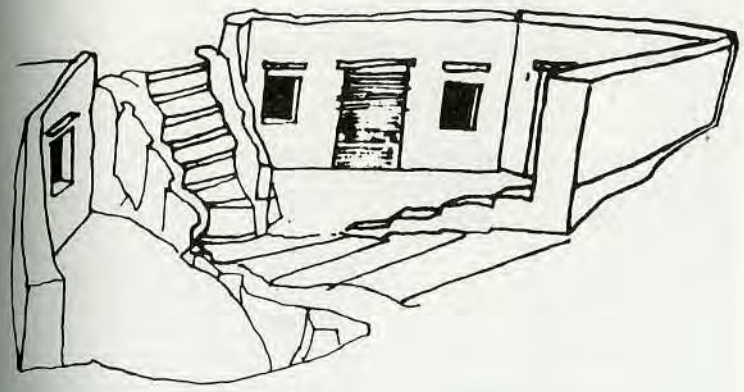

Figura 17. Accés i façana de coves enclotades.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

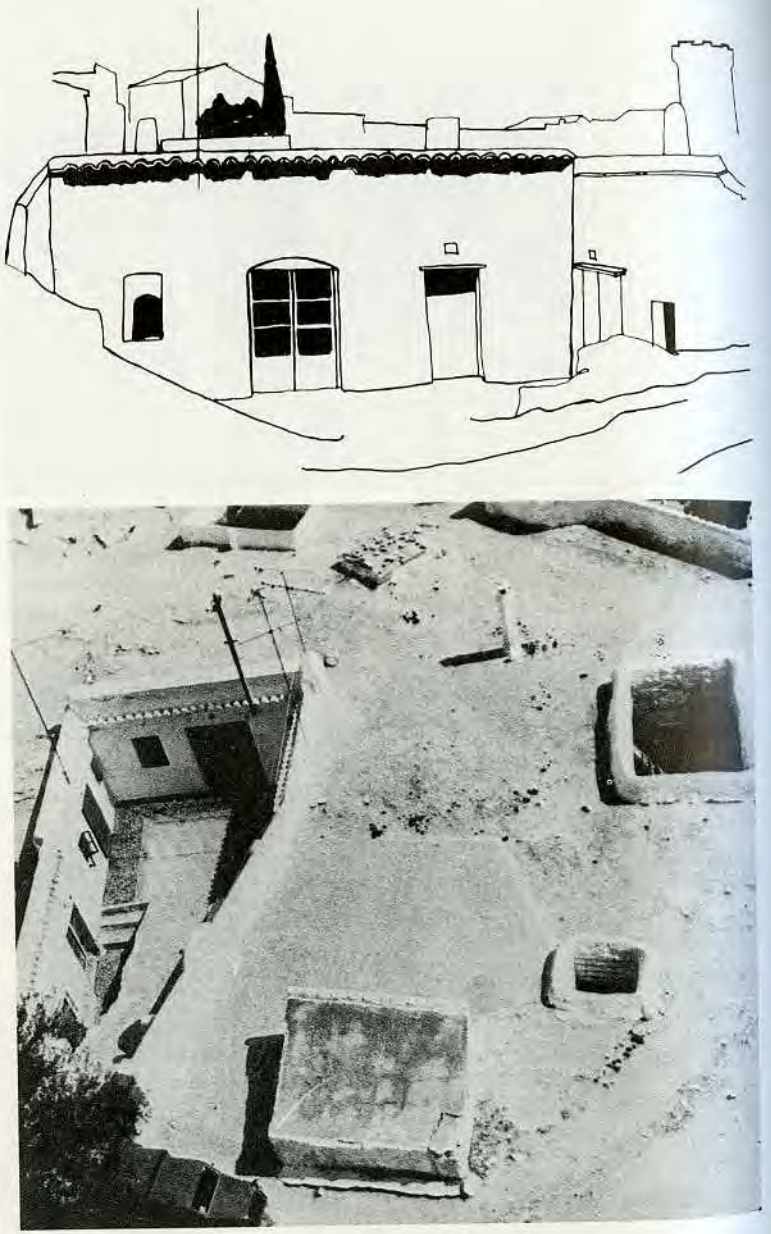

Figura 18. Conjunt de coves enclotades.

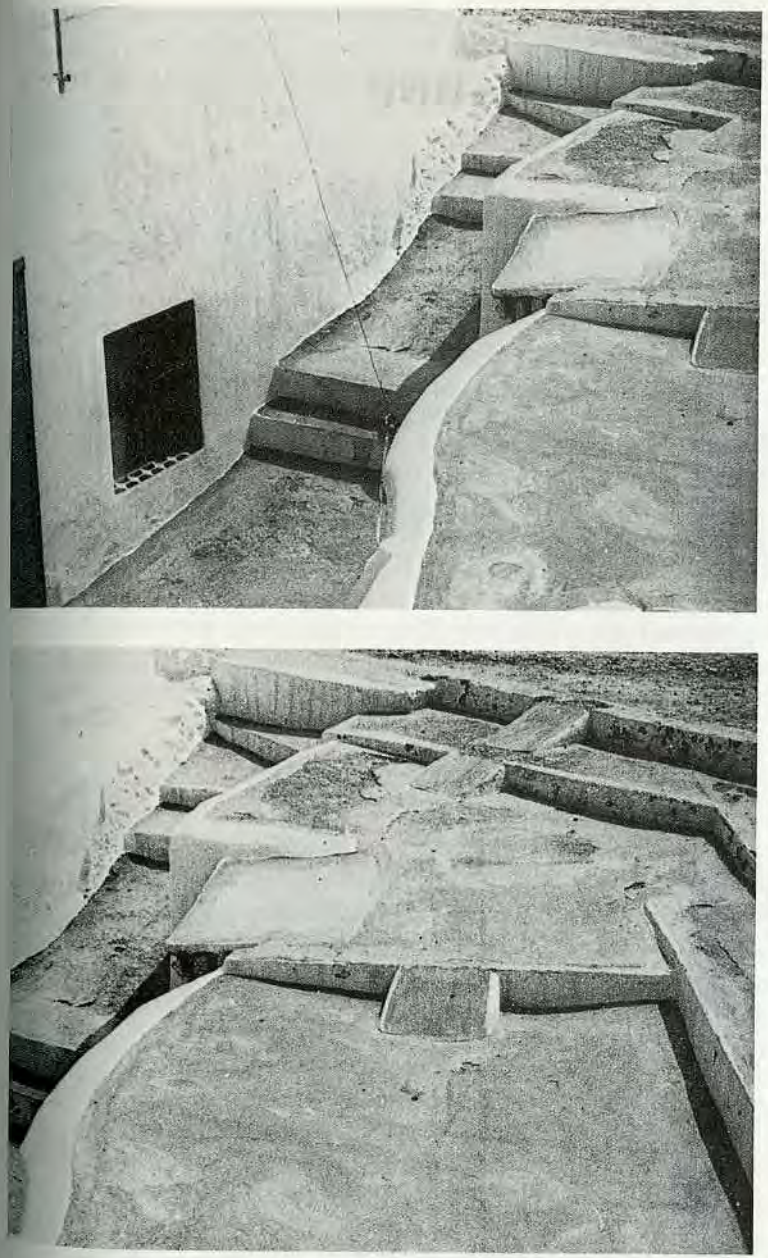

Figura 19. Escales d'accés a coves enclotades.

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

III. LES CASES RURALS AÏLLADES: CLASSIFICACIÓ DE TIPUS

En intentar establir una tipologia de les cases rurals aïllades, no pretenem incloure *tots* els tipus de casa rural que apareixen al País Valencià, sinó que, dins d'una classificació basada en els elements constructius que les formen, estudiarem en cada cas el tipus que fa referència al grup més important o més representatiu.

Des d'una perspectiva històrica, cal tenir en compte que les arquitectures a què fan referència aquests tipus no es donen seguint una successió cronològica, sinó que poden superposar-se en el temps. Un altra qüestió, en la qual no entrarem ací, són les possibles correlacions dels diferents tipus amb grups socials, si és que tal relació directa existeix.

Així, referits a la casa rural no agrupada, hem establert quatre tipus arquitectònics fonamentals, segons l'esquema:

—cases elementals
—cases d'una crugia
—cases de dues crugies
—cases de tres crugies.

Dins d'aquest esquema, en algun moment haurem de fer referència a d'altres tipologies secundàries que, tot i ser diferents de les que considerem bàsiques, han tingut una relativa importància.

1. *Cases elementals*

L'habitatge elemental més escampat, i emprat en molts casos com a caseta auxiliar del treball agrícola o com a lloc temporal d'habitació, és el definit per una crugia paral·lela a façana, on la coberta es soluciona de forma inclinada o plana.

El tipus bàsic és una construcció rectangular, amb els murs portants definint la façana anterior i la posterior. Comprèn un sol espai global, on es situa la part d'habitació humana en relació

directa amb l'estable. La porta d'accés es troba centrada en la façana. A l'interior es situen, a un costat el pesebre i la quadra separats de la resta de l'espai per un petit desnivell, i al costat contrari la llar, deixant lliure la resta de la planta. Damunt de la quadra es troba una entreplanta, anomenada *pallissa,* sense cap mena de separació amb l'espai interior global de la casa. Aquesta pallissa, on s'arriba per una escala de mà, omple alhora les funcions de magatzem i de dormitori.

La composició de la façana és definida pels buits de la porta i dues finestres a banda i banda, junt amb la forma que pren la coberta de l'edifici (Fig. 21).

Es presenten en general quatre maneres diferents de cobrir:

—coberta a una aigua vessant a façana: en general s'utilitza a les comarques centrals i meridionals;

—coberta a una aigua vessant a façana posterior: en l'actualitat trobem aquesta manera de cobrir a les comarques de la Plana i la Ribera, però sembla que va ser molt comuna en temps passats, i

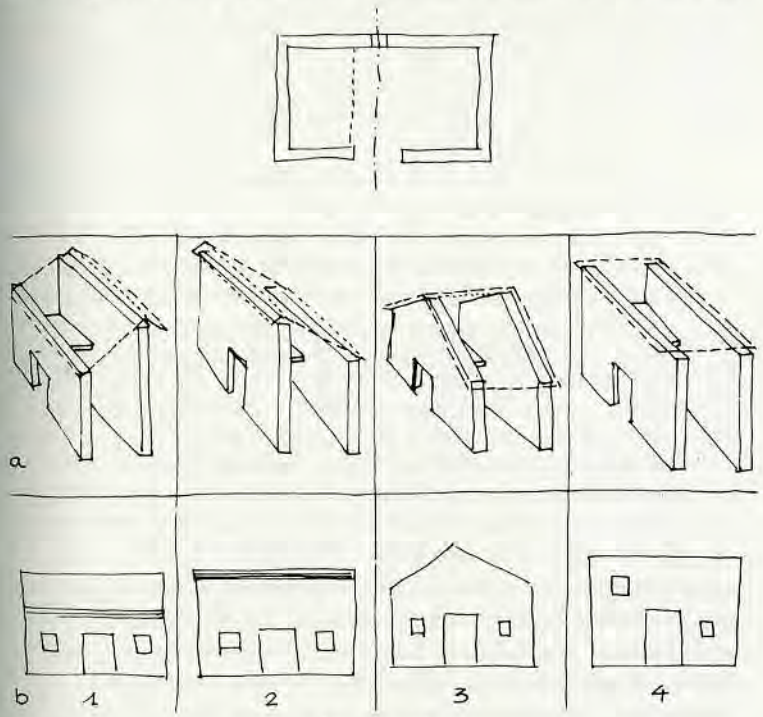

Figura 21.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

de fet els edificis més antics presenten sovint aquesta solució;

—coberta a dos vessants, amb frontó en façana: la zona on s'adopta habitualment aquesta solució és la limitada per Nules al sud i Orpesa al nord, més el Pla de l'Arc; amb menor importància es dóna també a l'Alt Millars, el Maestrat i la Marina, encara que ací és només una solució marginal;

—coberta plana: es presenta al Baix Maestrat, i més concretament a la zona de Peníscola-Benicarló, on aquesta solució és general; possiblement va ser també una solució estesa en altres zones com el Baix Vinalopó.

Hi ha també altres maneres, com la coberta a un vessant lateral a la façana, però són poc representatives. Aquesta manera d'ensostrar es troba per Vinaròs i àrees limítrofes amb Catalunya.

Dins d'aquest tipus de caseta temporal, no hi ha diferències de concepte entre els diferents models en què es presenta. Les diferències en la forma de cobrir impliquen variacions comarcals, més prop de la manera de rematar les construccions usual en una zona, que no d'uns canvis en el tipus de referència. El qual apareix en zones molt àmplies que comprenen tot el País, de la muntanya a la costa. Probablement ens trobem ací davant d'un tipus bàsic d'habitatge mediterrani, que no es limita a les fronteres del territori valencià. Vegem, per exemple, la descripció que fa Font i Quer d'un habitatge temporal als Ports de Tortosa:

> «Podem recordar, demés, la casa temporera dels Ports de Tortosa, que, com hem dit en el capítol corresponent, serveix a la transhumància agrícola de la gent d'Alfara.
>
> La caseta és modesta, de bona pedra calissa, amb teulada de teules i sense cap mena d'obertura, fora de la porta i la xemeneia. És el tipus d'habitació temporària d'aquestes encontrades. L'interior té a la dreta, així tot entrant, un embigat a mitja alçada del sostre, amb palla al damunt, que pot ésser utilitzat per jaç. Devall de l'embigat, la menjadora de l'ase, sobre un repeu de pedra, separa l'estable d'una peça que podríem dir-ne dormitori d'honor, i altre jaç de palla damunt un llit de terra aixecat dos pams de sòl. La meitat esquerra és alhora cuina, menjador i sala de rebre, amb la cisterna al costat, i la llar al peu de la paret del fons». (Extret de «Vuit dies d'excursió als Ports de Tortosa», de P. Font i Quer. Citat per Pau VILA, Barcelona 1978.)

És clar que ens trobem amb un cas del mateix tipus que acabàvem de descriure. Però, ampliant encara l'àmbit geogràfic, es pot perfectament comparar la forma de les nostres cases elementals amb la de les *bordes* o *cabanyes* del Pirineu: la seua forma en planta, la manera de cobrir a dos vessants amb frontó en façana, presenten una imatge similar.

Continuant amb l'anàlisi d'aquest habitage elemental, hem de comentar el procés evolutiu que genera la seua arquitectura, d'una banda com a resultat de necessitats canviants al llarg del temps o per adaptacions al microclima d'una zona, i d'una altra com aplicació de les possibilitats dinàmiques de la seua arquitectura per adaptar-se als canvis.

L'espai de «filtre» entre l'interior i l'exterior, és un dels elements que apareixen, adossats a la casa, en les zones de clima benigne de les hortes litorals i en general als llocs que es presten a fer vida a l'aire lliure. Així «el carrer», «l'emparrat», «el porxe», etc., apareixen davant de la façana de la casa, amb formalitzacions molt diverses segons els llocs i les èpoques: des de cobertes vegetals sobre canyissos de corda, a porxes de pedra vista o d'obra amb cobertes de teulada; les solucions més modernes seran pilars de fundició i cobertes de fibrociment (Fig. 2-1).

L'eliminació de la cohabitació entre persones i animals, és el primer pas en qualsevol intent evolutiu (Fig. 2-2). L'estable ix de l'espai de la casa, i es situa generalment al seu costat, amb accés independent. És el primer pas en la substitució de la casa elemental per uns altres tipus més complexos. El pas següent serà la substitució de l'entreplanta damunt la quadra per una planta completa. També es troben casos on, eliminada la quadra, el seu espai passa a ser dormitori principal, ja amb una certa privacitat; en aquest cas, la pallissa es manté com a dormitori dels fills barons. La Plana de Castelló manté una gran riquesa d'aquests casos intermedis, i especialment la zona entre Almassora i Castelló, i les proximitats de l'ermita de Sant Antoni d'Almassora (Fig. 3).

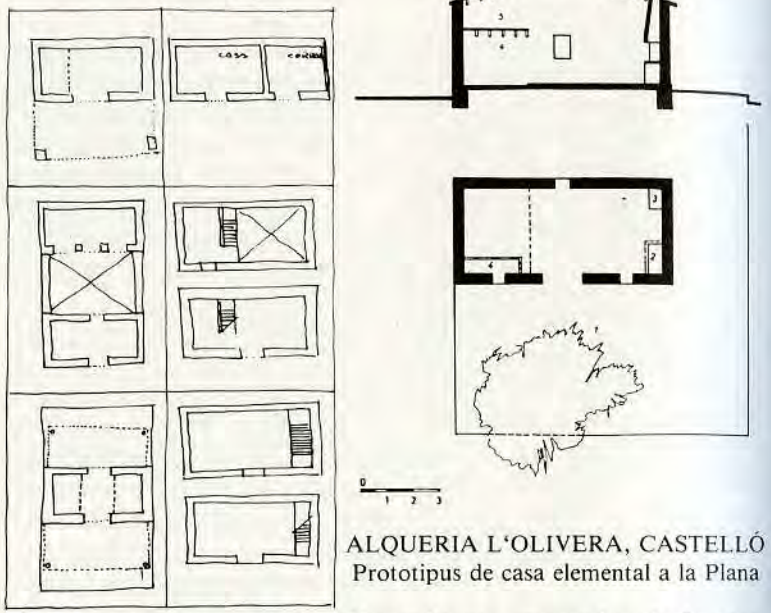
Sobre la modelística formada per la casa elemental d'una crugia i els seus passos posteriors, apareix un tipus d'habitatge suburbà, les «casetes de platja» o «masets», a què ja hem fet referència. En aquests, l'èmfasi recau sobre l'eix central de composició, i així apareix una organització de l'espai basada en un corredor central que perfora els murs de façana amb portes a l'exterior. Als costats del corredor, es situen espais diferenciats: un als dos costats, si la casa és encara d'una crugia, i dos si té una altra crugia en profunditat. Ací la casa ja no té un caràcter rural: la seua elevació sobre el terreny, l'especialització de les estances (menjador, dormitori, cuina...) ja ens parlen de l'influència d'una societat industrialitzada. En moltes de les ciutats i viles del País Valencià, les eixamples de primeries de segle inclouen una gran quantitat d'aquesta mena de cases: la Plana, l'Horta, la Safor i la Ribera són comarques

Biblioteca-Centre de documentació

EVOLUCIÓ DEL TIPUS ELEMENTAL

El *carrer* i el *pati*

El camí cap a la casa d'una crugia.

ALQUERIA L'OLIVERA, CASTELLÓ
Prototipus de casa elemental a la Plana

típiques en aquest sentit. Més endavant, en parlar de la casa urbana, veurem l'evolució d'alguns models d'aquest tipus.

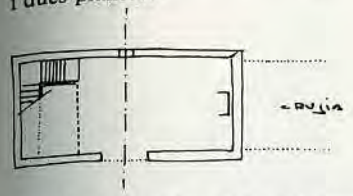
2. *Cases compactes d'una crugia*

Dins d'aquesta denominació inclourem tres variants tipològiques fonamentals: un tipus bàsic, la casa d'era, i la casa amb entreplanta.

El tipus bàsic

Es tracta de la casa generada a partir de tipus elementals de crugia paral·lela a façana, que hem comentat anteriorment. Ací, l'espai intern de la casa elemental, alliberat ja de l'estable, es soluciona en una o dues plantes: la primera allotja l'espai d'habitació i la segona —*cambra, golfa, falsa,* etc.— es dedica a magatzem i eventualment a dormitori (Fig. 4) (Fig. 5).

Tipus bàsic de casa d'una crugia i dues plantes:

Conformació volumètrica habitual i composicions de façana:

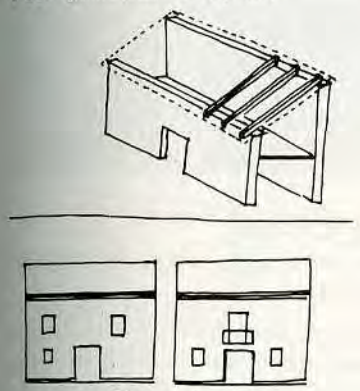

Figura 4.

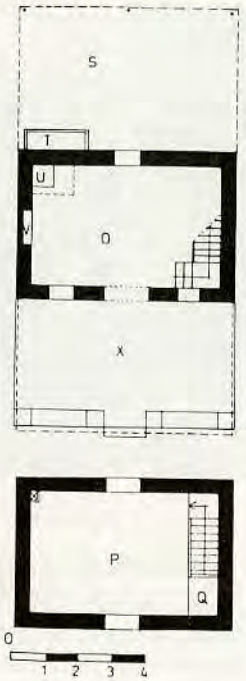

Figura 5.

La planta baixa és l'espai principal de la casa: és l'àmbit dels elements de la vida diària, i també dels signes representatius d'una manera de viure. Sol incloure un únic espai, del qual sovint s'independitza un *estudi* o *quarto* com a habitació de matrimoni. La llar ocupa un costat del rectangle, mentre que en l'altre es troba l'escala, si n'hi ha.

La porta es manté centrada en façana. I aquesta es compon amb tres obertures, porta i dues finestres laterals, col·locades simètricament, i amb un interès per significar l'eix geomètric per la importància que rep el buit de la porta. Aquesta significació de l'eix s'accentua encara amb la inclusió d'un buit central en la planta alta, que a partir del segle XIX es generalitza com a balcó i forma un gran element central en la composició de la façana.

La coberta de l'edifici correspon en general a les formes comunes en cada un dels llocs o zones. En general és més usada la coberta a una aigua, amb la teulada vessant a façana. Tampoc no és estranya, sobretot en els edificis més antics, la solució contrà-

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Figura 6. Mas del Tossalet. Benicàssim.

ria. A la Plana, en aquest tipus de cases, ha esdevingut tradicional un remat en forma de frontó (Fig. 6).

Quant a l'àmbit de dispersió d'aquest tipus bàsic de cases d'una crugia, és tot el País Valencià, encara que és menys freqüent a les comarques muntanyenques del nord i nord-oest, i és notòria la seua absència a la comarca de l'Horta.

La casa d'era

És un edifici adossat a un desnivell del terreny i que, havent superat l'etapa d'habitatge elemental, es defineix com a casa en dues plantes. Ací, cada planta manté un accés independent ran de terra, amb una comunicació interior, si interessa per a les funcions de l'edifici (Fig. 7).

En aquestes construccions, l'espai d'habitació es troba tant en planta baixa com en la planta alta.

La *casa d'era* ha tingut molta importància en zones de muntanya com el Maestrat, on gran quantitat de masies adopten aquesta solució i l'adapten a la doble base econòmica pròpia de la zona: l'espai ramader davant de la casa, i l'agrícola darrere i al voltant de l'era de batre amb accés a peu pla per la planta alta. En general, a la resta del País, aquesta solució s'ha aplicat també en la construcció de *casetes d'era,* situades fora dels nuclis de cases agrupades, i que inclouen espais d'emmagatzemament i corrals.

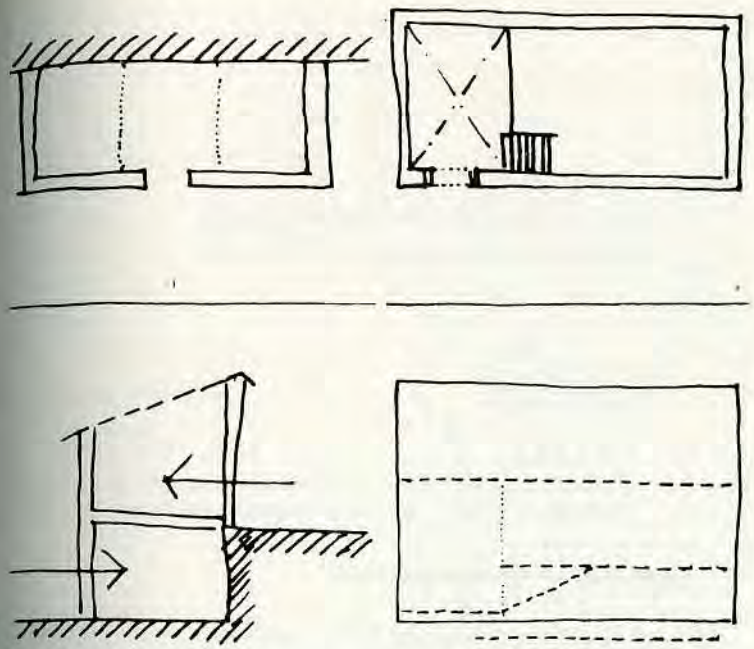

Figura 7. Casa d'era.

Figura 8. Casa amb entreplanta.

En alguns casos, aquestes casetes arriben a formar autèntics «pobles de corrals», com per exemple a Aín, Eslida, etc., a la muntanya de l'Espadà.

Les cases amb entreplanta

Són cases d'una crugia, amb accés lateral en façana, doble altura en l'espai d'entrada, i amb una entreplanta on es situen els espais d'habitació. Els espais de la planta baixa, excepte l'entrada i la cuina que formen un mateix àmbit, es dediquen a corrals, mentre que l'última planta és ocupada per l'*andana.* Un exemple característic, i d'antiguitat gairebé única, és l'alqueria de Tallarròs, que descriurem més endavant.

A continuació presentem un desenvolupament característic de les muntanyes de la Marina: un complex agrícola i ramader desenvolupat en forma linial i horitzontal, on la casa es soluciona dins del tipus d'una crugia i dues plantes, i apareix un riu-rau entre la casa mateixa i els corrals de ramat (Fig. 9).

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

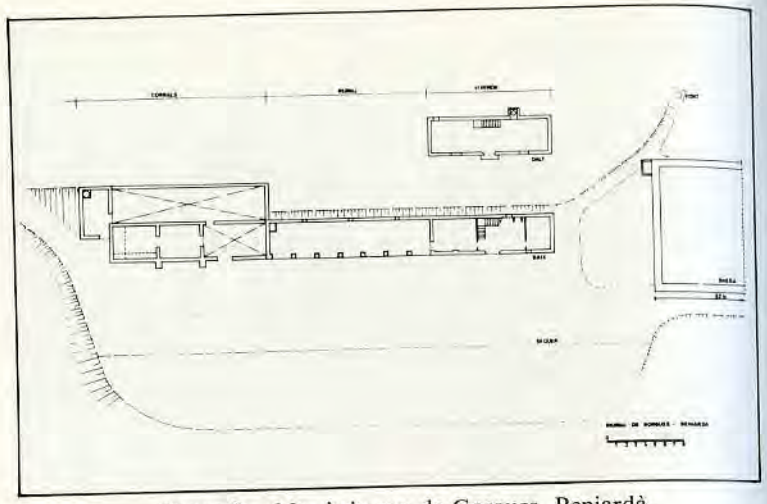

Figura 9. Mas i riu-rau de Gorgues. Beniardà.

3. *Cases compactes de dues crugies*

Les construccions resoltes en dues crugies formen el gruix de les cases rurals que es troben al País Valencià, amb una presència molt forta tant entre les cases rurals aïllades com entre les agrupades.

Aquest tipus es fonamenta en una estructura de murs de càrrega paral·lels a la façana, amb un eix transversal que relaciona les dues crugies. Sobre aquest eix es situa la porta d'entrada i també la porta posterior, quan n'hi ha. Quan l'estabilitat formal del tipus va quedar consolidada, el mur central pogué ser substituït per un pòrtic amb tres obertures o buits, on el buit central fa de comunicació entre les dues crugies (Fig. 10).

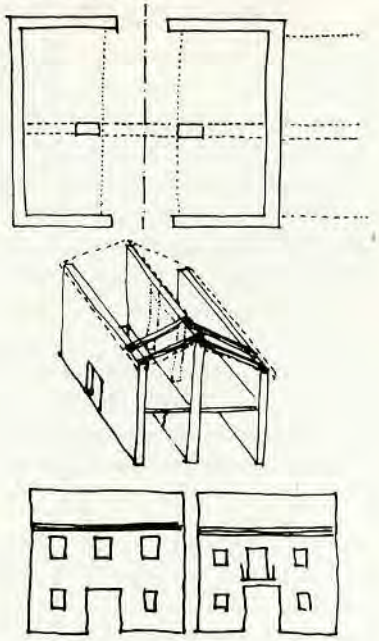
Pot observar-se una tendència a configurar la casa en aquest esquema de dues crugies: hi ha un procès evolutiu que desemboca en aquest esquema des d'uns altres anteriors (cases d'una crugia, cases en L, etc.), configurant i situant de nou tots els elements que formen la casa.

L'espai representatiu de la casa, la *cuina,* es situa en la segona crugia, de manera que l'espai únic que definia l'habitatge d'una sola crugia queda privatitzat respecte a l'exterior per mitjà d'una gran *entrada,* on es situen elements importants de la casa, com el *badecànters* («banc de cànters», per a guardar l'aigua), la cisterna, etc. També s'hi sol guardar el carro, sobretot als pobles.

Tipologia estable

Composició volumètrica

Morfologia de les façanes

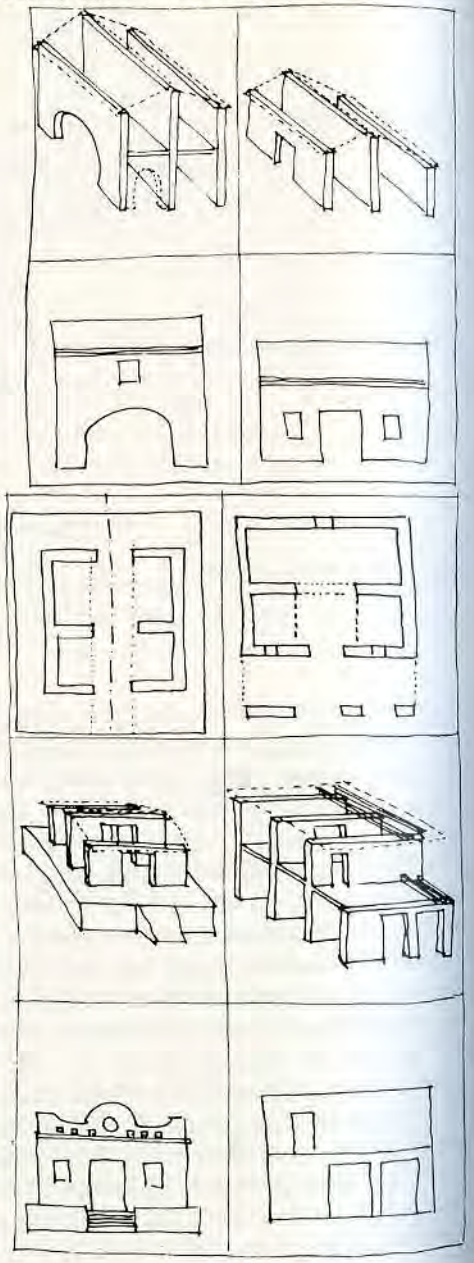
El pas de la casa d'una a dues crugies adopta solucions intermèdies, on l'escala passa de la primera a la segona crugia per a quedar situada definitivament en aquesta, enfrontada, com sempre, a la llar.

Sobre el tipus bàsic de referència apareixen una sèrie de variacions modelístiques que vindran influïdes per les diferències locals en les maneres de construir, d'ensostrar, etc., i que es resoldran en variants comarcals sobre un denominador comú. Uns altres models es diferenciaran per la inclusió d'espais propis d'una manera de viure o d'entendre la casa, i que s'assimilen damunt del tipus. Així, la Marina aporta la transformació de la primera crugia de planta baixa en una *llotja* on es situa un espai intermedi entre «dins de la zona, la incorporació d'un *porxe* anterior a façana, que s'utilitza com a terrat, amb eixida des de la *cambra.* La zona del Baix Binalopó i l'Horta d'Oriola presenten un gran nombre de cases relacionades amb aquest tipus i solucionades amb un sol pis (però amb dos en les agrupades). Tanmateix, a la

D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

Casa amb llotja
(casa d'un pis)

Altres tipologies

resta del País Valencià, és general la solució a dues altures, encara que la superior s'utilitze només com a espai de magatzem.

La coberta en general es soluciona a dos vessants i conforma així una façana rectangular apaïsada. Al segle XVIII, només la porta d'accés, centrada, era un element important en la façana, però ja a finals d'aquest segle o a primers del XIX hom enfatitza la simetria i dóna més relleu a la forma: apareix el balcó central i es fa ressaltar encara més el ràfec. A finals del XIX i durant el XX es continua mantenint el tipus bàsic, però la seua composició de façana s'estilitza, amb obertures laterals que es prolonguen fins a terra en la planta baixa, mentre en l'alta totes les obertures es transformen en balcons, separats o comunicats. D'aquesta manera tots els buits es presenten com un mateix element, definit per una forma geomètrica única que s'incorpora al pla de la façana. A la composició se li afegeixen encara dos elements: el sòcol i el ràfec, que posteriorment es transforma en un fals remat de balustrada.

La dispersió d'aquest tipus de casa arriba a tot el País Valencià. Pel nord, té una continuïtat dins de Catalunya; i pel sud, la variant que hem comentat per a les terres meridionals es troba també a la Vega murciana sense diferències essencials. En canvi, aquest tipus de casa no té continuïtat cap a l'interior de la Península: Castella o la Manxa; tot i que hi abunda la casa en planta baixa, no responen al tipus comentat. També la ratlla d'Aragó marca una frontera en aquest sentit; amb la particularitat que el tipus de casa a què ens referim té ja escassa presència en la part valenciana fronterera.

Dins del grup de cases solucionades amb dues crugies paral·leles a la façana, incloem també aquelles que desenrotllen dos habitages en la mateixa casa. En aquestes, la planta baixa allotja l'habitatge dels masovers o «casers», mentre l'alta està ocupada per la dels propietaris. En aquesta mena de cases, la *sala* assoleix una gran importància en l'organització de l'espai: en general es situa en posició centrada, i obre llums en molts casos a la façanes anterior i posterior. Les darreries del segle XVIII i tot el XIX ens ofereixen una gran riquesa de construccions d'aquest tipus. Les façanes passen sovint de ser composicions de tres obertures per planta a tenir-ne cinc, i fins a set en alguns casos. D'altra banda, l'edifici es valora ja com a volum exempt, amb tractament de les quatre façanes (Fig. 12).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Figura 12. Alqueria de Canet. València.

En aquest tipus de cases, la incorporació de la torre es presenta amb relativa freqüència, sense arribar a assumir-se de manera que esdevinga un tipus diferenciat. De tota manera, marca l'inici d'un procés que es consolida en les solucions amb tres crugies.

Un dels exemples més interessants de casa amb torre, dins d'aquest tipus de referència, és l'Alqueria Nova de Sant Josep (Fig. 13).

Dins de la casa amb dues crugies, no són molt freqüents al País Valencià les que inclouen un sol habitatge situat en la planta alta, almenys en les cases rurals aïllades. En canvi, es donen molt sovint en les cases agrupades, siga en pobles o en àrees suburbanes. En aquestes cases, la planta baixa comprén un accés o entrada, on es guarden les eines del camp i on està situada l'escala, i darrere ve la quadra, en la segona crugia. La planta alta comprén una *cuina,* àmbit central de la vida domèstica, situada en la primera crugia amb obertures a la façana. En la segona crugia es situen els *quartos,* generalment dos i independents.

4. *Cases compactes de tres crugies*

Les cases de tres crugies en profunditat paral·leles a façana (Fig. 14) apareixen amb relativa abundància en l'habitatge rural dispers. També té un cert interès la seua presència en els nuclis

Figura 13. Alqueria Nova de Sant Josep. Pla de Sant Bernat. L'Horta.

agrupats, però en aquest cas hi ha una variació essencial: en aquestes els espais habitacionals es situen sobretot en la planta baixa, mentre que les cases aïllades d'aquest tipus responen més a l'esquema de dos habitatges en el mateix edifici: el principal en la planta alta, i el dels masovers o «casers» en la baixa.

Dins del repertori utilitzat en la gran etapa constructiva dels segles XVIII i XIX, aquest tipus de casa està present al llarg de tot el País Valencià, però serà la zona que s'estén des del Camp d'Alacant i la Foia de Castalla fins al Camp de Túria, Alt Millars i la Plana, la que inclou un nombre més alt d'edificis d'aquesta mena.

En aquestes cases, la composició de la façana manté la gran importància de l'eix central, tot incorporant una modulació estricta, tant en vertical, per mitjà de la correspondència d'obertures en totes les plantes, com en horitzontal on les obertures es jerarquitzen i defineixen dues bandes horitzontals. Aquestes bandes estan determinades per la gran porta d'entrada i per les obertures de la planta principal, que mantenen una amplària similar. El pla de façana és coronat per una banda superior formada pels buits de la *cambra* i pel ràfec de la teulada (Fig. 14).

En general, hom utilitza composicions de tres i de cinc obertures en façana per cada planta. Les de la planta alta sovint ja han adoptat el balcó, al principi enrasat i després amb voladís. Més

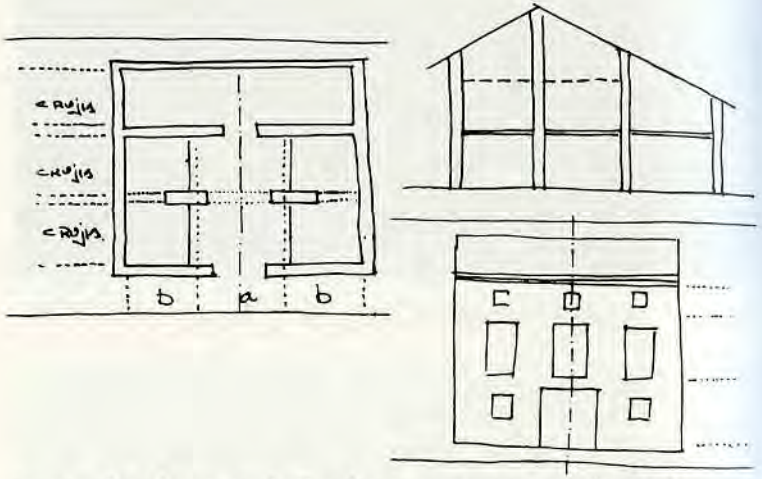
ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Figura 14.

CASA DE TRES CRUGIES

Tipologia estable

Perfil de volums. Façana

amunt, les obertures de l'andana mantenen unes dimensions més reduïdes, que les distancien de la resta, i solen trobar-se adossades o molt pròximes al ràfec, fins a formar un sol cos amb aquest. En molts casos, canvia la forma de les obertures superiors, que en general són rectangulars, i es converteixen en cercles o el·lipses que signifiquen encara més el remat.

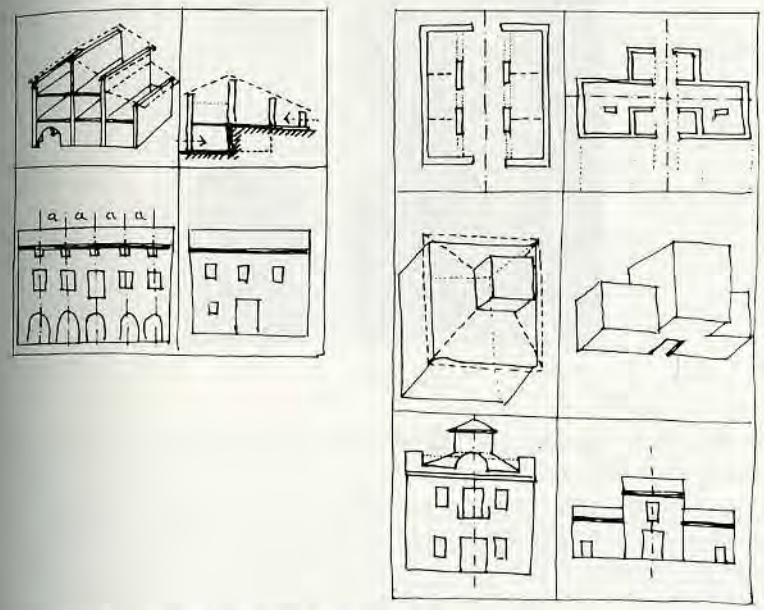
Les variacions comarcals també influeixen en aquest tipus de casa. Per exemple, la comarca de la Marina inclou un pòrtic o llotja en la primera crugia de la planta baixa. Aquest pòrtic en un principi encara no ocupa tota la crugia completa i manté uns cossos laterals tancats, però progressivament es defineix com un porticat continu i modulat respecte a la resta de la composició de la façana. S'estableix així una correspondència respecte a les obertures verticals (Fig. 15-1), i alhora determina una divisió horitzontal que diferencia el basament (porticat) respecte al desenvolupament del tema central: en aquest només, és a dir en la planta alta, assoleixen tota la seua importància les obertures de l'habitatge principal. La coronació amb el ràfec i les petites obertures de l'última planta tanquen el pla de la façana.

Figura 15.

CASA DE TRES CRUGIES

Variants comarcals

Altres tipologies

1—Casa de tres crugies amb pòrtic
2—Casa adossada a un desnivell del terreny
3—Casa com a volum exempt de quatre façanes
4—Casa amb cossos adossats

El Mas de Calces*, a Altea, és un exemple interessant d'aquest tipus de cases de la Marina.

En aquests edificis de tres crugies paral·leles a façana, la coberta sol construir-se a dues aigües, amb la cimera sobre el segon pòrtic. Això crea una forta inestabilitat en l'última crugia, que sol perdre una altura per tal de solucionar el problema (Fig. 14-1).

(*) Edifici possiblement anterior al s. XVIII, però ampliada la façana a finals del XVIII o principis del XIX. El porticat evita la lateralització que l'edifici posseeix en planta.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Figura 16.

També en aquest, com en els tipus anteriors, la inclusió de la torre com a element de composició de la casa representa una evolució que pot arribar a configurar un nou tipus diferent de casa. Així, el procés evolutiu produeix la «casa amb torre» com a forma estable i autònoma: la torre es mantindrà centrada, amb la qual cosa es soluciona el problema de la coberta i aquesta passa a construir-se a quatre aigües (Fig. 15-3). En aquesta nova tipologia, els murs portants ja tenen llibertat per situar-se paral·lels o perpendiculars a la façana, i és aquesta solució la que s'aplica en molts casos. L'edifici, així, es defineix com un volum exempt, amb tractament a les quatre façanes i amb gran insistència en l'eix transversal (Fig. 15-3), configurat com un corredor que travessa la planta, amb estances laterals. L'escala, lateral i en l'últim tram de la planta, passa a desembocar a la torre. La influència de l'«estil» és ací més forta que en els tipus anteriors: el fet de tractar-se d'un tipus de casa en el límit entre el món rural i l'urbà, reforça la contribució de les iconografies «cultes» en aquesta arquitectura.

El tipus de casa de tres crugies es troba també molt difòs per zones pròximes al País Valencià. En aquestes zones, la composició de façana sol mantenir els mateixos condicionants, mentre que és diferent la lectura de la planta: la situació d'elements tan importants com l'escala o la *sala,* que defineixen l'espai intern de la casa, assoleixen formes i localitzacions diferents. Al Principat de

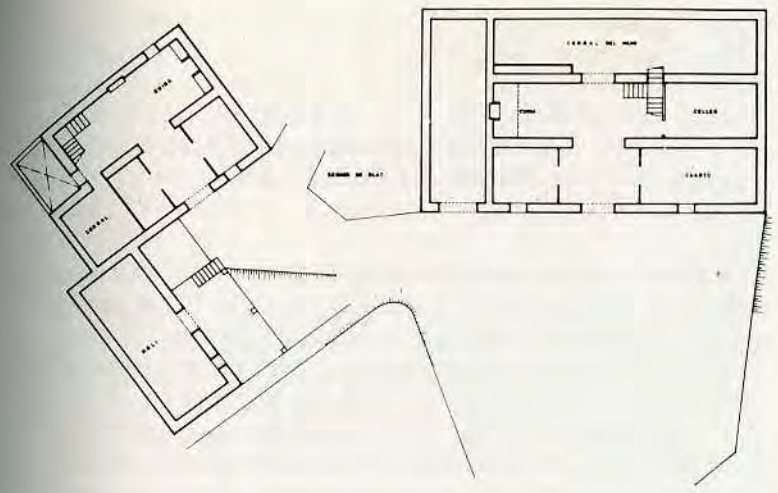

Figura 17. El Mas del Molí. Benimantell.

Catalunya i a les Illes, el sistema constructiu d'aquest tipus està basat en crugies perpendiculars a façana, solució que ajuda a localitzar un espai centrat en profunditat, on es situa la *sala,* de manera distinta de com ho fa al País Valencià.

Tanquem aquest epígraf amb la presentació d'un conjunt d'edificis, un molí i dues cases, cada una de les quals segueix de manera molt immediata els tipus bàsics de dues i de tres crugies, amb l'habitatge desenvolupat en planta baixa:

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

IV. LES CASES RURALS AÏLLADES: MODELS I EXEMPLES

Acabem de veure quins són els tipus fonamentals de casa rural aïllada al País Valencià, i aquesta tipologia l'hem establerta seguint un esquema derivat de l'estructura bàsica de les construccions. És a dir que, en certa manera, hem fet abstracció d'uns altres aspectes constructius o funcionals més concrets. Ara, dins de la casa rural dispersa, anem a considerar, de manera més descriptiva, uns exemples concrets que presentarem agrupats en dos blocs: els corresponents als assentaments dispersos anteriors i posteriors al segle XVIII. I prenem aquest segle com a divisòria històrica precisament perquè enceta una gran etapa constructiva, i perquè és llavors quan es consoliden els tipus bàsics que encara subsisteixen i predominen.

Al primer grup, anterior al segle XVIII, l'anomenem grup de *dispersió original,* mentre que el grup més modern el denominem de *dispersió secundària.*

1. *Cases rurals de dispersió original*

En moltes parts de la geografia valenciana és fàcil de trobar restes de passades colonitzacions del camp: séquies romanes o àrabs, centuriacions, indicis de l'existència de vil·les romanes, alqueries àrabs, aqüeductes, ponts, camins, etc. Si bé és important la influència de la infraestructura en el desenvolupament posterior, el seu influx en l'arquitectura de la casa és molt difícil d'establir. Les successives poblacions que s'han assentat en aquestes terres, la càrrega de romanticisme existent en la tradició oral —i escrita—, l'absència de documentació escrita o d'il·lustracions gràfiques relatives a la forma de la casa, són dificultats notòries en aquesta parcel·la de la història. Això fa que ens haurem de limitar en el temps per a la descripció d'exemples concrets d'assentaments dispersos: així entendrem per *originals* els assentaments procedents del període entre la conquesta de Jaume I i el segle XVIII.

En qualsevol cas, el fet és que, a pesar que historiadors i geògrafs han aportat modernament estudis i dades sobre casos i situacions concrets, la visió global i precisa de l'evolució del poblament valencià al llarg del temps encara no s'ha aconseguit de manera definitiva (cf. la Primera Part d'aquest volum).

En el present apartat, observarem sobretot exemples d'alqueries i masies, més algun cas marginal particularment interessant.

Les alqueries

Hi ha suficient documentació i estudis per concloure l'existència de canvis considerables en la manera de poblar algunes de les nostres comarques litorals a partir de la reconquesta cristiana. P. Guichard, per exemple, comenta les transformacions de la Plana i de zones com Corbera o Pego, on la població islàmica agrupada en petites alqueries (possiblement enteses com agrupaments reduïts), ocupava zones d'horta i estava protegida pels petits castells que dominen des de les altures properes. Sánchez Adell comenta el cas de Castelló i les alqueries existents abans de la formació de la Pobla de nova planta en el segle XIII (vegeu els epígrafs de la Primera Part referents al poblament musulmà i el repoblament cristià).

A partir del segle XIII sembla que, a les hortes d'hàbitat dispers, apareix una tendència a la formació de nuclis agrupats: la Plana,

Figura 1. Alqueria del Moro

SERVEI D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

la Ribera o la Safor en serien exemples. L'Horta segueix durant un temps poblada d'alqueries amb *vicus* de serfs o colons, junt amb petits habitatges aïllats on viuen els arrendataris de petites parcel·les. Aquelles alqueries, d'altra banda, han estat sovint l'origen dels nuclis agrupats de la comarca. Actualment, encara queden algunes de les alqueries medievals, com l'Alqueria del Moro, al camí Vell de Burjassot, que podria datar-se devers el segle XV, i que és un dels pocs exemples que, incorporant un *vicus*, no s'ha transformat en poble agrupat (Fig. 1).

La resta de les hortes, a pesar de la tendència a l'agrupament, mantenen també la casa aïllada: es troben alqueries a la Ribera com la de Fortaleny (s. XIV), la Granja (s. XIII o XIV), a Corbera o a Polinyà. I també alqueries a la Safor, amb tendència a esdevenir petits nuclis agrupats. O a la Plana, com la de Carabona a Borriana, o com les cases de l'Alacantí, que apareixen en nombrosos textos.

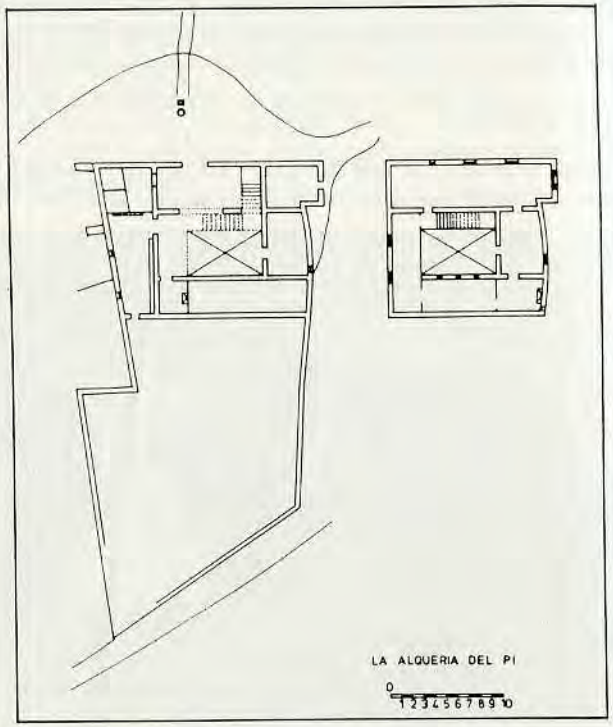

Figura 2. Alqueria del Pi. L'Horta

Figura 3. Alqueria de Falcó. L'Horta

La comarca de l'Horta ha mantingut l'alqueria al llarg del temps, però amb un caràcter canviant: de l'Alqueria del Moro (Fig. 1) a la de Falcó (Fig. 3) o encara més a l'Alqueria del Pi (Fig. 2), hi ha una diferència considerable. Aquesta última es configura com un edifici exempt, pròxim al petit palau. El *vicus* hi perd importància: a l'alqueria de Tallarròs (vegeu més endavant) ja no existeix, i l'edifici s'aproxima a la gran casa de llaurador. Després, el segle XVII contemplarà a la comarca el floriment de l'alqueria senyorial, la transformació iconogràfica de la torre adossada, i la separació de la casa del senyor de la casa de llaurança adjunta a l'edifici principal: el món del treball, el món agrícola, queda aixi clarament delimitat i apartat.

Els masos

Tot i que l'habitatge agrupat és essencial i dominant en el poblament del País Valencià, en algunes zones la dispersió o disseminació apareix com alternativa en l'ocupació del territori. Molt particularment les comarques septentrionals, els Ports i l'Alt Maestrat, han inclòs de manera quasi equivalent les dues possibilitats: nuclis agrupats més o menys importants, i les masies com alternativa generalitzada. En aquestes comarques, dins la gran abundància de masies disperses, apareix una notable varietat en la forma de la casa: la torre, per exemple, apareix en ocasions com a

ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

casa-habitació i en d'altres com l'edifici principal de l'explotació agrària, i sovint la seua forma i el seu acabat fan referència a la funció defensiva d'aquestes construccions que encara són utilitzades com a habitatge. En altres casos, els edificis actuals són més moderns, o són producte d'ampliacions i reformes sobre edificacions més antigues on encara es manté la ubicació dels elements que componien l'antiga explotació agrària. En qualsevol cas, tots són interessants a l'hora de conèixer com es mantenen en l'actualitat unes formes de poblar el territori, així com pel seu origen directament o indirectament medieval, a més de les transformacions i noves construccions al llarg dels segles XVIII i XIX.

En general, els masos corresponen a zones de conreus poc intensos, on el tipus de terreny, l'orografia i la climatologia fan possible el tipus de casa aïllada vivint sobre una extensió de terra relativament gran, on es complementen els conreus de cereal, les hortetes i el pastoreig, i on el bosc és sovint contigu a la garriga i als camps de cereals. Els murets i tanques de pedra, les dreceres, els closos vius i el boscatge, configuren un paisatge totalment diferent de les planes contínues i més regulars. Els camps ací mantenen els seus límits irregulars, a diferència dels geomètrics purs que predominen a les zones de poblament concentrat.

El *Mas* forma un complex on la casa i els edificis econòmics són indissociables del conjunt de les terres que comprenen la propietat. En el mas tradicional coincideixen l'explotació agrícola i la ramadera, i en el models que es mantenen d'aquesta etapa originària l'espai s'organitza de la manera següent: a) un edifici principal ocupat per la casa-habitació, que inclou també espais d'emmagatzemament, etc.; b) davant d'aquest, els espais propis de l'activitat ramadera, entorn d'un pati obert més o menys voltat de *corrals, solls, rasos,* algun *cocó,* etc. on es guarden els animals i les eines de treball; en aquest pati és on es desenrotlla la vida quotidiana, i és ací també on s'obre el *porxe* (o «porxi»); c) la part agrícola, que s'articula al voltant de l'*era de batre,* sol ocupar l'espai posterior a l'edifici principal, amb accés directe al mateix per la planta alta, on es situa el *graner;* d) completa el conjunt l'edifici de la *tanyà* o magatzem del *garbat* anual.

Al voltant dels edificis del mas, els camps de conreu construeixen el paisatge d'una manera molt característica: la utilització de murs de pedra seca, que en alguns casos assoleixen gran riquesa plàstica, defineix petits camps tancats al ramat, al costat d'amples espais tancats amb closos que limiten la propietat i es perden en

línies corbes unides a l'orografia del terreny: en conjunt configuren un tipus de paisatge que és quasi una constant en aquest tipus de masos tradicionals de muntanya.

En l'actualitat, molt sovint els camps més pròxims als edificis s'han subdividit i es dediquen a conreus de subsistència, i els ramats pasturen en les grans extensions que abans es dedicaven als cereals.

... ...

A continuació descriurem quatre edificis característics de diferents tipus d'assentaments dispersos anteriors al segle XVIII:

1) El Mas del Sol de Barranc. Ares. Alt Maestrat.
2) El Mas de la Torre Alfonso. Vilafranca. Alt Maestrat/ Ports.
3) L'Alqueria de Tallarròs. Camí de Montcada. L'Horta.
4) Casa rural aïllada a la muntanya d'Oltà. La Marina.

1) *Mas del Sol del Barranc*

Situació: Terme d'Ares, Alt Maestrat, en el límit amb el terme de Castellfort.

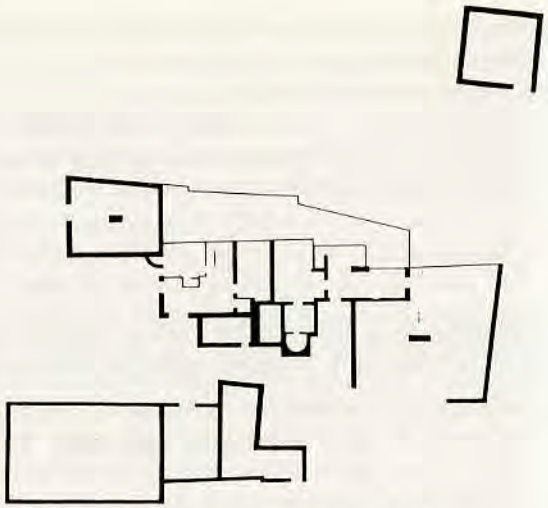
Tipologia: L'edifici de casa-habitació correspon al tipus de casa compacta de crugies paral·leles a façana, dins de la variant d'edificis adossats a desnivell. En l'actualitat està conformat com habitatge en planta baixa, encara que és possible que en temps passat fóra de «dos pisos».

Funció: El mas és un assentament autònom, amb edifici d'habitatge i edificis econòmics agrícoles i ramaders.

Cronologia: És representatiu del tipus de colonització original del territori a base de complexos aïllats autosuficients. Molt anterior al segle XVIII, puix que en aquest segle es produeix una remodelació de l'edifici que li dóna la forma que encara avui presenta.

Les edificacions estan situades sobre la falda de migjorn d'un pujol, amb les diverses construccions en cotes diferents, adaptant-se a l'orografia del lloc. S'organitzen segons l'esquema de mas ramader, articulats per un espai central en el perímetre del qual es situen els diferents edificis destinats a casa-habitació, a corrals, etc., sense definir en conjunt una geometria «neta». L'edifici principal —la casa— s'obre a aquell espai central, a través d'un porxe com articulació entre els àmbits interior i exterior: l'exterior, o pati central, és ací anomenat *carrer*.

Biblioteca-Centre de documentació

Plànol del conjunt d'edificacions

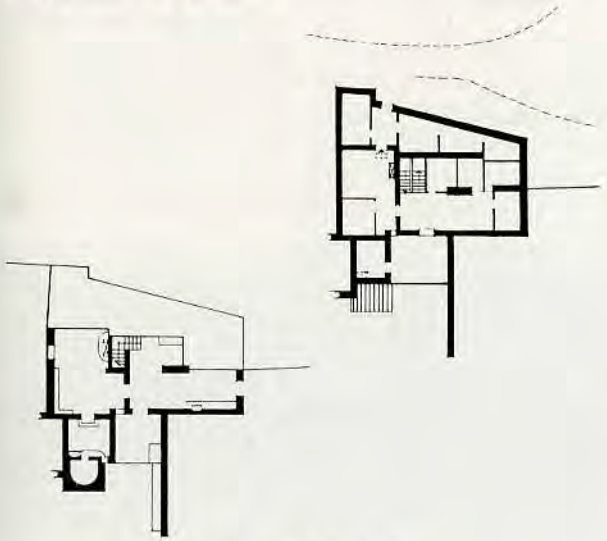
Els *edificis econòmics* no són tots de la mateixa època, sinó que han anat afegint-se al llarg del temps. Hi ha els ramaders —corrals— en la part anterior de la façana, i els d'elaboració i magatzematge agrícola en la part posterior, entorn de l'era de batre. Aquest domini agrícola inclou també el *graner* i la *tanyà*: el primer dins de la planta alta de l'edifici principal, amb accés a peu pla degut al desnivell aprofitat; mentre la *tanyà* és un edifici a banda i exempt, de planta quadrada i cobert a dos vessants, amb un únic espai interior amb capacitat per guardar-hi tot el garbat produit en un any.

L'*edifici principal* es configura en l'actualitat com a casa d'un pis amb dues plantes, de manera que la planta baixa allotja els espais principals —comuns— de la vida domèstica: El *porxi*, mena de filtre amb l'exterior, cobert d'una solana o terrat amb accés des de la planta superior, aquest porxe és l'espai on es desenrotlla la vida familiar en els mesos de bon temps. A continuació, l'*entrada* és l'espai d'articulació de la planta baixa, a través del qual es pot passar al fumeral o a la quadra; també és ací on es troba l'escala d'accés a la planta superior. El *fumeral* era l'antic espai que allotjava la vida domèstica comuna: en l'actualitat l'espai adjunt conserva les funcions de cuina i sala d'estar, mentre el fumeral estrictament (com a campana i llar de foc) ha quedat totalment obsolet. En algun moment se li va afegir un *forn*.

Com que la vida ha passat a desenrotllar-se en la planta baixa, la *sala* de la planta superior ha perdut sentit com a tal: actualment serveix només com a espai de distribució o d'unió de les alcoves, les quals s'obren a la «sala», sense més privatització que una simple cortina. La part posterior de la planta alta és ocupada per espais econòmics de magatzematge, amb accés per la façana posterior.

Materials i tècniques de construcció: Els murs de càrrega són de pedra i morter i sense argamassa, amb les cantoneres solucionades amb carreus. Les pilastres són de pedra seca i argamassa d'«obra de moro» (calç i arena en proporcions determinades, acompanyades d'un ritual relatiu als estats de la lluna). Les jàssenes són de fusta de pi o de ginebre, de secció quadrada o circular, recolzades directament al mur. Els forjats són de biguetes de fusta de pi amb *motlades* (revoltons) de guix. La coberta reposa sobre biguetes de ginebre, damunt de les quals descansen taules de pi, i sobre aquestes una capa de «malea d'argilaga» recoberta d'una tongada de fang argilós, i damunt de tot la teula àrab.

Els envans de separació entre espais es contrueixen amb seccions de fusta col·locades verticalment i unides per un cabiró horitzontal: els espais que queden entre els taulons es rebleixen amb algeps a manera de tapial.

L'edifici principal

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

La fusteria és de pi, pintada en els llocs d'interès de la casa, i amb escasses i molt petites obertures per encristallar. Les obertures es solucionen amb llindes de fusta de pi, encara que també hi ha arcs de descàrrega quan la llum és major. Els buits petits s'obren amb llindes de pedra. Les finestres són protegides amb reixes llises de ferro. Hi ha una barana de fusta en el terrat obert a l'exterior.

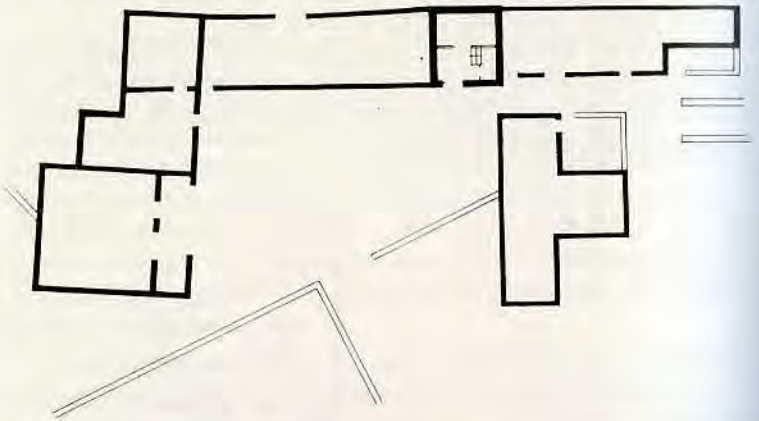
2) *El mas de la Torre Alfonso*

Situació: Pròxim a la carretera de Vilafranca a la Pobla de Sant Miquel, en la ratlla d'Aragó.

Tipologia: Torre com a edifici originàriament exempt, al qual s'han afegit petits edificis d'ús econòmic. La seua configuració és de casa compacta en pisos.

Funció: Assentament autònom com a mas ramader.

Cronologia: No hi ha data aproximada de construcció, però l'edifici, conservat quasi intacte, és d'origen medieval.

El conjunt d'edificacions

Es tracta d'un conjunt d'edificis agrupats, que en l'actualitat comprén tres propietats distintes conegudes totes amb el mateix nom i originades sobre particions del mas primitiu. Ací ens referirem al mas que actualment inclou la torre, que és l'edifici original.

La *torre* manté la seua autonomia formal sobre la resta de les construccions, i a dins es desenrotlla la casa-habitatge, distribuïda sobre «dos pisos». És a dir que la planta baixa omple només les funcions d'entrada, magatzematge d'eines, lloc de l'escala i pas a la quadra, sense espais d'habitació humana. Al primer pis es troba la cuina, i al segon i tercer les habitacions de dormir i espais de magatzem.

Els forjats actuals no coincideixen amb les altures de les antigues obertures defensives, és a dir que han patit reconstruccions interiors.

Probablement des del seu origen la torre era alhora habitatge i edifici defensiu del mas: exemples d'aquest tipus són freqüents al llarg de l'Edat Mitja, i més en zones frontereres com aquesta. Potser hi tingué també alguna influència el tipus de construcció rural dependent de les Ordes Militars; construccions que (segons Lampérez i Romeu) allotjaven una planta baixa com espai per eines agrícoles o militars i estables per als cavalls, una planta primera oh hi havia l'habitatge de l'amo, i una altra de superior com allotjament de criats i magatzem, des de la qual hom accedia a la coberta amb defensa de merlets.

En aquest mas, la situació de les obertures primitives, l'esquema interior de l'edifici actual, el terrat pla que ara es troba cobert a un vessant, i en conjunt la forma i ubicació de l'edifici, no s'allunyen massa de la descripció anterior. En l'actualitat, l'organització dels edificis entorn a un pati o espai lliure anterior a la façana, ens aproxima a l'estructura de mas ramader. També hi ha una zona

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

agrícola en la part posterior, entorn a l'era de batre, i un edifici d'una crugia que obre sobre l'era.

La fàbrica de la torre és de pedra i morter a dues cares, amb argamassa de calç. Hi ha carreus als cantons i en la formació d'obertures antigues, que es reduïen a dues finestres amb arc de mig punt treballat en una gran pedra de llinda, amb diverses sageteres entre carreus. La resta dels edificis és de pedra seca concertada, i les obertures amb llinda de fusta sobre petits carreus cantoners. Les cobertes són d'un vessant amb teula àrab.

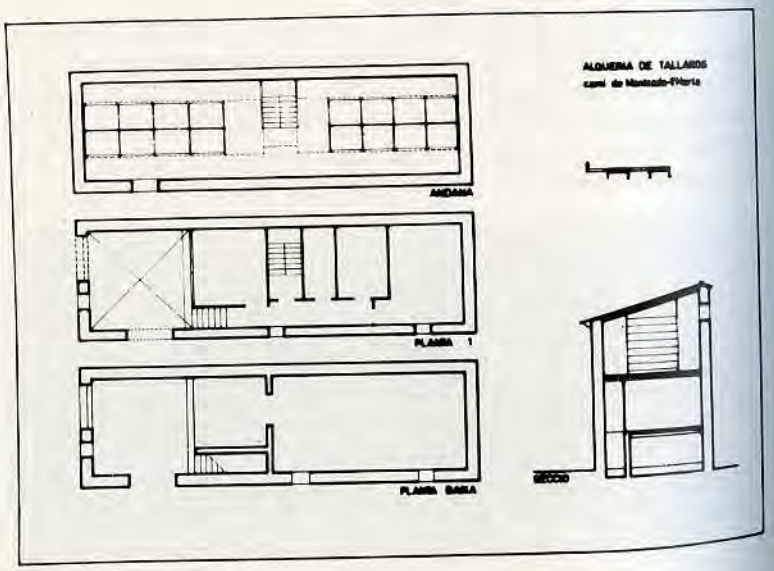
1) *L'Alqueria de Tallarròs*

Situació: Molt pròxima al camí de Montcada de l'Horta, en el costat esquerre en direcció a la vila.

Tipologia: Casa compacta d'una crugia paral·lela a la façana, amb l'espai intern definit per una entreplanta. El conjunt d'edificis ha canviat molt al llarg del temps: ací ens referirem sempre a l'edifici original.

Funció: Alqueria d'horta, amb una explotació actualment de superfície reduïda.

Cronologia: La tipologia i els acabats constructius situarien entre els segles XV i XVI la conformació actual de l'edifici principal.

Ací reconstruirem la planta de l'edifici bàsic de l'actual conjunt, i deixarem de banda els edificis adossats que han resultat de successives ampliacions. Casualment, posteriors subdivisions de propietat han tornat a deixar l'edifici original com una sola casa-habitatge.

L'Alqueria de Tallarròs es pot considerar com un edifici excepcionalment interessant des del punt de vista de la seua forma mateixa: en efecte, la seua definició com a *edifici amb entreplanta* és molt important a l'hora de valorar aquesta particular distribució de l'espai interior. Cal remarcar especialment la lateralitat de la porta d'accés, la doble altura de l'espai d'entrada, i l'articulació entre la planta baixa i l'entreplanta: es tracta d'un tipus constructiu medieval, totalment diferent dels que, a partir del segle XVIII, definiran el que habitualment entenem com a casa tradicional del País Valencià.

L'edifici que considerem original podria no ser tampoc el primitiu: l'existència d'una fàbrica discontínua entre l'espai que es defineix com d'accés o d'entrada i la resta de l'edifici (amb tractaments diferents de forjat entre aquest espai i la resta), les escletxes verticals que coincideixen amb la discontinuïtat de la fàbrica, una petita obertura en desús per al primitiu accés a la planta superior, són factors que fan pensar que hi havia una torre exempta anterior, sobre la qual es va construir en edifici d'una crugia paral·lela a façana, tot mantenint tres façanes de la torre.

La planta alta manté obertures importants, molt ben treballades en forma d'arcs plans de rajola, cosa que fa dubtar que des d'un principi fóra utilitzada com andana. Les obertures defineixen un espai més important dins l'edifici: possiblement es devia tractar de la *sala*. Si és així, ens trobaríem davant d'una casa compacta amb dos pisos, que inclouria alhora dos habitatges, forma tradicional de distribució a les cases senyorials del País.

Avui l'edifici es troba abandonat i gairebé en ruïnes. Els seus propietaris han construït un nou edifici immediat, amb una planta baixa de magatzem i un «pis» en la planta superior. Hi ha referències que l'edifici antic, en algun moment del segle XIX, va ser dedicat a hostal.

L'edifici consta de tres plantes. La inferior té el terra per sota de la cota actual del sòl, i posseeix obertures altes sobre la façana. Al fons d'aquesta planta es troben els corrals, mentre que els espais d'accés i els immediats són les zones on es desenrotllava la vida domèstica comuna, amb l'únic nom global de *cuina*. A la dreta de

ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Alqueria de Tallarròs

la porta d'entrada, una petita escala dóna accés a l'entreplanta, la qual presenta una façana interior a l'espai d'entrada, que manté doble altura. En aquesta entreplanta es troben els *quartos*, relacionats per un corredor (l'entreplanta va ser redistribuïda a principis de segle). D'aci, hom puja a una esplèndida *andana,* que encara mantenia tota la infraestructura per a la cria del cuc de seda, organitzada amb corredors laterals.

Pel que fa als *materials i tècniques* de construcció: Els murs són de fàbrica de rajola, amb les cantoneres construïdes de mur massís de dos peus, mentre els panys de paret es solucionen amb doble mur de rajola col·locada a cordell, amb morter de calç, arena i grava; entre el mur interior i l'exterior, l'ànima de la paret està reblida d'argila i calç.

L'interior està revestit de guix fosc. Les parets exteriors acaben en junta de rajola enrasada i tot revestit amb morter de calç i emblanquinat, amb les guarnicions de les obertures en colors diversos segons les èpoques.

Els forjats de l'espai d'entrada són de bigues de fusta de 25 cms. d'amplària, molt ben treballades, i separades per motlades o revoltons d'aproximadament un metre. El forjat d'entreplanta, amb la mateixa solució de bigueria, però sense un acabat tan fi. La resta de fornats, amb llistonat sobre bigueria, i entabacat.

4) *Casa aïllada anònima. Calp*

Situació: Falda meridional de la muntanya d'Oltà, junt al Barranc del Mascarat, en el terme de Calp. La Marina.

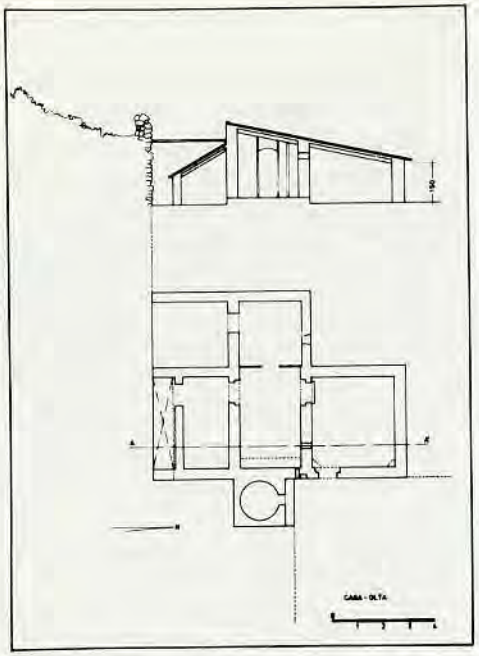
Tipologia: Respon al tipus de casa compacta, d'una crugia i d'una sola planta. Amb la peculiaritat d'un filtre interior-exterior transversal a la porta d'accés, que provoca un gir de 90° per accedir a la casa.

Funció: A banda de ser un habitatge antic, no hi ha dades sobre el tipus d'explotació agrària.

Cronologia: No hi ha data de construcció. Però la forma de la casa, els acabats, i sobretot l'existència d'una eixida de fums anterior a la construcció de l'actual xemeneia, junt amb referències històriques sobre l'existència de petites masies per aquest mateix indret durant els segles XVI i XVII, ens fa pensar que l'edifici procedeix d'aquesta època. En tot cas, el seu interès no està només en l'antiguitat, com veurem.

Hi ha una abundant documentació sobre l'existència d'habitatges moriscos per la muntanya d'Oltà (vegeu-ne referències en V.

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

LLOPIS BERTOMEU, Alacant 1975, pp. 100-104 i 122), i a part d'això l'arquitectura rural dispersa de la zona és particularment interessant. Ací, en aquesta caseta aïllada, trobem un espai de transició excepcional, sense la diafanitat de la *naia* o del porxe, sinó constituït com un element tancat, cobert i, cosa més sorprenent, amb una relació «trencada» (perpendicular) entre l'accés a aquest espai i la porta d'entrada a la casa. Aquesta posició dels dos accessos —el de l'espai de transició i el de la casa pròpiament dita— en un angle de noranta graus no es troba mai a les cases valencianes.

Així, l'existència d'aquest espai de transició tan excepcional —que privatitza l'interior de la casa de manera que queda totalmet invisible des de l'exterior fins i tot amb les portes obertes—, més la inexistència de camí de carro fins a la casa, i el fet d'haver-hi una eixida de fums diferent del fumeral actual i anterior a aquest, són factors que ens acosten a la probabilitat de trobar-nos davant d'un tipus d'habitatge pròxim als que degué utilitzar l'antiga població morisca de la zona (recents excavacions en despoblats de l'Espadà, sembla que confirmen aquesta «doble entrada trencada» en les cases morisques).

L'edifici, ara enrunat, manté la tradicional duplicitat d'espais de treball domèstic, els uns a l'exterior i uns altres a l'interior: a l'exterior hi ha un banc per cuinar, i darrere un forn semiesfèric. A l'interior, un fumeral amb armaris de paret serveix també per cuinar, a banda la seua funció de calefactor; aquest fumeral, però, és de construcció posterior.

L'espai de transició no té cap més obertura que la porta exterior i la porta d'accés a la casa, i no tenia cap mena de mobiliari excepte estaques de fusta clavades al mur per penjar-hi estris agrícoles. La seua altura, de 2,10 m. en la part alta i 1,50 en la baixa, confirma la seua funció exclusiva com a espai de filtre privatitzador i de magatzem. La casa pròpiament és d'una crugia subdividida en dos espais: el d'entrada amb el fumeral en un dels costats estrets del rectangle de planta, i enfront l'espai més important de la casa, amb una finestra de 25 cms. que vigila l'accés. Una porta situada enfront a la d'accés comunica amb un corral diminut. Un envà de canyes i guix separa una petita habitació quadrada dins de la mateixa crugia. Hi ha un altre espai similar adossat, afegit posteriorment, que no altera el concepte bàsic de la casa.

L'edifici està adossat a un desnivell del terreny, que forma una de les parets del corral. La coberta és a un vessant en direcció a la inclinació del terreny, i les altures tan baixes de la teulada fan que la casa quede quasi confosa, per inclinació, materials i color, amb el terreny mateix. El corral té unes dimensions mínimes: la part coberta té una altura de sostre de menys de 1,50 m. per una amplària de 0,80, amb un pesebre al fons. La resta està descoberta i és quasi inaccessible.

2. *Cases rurals de dispersió secundària*

L'expansió econòmica i demogràfica del segle XVIII, i especialment de la segona meitat, marca un punt d'inflexió important en el poblament del País Valencià. Serà un temps en què apareixen gran nombre de granges aïllades tant a les hortes com als secans. La masia coneixerà un nou esplendor, però ja més pròxima a la simple casa de llaurador integrada en una economia d'intercanvi, que no al gran mas autosuficient tradicional. D'altra banda, les hortes veuran aparèixer gran quantitat de casetes o allotjaments temporals: les hortes de la Plana s'omplen d'«alquerietes» d'aquesta mena, mentre que a la Ribera i a la Safor una part important d'aquestes alquerietes s'ocupen de manera permanet, i la mateixa cosa s'esdevé al Baix Vinalopó i l'horta d'Oriola.

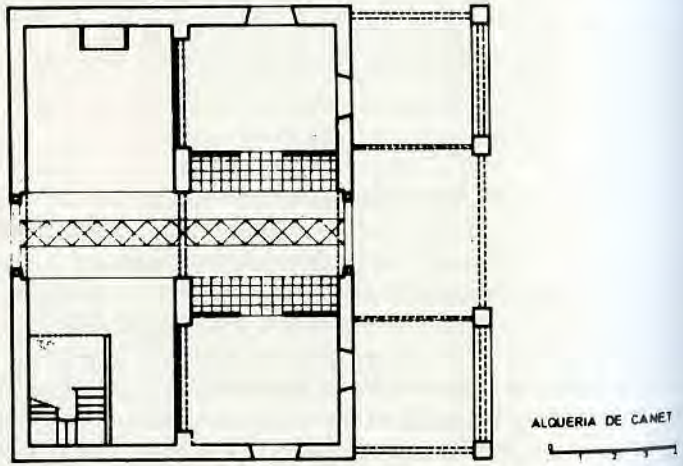
D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

L'Horta de València incrementa encara més l'habitatge dispers tradicional, que arriba a enormes proporcions al llarg del segle XIX i primer terç del XX.

Paral·lelament a l'augment de població dispersa a les hortes, els masos de sacà ocupen noves terres al centre i al sud del territori valencià; però també al nord, zona tradicional de masies, coneixen aquestes una nova expansió i arriben a ocupar noves àrees com el Pla del l'Arc o l'Alt Millars.

Però al s. XVIII no creix únicament l'hàbitat dispers: hi ha les noves Colònies o Fundacions, i hi ha les eixamples dels nuclis rurals i de les viles, que es recorden amb noms com el «carrer Nou» o la «plaça Nova», que es troben arreu.

En aquesta època constructiva, la casa compacta és la més freqüent, tant en l'arquitectura rural agrupada com aïllada. Però al seu costat apareix sovint la casa amb pati. I en tots dos casos augmenta la influència de l'Acadèmia (de Belles Arts de València), on estudien i es diplomen nombrosos Mestres d'Obres valencians. El tipus concret de casa compacta més abundant és l'edifici de dues crugies paral·leles a la façana, concebut com habitatge en planta baixa, i utilitzat tant en els nuclis agrupats com en les construccions disperses. El tipus apareix ja estable al s. XVIII, i es mantindrà durant dos segles, conservant al llarg del País una uniformitat tipològica molt forta.

Alqueria de Canet. València. L'Horta.
Primer terç del s. XIX. Esquema típic d'una casa de dues crugies.

Descriurem a continuació algunes cases aïllades d'aquesta segona etapa constructiva i de colonització del camp. En la selecció hem inclòs diferents tipus de casa, i en diferents àrees geogràfiques:

1) L'Alqueria del Magistre o del Portalet. L'Horta.
2) Masia de Salandó. La Plana.
3) Colònia d'en Català o de Benadresa. La Plana.
4) Alqueria a Almàssera. L'Horta.
5) Porxada d'Arnau. L'Horta.
6) Masia a Atzeneta. La Vall d'Albaida.
7) Casa a Benissa. La Marina.
8) Mas i riu-rau de les Monges. La Marina.

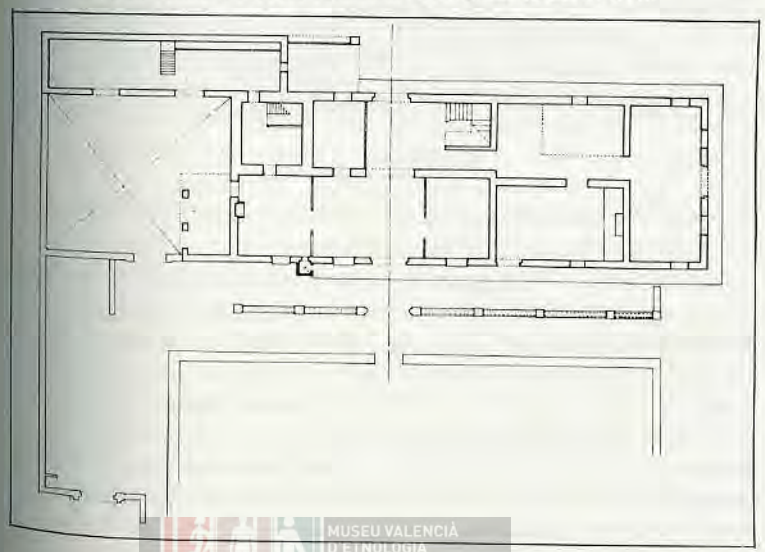
1) *L'Alqueria del Magistre (o del Portalet)*

Situació: Entre Almàssera i la costa, pròxima a la línia del ferrocarril.

Tipologia: Casa compacta de dues crugies, solucionada en dues plantes. En la planta alta hi ha la casa dels propietaris. Els masovers o «casers», viuen en una altra casa en planta baixa.

Funció: Gran explotació agrícola de regadiu. Residència eventual dels amos.

Cronologia: La construcció primera no té una datació exacta. Segons Almela i Vives l'edificació original és del s. XVII.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Alqueria del Magistre

L'alqueria comprén un conjunt d'edificacions adossades a l'edifici principal, que és el que inclou la casa dels amos en planta alta. La casa original que ocupava el caser és un edifici adossat a l'anterior, i que per un tractament de remodelació de façana (possiblement de primeries del XVIII) fa actualment un efecte d'edifici unitari.

Una porxada i uns murs de tanca defineixen un pati, també adossat a l'edifici principal, on hi ha els corrals i les cambres o graner. El jardí anterior a l'edifici amb les tanques i pòrtics d'accés, així com les referències a una antiga avinguda de palmeres que unia la casa amb la mar per l'actual camí, ens situen en la dimensió senyorial del latifundi del XVII valencià: es tracta d'una de les mostres més ben conservades i més completes d'aquest tipus i època; amb el jardí, l'oratori, la torre, el «carrer», els murs de tanca i el pòrtic d'accés, els mosaics de taulells del XVIII, etc., que el fan particularment interessant.

Cal remarcar l'existència de l'edifici principal amb habitatge per als amos en la planta superior, sense incloure en planta baixa l'habitatge dels casers, cosa que l'aproxima al model de casa senyorial o petit palau. Això es dóna també en altres mostres dels «latifundis d'horta», com a l'Alqueria de la Torre, del camí de Burjassot, o a l'Alqueria de Julià, del camí de Montcada. En tots aquests casos, l'habitatge dels casers es troba adossat a l'edifici principal, i solucionat en planta baixa, mentre la superior és ocupada pels espais econòmics de l'explotació agrària.

Alqueria del Magistre

L'efidici principal —de dues crugies paral·leles a façana— inclou una torre en el seu perímetre, però en la segona crugia i en posició lateral: en el procés d'incorporació de la torre a la casa, aquella no ha trobat encara un lloc estable. La inclusió de la torre sembla habitual, si fem cas de la iconografia de l'època (ja des del XVI els pintors valencians pinten cases amb torre incorporada). Quant a la remodelació definitiva de l'edifici, i especialment de la façana amb els seus acabats d'un llenguatge neoclàssic ben definit, es va dur a terme probablement durant el segle XVIII. Aquesta remodelació no arriba a aconseguir el seu propòsit d'esborrar la imatge de dos edificis adossats. D'altra banda, el mateix porxat

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

que dóna continuïtat a la façana i que defineix el «carrer», ens torna a acostar al món rural que el llenguatge «culte» intentava distanciar.

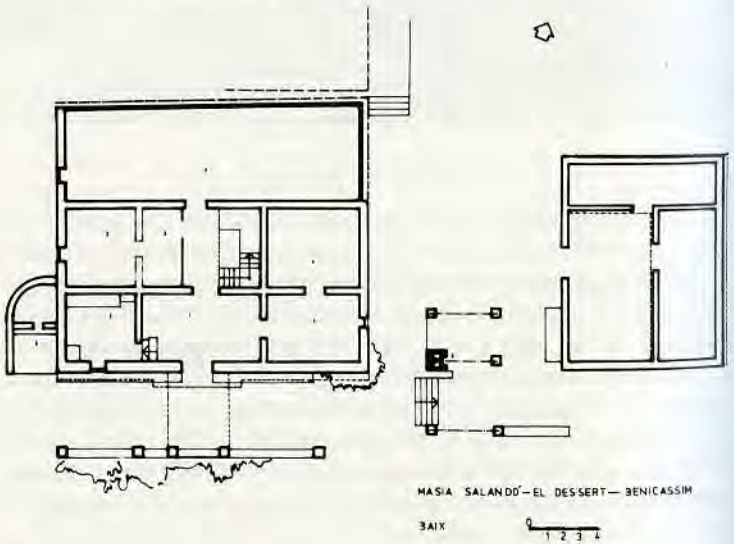
Quant a la *torre*, està coberta a quatre aigües, i amb forma acampanada, pròpia del segle XVIII (cf. l'església del Temple). Les grans obertures de l'última planta l'acosten més a la torre-mirador que no a cap connotació defensiva.

2) *La Masia de Salandó*

Situació: Carretera de Benicàssim al Desert de les Palmes.

Tipologia: L'edifici d'habitació, o que inclou l'habitatge, defineix una casa compacta, de tres crugies paral·leles a la façana, solucionada en tres altures. Es pot considerar com una casa en pisos: en la planta baixa hi ha l'habitatge dels masovers, i en la planta alta el dels amos.

Funció: L'edifici habitació, els edificis econòmics, les terres, i la mateixa ermita, formen una unitat en la manera de poblar el territori. En aquest sector, apareix una xarxa d'edificis dispersos, habitats per una o dues famílies, situats en propietats més o menys extenses i generalment de secà, amb una combinació d'economia d'autosubsistència i d'intercanvi. L'ermita apareix en alguns d'aquests masos, bé per la importància social del propietari, bé per la idea de mantenir una infraestructura de serveis religiosos en una zona de població dispersa.

Cronologia: L'actual edifici principal s'eleva sobre una altra construcció més modesta. La data de construcció es pot situar entre el s. XVIII i principis del XIX. Amb afegits més recents, però sense importància.

El conjunt està format per l'edifici principal, d'habitatge i magatzem, l'ermita i els corrals. Tots són edificis exempts, articulats bé per l'alineació de façana (casa i ermita), o per elements intermedis que els relacionen formalment: un espai apergolat, amb cisterna i terrasses, articula l'espai anterior a la casa amb l'edifici dels corrals.

De les tres crugies de l'edifici principal, les dues primeres es dediquen a habitació en les plantes inferiors, mentre la superior, la *falsa*, es dedica a magatzem agrícola. La tercera crugia de totes les plantes és ocupada per espais econòmics de transformació (cups de vi, etc.) o corrals i quadra. El problema volumètric de la coberta a dos vessants fa que aquesta última crugia no mantinga la mateixa disposició d'altures que les altres. La planta baixa inclou la casa del masover i l'*entrada* de l'edifici: aquesta, centrada en planta, articula els espais de la casa, utilitzant els eixos geomètrics de la construcció. L'escala, amb tres trams per planta, està en la segona crugia. La *cuina* és l'espai més important de l'habitatge del caser, i és allí on es desenrotlla la vida domèstica. La resta de la planta són dormitoris o corrals d'animals.

La casa del amos, articulada per l'escala i la *sala*, ocupa les dues primeres crugies de la planta principal. Actualment està una mica desfigurada per la privatització d'espais i la inclusió de cambres de bany.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

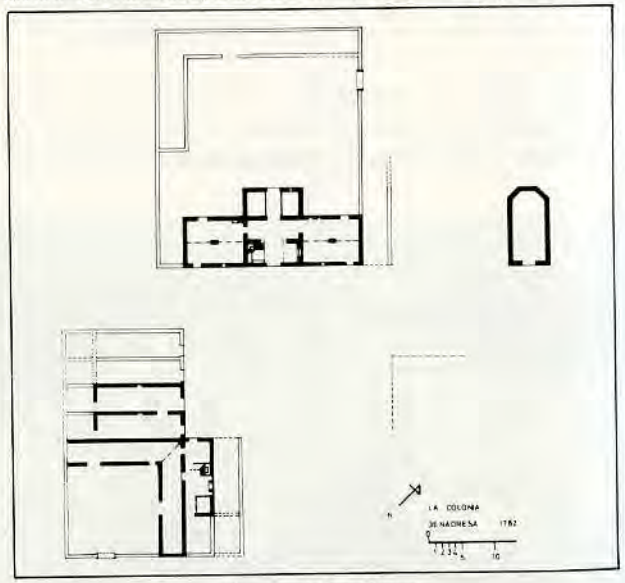
La façana és un pla amb obertures simètriques, i el centre de composició queda emfatitzat per la porta d'accés i la terrassa posterior. Els grans buits dels balcons enrasats de la primera planta mantenen l'interès de l'eix central, rematat per un fort ràfec en la coberta del cos principal.

Murs de càrrega fets de pedra amb argamassa i calç, amb obertures de rajola d'argila massissa i arcs plans de descàrrega en façana. Els buits interiors, amb llindes de fusta. Els forjats, de bigueria i motlades. La coberta és a dues aigües, amb ràfecs molt pronunciats, ben treballats amb tongades de rajola i teules. Al centre, volen les bigues de la coberta per allargar més el ràfec, que acaba en «pit de colom». Escala amb barana de guix pintat de verd; esglaons d'argila i mamperlans de fusta. Terra de planta baixa fet de llambordes de pedra.

3) *La Colònia de Benadresa. Castelló*

Situació: En la carretera de Castelló a Ribesalbes, prop del límit del terme de Castelló pel sud-oest.

Tipologia: La Colònia comprén un conjunt d'edificacions, unes d'habitatge i altres d'econòmiques. En les d'habitatge, cal distingir entre les cases dels colons i l'anomenada Masia d'en Català, que inclou la casa del promotor de la Colònia. Aquesta és una casa compacta de tres crugies paral·leles a façana, amb l'espai d'habitació en planta alta. La planta baixa era ocupada per l'habitatge del masover. Les cases dels colons són edificis d'una crugia perpendicular a la façana, amb habitatge en la planta baixa i espais de magatzematge en la planta superior.

Planta del conjunt

Funció: Les construccions intenten definir un nucli agrupat de nova planta, dins de les idees de l'època sobre la creació de noves infraestructures per a una explotació més racional dels recursos naturals.

Cronologia: El conjunt es va construir entre 1780 i 1784.

Va ser un burgès de Castelló, Salvador Català, el promotor d'aquest assentament de nova planta, embrió que podria haver crescut fins a formar un poble en l'actualitat. La Il·lustració influeix sens dubte en el projecte, a través de la ideologia fisiocràtica, però la formalització de les obres que promou respon més a una modelística barroca. El que s'hi troba és una simbiosi entre diferents temes compositius, en l'esquema d'ordenació del futur espai urbà, i en la seua resolució per mitjà de tipologies totalment acceptades per la tradició constructiva de la zona. La influència de les arquitectures cultes és present en l'obra, tant en l'organització de l'espai públic com en els tipus dels edificis que el componen. Naturalment, l'edifici principal estarà més significat i més influït per «l'estil» que la resta de les cases, i tanmateix es conserven els determinants d'un tipus d'arquitectura tradicional: la casa principal respon al tipus de casa compacta de tres crugies, amb la clàssica distribució de casa de l'amo en la planta alta i del masover en la baixa. Quant a les cases dels colons, mantenen la tradicional distribució de l'habitatge en planta baixa, amb construcció d'una crugia perpendicular a la façana.

La presència de l'arquitecte i matemàtic Juan de Roxas en les obres de conducció d'aigües encomanades per en Català, el po-

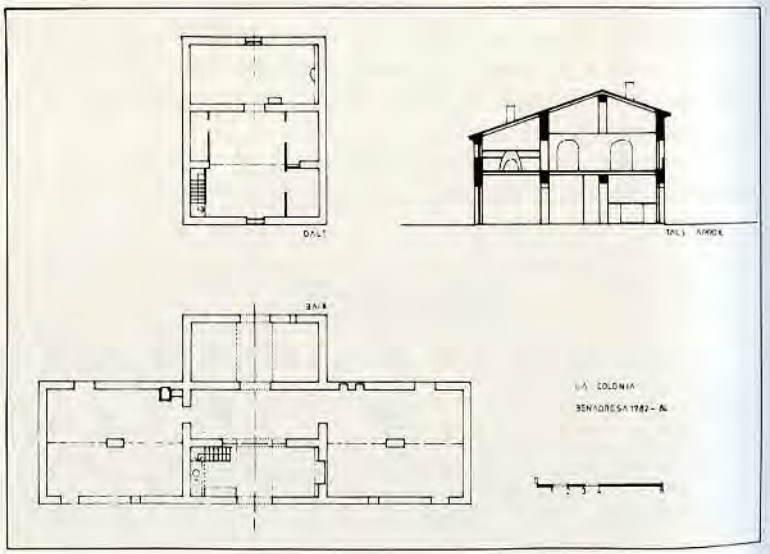
MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

BIBLIOTECA ETNOLOGIA

drien relacionar amb la construcció de la Colònia. També apareix el Mestre Pedrapiquer Thomàs Miner i el Mestre Obrer Josep Pujol, citats en diversos documents relacionats amb la construcció. La influència de models arquitectònics en la composició de la planta i en la definició volumètrica ens podria aproximar als dissenys llibrescos que circulaven sobre les cases senyorials angleses de principis del XVIII, on la senzillesa i la puresa de volums es desenrotlla sobre una planta barroca. Però no en l'edifici de l'ermita, on el frontó es recarrega a l'hora de solucionar la façana.

En la casa del propietari es mantenen els espais tradicionals de l'arquitectura del país: la *sala* i la *cuina* seran els elements essencials de la composició de l'espai interior. La primera és el lloc més important de la casa, i gairebé intenta donar la idea d'un espai global, al qual donen les alcoves tancades només per cortines. L'eix de composició transversal a la façana ressalta encara més per l'única obertura exterior de tot aquest espai, situada al centre mateix de la façana.

La planta baixa resol l'habitatge del masover dins d'una forma de creu, obligada pels eixos longitudinal i transversal que relacionen els espais econòmics interior i exterior. L'escala està

situada en la primera crugia, de manera que la segona queda lliure per fer de pas i relació directa amb l'estable.

El parcel·lari que es crea per a la ubicació de les cases de colons està dins de la tradició dels nuclis agrupats, on la casa es soluciona en profunditat i en planta baixa: el disseny arquitectònic segueix els condicionants culturals de la zona. Aquestes cases comprenen un primer espai, l'*entrada*, separat de la *cuina* per l'escala, la qual puja en la direcció del forjat a través d'una separació major entre bigues. La planta baixa inclou també un *quarto* posterior, amb finestra a un petit corral. En la planta alta apareixen dos espais separats per envans, i situats als dos costats de l'escala: l'habitació que obre a la façana és més reduïda i segurament servia de dormitori, mentre que la posterior és un graner o cambra.

Quant als *materials i tècniques*: Murs de càrrega de pedra i morter ria de pedra amb argamassa de calç. Els cantons, angles, vores, pilastres i arcs plans o rebaixats, construïts amb rajola. Jàssenes de fusta per cobrir grans obertures, reposant en triangulacions laterals.

Els forjats es solucionen de les maneres següents: la coberta, amb entabacat de rajola sobre llistons, i damunt teula àrab; els dels pisos, pel sistema de revoltons o motlades.

Les obertures ofereixen diferents tipus de solucions, de manera que la seua forma sembla carregada de significat: hi ha llindes de fusta molt ben treballades en les obertures importants de façana, arcs plans de rajola en les finestres, arcs rebaixats també de rajola, arcs de mig punt de pedra seca als corrals, etc.

La coberta és de dos vessants en tots els edificis. El terra és d'argila en l'edifici principal —en les dues plantes—, excepte en l'eix central de la planta baixa entre la porta de façana i la posterior, on està fet de codolets de pedra.

La fusteria apareix més o menys ben treballada, amb acabats quasi preciosistes en la porta principal de la casa del propietari, ornamentada amb dibuixos clavetejats. Els acabats de les parets són de guix i emblanquinats. A l'exterior, la façana esdevé policroma, amb dibuixos de cintes i bucles que envolten els buits del mur.

4) *Casa-alqueria a Almàssera*

Situació: Pròxima al nucli urbà actual, tocant a la línia del ferrocarril, prop de l'estació.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Tipologia: Conjunt d'una porxada i una casa que formen una sola unitat. Els espais d'habitació es desenrotllen en la planta baixa de la *casa*, mentre la *porxada* inclou espais de vida quotidiana i de treball.

Funció: La casa manté les característiques de «casa de llaurador» en una zona d'agricultura d'horta, com a centre d'una petita explotació.

Cronologia: L'actual conformació del conjunt data de 1939. Anteriorment només hi havia l'actual porxada, adossada a un altre edifici que posiblement era una barraca.

Es tracta d'un conjunt influït per la proximitat d'un poble que» tot i mantenir un caràcter rural, es troba molt acostat a pautes d'un món urbà com el de la ciutat de València dels anys quaranta. Tanmateix, els elements del conjunt —*casa, porxada, carrer* i *emparrat*— estan perfectament diferenciats. El caràcter emblemàtic de la façana de l'edifici, i el seu diàleg amb un món urbà tan pròxim, l'afecta doblement: d'una banda en la forma mateixa de la façana, i de l'altra en el fet que l'emparrat (com aspai de transició exterior-interior i com a articulador entre els dos edificis) no es situa en la façana principal sinó en la posterior. Aquest pas de l'emparrat a la part de darrere, deixa llibertat per a tractar el *carrer* —és a dir l'espai anterior— com a domini públic, amb la possibilitat d'integrar-se eventualment en una trama urbana.

La façana és fortament significativa, tant per la inclusió d'elements decoratius com pel tractament de la planta superior que, tot i mantenir les funcions de magatzem agrícola, intenta reproduir la imatge d'un pis en planta alta. El balcó corregut, els grans buits encristallats, s'acosten a l'evolució que es produeix en la casa tradicional amb les transformacions de la societat. Ací ja no hi ha escala unint la planta baixa d'habitatge amb l'alta de magatzem: en aquesta hom accedeix per l'edifici de la porxada. Així, eventualment, la construcció d'una escala exterior per la façana convertirà la planta alta en habitatge independent, incorporant la divisió horitzontal típicament urbana.

Quant a la planta de la casa, les tres crugies paral·leles a la façana creen un greu problema per a la coberta de dos vessants; de tal manera que la tercera crugia adopta una solució híbrida de coberta plana amb una sola altura, mentre la resta de la casa en té dues.

La gran profunditat imposada per les tres crugies fa que l'espai de l'*entrada* esdevinga un corredor central. Encara suposant que

la casa haja estat edificada sobre la parcel·la d'una barraca anterior, és clar que no segueix el tipus de corredor lateral, propi de les barraques. D'altra banda, l'organització d'un espai interior per mitjà d'un eix transversal a la façana i situat al centre és una solució d'ampla difusió que no té el seu origen en l'adossament de dues cases relacionades conceptualment amb la barraca (és a dir amb corredor lateral) i posterior desaparició de la paret mitgera per formar un corredor central, com podem deduir de la lectura del text de Casas Torres.

La *porxada* manté les funcions de magatzem, però també hi ha els espais de la vida diària i del treball de casa: ací, la dissociació

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

d'uns espais d'ús quotidià i utilitari i uns altres —dins la casa— de descans i de relació social (com la mateixa *entrada*: vegen-se la foto), correspon a una distribució pròpia de la gran tradició de cases en planta baixa.

5) *La porxada d'Arnau*

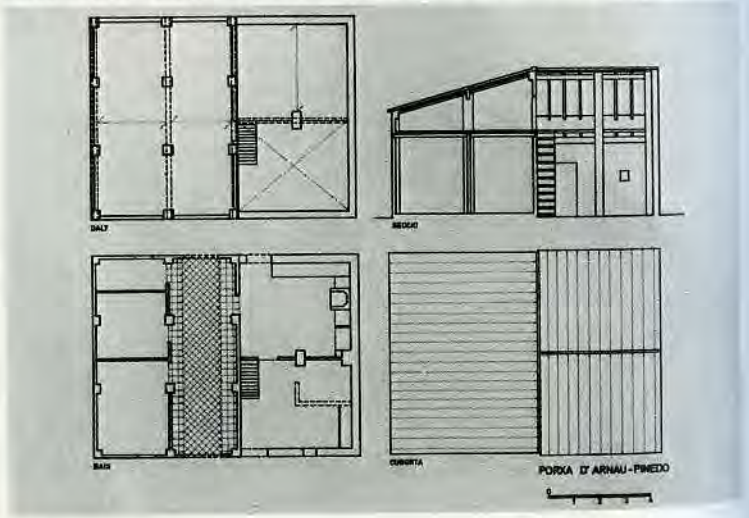
Situació: En les immediacions dels arrossars del nord de l'Albufera, prop de Pinedo.

Tipologia: Inclou dos edificis adossats. El més antic és la *porxada,* edifici de dues crugies perpendiculars a lafaçana, que inclou la casa-habitació a ran de terra i també una *andana* entre aquesta i la coberta. Adossada a la façana sud hi ha una edificació de dues crugies, però paral·leles a la façana, que completa el conjunt que en l'actualitat és considerat «casa». Aquest conjunt es pot considerar com una casa compacta amb habitatge en planta baixa, i formada per dues construccions tipològicament distintes, producte de les variacions sofertes per l'abandonament de la barraca com a tipus de referència.

Funció: Casa aïllada d'habitació permanent, ocupada per una família de classe treballadora rural.

Cronologia: Segons el seus habitants, la *porxada* es va construir devers el 1910, en temps del pare de l'actual ocupant, i després d'abandonar una barraca que era usada com a casa.

El progressiu abandonament de la barraca com a tipus de casa habitació, té una sèrie de passos en els quals es conserva la manera d'estructurar l'espai tal i com es trobava en la barraca, però amb

solucions constructives que donen una morfologia diferent a l'edifici. Aquest, a més, rep la influència d'altres tipologies que es desenrotllen en àmbits molt pròxims, tant des del punt de vista de la manera de construir com dels repertoris iconogràfics que utilitzen.

La *porxada*, com a construcció definida per dos porxes paral·lels de diferent altura sobre els quals s'ensostra amb una coberta inclinada a una aigua, és coneguda des d'antic en moltes zones del País Valencià. En la comarca de l'Horta, l'Alqueria del Magistre (segles XVII-XVIII) soluciona amb aquesta construcció el corral i la pallissa. A la Plana, és habitual incloure aquest tipus de construcció, amb les mateixes funcions econòmiques de magatzem o de quadra, en els esquemes que comprenen casa-pati-paller. La mateixa cosa s'esdevé a la Ribera, on la porxada manté diferents tipus de relació amb la casa: pot situarse paral·lela a la mateixa casa, deixant un pati entremig, o perpendicular, i en aquest cas tanca un dels costats del pati.

Aquest sistema constructiu, que comprén ací tres pòrtics, és el que en aquest cas serà utilitzat per resoldre la casa: es manté la coberta a una aigua i vessant lateral, i l'accés pels costats estrets del rectangle que forma la planta.

L'espai interior de la planta mantindrà les mateixes relacions que en la barraca: un passadís lateral travessa des de la façana anterior a la posterior, amb portes obertes a les dues façanes. En la distribució més habitual de la barraca, sobre aquest corredor s'obren tres espais: un és la cuina, i els altres dos són *quartos*, un dels quals és l'*estudi* o dormitori principal. Ací, però, tot mantenint l'organització bàsica, la cuina ocupa l'altre edifici anex.

L'*andana*, damunt d'un sostre de canyes i guix, va servir per al conreu de la seda, però ara no té cap funció pràctica.

Hem vist que l'espai interior continua essent el mateix que descriuen Gosalvez (Manuscrit de 1915, Col·legi d'Arquitectes de València) o Sanchis Guarner per a la barraca. Però ací ens trobem davant d'un tipus diferent d'edifici, producte d'una evolució sobre un altre d'anterior que, per la seua forma, ha estat incapaç d'adaptar-se i ha hagut de ser substituït per un de nou. En aquest procés de substitució poden haver influït normatives directes de policia municipal (cf. el mateix Gosalvez), o també la matexia pressió social, tant des del punt de vista de l'obsolescència funcional com iconogràfica. No hem d'oblidar, d'altra banda, que la mateixa forma de la barraca i la seua necessària repetició

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

modelística constitueixen forts obstacles a l'hora d'introduir-hi una dinànica evolutiva.

Si la *porxada* és el primer pas en la substitució de la barraca, aquest edifici que hem triat com a excusa per a tractar el tema sembla que inclou també el pas següent. En l'edifici adossat com ampliació a la casa, la construcció s'ha fet amb dues crugies paral·leles a la façana, de tal manera que el pòrtic central queda més alt i sobre ell es situa la cimera de la coberta, que aquest cas és de dos vessants sobre façana. La seua forma i la manera de construir, no són diferents dels tipus tradicionals: ací hom ha fet recurs a un tipus àmpliament conegut i difòs, com és la casa compacta de dues crugies paral·leles a la façana, amb habitatge en planta baixa, i planta alta per a magatzematge o dormitoris. Ací, però, la parcel·lació procedent de les antigues construccions de barraques, conforma una manera concreta de solucionar la planta de la casa[1]: En el nostre cas, aquesta manera de «construir

[1] Gosalvez, p. 10 del Manuscrit, diu sobre aquest tema: «...hace que todos tengan con gran aproximación unos veintiocho palmos valencianos, o sea seis metros cuarenta centímetros de ancho que, con los tres palmos «d'escalà» para la servidumbre de desagüe y recomposición, forma los siete metros setenta centímetros que tienen todos los solares sobre los que se construyen las modernas edificaciones del Cabañal, medida que casi obliga a una distribución única y común en todas ellas».

l'espai» és la que s'ha utilitzat per resoldre l'edifici; que allotja la quadra i la *cuina* (entesa sempre com a espai de vida diària i de treball domèstic de la casa). Aquest edifici, que és relativament modern, ha substituït una construcció antiga que tenia forma de mitja barraca i que allotjava la quadra.

La porxada està construïda amb pilars de rajola i panys de paret, no portant, també de rajola. L'estructura descansa sobre jàssenes de fusta damunt dels pilars. El *sostre* està fet amb biguetes, canyís i guix, i la coberta amb un entabacat de rajola sobre llistons i bigues sobre el qual es col·loquen les teules àrabs. En l'edifici més recent le teules són planes.

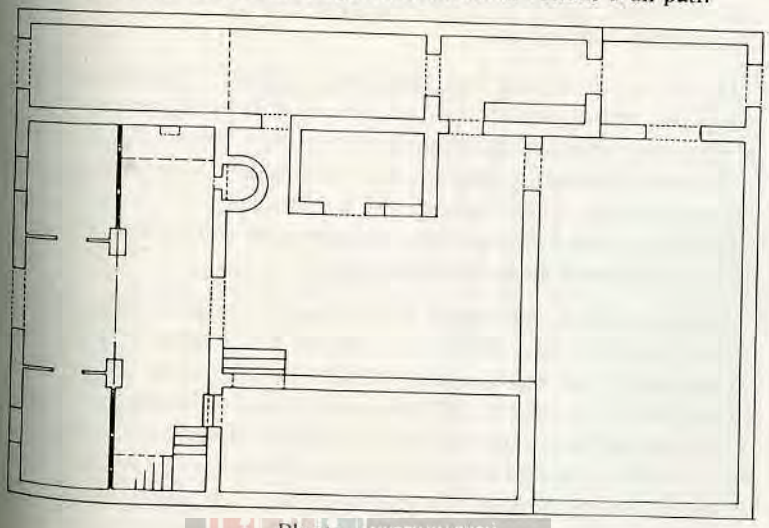
L'exterior està pintat amb calç colorejada de verd clar, i la façana nord està enquitranada, cosa molt freqüent a l'Horta.

El terra és de ciment llis en totes les dependències, excepte al passadís, on el ciment està dibuixat amb una retícula de biaix.

6) *Masia a Atzeneta d'Albaida*

Situació: En la falda d'una muntanya, a uns dos quilòmetres del poble, en una zona ocupada per cases aïllades.

Tipologia: La masia està formada per un conjunt d'edificis sobre una planta rectangular. L'edifici d'habitatge és una casa compacta de dues plantes, amb habitació en planta baixa. Sobre aquest edifici está adossada la resta dels elements, ja des del principi. Es tracta de construccions d'una crugia, articulades al voltant d'un pati.

Planta reconstruïda

INSTITUCIÓ VALENCIANA D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

Funció: El nombre i volum dels edificis econòmics ens fa pensar en una explotació relativament important, on estan presents tant les activitats agrícoles com les ramaderes.

Cronologia: No hi ha dades sobre la data de construcció, i l'estat de ruïna total de les construccions fa difícil apreciar detalls d'acabat que pogueren ser indicadors de cronologia. La planta, però, ens indica que es tracta ja d'un tipus estable de dues crugies, i així podem pensar en una construcció no anterior al segle XVIII.

En l'anàlisi de la planta hi ha dos punts principals d'interès: la forma de l'edifici d'habitació, i l'organització general del conjunt.

Quant a la forma de la casa, cal remarcar que és perfectament aïllable dins de la complexitat del conjunt. La casa, en efecte, es defineix com una construcció de dues crugies paral·leles a la façana, que deixen un pòrtic central de tres obertures. L'espai representatiu de la casa es situa al llarg de la segona crugia, on es troba el fumeral, el forn, i l'escala que puja a la falsa. És, doncs, una manera concreta de construir, seguint un tipus estable i independent de la resta de les edificacions. És a dir, que el tipus de referència de la casa està a un altre nivell que la solució concreta que es dóna al conjunt de les edificacions necessàries per a l'explotació econòmica.

Hi ha un altre punt interessant en l'anàlisi: l'absència d'elements per a desenrotllar la vida a l'exterior de la façana principal, en contrapartida a la importància que en tants altres casos es dóna al filtre entre interior i exterior. Però la dualitat d'espais, en aquest cas, es dóna en el pati interior del conjunt: aquest pati és el que relaciona la casa-habitació i les dependències econòmiques. També s'hi troba una cuineta independent.

La importància dels espais d'ús agrícola i ramader és ben apreciable, però ací estan situats tots darrere de l'edifici d'habitació i compresos en un únic conjunt tancat. No apareixen ací les solucions que havíem vist en els exemples de masos anteriors al segle XVIII, amb la forta separació entre els dominis agrícola i ramader. Ni el relatiu escampament de les construccions: ací les funcions econòmiques es desenrotllen en l'interior d'un perímetre geomètricament definit i amb un tancament clar respecte a l'exterior.

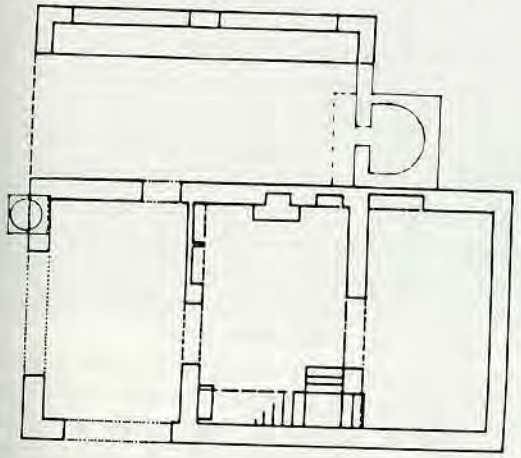
7) *Casa agrícola a Benissa*

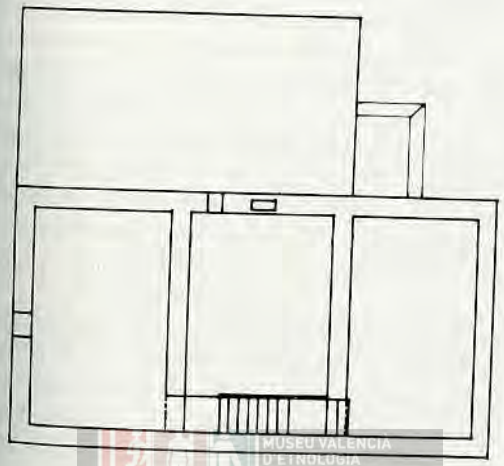
Situació: A sud-oest del poble, i pròxima a la carretera de Benissa a Xaló.

Tipologia: Casa compacta de tres crugies paral·leles a la façana, que inclou un habitatge desenrotllat en planta baixa.

Funció: Explotació agrària de secà, de poca extensió.

Cronologia: No hi ha documentació sobre la casa, però els acabats i la morfologia ens poden situar en la darrera part del segle XVIII o més probablement a començaments del XIX com a data de construcció.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

L'edifici es troba actualment en estat de completa ruïna, després dels enderrocaments que s'hi van produir com a conseqüència d'un terratrèmol a principis del 1981. Sembla que ha estat habitat fins fa poc, però el pas de l'autopista A-7 ha destruït l'explotació, que en l'actualitat està abandonada.

L'edifici principal és de tres crugies paral·leles a la façana, i amb dues plantes, amb l'habitatge en planta baixa. Una construcció adossada lateralment a la façana sud completa el conjunt.

L'espai de vida comuna és el comprès en la segona crugia de la planta baixa, i consta essencialment d'un àmbit únic, on es troben la llar, el *badecànters,* l'*armari*, i alguns altres elements auxiliars de la vida quotidiana de la casa. En la planta alta es troben els *quartos,* amb funcions de dormitori i de magatzem de productes agrícoles.

La tercera crugia comprén la quadra i els corrals, i damunt hi ha la pallissa. L'accés a la quadra és per l'interior de la casa, encara que hi ha una porta cegada, que indica que en algun temps tingué accés independent. L'existència en la planta baixa d'un espai únic i indiferenciat d'habitatge humà, i la relació directa d'aquest espai amb el destinat als animals, en suggereix el tipus de relacions espacials característiques de les cases elementals.

L'espai que defineix la primera crugia és el més interessant, per la variació morfològica que representa front a la resta de les arquitectures del País Valencià. Es tracta d'una variació que no invalida el fet que la tipologia bàsica siga la mateixa que en àmplies zones del territori valencià; i tanmateix incorpora una variant comarcal molt important. La importància d'aquesta variant està justament en el fet que la primera crugia es relaciona amb el filtre tradicional de la casa aïllada, que a la Marina es resol amb diverses solucions.

Aquest espai de transició, en el qual encara no estàs *dins de casa,* ja no és el que vam veure en la vella casa, probablement morisca, de la muntanya d'Oltà. Ací es troba assimilat a un tipus arquitectònic estable, mentre que conserva la idea d'espai intermedi, de lloc una miqueta a l'aire lliure, on es pot fer gran part de la vida domèstica i de relació. De fet, ací la idea de privacitat és relativa, mentre que en la casa d'Oltà era total.

Arquitectònicament, aquesta primera crugia solucionada com a espai diàfan de pas entre l'exterior i l'interior, es conforma com una *llotja* que continua definint el caràcter constructiu de l'edifici. La relació linial entre les obertures del porticat i la porta d'entrada a la casa coincideix amb l'eix transversal de l'edifici, eix que també

queda significat en la façana per l'existència d'una petita obertura centrada. Ací ja no és important la protecció visual de l'interior de la casa, i per tant perd interès l'entrada en línia trencada.

Cal no confondre aquest espai amb un element que a la Marina apareix amb gran profusió: ací no es tracta d'un riu-rau, encara que aparega construït amb unes formes semblants o idèntiques. El riu-rau pot existir com element adossat a la casa, però sempre amb les seues funcions pròpies d'espai econòmic. L'espai o llotja que ací comentem està més en relació amb els altres tipus d'espais de transició: amb els porxes, amb les *naies* del Marquesat de Dénia, amb els emparrats, i amb la idea general de «carrer» com espai frontal exterior i immediat a la casa, on es fa la vida quotidiana —o una bona part d'aquesta vida quotidiana, sobretot pel bon temps— des de Benicarló a Oriola.

Hauríem de remarcar també que ens trobem davant d'un cas on la modelística s'ajusta molt bé a la idea d'utilitat, amb una coincidència molt pròxima entre model i tipus. I que la idea d'«espai construït» està tan present que no existeixen subdivisions dins de les sales lliures definides per l'estructura portant.

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

8) *Masia i riu-rau a Calp*

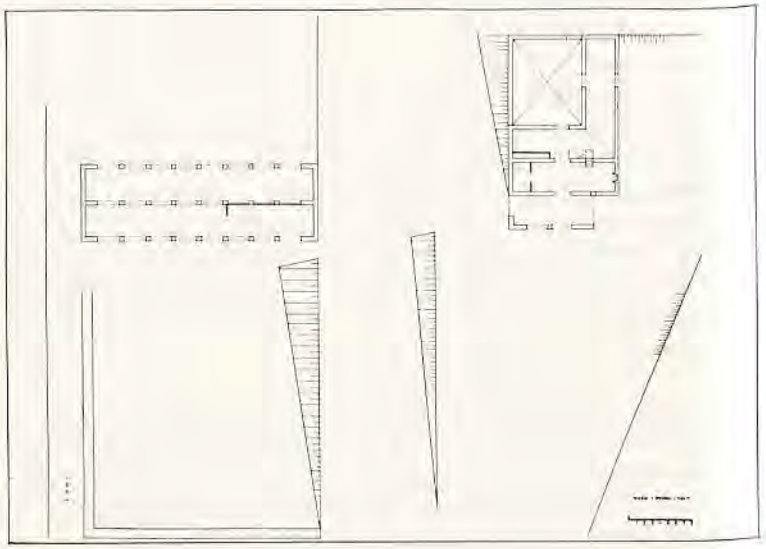
Situació: La casa apareix a l'esquerra de la carretera de Calp a Moraira, en les proximitats d'Ifac.

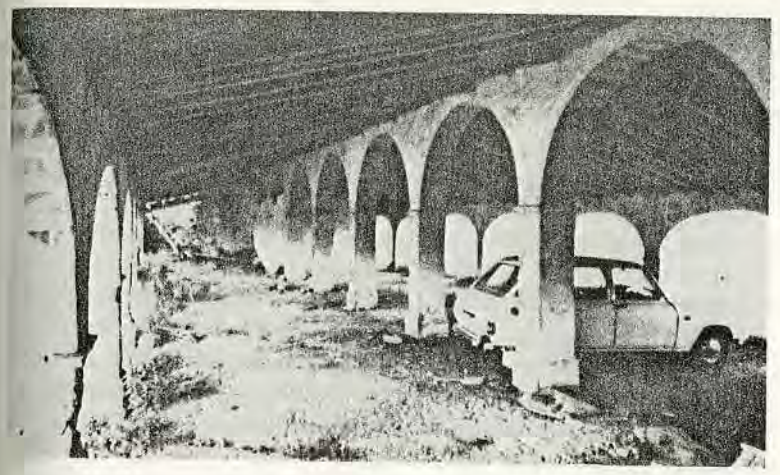
Tipologia: L'edifici de la masia és una casa compacta, de dues crugies paral·leles a façana, i que inclou dos habitatges: el dels propietaris en la planta alta i el dels masovers en la baixa. Adossats a l'edifici principal hi ha uns corrals i un *ras*, que de cap manera ralacionen el conjunt amb el tipus de casa amb pati.

Funció: La casa devia ser el centre d'una explotació que, per l'existència del riu-rau, degué ser sobretot de vinya. Els corrals indiquen l'existència de ramats. Podem suposar que es tractava d'un mas integrat en l'economia d'intercanvi, amb forta dedicació a la pansa.

Cronologia: Hi ha construccions d'època diferent. La casa és anterior al porxe adossat a la façana; i aquest porxe sembla de la mateixa època que el riu-rau exempt. Aquestes construccions, en tot cas, no són anteriors al segle XIX, mentre la casa podria procedir de finals del XVIII.

La casa, coneguda com a *Masia de les Monges* (sembla que és propietat d'un convent), està situada en una zona coberta de xalets, i tant els edificis com l'explotació estan abandonats. La casa es troba damunt d'un pujol, i el riu-rau, separat, està ja en terra plana, amb un sequer davant de cada façana.

El *riu-rau* està format per tres pòrtics paral·lels de vuit obertures, amb arcs escarsers a les façanes i de mig punt al centre. Els testers són tancats dels dos costats. Coberta a doble vessant, amb forjat inclinat de biguetes, canyissos amb guix i teules corbades. La modulació de l'espai apareix perfecta, així com la composició de façana definida per l'estructura portant, amb els buits, les columnes, el ràfec, i els murs tancats dels extrems que fan ressaltar aquesta estructura diàfana. Amb això, la forma assoleix una perfecta rotunditat i independència respecte a l'entorn.

Les referències classicistes no s'hi troben tan sols en la composició de la façana i en la modulació de l'espai. Els acabats estan dins del mateix llenguatge. Les columnes amb basament, fust i capitell solucionats amb una admirable austeritat de materials són realment notables, així com l'auto-encofrat que defineix els arcs.

Quant a la casa, comprén dues crugies paral·leles a la façana. En la façana posterior hi ha adossats un corral i un *ras*, de manera que la segona crugia de planta baixa pertany a aquest domini ramader del mas, amb comunicació directa a través d'una gran porta. L'esquema dels corrals, a pesar d'estar perfectament maclats amb l'edifici d'habitació, manté l'organització típica d'aquests edificis per al bestiar: una planta quadrada amb dos costats coberts que formen angle recte; i la resta, descoberta i tancada per murs elevats, formant el *ras*.

En l'edifici principal, la casa dels propietaris ocupa completament la planta alta. En aquesta planta, la *sala* omple l'espai de la

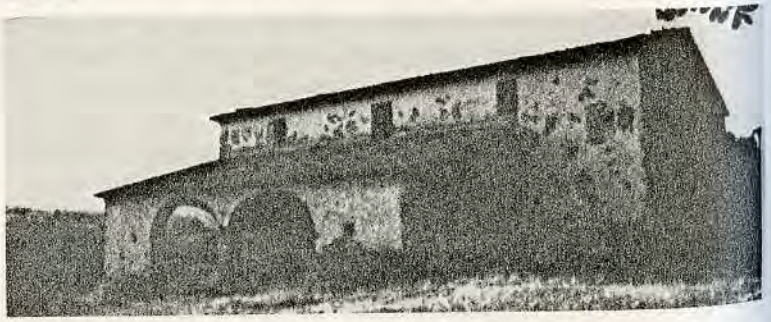
D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

primera crugia, on hi ha també la llar. La segona crugia acull l'arribada de l'escala, amb un ample espai indiferenciat; als dos costats hi ha *quartos* independents, i un petit excusat.

L'habitatge en planta baixa ocupa només la primera crugia amb dos espais diferenciats: l'*entrada,* on es situa la llar, l'accés a l'escala i les portes del carrer i del corral; i un petit *quarto* situat al costat contrari de la llar.

L'edifici té finestres tant en la planta baixa com en l'alta, però de dimensions molt reduïdes. La composició de les obertures de la façana és simètrica, encara que la poca importància d'aquests buits fa ressaltar poc la geometria de l'edifici. La lectura de la façana no dóna una imatge clara de la composició interna de l'espais: així, la *sala,* amb les seues petites obertures, és assimilable a la *cambra* o magatzem de productes agrícoles en les cases en planta baixa. Possiblement l'edifici ha patit en la seua història variacions importants d'ús, i podríem suposar que originalment només allotjava un habitatge en planta baixa, amb *quartos* en la planta superior que tant podien servir de dormitori com de magatzem. La forma de la façana, l'absència d'espai de magatzematge en l'actualitat, i el fet d'incloure només dues altures —quan en general aquest tipus d'edificis en tenen tres, i situen la *cambra* en la superior— podrien reforçar aquesta suposició.

Hi ha un porxe cobert anterior a la façana principal, que va ser construït després que l'edifici. S'hi articula de manera molt defectuosa: no hi ha correspondència amb les obertures de l'edifici, que queden cobertes o invadides, i tampoc no ocupa tota la longitud de la façana. En aquest espai de relació exterior-interior, no apareix res que faça pensar en la duplicitat de llocs per a la vida diària, tal com es troba en molts edificis d'habitatge en planta baixa.

V. LES CASES AGRUPADES I URBANES: TIPUS I EVOLUCIÓ

CARLES BOHIGUES

L'escassetat d'estudis que proporcionàs dades sobre la casa en els nuclis urbans abans del segle XVIII, junt a la renovació constant del patrimoni edilici en el transcurs del temps, fan difícil qualsevol intent d'establir hipòtesis generals sobre la casa urbana anterior a aquell segle: caldria, pràcticament, entrar en el camp de l'arqueologia.

Només en casos molt comptats d'edificis singulars, com poden ser els palaus, les esglésies, etc., que han tingut una major permanència en el temps, podríem esbossar hipòtesis dins del que s'ha denominat «arquitectura d'estil». Però això no ens proporcionaria informació útil sobre l'arquitectura que, pel fet d'utilitzar uns arquetipus generalment acceptats, anomenem *popular.*

Ací partirem d'uns tipus la presència dels quals està demostrada en el segle XVII i, sense fer hipòtesis sobre la seua procedència i acceptant-los com un fet, els considerarem com a arquetipus o tipus primers. A partir d'aquests arquetipus, intentarem explicar els canvis que han suposat una transformació qualitativa i per tant han configurat una tipologia nova. En aquesta evolució, ens aturarem en els anys trenta del segle actual.

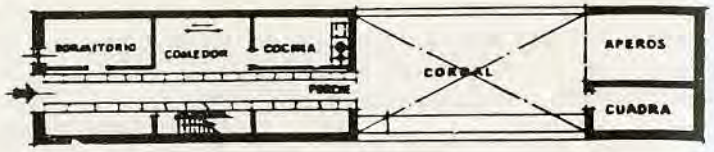
1. *Tipus bàsics on la casa es desenrotlla en planta baixa*

A. *Tipus primer.*

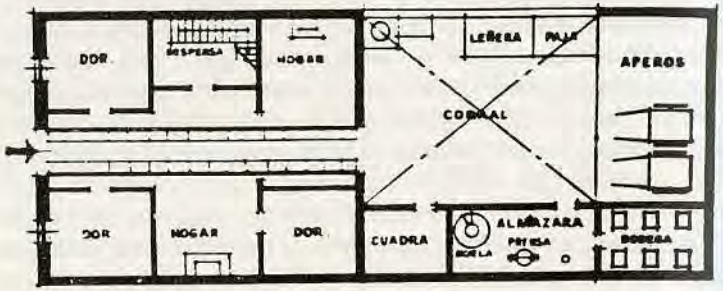
El tipus més elemental, i probablement més antic, de casa en nuclis agrupats, és el format per edificacions en una sola planta. Són cases d'un sol cos amb dues crugies: la planta s'articula sobre el «pas de carro», que travessa la casa perpendicularment al carrer; pas que pot trobar-se junt a un dels murs laterals (*casa a una mà,* generalment de façana fins a quatre metres), o bé en posició central (*casa a dues mans,* amb amplària superior als quatre m.).

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

Plànols de cases, segons CASAS TORRES

—Casa *a una mà*

—Casa *a dues mans*

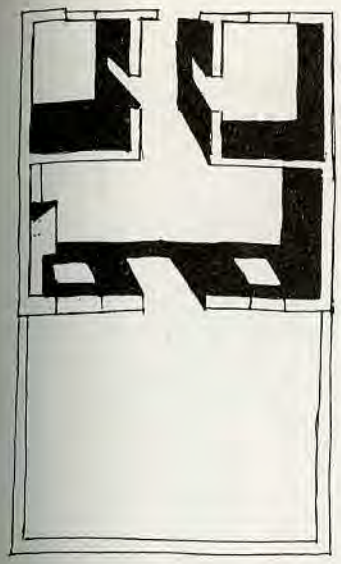
La primera crugia, a banda del pas de carro (quan n'hi ha), és ocupada per una o dues habitacions, segons que la casa siga a una o dues mans. En la segona crugia, la cuina —cuina-menjador-lloc d'estar— forma l'espai més important de la casa.

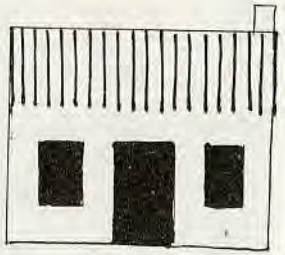
Aquest cos principal està separat per un pati descobert dels anexos econòmics, on s'allotjaven les cavalleries i els animals domèstics, amb una entreplanta o andana per a la palla i el farratge.

La coberta és de poca inclinació, amb dos vessants perpendiculars a l'eix de la casa: l'agrupació imposa que l'aigua ha de vessar cap al carrer o cap a la part interior de la parcel·la, i així queda eliminada qualsevol altra orientació de la coberta.

La parcel·lació més freqüent és la de 8 mts. de façana per 16 a 25 m. de profunditat. Probablement les parcel·les foren més grans en temps més reculat, però el sistema hereditari ha portat a contínues subdivisions, fins el punt que aquesta mateixa façana de 8 m. també s'ha dividit molt sovint en dues de quatre.

Els *materials* més habituals són la pedra calcina amb un morter d'argila arenosa i calç viva. La superfície externa dels murs de pedra és arrebossada amb argamassa d'algeps, compacta i resistent. També apareixen sovint els murs de tapial, si l'obtenció de pedra era difícil. Aquests murs de tapial són fets d'una barreja

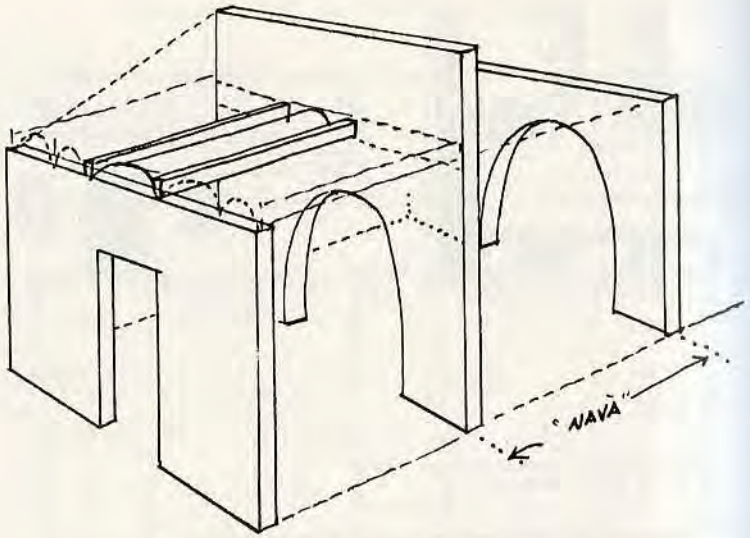

d'argila i calç, amp palla i pedruscall per donar-li més consistència, que es col·loca a tongades horitzontals, amb una lluïda exterior d'algeps per protegir-lo. Com que es tracta de murs de càrrega, el gruix oscil·la entre 40 i 50 cms. Els buits originalment (p.e. al segle XVII) es resolen amb un arc a les portes, però progressivament els arcs són substituïts per llindes de fusta. Mentrestant, l'arc passa cap a l'interior de la casa, on fa el paper de jàssera. Fins ben entrat el segle XVIII apareix a les quadres i altres edificis auxiliars. A les finestres, n'hi havia prou d'un arc o llinda molt elemental. Per a les divisions interiors hom utilitzava la rajola: la buida per als elements portants, i la *prima* per als revoltons, escales, terrats, etc.

Els forjats estan formats per les bigues de fusta i els revoltons. Les bigues tenien primerament forma cilíndrica —pràcticament l'arbre escorçat—, i posteriorment assoleixen escaires prismàtics, sobre les cares dels quals recolzen les rajoles dels revoltons. La teulada és de bigues de fusta i sobre elles l'encanyissat damunt del qual, amb guix o sense, es col·loquen les teules àrabs. On no hi havia canalons, i pel perill que l'aigua de pluja suposava per als murs, les bigues de la teulada volaven enfora formant el ràfec. El ràfec també pot formar-se volant, no les bigues sinó les teules o les rajoles de remat de la paret, amb efectes estètics i combinacions rebuscades.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Casa d'una planta: estructura constructiva

B. *Tipus segon: l'aparició de la cambra.*

Un tipus d'estructura elemental, i que pot considerar-se com una evolució de l'anterior, és el format per planta baixa i cambra. Al País Valencià és molt abundant, i es presenta sota diverses morfologies.

La primera és l'aparició en la façana d'un buit d'altura similar a una porta, per tal d'accedir a la cambra des de l'exterior: per aquesta «porta» entren directament les collites a la cambra, sense haver de passar per l'interior de la casa. Malgrat l'aparent «funcionalitat» de traslladar l'habitatge a la planta alta, i fer servir la planta baixa de magatzem, és la planta baixa la que continua habitada. L'espai elevat, segons les comarques o els usos, rep el nom de cambra, naia o andana.

Una altra variant morfològica és aquella en què aquest espai superior és de menor alçada que la planta baixa, i no té més llum que unes petites obertures sense fusteria.

L'escala de comunicació entre les dues altures es troba generalment en la segona crugia, en l'espai de la cuina, bé darrere de la llar, bé en la paret oposada. Són escales de volta *a la catalana,* formada per dues filades de rajola plana, la primera amb morter de guix i la segona amb morter de ciment.

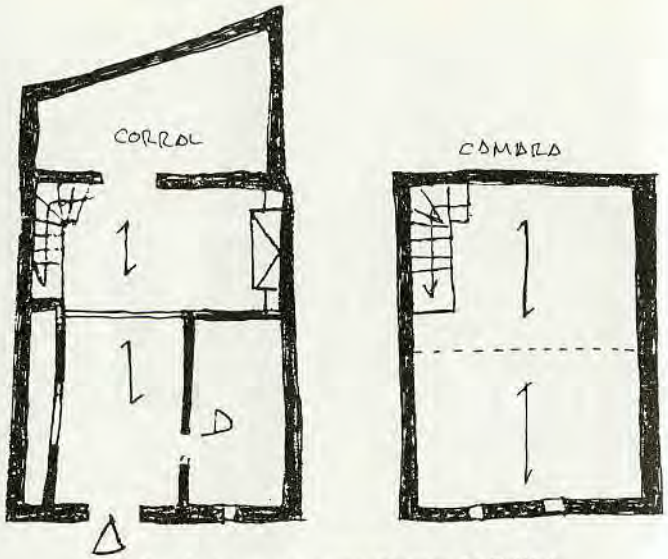

Cambra alta, amb porta

Cambra baixa sense porta (Cofrents)

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Cambra baixa sense porta (Cortes de Pallàs)

Cambra sobreelevada de dues altures (Carcaixent)

Finalment, hi ha el tipus de cambra *sobreelevada*. Aquesta elevació pot consistir en el fet que l'altura de la cambra arriba a ser superior a la de la planta baixa, i llavors solen aparèixer en la part superior uns buits reduïts de ventilació sobre uns altres de més grans; o bé la sobreelevació pot resultar en el pas a la cambra de dues altures o plantes.

V. FONTAVELLA (1952) relaciona aquesta sobreelevació amb l'activitat sedera, però la generalitat i extensió del fenomen fa pensar més aviat en raons de necessitat d'espai, que en cada comarca pot respondre a una activitat concreta.

C. *Tipus tercer: la cambra com a habitació.*

L'increment demogràfic del segle XVIII, prolongat durant el XIX, va acompanyat en el camp constructiu per dos moviments paral·lels: d'una banda, una expansió important de la construcció, i d'una altra una sobrevaloració generalitzada de les cases ja existents. És així com sorgirà un tipus nou, en readaptar-se la cambra com a lloc d'habitatge, generalment per allotjar la família d'algun fill o filla. Aquestes modificacions obliguen a ocupar part de l'antic pati descobert, i a edificar nous espais de magatzematge per a les collites que abans es guardaven a la cambra.

Després d'aquesta transformació, la nova cambra, esdevinguda ja habitatge, presenta els buits propis amb fusteria, i apareix també un nou element, el *balcó,* amb barana de forja. El balcó, que anteriorment era símbol de la casa palau, és assimilat pels llenguatges arquitectònics populars, que el converteixen en element obligat en les façanes de les cases de nova planta.

L'ampla volada dels balcons del segle XVIII, subjectats amb tornapuntes, és substituïda per d'altres més estrets, fets d'un enreixat metàl·lic sobre el qual es col·loca el paviment d'argila cuita. Les baranes, primitivament de forja, són substituïdes segons avança el segle XIX per elements de fundició.

El tipus de casa que comentem ací forma, en molts pobles del nostre país, el percentatge més alt de cases; i persisteix com a tipus pràcticament fins els anys 1960.

Ara bé, la cambra, transformada i reutilitzada, podia dedicar-se també a lloguer o venda, i aquest canvi en la propietat o ús (l'aparició de la propietat horitzontal, en contrast amb el concepte antic de propietat del sòl i de tota construcció que s'hi realitze), introdueix una modificació substancial en la façana: l'aparició d'una nova entrada independent de la principal. És la popular *escaleta,*

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

El balcó (Paterna)

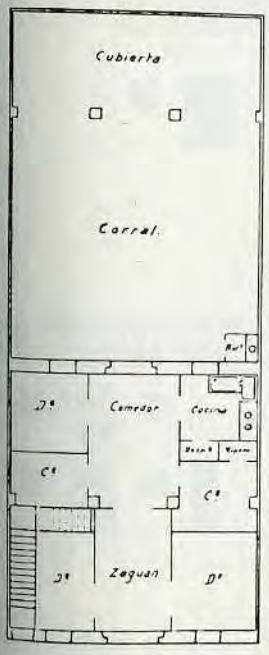
nom amb què és designada ja aquesta variant tipològica en els registres notarials de principis del vuit-cents. Sembla que ja era coneguda a la ciutat de València a primeries del XVIII, i posteriorment és el model que serveix per densificar molts pobles del País Valencià.

Aquest projecte, procedent dels anys vint, pot ser representatiu de les plantes d'aquest tipus de casa:

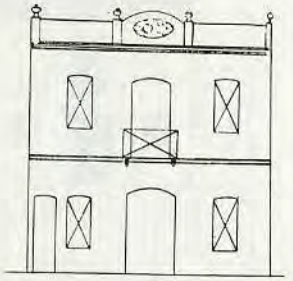
A partir dels anys vint, apareixen canvis en la sintaxi dels espais, com a resultat d'un procés de desvinculació de les activitats agrícoles, i de la introducció de tipologies *cultes*. Aquests canvis es

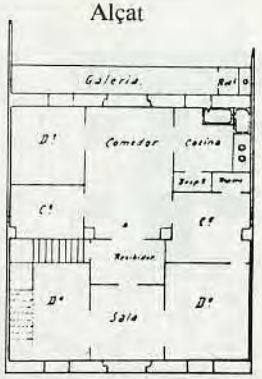
Casa amb «escaleta» (Paterna)

Planta baixa

Alçat

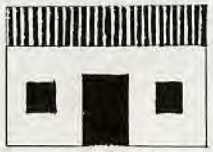

Planta de pis

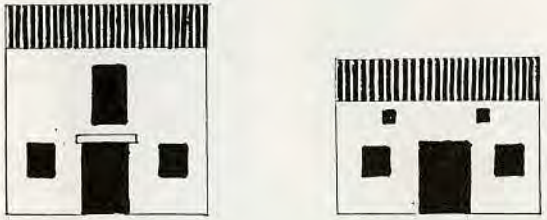
MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Esquema d'evolució a partir del tipus bàsic:

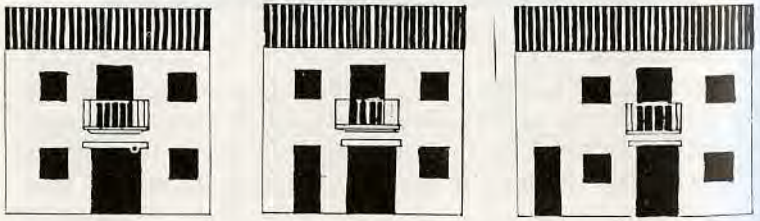
Tipus 1

Tipus 2

Tipus 3

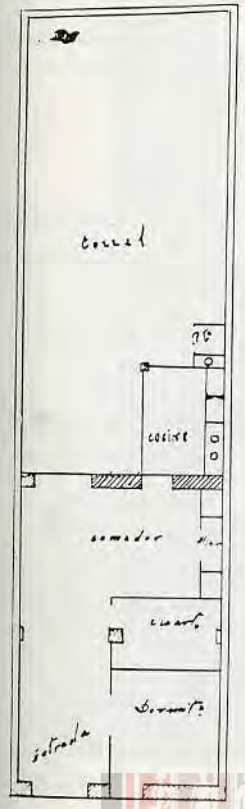
utilització per algun membre de la família

lloguer o venda de la planta alta

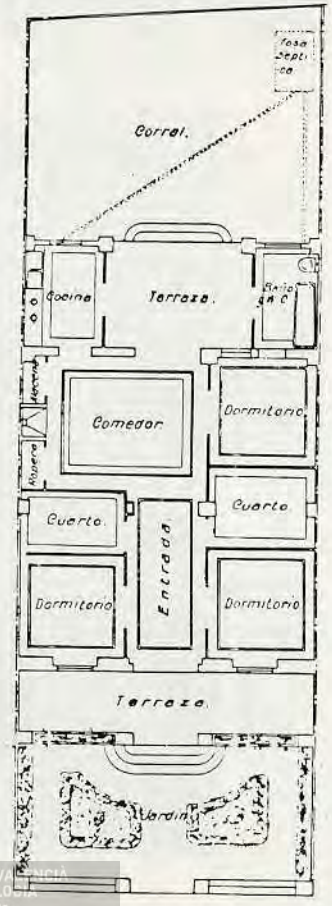
poden resumir en: 1) Diferenciació de la cuina com a espai funcional autònom, i el lloc que ocupava esdevé un espai «d'estar». Al mateix temps, el comú apareix encara com un element afegit, sense cap importància espacial dins de la casa, més pròxim al món del corral o la quadra. 2) Tendència a englobar la cuina autònoma dins de la casa, mitjançant una teulada (element unitari), o una peça d'articulació. En l'espai així afegit, sol col·locar-se la cambra de bany, on ja apareixen separats banyera, lavabo i wàter.

Nova organització dels espais

Canvis (1)
Un projecte de 1926:

Canvis (2)
Un projecte de 1930:

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Cases de tres altures, amb cambra (Aiora)

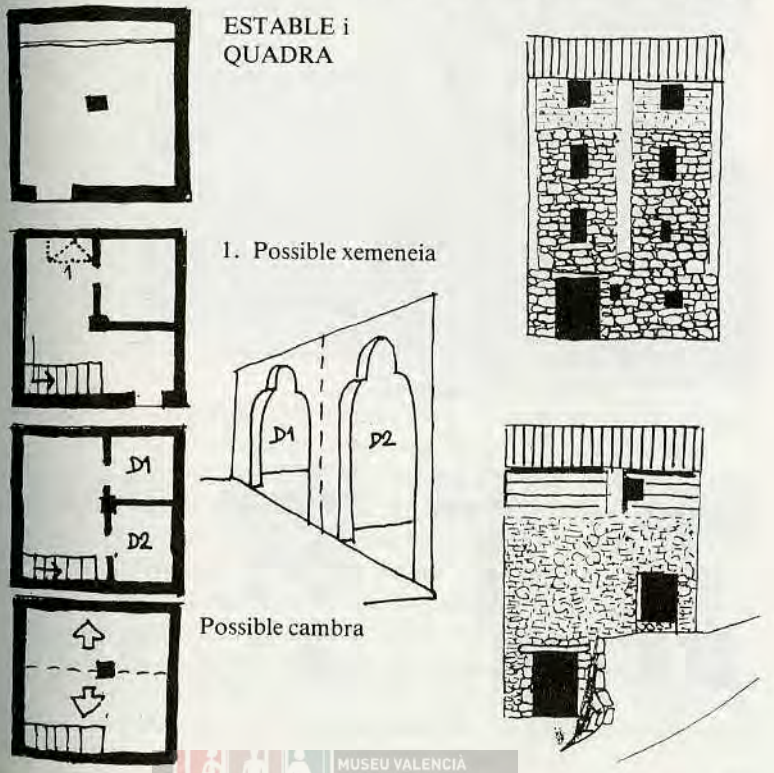

Cofrents

Hi ha una altra morfologia interessant, que apareix devers 1880, com a conseqüència de noves condicions econòmiques i demogràfiques. Aquesta variant tractarà de crear nous habitatges, tot mantenint la cambra com a magatzem. Consta generalment de tres altures: primera i segona són habitades per l'agricultor i la seua família, i la tercera és la cambra. La composició de la façana es realitza sovint amb llenguatge acadèmic: la segona altura amb balcons de barana de fundició, buits emmarcats amb motlures blanques, i significació dels forjats mitjançant impostes llises.

2. *Cases on l'habitatge es desenrotlla en planta alta*

Són cases en nuclis amb parcel·lacions molt reduïdes, de tal manera que l'edificació es desenrotlla en altura. En la planta baixa es troba l'estable o quadra, i també s'hi guarden les eines de treball, arades, etc. Aquesta planta baixa pot tenir accés per

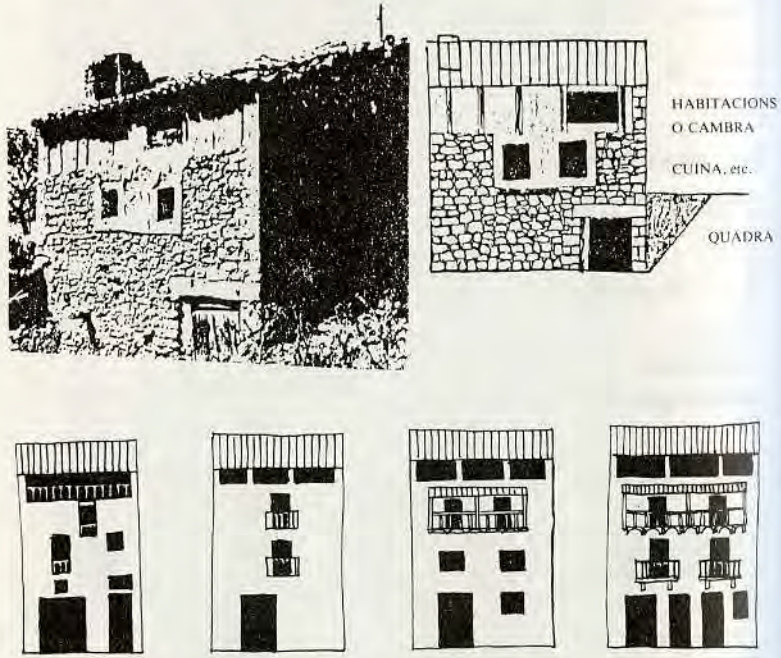

MUSEU VALENCIÀ
D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

l'interior de la casa, o bé tenir un accés independent, quan hi ha diferències de nivell entre el carrer on dóna la quadra i el carrer on dóna la porta principal. En la primera planta hi ha una cuina-menjador i sovint una habitació. Si n'hi ha més plantes, en la segona es situen altres dormitoris; i en aquesta mateixa, o en una altra de superior, una cambra per guardar les collites: aquesta cambra pot ser oberta, de manera que el fred ambiental ajuda a la conservació dels productes agrícoles, o bé a l'elaboració de pernils, embotits, etc.

El sistema constructiu és a base de tapial, encara que en moltes zones el tapial, en les primeres altures, ha estat substituït per panys de pedra plana amb morter de guix, sense arrebossar. En els murs de tapial, per donar-los major rigidesa, hom solia col·locar nervadures de fusta que sovint queden a la vista.

Els processos que hem descrit abans per a les cases d'habitatge en planta baixa, es reprodueixen d'una manera semblant en les cases d'aquest segon tipus. És a dir que també aquestes es sobre-

Cases a Ademús:
elevació, i aparició de l'escaleta

eleven, s'hi afegeixen més habitacions, i es produeix la divisió horitzontal de la propietat, i per tant l'aparició de l'escaleta.

En les composicions de les façanes, sovint apareixen dos elements de gran riquesa formal: el ràfec i els balcons de fusta.

Possiblement el balcó s'introdueix a principis del segle XIX, i en els llocs més pobres els elements metàl·lics —difícils i cars d'aconseguir— són substituïts per fusta treballada. En aquests balcons de fusta, les mateixes bigues de la casa es projecten enfora i serveixen per a fer la volada. Damunt, es col·loquen taulons de fusta. Les baranes són del mateix material, però a poc a poc, i a mesura que ens aproximem a temps més moderns, la fusta és substituïda pel ferro.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Cases amb balcó al Racó d'Ademús

3. *Evolució de la casa a les ciutats preindustrials*

L'evolució de la casa a les grans ciutats, especialment a València, demana un tractament diferenciat, tant per la importància de les activitats menestrals i gremials, a diferència de les agrícoles, com per la major influència del llenguatge arquitectònic de les classes dominants, la presència de l'Acadèmia amb el seu pes normalitzador, les ordenances de policia urbana, etc.

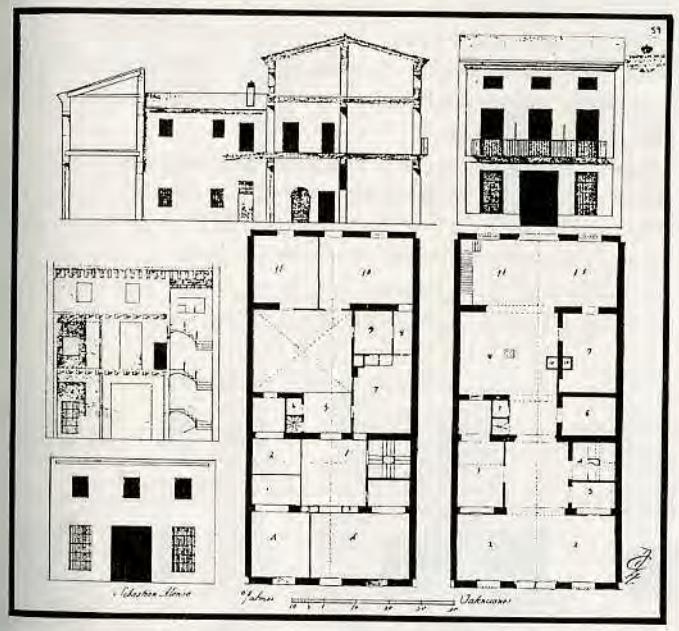
Les dades que posseïm només permeten realitzar una classificació morfològica molt elemental, la cual, en tot cas, presenta com a trets comuns: a) la gran parcel·lació de les àrees populars, amb la superfície reduïda de les plantes; b) la densificació, el creixement

en altura, la presència constant de l'escaleta i de la propietat horitzontal.

Ací ens reduirem a l'evolució dels dos tipus més significatius: la casa obrador i la casa senyorial.

A. *De la casa obrador a la casa per a classes populars.*

Definim com a casa obrador una edificació de caràcter mixt: obrador gremial en la planta baixa i entreplanta, i habitatge en la part superior. Les més ben conegudes procedeixen del segle XVIII, i encara actualment se'n troben als barris gremials de València (el Carme, el Pilar, carrer dels Serrans, etc.).

Plan Geométrico de una casa para un maestro de coches y carros, para esta ciudad.

Explicación: 1. Entrada de la casa. 2. Despacho o Zaguan. 3. Rebost. 4. Escalera. 5. Cuarto para despacho. 6. Apero. 7. Común. 8. Patio. 9. Almacén. 10. Pozo. 11. Taller

Planta del piso principal: 1. Recibidor. 2. Cuarto para las criadas. 3. Alacenas. 4. Salas. 5. Galería. 6. Comun. 7. Cocina. 8. Pasadizo. 9. Despensa. 10. Cuarto de Comestibles. 11. Cuarto para los oficiales del taller.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

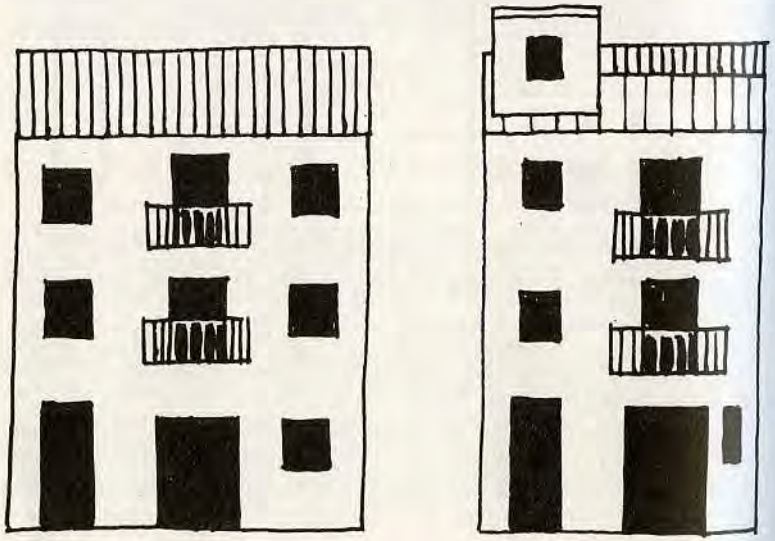
En el sistema de producció preindustrial, la casa és un espai de producció, on es manufacturen els productes propis del gremi. Segons la importància del mestre, i el nombre d'operaris que treballaven, les dimensions podien ser diferents, però l'esquema és similar:

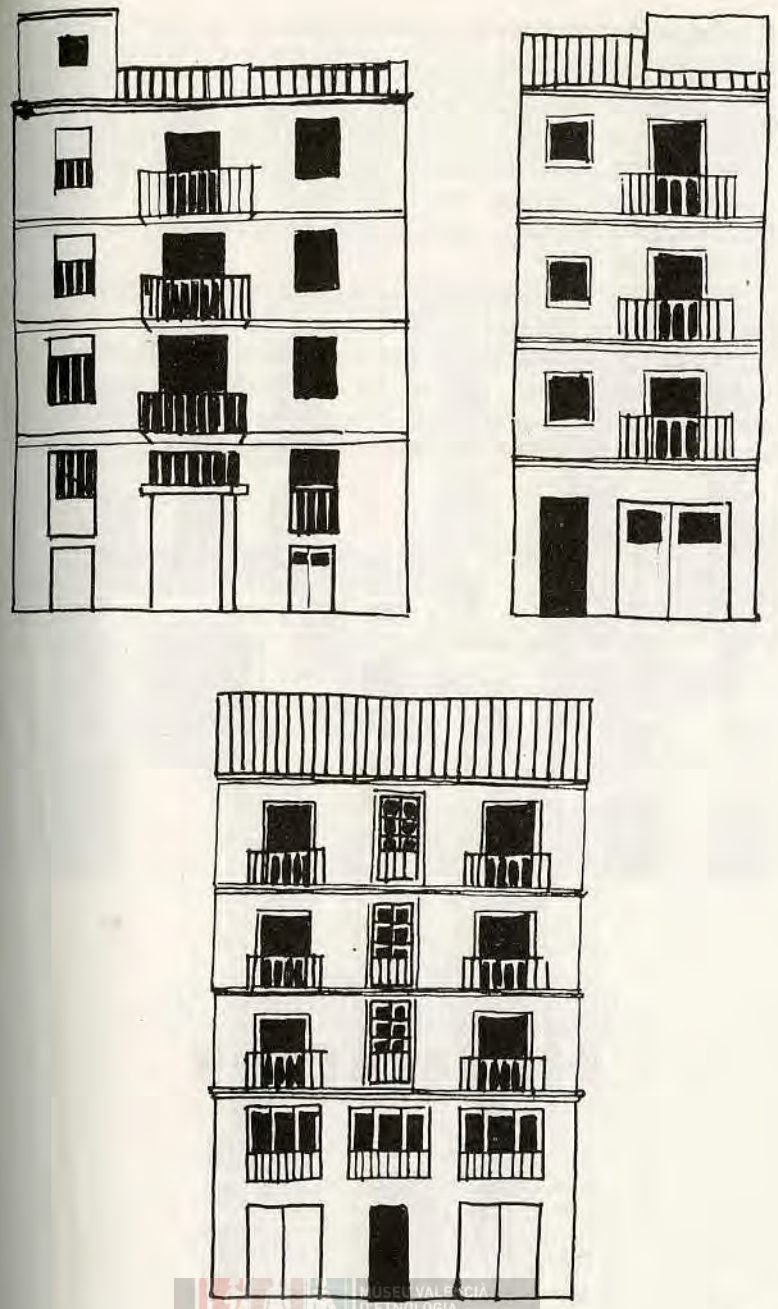
En els projectes que es presenten a l'Acadèmia, hi ha moltes solucions d'aquest tipus de cases. En presentem una de ben significativa: l'obrador per a un mestre de carruatges.

Durant el segle XIX, les cases derivades dels edificis d'època barroca per a habitatge de les classes populars s'interpenetren tipològicament amb els obradors, de tal manera que apareix una tipologia generalitzada que perdura fins ben entrat el segle XX.

Els habitatges —que ja esdevenen «pisos»— queden habitualment en les plantes superiors, mentre l'ús de les plantes baixes és variable: en alguns casos com a habitatge, en altres com a obradors de doble altura amb habitatge a l'interior, com a obradors simples, o com a botigues.

L'escala pot quedar en la primera crugia, amb porta (i finestretes) a la façana, o bé en la segona, segons les condicions concretes de cada casa o parcel·la. Al llarg del segle XIX les façanes, al principi llises, van revestint-se de motlures i impostes. Les reixes i les baranes dels balcons canvien des de la forja llisa als dibuixos modernistes de tema vegetal, en fundició, ja dins del segle XX.

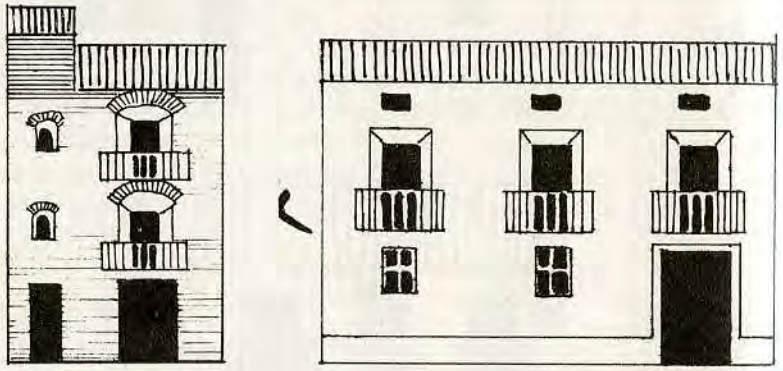

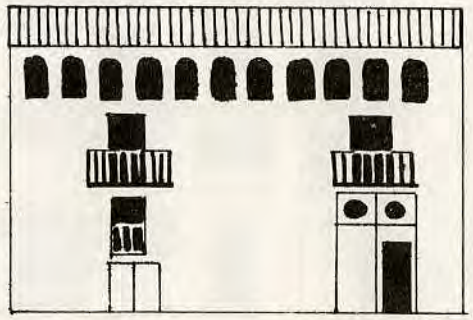
MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

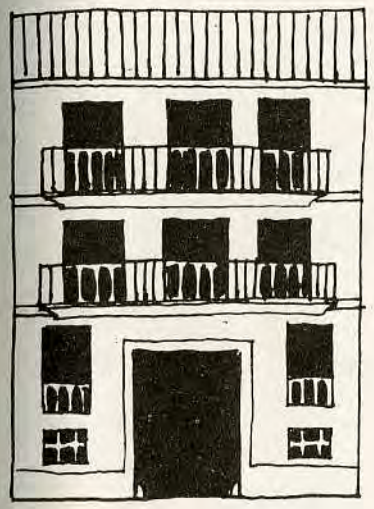
B. *De la casa senyorial a la casa burgesa.*

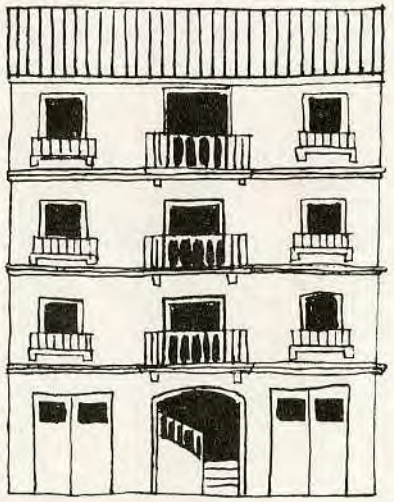
El palaus o cases aristocràtiques del segle XVII encara conserven un esquema de composició espacial que recorda els palaus gòtics: organització al voltant d'un pati central, al qual hom accedeix per un gran portal, pati d'on arranca l'escala que puja a les dependències dels senyors, mentre que les dels criats es troben a la planta baixa. Al fons del pati hi ha els estables per als cavalls, i espai per als carruatges.

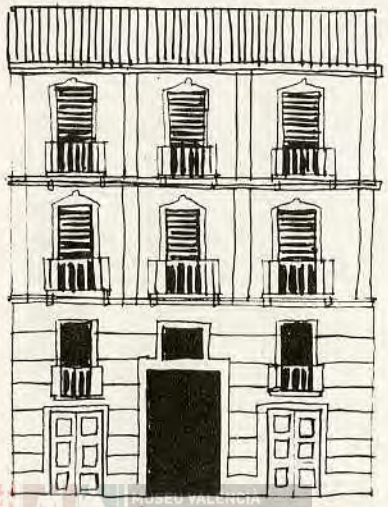
Aquest tipus, que es prolonga en el palau barroc del segle XVIII, sofrirà canvis importants per tal d'adaptar-se a la propietat horitzontal. La combinació donarà com a resultat el tipus de casa de la naixent burgesia liberal, que assimila amb gust aquests símbols de poder. Es manté el gran portal d'accés a un entrador de doble altura. D'ací, sempre en la segona crugia, arranca l'escala decorada amb marbres i baranes de bronze. Als pisos superiors hi ha les cases burgeses, una per planta, mentre els baixos ofereixen diverses possibilitats d'ocupació: habitatges del porter, cotxer o criats i, en alguns pocs casos, hi ha obradors o botigues. Hi predomina el llenguatge decoratiu romàntic o acadèmic, i el tipus arriba a models de gran perfecció formal.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

IV

L'INTERIOR DE LA CASA: MOBILIARI

Josepa Cucó

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

I. A MANERA D'INTRODUCCIÓ

Parlar amb un mínim de rigor sobre el parament de casa tradicional al País Valencià, constitueix quasi una aventura. Pocs han estat, ara i abans, els literats i estudiosos preocupats d'evidenciar el tipus de vida existent en altre temps al país. Però, més exigu és encara el nombre d'aquells que han fet menció del moblatge de les vivendes populars. De vegades, trobem descripcions més o menys acurades de les cases i dels seus interiors, però, generalment, fan referència a mansions i cases senyorials, o bé es limiten a parlar d'elements tals com el bigam i el paviment, les portes i les finestres, arribant com a màxim a ressenyar els trets que caracteritzaven ximeneres, bancs i cantereres. No hi ha quasi mai una preocupació supletòria per detallar, ni tan sols mínimament, els altres components que, junt amb aquells, revelen el gènere de vida tradicional que es desenrotllava dintre de l'espai domèstic.

En general, no ens ha quedat pràcticament cap descripció del mobiliari que omplia les entrades i les cuines, els dormitoris i les alcoves; ni de l'utillatge que reblia rebosts, escudelleres i armaris de paret. Tot ha passat desapercebut als ulls d'erudits locals, viatgers i investigadors. Possiblement, la causa d'aquest oblit ha estat la senzillesa, la quotidianitat i pobresa que d'ordinari presentaven uns i altres elements.

N'hi ha, però, algunes excepcions, tant més notables per la seua escassesa, que han servit de testimonis i d'ajut inestimable al moment de l'elaboració d'aquest apartat. En concret ens referim a les mencions que, sobre el mobiliari, apareixen a les topografies mèdiques de Meliana i Burjassot, fetes a principis de segle per Duran i Cervellera i a l'estudi de Joaquim Fuster sobre la Baronia

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

de Polop; a la valuosa descripció de la Marina que ens ofereix F. Martínez i Martínez, i també als treballets que entorn d'alqueries i barraques, masos i cases de poble va fer Almela i Vives. Menció especial mereixen les investigacions sobre la barraca de Casas Torres i de Sanchis Gurner, essent la d'aquest últim insubstituïble des del punt de vista etnogràfic. El repertori, si més no el repertori directament aprofitable, acaba aquí.

Lògicament, donat el reduït material bibliogràfic de què podíem disposar, hem hagut de completar-lo amb recerques fetes en diversos arxius, així com pel treball de camp realitzat en diferents comarques*, la síntesi dels quals presentem a continuació.

II. EL MOBILIARI ELEMENTAL I LES SEUES VARIANTS

Les variacions que presenta el moblatge tradicional són més aviat escasses. Repetidament, àdhuc en comarques distants, trobem els mateixos mobles situats en estances destinades a idèntic ús. Així, per exemple, hom troba el mateix model de cadira de fusta blanca —sense envernissar, amb seient de boga i espatller de bastonets tornejat— a les entrades de les cases en llocs tan diversos i allunyats com les aïllades masies de la Foia de Castalla i els pobles del Camp de Túria. Una i altra vegada, les diverses fonts utilitzades ens mostren com el repertori de cadires, taules i tauletes, de còmodes i caixes, tot i essent molt variat, és gairebé coincident al llarg i al ample del país així com la major part de detalls que les ornen.

Això no vol dir, ni molt menys, que l'homogeneïtat siga absoluta. Hi ha variacions, ben cert que n'hi ha. Però aquestes semblen referir-se fonamentalment a ubicació i a la forma que prenen els altres elements que completen l'ordinàriament escàs parament familiar, des de bancs i rebosts fins a escudellers i pasteres. En allò que fa referència, al mobiliari estricte, les diferències que es troben d'una punta a l'altra del país, depenen més aviat de la posició socioeconòmica dels seus habitants: a

(*) En la recerca d'arxiu —fonamentalment protocols notarials de dots i partició de bens— i en el treball de camp, han participat activament J. Gregori, F. Martínez i E. Such. Volem agrair la desinteressada col·laboració de L. Llopis i F. Zurriaga.

Figura 1. Passadís o entrador de casa.

mesura que anem pujant dintre de l'escala social, augmenta el nombre de mobles i la qualitat d'aquests. Tanmateix, el mobiliari que podríem dir elemental és pertot arreu el mateix, i és aquest el que anem a descriure en primer lloc, compte tingut de les principals variants. Una manera gràfica i pràctica de situar aquest mobiliari bàsic és "entrar" en una casa imaginària, compedi aproximat de totes les del país, i "observar" el seu interior:

Només creuar la porta principal trobem l'espai de l'*entrada,* que normalment es prolonga a manera de passadís, d'amplària molt variable, el qual recorre longitudinalment la casa i desemboca en un altra porta que dona accés al corral. En general, la porta del carrer es troba guarnida al seu interior per una ampla i pesada cortina de cotó blanc o cru que, a l'estiu, tamisa la llum i dificulta el pas de mosques i mosquits, protegeix dels corrents a l'hivern, i evita mirades curioses durant tot l'any. D'altres vegades, la cortina es troba a la llinda exterior i, llavors, és feta de suros de panolla o de joncs curosament enfilats, o bé es substituïda per un canyís que sovint s'enrotlla a manera de persiana.

A un costat de la porta s'hi troba un penja-robes, que es redueix en no poques ocasions a uns claus o unes estaques de fusta

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

clavades en la paret, on hom penja els gaiatos, les gorres o les llates de palla, les botiges d'anar al camp i les peces d'abric necessàries per a eixir fora en èpoques de fred.

Arran de les parets de l'entrada s'alinien unes quantes cadires de fusta, amb respatllers i seients resolts de formes diverses, i en nombre que generalment no ultrapassa la mitja dotzena, les quals es troben de vegades acompanyades d'una o de dues engronsadores de tela o de reixeta. També arrambada a la paret, sol trobar-se una taula de dimensions regulars —de ventalls o de tipus corrent— i coberta per un tapet, taula que s'utilitza únicament els dies de molta festa o de gran dol, puix és allí on s'exposa el taüt amb el familiar difunt.

Més a prop de l'eixida del corral, hi ha tot el necessari per a la toaleta personal: la safa de rentar-se les mans i la tovallola d'eixugar-se-les. Les pintes, els ganxos i les altres coses per al pentinar es guarden en una bossa que penja sovint d'un clauet situat darrere de la porta.

A un o als dos costats de l'entrada —segons que es tracte d'una casa a "una mà" o a "dues mans", es a dir de corredor central o lateral—, s'obren les portes que donen accés als *quartos* o dormitoris, el principal dels quals és el dels pares —anomenat *l'estudi* a l'Horta—, l'únic que disposa d'un mobiliari específic, comprat a propòsit a l'ocasió del casament. Ací hi ha invariablement un llit d'altària descomunal —donat l'amuntegament de màrfegues i matalassos—, al qual s'*encaramalla* el matrimoni amb l'auxili d'una cadireta o de la caixa, que sol trobar-se al seu costat. Substituint la caixa, o a més a més d'ella si es tracta d'una casa benestant, hi ha de vegades una còmoda o calaixera, on hom guarda —perfumada amb espígol o codonys sense madurar— els cobertors, la roba blanca i les diverses peces de vestir. Unes quantes cadires, d'ordinari de boga o reixeta, en nombre que oscil·la de dos a quatre, i un "cromo" d'un sant o d'una maredédéu penjat al capçal del llit completa el mobiliari d'aquesta cambra principal.

A les cases dels rics o dels senyorets, el dormitori s'hi troba sovint precedit per una *sala*, on es poden rebre visites, destinada a contenir el tocador, mitja dotzena de cadires, algunes d'elles amb braços, un vetllador i, de vegades, un sofà. El llit, la còmoda i la caixa ocupen l'espai contigu anomenat *l'alcova*, la qual està separada de l'antesala per un envà dotat d'una obertura sense ventalls i coberta sovint per cortines.

Als altres dormitoris de la planta baixa, si és que n'hi ha, dormen les filles fadrines o els vells de la casa. Aquestes habitacions no contenen un mobiliari propi, que es compon, en el millor dels casos de llits, arques o calaixeres velles, de les que es transmeten d'una generació a l'altra, a banda d'una o de dues cadires.

En cas d'haver-hi una planta alta —anomenada segons els llocs *sostre, cambra, andana* o *terrat*—, l'escala que hi dóna accés naix generalment de la segona tramada de la casa. Allí és on hom guarda les collites i els trastos inútils, on es crien els cucs de seda; i on dormen, sovint simplement damunt de màrfegues de pellorfes, els homes fadrins, separats freqüentment uns i altres sols per un barandat o envà sense portes.

A la planta baixa, l'entrada o passadís s'obre lateralment a un departament anomenat d'ordinari *la cuina*, presidida per una *ximeneira* o *llar de foc* de molt variables dimensions, en la qual es desenrotlla una part important de la vida domèstica. Dins la mateixa cuina, o al punt de separació d'aquesta i el pati d'entrada, hi ha la *canterera* o *banc de cànters* on, en sengles recipients, s'emmagatzema part de l'aigua per a cuinar i beure.

A les parets de la cuina hi ha un o dos *escudellers* d'obra, contenint en correcta formació plats i fonts, escudelles i quíqueres i tota l'altra escurada. També sol haver-hi un banc d'obra, que de dia serveix per a desar coses —cassoles, perols o el cossi de fer la bugada—, i eventualment s'aprofita per a dormir de nit. En moltes ocasions, l'escudeller i el banc són substituïts per un armari de paret amb portes de vidre. Tanmateix, encara que la seua funció queda reduïda a la merament decorativa, l'escudeller no desapareix totalment, car sempre hi ha algun prestatge o replà d'obra damunt de la canterera, a un costat de la ximenera o al faldar d'aquesta última, on s'exposen refermats contra la paret diversos objectes de ceràmica popular.

Els comestibles que hi ha en la casa i que serveixen per a preparar el recapte es guarden al *rebost*, armari de paret amb portes de fusta que usualment es troba a la cuina. Quan la puixança de la casa permet d'emmagatzemar més aliments apareix una petita estança, anomenada també rebost, que sol situar-se sota el buit de l'escala.

L'enumeració de la resta del parament de cuina és ben prompte feta, puix es limita a una *tauleta* de fusta blanca de reduïdes dimensions i a unes quantes cadires —xicotetes i de grandària normal— distribuïdes una i altres al llarg de les parets. És al voltant de la petita taula, situada llavors a la vora del foc, a la porta del

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

carrer, sota l'emparrat o a la sortida del corral —segons el costum familiar i la bondat del temps—, on seu tota la família en fer el menjar fort de la jornada. Aquest, té lloc normalment a la nit, car de dia els homes romanen al camp. Unes culleres de fusta i un barral de vi, i tots a menjar del mateix recipient.

Als masos de Castelló i a les masies meridionals, acostuma d'haver-hi una taula de grans dimensions, a fi de poder acollir no sols els membres de la família, sino també els llogats de casa i els treballadors temporers.

A l'eixida del *corral*, hi ha molt sovint una cuina exterior, que hom utilitza quan fa bon temps, gairebé sempre coberta d'una teuladeta d'un sol vessant. Si la casa disposa de *pou*, aquest presenta idèntica situació i recer, i al seu costat s'hi troba ordinariament la *pica d'escurar* i un banquet d'obra. En cas de haver-hi excusat o comuna, s'instal·la també al corral, però sempre en un lloc més allunyat de la casa.

III. TIPOLOGIA DESCRIPTIVA DEL PARAMENT DE CASA

Quan es parla a un nivell tan general com ho hem fet precedentment, es perden o desdibuixen moltes de les característiques específiques dels distints elements que amoblen l'interior de les vivendes, així com les múltiples variants que aquests poden presentar. La tipologia és immensa, en dimensions, materials, recursos d'ornamentació i, fins i tot, en estructures. És necessari, doncs, fer una tipologia descriptiva que recullga les diverses variants que presenta un mateix moble, element o atifell domèstic, tant a un nivell geogràfic i comarcal, com segons la classe social a la qual puguen pertànyer els seus habitants.

Tipus de cuina

Els models de cuina adopten solucions molt variables. Els més primitius presenten la llar al centre de l'estança; cal advertir, però, que aquesta és una forma totalment caduca i només es troba en algunes barraques de l'Albufera i en certes construccions aïllades del nord del país, com a l'ermitori de la Mare de Déu del Àngels

de Sant Mateu. En aquest darrer cas, la llar de foc ocupa un espai propi, separat de l'espai de menjar, i la campana abraça tot el sostre, quedant els seients resolts mitjançant bancs d'obra o de fusta ran de les parets. A l'Albufera, aquest tipus de llar central «consisteix en una mena de rajola quadrada de 90 cm. de costat, feta amb taulells roigs, grans i quadradencs, envoltats d'una vora feta amb trossos d'unes altres rajoles més petites posades de cantó. Un forat al cim del timpà de la façana davantera servia d'eixida del fum» (M. Sanchis Guarner, 1957, p. 53).

El més freqüent és que la llar es trobe a l'arredós d'un dels murs de la cuina. Tanmateix, es presenten solucions intermitges entre aquest tipus i el primer. Així, en alguns masos de l'Alt Maestrat i dels Ports, on la cuina està gairebé dividida en dues meitats per la campana del fumeral, el foc de la llar es col·loca lluny de la paret, a un metre i mig aproximadament.

A les zones septentrionals del país, i també a les masies de la Foia de Castalla, la ximeneia adopta la forma de gran campana, amb cares obliqües o verticals. Usualment, a la Foia de Castalla, el forn de pa, coberta la boca amb una petita trapa metàl·lica, queda situat sota la mateixa campana, i a un costat de la llar. En ambdós tipus de ximeneia de gran campana —amb llar allunyada del mur o bé adossada a ell—, aquesta té la capacitat suficient

Figura 2. Llar amb "foraca" a la Foia de Castalla.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

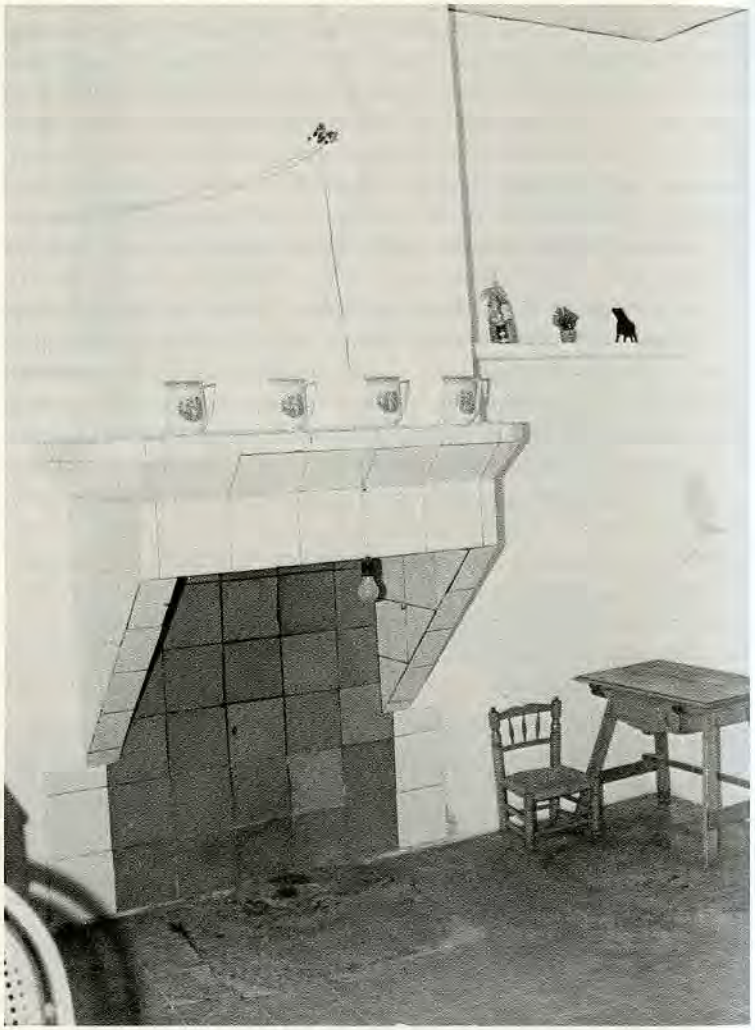

Figura 3. Llar amb campana "francesa".

per acollir tots els membres de la família, per molt nombrosos que siguen. Al seu interior, arrambats a les parets laterals, hi ha normalment sengles bancs d'obra que aprofiten tant per a seure i dormir, com per a desar-hi diversos objectes d'ús quotidià.

Possiblement, la ximeneia de gran campana va tenir major extensió de la que actualment hem pogut detectar, puix s'hi troben

freqüents exemples a quasi totes les comarques, especialment a les masies, tant més nombrosos com més gran és l'antiguitat de la casa.

El tipus més generalitzat és, però, la ximeneia amb campana francesa, la qual es presenta adossada normalment al centre del mur de la cuina, o bé aprofitant l'angle format per la conjunció del mur i d'una paret interior. A les barraques de l'Horta, la ximeneia es troba arrambada al mur davanter, mentre que a les de l'Albufera apareix sovint col·locada en una paret interior.

En totes aquestes ximeneies i arran de terra, es troba la rajola de foc, anomenada *fogueril*. A devers un metre d'altura o poc més, hi ha el buc o campana, que de vegades sobresurt uns 75 cm. de la paret, encara que també pot aparèixer la campana encaixada dintre del mur. És freqüent que, al mig de la ximeneia i recentrat a la paret, hi haja un buit anomenat *moro,* el qual comença ample per la llar i s'estreteix fins acabar en punta —encara que en alguns casos l'amplària del moro pot no variar—, que serveix perquè la ximenera tinga més tir per arrambar la cendra durant el dia.

A la casa llauradora de dues barraques hi ha dues ximeneres de diferent ús i localització: a la barraca accessòria es troba la cuina veritable, on hi ha una llar amb ximeneia i un banc de cuina, mentre que a la barraca dormitori radica un altra que s'utilitza només per a calefacció.

De vegades, el buit de la ximeneia està tot xapat de rajoles —blanques, roges, o d'altres colors, completament llises o fent aigües—, les quals s'estenen sovint fins al frontis i, àdhuc, arriben a cobrir les escudelleres adjacents i les parts laterals. A les cases més benestants, els taulells blancs del frontis i zones contigües combinen artísticament amb d'altres ornats per sanefes de dibuixos; de vegades, la façana de la ximenera apareix coronada pel quadre d'algun sant pintat també sobre rajola. L'existència o no de xapat de taulells, la seua extensió i la qualitat de l'ornamentació són indicadors inequívocs del'status socioeconòmic de la família.

Per tal de manipular el foc i preparar els aliments hi ha una quantitat variable d'accessoris, més complexa i nombrosa a mesura que ens apropem als llocs de muntanya. Elements comuns i indispensables són els *ferros*, trespeus que es col·loquen damunt la pila de llenya; les *estenalles* per agafar els tions; l'*aventador* o *ventall* per ventar el foc, consistent en una rotllana amb manec tota d'espart; el *siti* o *sitiet* per a desar-hi a sobre els perols o cassoles;

Biblioteca-Centre de documentació

les *graelles* per a torrar carn o altres aliments i la *granereta* per agranar la cendra; i en les campanes grans, els ganxos o clemàstecs per penjar-hi les olles damunt del foc.

A les comarques centrals i meridional del país, on el clima és més benigne, hi ha una altra cuina a l'aire lliure. En certes ocasions, aquesta cuina és un senzill fogueró de carbó col·locat damunt de l'era. D'altres vegades, es troba situada al pati interior de la casa i adopta la forma de ximenera amb petita campana, trobant-se la llar damunt d'un banquet d'obra amb un parament de rajoles roges, anomenades *de foc*. A les barraques de l'Horta, la cuina exterior está formada per «dues parets o barandats en escaire i coberta amb una teuladeta d'un sol vessant gairebé sempre de teules. Davall la teuladeta hi ha un banc de cuina decorat amb un parament de rajoles envernissades de Manises» (M. Sanchis Guarner, 1957, p. 50).

Escudellers, armaris de paret i rebosts

L'escudeller és un element indispensable en la casa, consistent en un o diversos prestatges d'obra, rarament de fusta, sobre els

Figura 4. Bancada de cuina en una barraca.

Figura 5a. Escudeller de paret amb banc de cànters.

quals s'apila gran part de l'escurada. La seua localització dintre de l'espai domèstic és molt variable, ja que pot trobar-se formant conjunt amb la canterera o el banc de cuina, o bé presentar-se de faiçó aïllada, generalment als costats de la ximenera. En aquest darrer cas, un dels escudellers conté els *perols* i les *cassoles*, formats correctament i boca per avall, cadascú amb la seua tapadora

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

BIBLIOTECA
ETNOLOGIA

Figura 5b. Escudeller de paret amb banc de cànters.

al damunt; en l'altre escudeller estan arrenglerats els *plats* i les *fruiteres*, les *escudelles*, les *tasses* i les tassetes o *quíqueres*, els *pitxers* i el *barral* o la *catalana*.

En certs llocs, com a les barraques de l'Horta, sota l'escudeller hi ha el *banc de la cuina*, pedrís format per un replà de rajoles perpendicular a la paret i suportat per tres murets amb petites vol-

Figura 5c. Escudeller de part amb banc de cànters.

tes formant nínxols, o per un peu central amb forma de piràmide invertida. Llavors, el banc compleix també la funció d'un escudeller i al seu damunt s'hi troben les cassoles d'obra i també les *fonts* o plàteres de ceràmica, servint la part de baix com dipòsit accesori d'atifells secundaris. En el pany de paret que hi ha entre el banc i l'escudeller, es troben moltes vegades penjats ordenadament els

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

nombrosos i variats *pitxers*, així com alguns *gots* de vidre, proveïts també d'una ansa. D'altres vegades, com veurem més avant, l'escudeller i/o el parament de pitxers es troba a la canterera.

A la Marina, com en altres comarques del país, el banc de la cuina es troba sempre a un costat de la ximenera i, de dia, serveix per a col·locar damunt el *cossi* de la bugada i altres útils domèstics, mentre que de nit s'utilitza sovint per a dormir. La part de baix del banc, que està buida, s'usa ordinariament per a guardar la cendra amb la qual hom confecciona el lleixiu.

És mol corrent que l'escudeller estiga ornat amb materials diversos, arribant a presentar en algunes cases riques un aspecte veritablement sumptuós. Pot estar revestit de taulells de manisa, amb o sense sanefes de dibuixos, o bé aparèixer enflocat per tires de paper de vius colors, els quals tenen les vores retallades a la faiçó d'una randa.

Penjada a la paret damunt de la pica de cuina, o bé damunt del banc, sol haver-hi una *escorredora*, batiment de fusta clara amb travesses dentades, on es deixen escórrer els plats rentats, o bé s'hi guarden d'una menjada a una altra coberts amb un llenç.

L'escurada fina que llueix l'escudeller no s'utilitza d'ordinari, i es reserva generalment per a les grans ocasions. El més usual és que hom menge directament de la cassola, de la paella o de la plàtera comuna, i bega al gallet el vi del barral i l'aigua de la botija o canterella.

Més modernament, primer a les cases riques i després a les altres, l'escudeller i el banc de cuina (no el de guisar) són substituïts per un *armari de paret*, el qual consta de dues parts ben diferenciades: la part baixa, coberta sempre per portes de fusta, amb prestatges interiors, on es col·loca la pisa més ordinària i diversos útils de cuina; la part alta, protegida —almenys en les cases adinerades— per protes de vidres, exibeix en diversos estants l'escurada més fina i els objectes de vidre. Freqüentment, aquests espais es troben separats per dos calaixos que guarden els coberts, calaixos que reemplacen el *cullerer*, una caixa baixa de fusta que hi resta a les cuines més pobres penjant d'una paret de la cuina.

Situat unes vegades al costat del banc de la cuina o de la ximenera, d'altres ficat dins del mur lateral i sovint aprofitant el buit de l'escala, hi ha l'armari o *rebost*, protegit amb portes de fusta, les quals presenten de tant en tant algún respirall en forma de reixeta. Allí es guarden, a més dels aliments del dia, els *perols* i les *olles* d'obra, el *morter* també d'obra amb el *picamà* o *maceta* de boix,

Figura 6. Tauleta de pastar, amb pastadora.

les *gerretes* del «frit» i de les olives, les *paelles* de ferro, el *setrill* de llanda per a l'oli, la *paleta* o escumadora, etc., etc. Recolzada a la paret hi ha la *pastera*, llibrell gran d'obra envernissat per dins que substitueix moltes vegades la més antiga pastera de fusta, i la *post* per a dur el pa al forn, anomenada també *taulell* o *posteta de fènyer*. En no poques ocasions, especialment a les comarques de muntanya i a les cases més riques, el rebost es converteix en una petita entança contenint, a més dels objectes anteriorment esmentats, les grosses *gerres* d'oli, els pernils, els rasts d'embotits, etc. A dintre s'hi podia trobar també la *tauleta de pastar* amb la seua pastera de fusta damunt —caixa gran, de parets generalment obliqües i abatibles, amb tapadora—, la *baquetera* per als caragols i l'*ouera*, ambdues fetes sovint amb espart trenat, o amb fil d'aram.

A més de l'utillatge esmentat, hi ha en totes les cases d'altres recipients d'ús menys freqüent, però no per això de menor importància: *cossis, llibrells, safes, gavetes* o *ferrades* de diferent grandària i destí. Per escurar, quan la casa no disposa d'un pou i de la seua pica al costat, es fa servir una gaveta i dos llibrells. A la comarca de la Marina, «la gaveta és redona, feta de fusta a dogues, com les bótes; dos de les dogues sobreïxen i tenen un forat

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

i formen dos anses per agafar-la» (F. Martínez i Martínez, 1970, p. 29). Per a rentar el peix i la carn s'utilitzen unes plàteres d'obra, i per a pastar dolços i bescuits hi ha una safa d'obra de Manises.

El cossi és un recipient de terrissa en forma de cúpula truncada invertida, amb un forat a la part frontal inferior per on se'n va l'aigua, destinat a fer-hi el rentat de la roba mitjançant el lleixiu de cendra, procedent aquesta de la mateixa llar o bé de corfes d'ametlles. Els dies de *bugada*, es col·loca el cossi damunt del banc de cuina o d'una tauleta, a la vora del foc encés a la ximeneia o al corral. A dintre del cossi es fica la roba bruta —separant la blanca de la de color, o bé posant baix del tot la de color, a fi que la roba blanca no prenga cap coloració—, coberta amb un llenç, sobre el qual es diposita la cendra. Del cossi surt una canya que serveix per a vessar de nou l'aigua al calder, d'on es trau amb l'ajuda d'un *cassó*.

Cànters, botiges i gerres d'aigua

Quan la casa no disposa de pou, o l'aigua d'aquest no és bona per a beure, cal anar a buscar-la a les fonts o als pous públics. Generalment, són les fadrines les que van a cercar-la, munides de *cànters* que porten recolzats a l'anca i agafats amb el braç passat pel coll del recipient. De forma llargaruda i amb poca base, es troben sempre fornits de dues anses.

Els cànters són dipositats a la *canterera*, anomenada també *banc de cànters*, que s'hi troba a l'entrada de la casa o dintre de la mateixa cuina. La canterera adopta formes molt diverses, encara que es poden distingir tres tipus bàsics: canterera en forma de moble de fusta, de banc recolzat al mur, o de fornícula practicada a la paret. Cadascun d'aquests tipus presenta multitud de variants, segons la disposició dels suports, el material de construcció i l'existència o no d'altres elements al damunt, com l'alineament de pitxers i l'escudeller. Vegeu les figures 5a, 5b, 5c.

En el primer dels casos, la canterera és sempre de fusta de pi sense envernissat i presenta dues variants fonamentals. La primera consisteix en un tauló llargarut, amb una barana baixa de fusta en la part davantera, sostingut per quatre potes divergents afermades per dues travesseres obliqües. La segona consisteix en quatre muntants, més alts els de darrere que van sobre la paret, els quals rematen en un tauler que els serveix d'unió. Del tauler pengen, de

sengles estaques o claus de ganxo, els pitxers i les *canterelles*. Els cànters reposen damunt d'un tauló horitzontal, protegits al davant i als costats per una barana baixeta; a la part de baix, pot haver-hi un segon tauló, on es dipositen més cànters o, de vegades, una plàtera per arreplegar l'aigua que suma dels cànters.

Quan la canterera adopta la forma de banc arrambat a la paret, aquest està sovint suportat per una base massissa, que és una prolongació del mateix banc. També recolza freqüentment sobre dos murets, que formen un petit arc al davall del replà, o dues columnetes d'obra o de pedra. D'altres vegades, el banc té un peu central que s'eixampla arquejant-se cap amunt, fins arribar als extrems del banc; llavors, aquest peu pot ser de ferro forjat o d'obra.

Tant en aquests tipus de banc de cànters, com a la canterera en forma de fornícula, la barana frontalera sol estar feta de fusta o de ferro artísticament treballat, i presenta sovint un relleu amb les inicials de l'ama de la casa.

Moltes vegades, la canterera té un parament de rajoletes envernissades de Manises, d'on pengen ordenadament una o diverses rengleres de pitxers, el qual s'estén també als prestatges que hi poden haver a dalt del tot i, àdhuc, a tota la paret.

El que la canterera estiga xapada amb fins i vidrats taulells, molts d'ells ornats amb dibuixos, o presente barandats i peus de ferro forjat, és simptoma inequívoc de casa benestant. Amb menys freqüència, a les vivendes més riques, la canterera es substituïda per una aixeta amb la seua piqueta de marbre; llavors, el dipòsit de l'aigua es troba al primer pis, i consisteix en una gerra gran, de parets verticals, feta expressament, que està encastada dintre d'una caixa d'obra amb una trapa de fusta al damunt. En altres ocasions, a les cases de rics i senyorets, l'aigua per a beure es guarda dintre d'un artístic rentamans de ceràmica de Manises, provist també d'una petita aixeta.

A les masies de la Foia de Castalla, s'hi troba un tipus de canterera molt senzill, que presenta unes característiques peculiars, i s'anomena *banquet*. El banquet és una pedra d'uns 40 cm. d'amplària i amb capacitat per a tres o quatre cànters o botiges, que recolza en dos murets de devers mig metre d'alçada, estant el conjunt arrambat a una de les parets laterals de l'entrada. A la part superior del banquet, hi ha uns quants cercles fets en baix-relleu —damunt dels quals es col·loquen sengles recipients—, que connecten amb una petita canalera d'una fondària aproximada de

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

mig centímetre. Aquesta canalera travessa longitudinalment el banc i porta l'aigua que exsuda dels cànters fins a un foradet central, per on cau l'aigua fins a terra.

La *botija* és un element que no falta gairebé mai en cap casa del país, ja siga penjada d'una corda com a les barraques, o bé damunt d'una taula o d'un banc, amb un plateret a sota per recollir l'aigua. Les botiges valencianes són de terrissa blanca o groguenca i adopten formes vàries. Generalment són troncocòniques, amb l'ansa, el coll i el bec a la part de damunt. També n'hi ha de semiesfèriques, amb el coll damunt, el bec al mig i dues ansetes, una a cada costat, a les quals hom sol lligar un sogall en eixir al camp, que és per l'únic que la fan servir.

Completant o substituint el banc de cànters, moltes cases tenien la *gerra* d'aigua potable, grossa i ventruda, que es situa a l'entrada, dintre la cuina, al pati o a l'eixida del corral. Normalment estan proveïdes d'una tapadora de fusta o d'aram, encara que també poden estar protegides per una safa o un llibrellet, i d'un *carabassí* o d'una *sitra* —cassa de lluent aram— per a poar l'aigua.

El dormitori: Llits, caixes, còmodes i altres mobles

El llit i la caixa són peces insubstituïbles de tot dormitori tradicional de matrimoni. La tipologia que presenten és inmensa. Tanmateix, i pel que fa referència als *llits*, podem distingir dos tipus bàsics: el de petges i el compost per capçal i peuera. El primer es troba ordinàriament a les cases més pobres, encara que també és típic dels estudis dels llauradors de l'Horta, i no únicament dels jornalers. El segon és generalment propi de les vivendes amb una posició economica més folgada.

Cadascun d'aquests tipus de llit presenta nombroses variacions. Així, els cavallets o banquets que caracteritzen al *llit de petges* poden ser de ferro o de fusta, i el seu nombre oscil·la de dos a tres. Damunt de les petges, recolzen les posts que sotenen unes decomunals màrfegues, plenes de pellorfes, i algun matalàs de borra. Uns llençols de llenç gruixut, un remejat cobrellit de percal i un coixí amb coixinera ratllada de vius colors completen el panorama que presenta aquest llit.

Les disparitats que apareixen dintre del segon tipus de llit són més abundants, i depenen tant dels materials utilitzats per a la

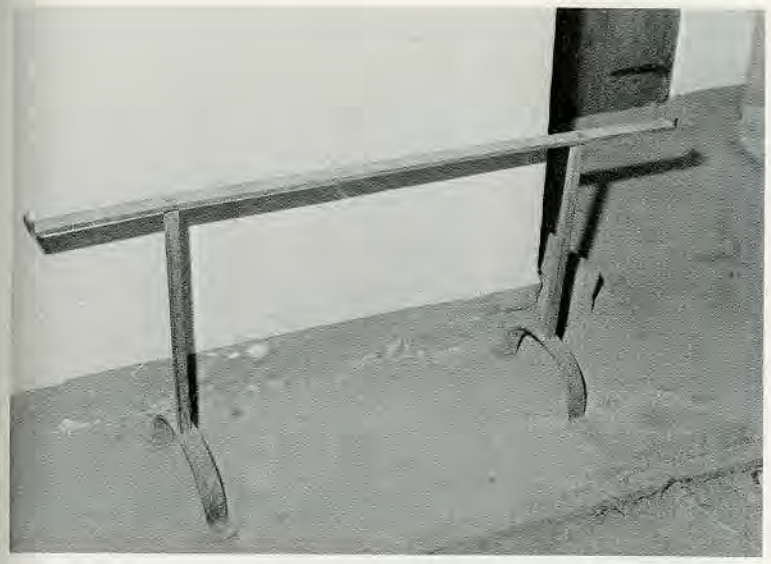

Figura 7. Petja de llit.

confecció del capçal i de la peuera, com de la mateixa ornamentació. El llit de fusta pot estar resolt simplement per dos bastidors tornejats, on hi ha encastats multiples bastonets verticals; sovint, la fusta del bastiment és corbada i presenta al seu interior espirals, ones i arcs resolts d'idèntica forma; d'altres vegades, els marcs estan reblits d'un tauler emplafonat i austerament tallat. Quan el llit és de metall, el ferro, el níquel o el bronze són els materials més emprats, els quals apareixen sovint formant artístiques combinacions.

L'ornamentació dels llits amb capçal i peuera és, en general, sòbriament arquitectònica, encara que en el de fusta pot aparèixer una talla superposada a la part superior del capçal, i al de ferro haver-hi sobreposat algun detall daurat. Els matalassos són ací de borra i/o de llana, i reposen damunt d'unes fustes transversals recolzades en dos llistons llargs o, més modernament, sobre un somier metàl·lic. No falten tampoc els llençols —de llenç caser o de botiga, de cotó o de fil—, ni el cobertor de percal o piquè amb valona de mussolina estampada, de seda crua o de fi domàs. No cal dir que aquesta roba de llit varia d'acord amb la posició social de la família.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Figura 8a. Llit tornejat.

Segons siga l'status social de la casa, així serà el llit dels altres dormitoris. A les cases d'status mitjà o alt, els llits són de fusta o de ferro, mentre que a les més senzilles el problema es resol amb un catre de fusta unit per una lona o un teixit de filferro, o bé per una màrfega que reposa directament damunt del terra.

Figura 8b. Llit de fusta corbada.

La *caixa* és l'avantpassat de bona part del nostre mobiliari. Unes quantes posts més o menys construïdes i treballades constitueixen un contenidor perfecte de roba i objectes personals. Hi ha una gamma nombrosa en mesures diverses, tipus de fusta i ornamentacions. N'hi ha que tenen una llargària de quasi metre i mig, mentre que les més altes no solen ultrapassar els 75 cm. d'alçada. El pi, la movila i el noguer són les fustes més freqüentment emprades, segons el nivell social de la família.

La caixa s'aguanta sobre un sòcol emmotllurat que reposa directament damunt d'unes potes, les quals adopten molt sovint la forma de grapa més o menys perfilada. Pocs més detalls ornamentals sol tenir la caixa al seu exterior: la part frontal i els laterals són sovint llisos, encara que de vegades apareixen treballades en relleu les inicials de l'ama de la casa o alguns arcs de mig punt. No és excepcional trobar al seu interior alguns departaments, un calaix secret o un fals fons per a desar-hi valors.

La *còmoda* o *calaixera,* que reemplaça paulatinament la caixa, es troba sempre en un costat del dormitori principal. De fusta envernissada o xapada de noguer, llueix als seus calaixos tiradors daurats i una gruixuda pedra de marbre al damunt, la qual es substituïda en molts dels casos per una fusta pintada, coberta amb el seu tapet d'hule. De vegades, damunt de la còmoda penja un

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Figura 9. Catre.

espill de regular grandària, el marc del qual conjunta amb la calaixera i el llit. No és estrany trobar, recolzada damunt de la calaixera, una urna de vidre amb forma de caixa, contenint alguna imatge religiosa.

Als dormitoris tradicionals els armaris són poc freqüents i, sempre que n'hi ha, és a les cases més acabalades. Quelcom de semblant sol passar amb les tauletes de nit, encara que també se'n troben en algunes vivendes més senzilles, com és el cas de les barraques de l'horta.

Cadires i taules

Distribuïdes per la cuina, per l'entrada i pels dormitoris, trobem en totes les cases algunes cadires, les quals poden presentar nombrosíssimes variacions: n'hi ha de diverses grandàries, grans i menudes; la fusta pot ser de pi, om, morera o noguer, envernissada o sense vernís; el seient encordat amb sogall d'espart, o bé teixit de boga o de sisca; els respatllers resolts de formes diferents, amb braços o sense, etc., etc. A més a més, les combinacions que presenten totes aquestes variants són quasi infinites. Tanmateix, apareixen certes regularitats que permeten establir una mínima ordenació.

Figura 10. Caixa de roba en una masia.

Totes les cadires, excepció feta de les de seient de reixeta i les que tenen braços, solen presentar-se en dues grandàries diferents. Les cadires baixes s'utilitzen generalment per a seure a la vora del foc, o al voltant de la tauleta on es situa el recipient comú d'aliments, o bé per ajudar-se a pujar al descomunal llit de matrimoni;

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Figura 11. Còmoda de casa benestant.

el seu escàs volum i pes permet també transportar-ne una o dues damunt del carro, el que fa més còmodes els freqüents viatges. Les altres cadires, de potes més altes i lleugeres, es situen preferentment a l'entrada o als dormitoris, encara que també se'n troben

Figura 12. Cadires de cul de boga.

algunes a la cuina. Lògicament, el tipus de fusta guarda estrets lligams amb el nivell econòmic dels habitants de la casa.

Quan en una mateixa casa conviuen cadires amb seient d'espart, boga i/o reixeta, les primeres es troben d'ordinari a les estances d'utilització comuna —entrades i cuines—, mentre que les altres apareixen amb més assiduïtat als dormitoris, en els quals les cadires de reixeta són senyal segura de família benestant. L'existència o no de vernís en les cadires està també en estreta relació amb la seua col·locació i ús: les cadires dels quartos estan normalment envernissades, al contrari que les de les cuines, el que facilita la seua neteja, que es fa amb sabó i espart.

Els encordats dels seients adopten els dibuixos més variats. Així, els més freqüentment emprats als seients de sogall d'espart tenen la forma de quadrat concèntric o de «T», imiten la trama d'un teixit ordinari o apareixen formant tires en diagonal. Als seients de boga, la palla de sègol tenyida d'anilines de diferents colors —roig, verd i groc— combina artísticament amb la boga, i es poden fer dibuixos amb forma de mosca, de pardalet o de creu.

Més nombroses són encara la variacions que presenta el respatller, el qual quasi sempre es compon d'una combinació de barrots i barrotets tornejats i de llistons tallats en angle. Sovint, les vores

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

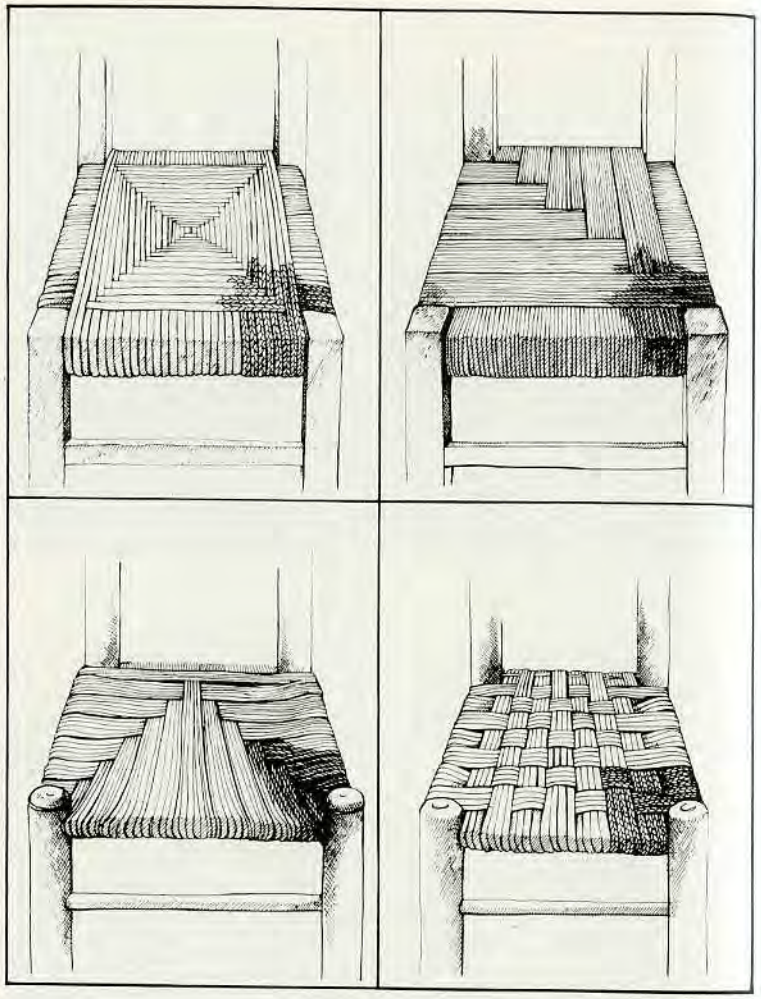

Figura 13a. Encordats.

dels llistons horitzontals apareixen retallades formant arcs i corbes simètriques, i llurs decoracions frontals adopten la forma de talla floral, de petites unglades o d'incisions paral·leles.

Les cadires de braços són poc freqüents i, per norma general, apareixen a les cases més acomodades. Ara bé, a la comarca de la Safor, es troba sovint un parell d'elles a l'entrada, exactament una a cada banda de l'arc que separa la primera tramada de la segona;

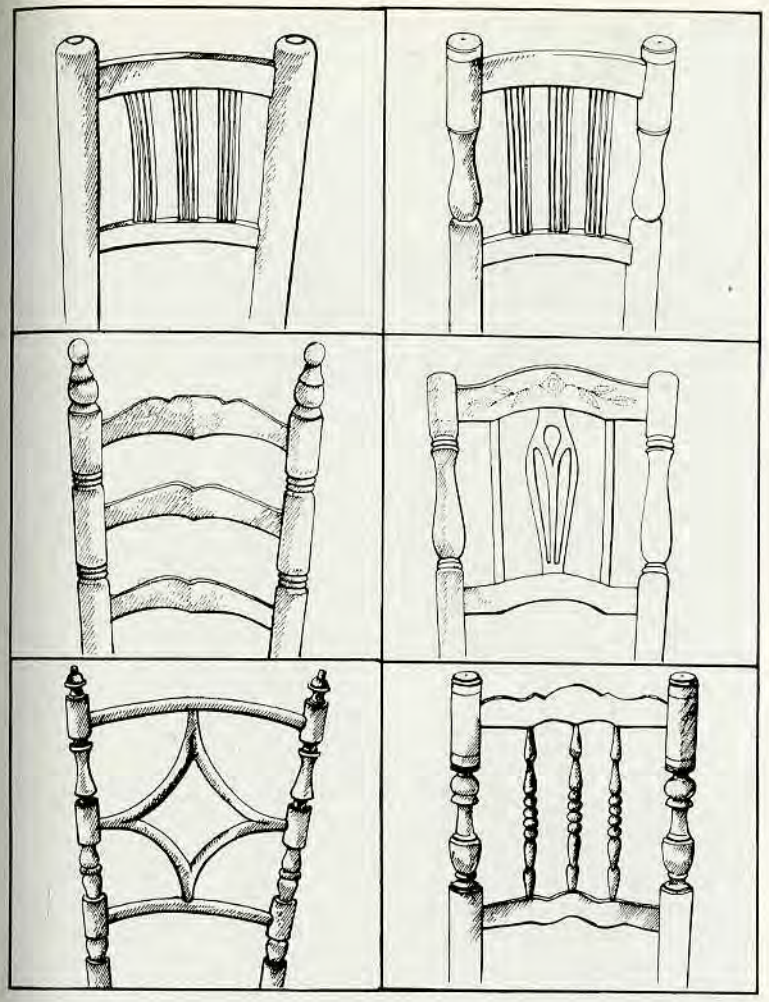

Figura 13b. Respatlers.

llavors prenen el significatiu nom de *cadires de l'arc*. A les comarques interiors del centre i del nord del país, no és inusual trobar-ne alguna a la vora de la llar. És allí on seu el vell de la casa, al qual —si està impedit— s'hi troba subjecte per mitjà d'una faixa morellana, que es nuga d'un braç a l'altre.

A les entrades o a les cuines de les comarques centrals i meridionals, hi ha de vegades alguna engronsadora de tela ratllada, la

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Figura 14a. Cadires de braços.

qual s'anomena a la Ribera *cadira de repòs*. En altres ocasions, d'ordinari a les cases amb millor posició econòmica, hi ha a l'entrada un parell d'engronsadores de fusta corbada, amb seient i espatller de reixeta.

Pel que fa a les taules que es troben a les cases valencianes, la

Figura 14b. Cadires de braços.

tipologia és molt més restringida, encara que no deixen de ser nombroses les variants que presenta cadascun dels tipus fonamentals. Hi ha, en primer lloc, la *tauleta* comuna de fusta de pi sense envernissar, la qual presenta com a característica distintiva la petitesa del seu volum, podent variar sensiblement tant la seua superfície i alçària, com la mateixa estructura de les potes. Mentre que les tauletes més grans tenen quasi un metre d'altura i una coberta

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Figura 15. Tauleta de cuina, de fusta de pi.

de 1 × 0,50 mt., les més reduïdes arriben a ser inversemblantment baixetes —devers mig metre—, podent ser el sobre no més gran que el seient d'una cadira. Davall del tauler, hi ha sovint un calaix que serveix per a deixar-hi els ganivets i altres instruments punyents. Les potes presenten d'ordinari una estructura divergent i poden estar substituïdes per travesseres obliqües, encara que no és estrany trobar-ne amb potes rectes. M. Sanchis Guarner connecta la forma ordinària d'aquestes tauletes amb l'estés costum que hi ha al país de menjar tota la família al voltant d'un recipient d'aliments comú. (També relaciona l'escassa alçada de les cadires i de les taules —especialment característiques de l'Horta— amb «la sorprenent predilecció del llaurador per l'ajupiment com a positura de repòs» (1957, p. 60): però aquesta postura és quasi universal.)

Encara que aquestes petites taules s'empren usualment per a dinar i com auxiliars de cuina, és prou freqüent trobar-ne algunes amb un ús específic. Eix és el cas de la tauleta on permanentment reposa la pastera de fusta, o de la utilitzada en algunes comarques per a salar el porc de la matança, la qual s'anomena al Camp de Túria *saladora*.

A més de la tauleta, sol haver a totes les cases un altra taula d'alçària normal, que pot ser de les anomenades *taules de ventalls*

Figura 16. Taula de ventalls.

o de tipus corrent, o bé de grans dimensions. La taula de ventalls presenta a la part superior un tauló central, estret i allargat, amb fulles semicirculars als costats que, en alçar-se, vertebren la superfície d'una taula prou gran i rodonenca, que s'usa únicament els dies solemnes.

Idèntic destí tenen les taules de tipus corrent que es troben a les entrades de les vivendes; i d'ací el seu nom de *taules d'aparat*. Poc a poc, aquestes taules desplacen les tauletes i arriben a convertir-se en la taula on hom menja quotidianament, instal·lant-se llavors al centre de la cuina. Aquestes taules més convencionals tenen sempre quatre potes rectes situades als angles del bastidor, quadrangular o rodó, el qual sosté generalment una gruixuda pedra de marbre blanc que sobresurt uns quants centímetres a tota volta. Moltes vegades, les potes són lligades per tres llistons en forma de «H»; sovint al llistó central s'hi troba encaixada una mena de columneta artísticament treballada que arriba fins al tauler; d'altres vegades, les potes estan unides per dos llistons en forma de «X».

A la cuina de masos i masies hi ha una taula de grans dimensions, amb planta rectangular, que es troba emplaçada al centre de la cuina o arrambada a una de les parets laterals. A l'hora de

Biblioteca-
Centre de documentació

dinar, es col·loquen les cadires al seu voltant i, quan hi ha governats i el nombre de cadires es insuficient, s'acosta la taula a un dels bancs d'obra que hi ha sempre a un costat de la llar, augmentant així el nombre de seients disponibles.

Rentamans i llocs excusats

Hi ha dos últims elements que tampoc no poden faltar en cap casa: es tracta del rentamans i de l'excusat o comuna. Tanmateix, molt sovint no pot emprar-se amb propietat aquest darrer terme, per la senzilla raó que hom satisfà les seues necessitats biològiques a l'aire lliure en un racó de l'hort, o a la quadra. A mesura que es generalitzen i milloren les condicions higièniques de les vivendes, van fent-se als corrals pous cecs, amb una petita construcció al damunt, separada generalment de la casa, dedicada a tan ocults menesters. Així i tot, com que l'excusat es troba sempre a l'exterior, hom utilitza a la nit bacins de fang envidrat o de pisa i, de vegades, una cadira de braços especial, amb una trapa de fusta per seient, que amaga l'existència d'una bacineta.

Per tal de fer la toaleta personal o per rentar-se simplement les mans, s'usa l'aigua que prèviament s'ha vessat dintre d'un reci-

Figura 17. Bací.

Figura 18. Cadira de braços amb bací.

pient dedicat a aquest servei exclusiu: llibrellet de fang envernissat o palangana esmaltada o de ceràmica. El suport d'unes i altres és molt variat: de vegades la mateixa gerra d'aigua potable serveix de basament d'un llibrellet; d'altres, es tracta d'un simple cèrcol de ferro encastat a la paret; sovint hi ha un palanganer amb peus de

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Figura 19a. Rentamans.

ferro o de fusta amb dues anses laterals per a les tovalloles. Quan el peu de l'aiguamans és de fusta, suporta també freqüentment un espill, podent resultar el conjunt més o menys luxós. Encara hi ha, a les cases més riques, una pica de ceràmica, amb o sense dibuixos, la qual reposa damunt d'un armariet amb portes que

Figura 19b. Rentamans.

amaga un receptacle on es recull l'aigua que hi cau pel forat de la pica.

Si el rentamans no té anses, hi ha sempre a prop —penjant d'un clau o d'una estaqueta, o bé reposant damunt d'un cavallet de fusta clavat a la paret o que es troba a un costat del mateix palan-

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Figura 19c. Rentamans.

ganer—, alguna peça de roba per eixugar-se. Aquesta funció pot ser complida per un simple tros de drap blanc o per uns manolls de xàrcia vella —anomenats *filats* a la Marina—, o també per una aflecada tovallola de fil cru, que pot dur brodades les inicials de l'ama de casa.

La il·luminació

A les cases més modestes, la il·luminació es resol de diverses maneres: amb la llum d'oli o *cresol,* fet de llanda, bé el de forma quadrangular i petit, amb una rebava de quatre becs, o el gresol doble, de dos platerets rodons (i amb un sol bec), dels quals el superior es elevable i porta l'oli i el ble; amb els *estadals,* consistents en un ble molt llarg cobert de cera, com un ciri prim i flexible, enrotllat, que es descabdella a mesura que es va gastant; amb candeles de sèu en palmatòria; amb els *carburers* (recipients de llanda on el carbur amb aigua produeix un gas inflamable) en època més recent. A les cases amb millor posició no hi falta tampoc el cresol de coure, la *mamparilla* del mateix metall i, àdhuc, el quinqué i algun canelobre.

IV. ALGUNS MODELS DE CASES I ELS SEUS INTERIORS

En aquest apartat tractarem de donar una visió de la distribució interior i del mobiliari en alguns dels models de cases més difosos o característics del País: masies, barraques, alqueries i diferents nivells de cases de poble.

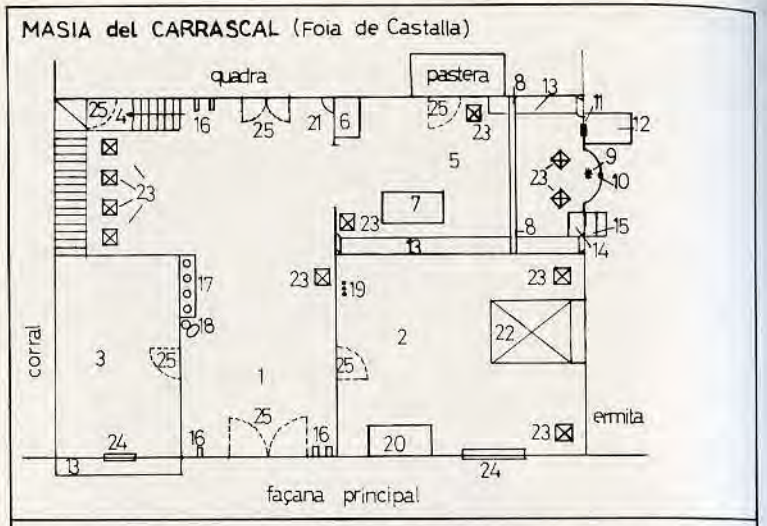
Les masies de la Foia de Castalla

Les masies en què es basa aquesta descripció, estaven (com bona part dels masos arreu del País) permanentment habitades pels mitgers, que ocupaven l'espai de la planta baixa, mentre que al primer pis es situava la vivenda dels propietaris. Aquests, només passaven a la masia dos o tres mesos durant l'estiu. La resta del temps, la porta que donava accés a les estances dels senyorets romania tancada amb panys i claus i, sens dubte, era aquesta la més ben guardada de tota la casa.

En traslladar-se a la masia, els amos portaven darrere tot el seu personal habitual de servei, el que feia que els mitgers no tenien res a fer al primer pis: ni s'ocupaven mai del seu manteniment, ni tan sols disposaven de la clau d'accés.

A les masies observades, dintre de l'espai destinat a vivenda, l'entrada ocupa la part central de la planta baixa i sol tenir una amplada dues o tres vegades més gran que la porta principal.

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

1. L'entrada; 2. dormitori matrimoni; 3. dormitori filles amb catres; 4. escala d'accès al 1er pis i a la cambra; 5. cuina o "foraca"; 6. rebost; 7. taula; 8. campana de la ximera amb faldar en voladís per a olles i ceràmiques; 9. llar; 10. clau per a penjar els ferros; 11. trapa de ferro del forn; 12. forn; 13. banc de pedra; 14. banc de cuina; 15. fornícula practicada a la paret; 16. estaques; 17. banquets amb canters i botiges; 18. palanganera de ferro; 19. perxer; 20. caixa; 21. estantet amb peu central; 22. llit; 23. cadira; 24. finestra; 25. porta.

Figura 20. Croquis interior Masia del Carrascal.

Si prop de la masia no hi ha cap font, en una de les parets laterals de l'entrada es troba sovint adossat un aljub, de forma normalment rectangular. També arrambat a una de les closes de l'entrada està el banquet dels cànters i de les botiges, i al seu costat es situa sempre el rentamans. Aprofitant algun cantó de l'entrada hi ha sempre una raconera, suportada per un peu central d'obra i amb tres o quatre lleixes al damunt, que hom utilitza per a desar-hi qualsevol cosa.

També en una paret de l'entrada clavades a devers dos metres del terra, es troben unes quantes estaques, les quals apareixen preferentment als costats de la porta principal i prop de l'eixida a la quadra. D'elles pengen cordes, garrots, cresols i diversos atifells agrícoles. Unes quantes cadires completen el mobiliari de l'entrada.

A una i altra banda d'aquest ampli passadís s'obren sengles portes que donen pas als dormitoris dels mitgers. Com és habitual, el matrimoni ocupa un d'ells i l'altre les filles fadrines. Una caixa, un llit de petges i uns catres, diverses cadires i algun penjarobes constitueixen tot el seu mobiliari. Els fills dormien a la quadra, damunt d'uns bancs d'obra, o a la pallissa, que era on es gitaven també els governats —treballadors eventuals contractats per a la sega i la verema.

La *foraca,* nom que rep el departament destinat a cuina, es troba ordinariament prop de la quadra, en la segona tramada de la casa. D'allí naix també l'escala que porta a la planta alta i a la cambra, anomenada també *terrat,* on s'emmagatzema una part important de la collita —blat, ametlles, tomaques, figues, etc.

La foraca és el centre indiscutible de la vida domèstica. És allà on cuina la masovera, on mengen i passen el temps d'oci —xerrant o treballant l'espart— els mitgers i els treballadors temporers. La xemeneia es troba sempre al fons de la cuina i la seua campana avança cap al centre de l'estança, arribant sovint a cobrir un terç de l'habitació. La part frontal d'aquest gran buc està dotada d'un faldar en voladís, d'uns 20 cm. d'amplària, on es col·loquen les olles, les paelles i tots els altres recipients utilitzats per a cuinar.

Damunt la llar i en el camí del fum, hi ha una petita estaca d'on pengen els ferros per a cuinar. A un costat de la llar es troba el forn de coure el pa. Una barra transversal subjecta la trapa que tanca la boca del forn, i d'ella pengen les estenalles per a remoure els tions i l'aventador d'espart per a ventar el foc. A l'altre costat hi ha sovint una fornícula practicada en el mur on es deixen els gresols i diversos atifells secundaris.

L'escurada i els coberts, així com alguns aliments de consum diari —el pa, el plat d'olives, etc.— es guarden al rebost, armari de paret que generalment es troba prop de la porta de la cuina.

A un costat de la foraca, s'obre la porta que dóna pas a una petita estança anomenada significativament *la pastera* que, a més de magatzem d'aliments, s'usava per a pastar i per a guardar tots els utensilis necesaris en aquesta feina.

Les alqueries de l'Horta

A la comarca de l'Horta, les alqueries són cases amb terres annexes dedicades a cultius d'horta i situades en les rodalies de la ciutat i dels pobles. Tradicionalment pertanyents —almenys les

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

més antigues i importants— a riques famílies absentistes, les alqueries varen ser de mica en mica comprades des de principis de segle pels arrendataris que hi havien viscut i treballat generació rere generació.

Generalment de planta rectangular, la façana de les alqueries estava sovint protegida per un espès emparrat. Al seu redòs, quan feia bon temps, cosien les dones i menjava i passava nombroses estones d'espargiment tota la família.

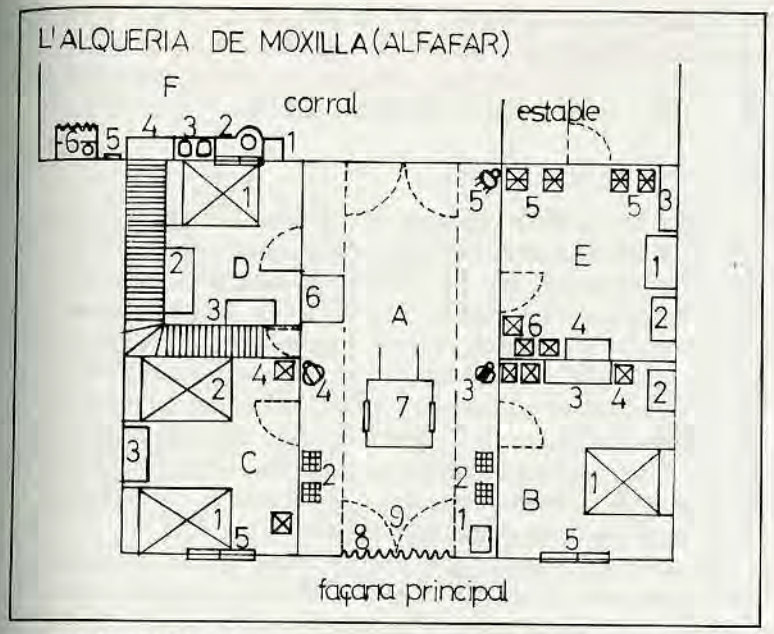
A l'interior, la planta baixa ofereix en la seua part central l'entrada, que era suficientment ampla per poder donar-hi pas al carro, el qual romania sovint de nit dintre del mateix passadís.

El pis de l'entrada és moltes vegades el de l'horta mateixa, és a dir de terra, ben trepitjada per tal de donar-li consistència. A la vora de les parets hi ha, però, dues petites voravies de taulells, d'una amplària aproximada de mig metre a un metre, damunt les quals es col·loquen mitja dotzena de cadires, una taula d'aparat i el clàssic rentamans amb peu de fusta, situat aquest en un raco pròxim a l'eixida del corral.

A l'alqueria de Motxilla (Alfafar), com a la major part de les de l'Horta, als costats de l'entrada es troben els dormitoris i la cuina, situada aquesta al fons i prop de la quadra. En aquesta alqueria hi havia tres dormitoris, tots ells situats a la planta baixa: l'estudi o habitació del matrimoni, el moblam del qual estava compost per un llit amb capçal i peus de fusta, una còmoda, un armari i tres cadires; el dormitori dels fills i del iaio, amb dos llits, una calaixera i dues cadires, on es ficaven les mudes netes; finalment, i aprofitant el buit de l'escala que puja a l'andana, el dormitori de les filles, contenint en un reduït espai un llit de fusta, una còmoda i una caixa.

La cuina presentava la xemeneia adossada al mur, on també hi havia encastats un rebost i un armari de paret de reduïdes dimensions. Una tauleta, quatre cadires baixetes i altres tantes de grandària normal, totes elles de fusta blanca sense envernissar, componien el seu mobiliari. Aquesta alqueria d'Alfafar, a l'igual que la majoria de barraques i alqueries de l'Horta, disposava des de principis de segle de llum elèctrica.

Al corral s'hi troba el pou, el qual apareix també molt sovint sota l'emparrat, amb un replanell per al cànter en un costat i, a l'altre, la pica d'escurar seguida d'un banc de pedra amb escorredor damunt i un petit armari sense ventalls al davall, protegit per una cortineta de percal, on es guardaven perols, cassoles, paelles,

A) L' ENTRADA: 1. maquina de cosir; 2. cadira de reixeta; 3. balanci de reixeta; 4. engronsadora; 5. rentamans; 6. taula d'aparat; 7. carro; 8. cortina; 9. porta.

B) HAB. PARES: 1. llit de fusta; 2. còmoda; 3. armari; 4. cadira; 5. finestra.

C) HABITACIÓ: 1. llit de l'iaio; llit dels fills; 3. còmoda; 4. cadira; 5. finestra.

D) HABITACIÓ: 1. llit filles; 2. còmoda; 3. "caixa" o arca.

E) CUINA: 1. llar; 2. rebost; 3. armariet (rebost on es podia entrar); 4. tauleta de fusta blanca; 5. cadiretes baixetes de fusta blanca; 6. cadires de fusta blanca.

F) CORRAL: 1. replanell amb canter; 2. pou; 3. pica; 4. banc amb escorredora; 5. espillet; 6. comuna tancada amb cortina.

Figura 21. Croquis interior Alqueria de Moxilla.

etc. Un poc més lluny, sempre a l'arredòs del mur, hi ha un espillet, enganxat amb algeps, i la comuna, amb cortina en compte de portes.

Per regla general, les alqueries tenen un únic pis alt, l'andana, destinada sempre a emmagatzemar les collites i, quan va ser l'èpo-

Biblioteca-Centre de documentació

ca de la producció sedera, a la cria dels cucs. També, eventualment, hi poden dormir els fills, sobretot els mascles. Quan hi ha dos pisos, el primer sol tenir estances que, en les alqueries més grans i més antigues, sovint estaven destinades als senyorets.

*Les barraques de l'Horta**

Segons ens conta el professor M. Sanchis Guarner, «als hortolans de València, que no són gens pobres, no els agrada d'haver de dormir en el mateix lloc on es cuinen els menjars durant el dia, i tots aquells que són prou rics es construeixen dues barraques, una per a viure-hi i dormir-hi, i l'altra per a cuinar-hi; més intolerable encara que els fums, consideren la companyia de les bèsties davall el mateix sostre on habiten les persones... La barraca principal és la destinada a habitació i dormitori, i sempre té una disposició longitudinal, amb un ample passadís lateral —l'entrada— que va de la porta de la façana davantera a la de darrere, al costat interior de la qual es troben els dormitoris» (1957, pp. 35 i 38).

Encara que la barraca no té més paviment que la mateixa terra de l'horta, ben trepitjat i sempre molt net —agranat i arruixat diàriament—, als costats de l'entrada hi ha sovint dues tireres de taulells, damunt les quals es col·loquen unes quantes cadires i una taula de ventalls.

Molt sovint, a l'entrada s'obre un departament anomenat cuina, on hi ha encaixada una xemeneia que només s'encén per a calefacció —recordem que ens trobem en la barraca-dormitori—, l'escudeller, amb la pisa que hom usa únicament els dies solemnes, la tauleta de fusta blanca sense envernissar, i unes quantes cadires i cadiretes.

Per aquest passadís s'entra als dos o tres dormitoris, el principal dels quals és l'*estudi,* amb el seu llit de petges, la caixa o la còmoda i una tauleta. Les portes dels dormitoris no tenen fulla o batent, i només les tanquen unes cortines d'indiana ramejada.

La barraca principal i l'accessòria, on es troba la cuina veritable, solen estar comunicades per un pas obert en llurs murs laterals contigus. En un cantó d'aquesta barraca accessòria hi ha la

(*) Les dades i els plans que apareixen en aquest apartat estan trets exclusivament dels treballs de Casas Torres i de Sanchis Guarner.

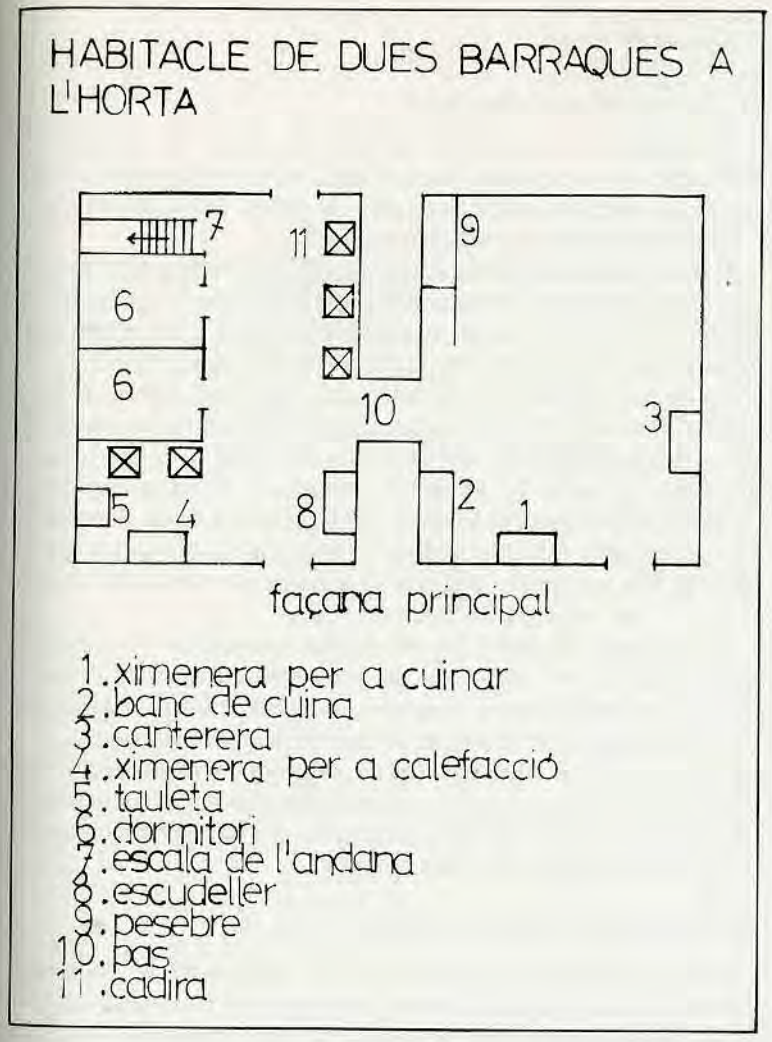

Figura 22. Croquis interior casa de jornaler a Meliana.

llar amb la xemeneia i un banc de cuina, i en un altra raconada es troba l'estable.

Freqüentment, la barraca disposa també d'un altra cuina exterior, a més d'un pou, al costat del qual es troba sempre la pica d'escurar.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

1) *La vivenda dels jornalers**

A principis de segle, les cases de jornalers de Meliana es trobaven a la part alta de la població, en la pujada del Calvari. Aquestes vivendes tenien tan sols una planta baixa, on dormien i àdhuc treballaven els seus habitants.

Durant el dia, la reduïda entrada és el lloc destinat a la fabricació de l'espardenya d'espart, indústria aleshores dominant al poble. A la nit, el mateix passadís s'usa com a dormitori dels nombrosos fills, que es giten damunt de màrfegues de palla.

En un dels costats de l'entrada hi ha una petita habitació dedicada a dormitori del matrimoni. El seu moblament és l'estrictament indispensable: un llit de petges de fusta o de ferro, amb màrfegues de pellorfa i un endurit matalàs de borra, a més d'una caixa de pi per a guardar els estalvis i les robes de festa. Darrere de l'atri d'entrada es troba un menut departament destinat a cuina, on hi ha una xemeneia que és de les anomenades de tir, amb la llar en terra i un rebost encastat en la paret.

El parament de casa d'aquests pobles treballadors es redueix a mitja dotzena de cadires de pi, amb seient encordat d'espart, distribuïdes en la cuina i l'entrada, una petita tauleta, feta també de fusta de pi sense envernissar i alguns utensilis de cuina.

Algunes cases d'aquesta categoria tenen a la seua part posterior un corralet on hi ha instal·lat un rudiment d'estable i una elemental comuna, feta aquesta per una gerra o un tonell enclavats en terra, amb un seient de fusta damunt.

2) *La casa dels llauradors mitjans*

Ens estalviarem ací de descriure la disposició de l'entrada, dormitoris i altres departaments, car aquesta és molt semblant a la de les cases anteriorment ressenyades, i ens limitarem a ressaltar les característiques diferencials que hi presenten respecte a les cases dels jornalers.

A les vivendes dels llauradors acomodats, a més del dormitori de matrimoni, hi ha d'altres estances destinades a idèntic ús: el quarto de les filles que, com gairebé sempre, es situa a la planta baixa, i el dels fills a la cambra. Aquestes habitacions disposen

(*) La descripció que hi presentem està basada en la seua totalitat en la *Topografía Médica de Meliana* de J. Durán.

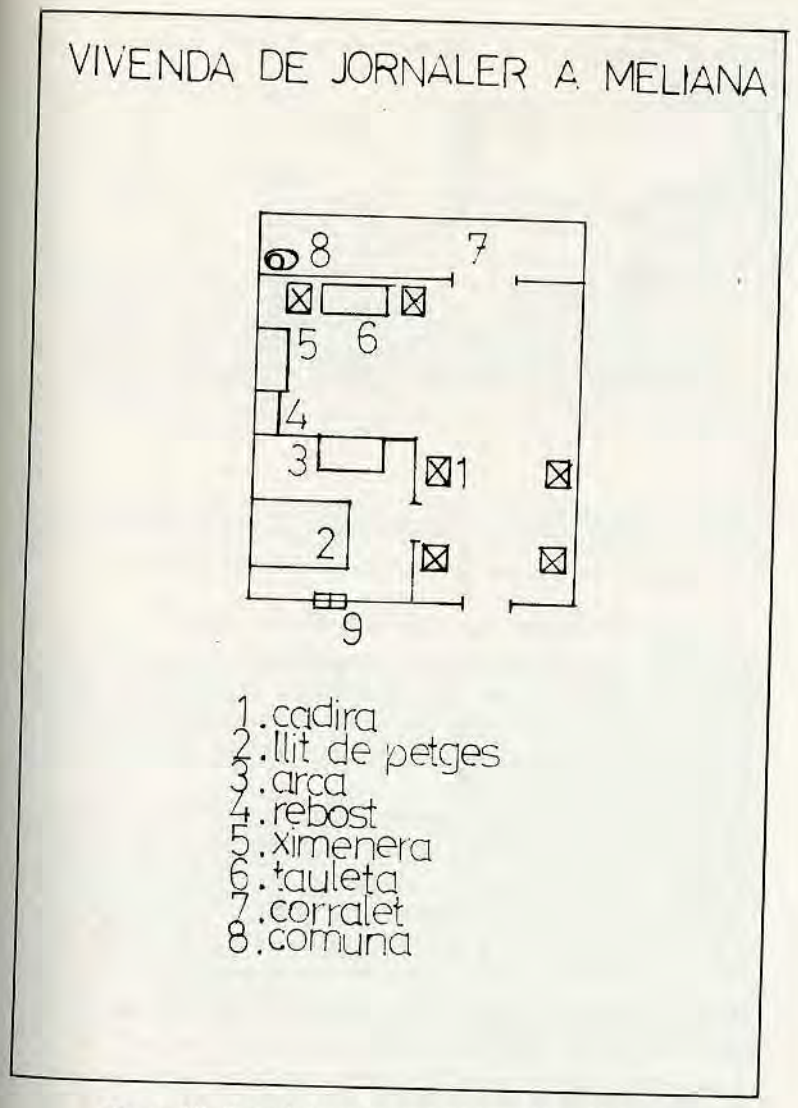

Figura 23. Croquis interior casa de jornaler a Meliana.

sempre de llits o catres, de diverses cadires i d'alguna caixa i/o còmoda. El dels pares presenta un llit de fusta tornejada o de ferro amb ornaments daurats, una caixa de movila, un penjarobes i algunes cadires de fusta pintada, una d'elles molt menudeta i usada per a pujar al llit.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

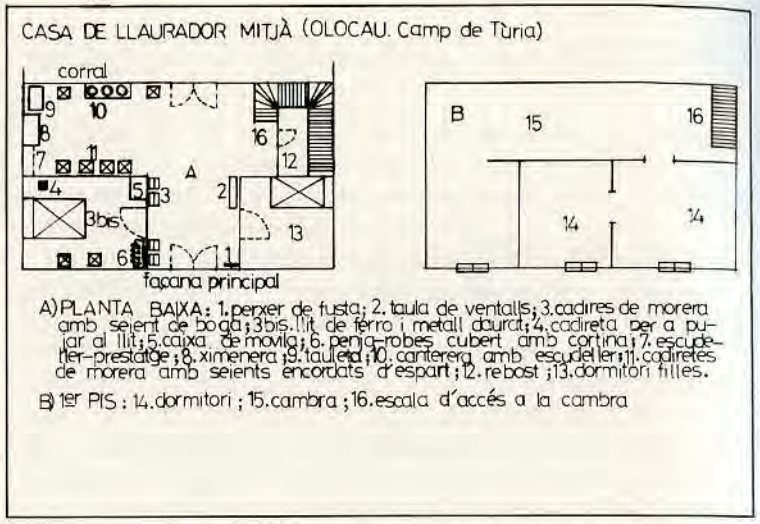

Figura 24. Croquis interior casa de llaurador a Olocau.

Les cadires i taules que s'hi troben a la cuina i a l'entrada augmenten tant en nombre com en qualitat. Així, a banda de la tauleta de foc, hi ha un altra de ventalls, freqüentment feta de fusta de noguer. Les cadires són molt sovint de fusta de morera, i presenten seient de boga o de reixeta les d'alçària normal, i les més baixetes de sogall d'espart.

L'armari de paret amb portes de vidres exhibeix la pisa més fina, i la canterera presenta usualment un parament de taulells de manises. El rebost és gran i generós i permet sovint l'entrada d'una persona. A la cambra es conserven les diferents collites, i al celler —que existeix freqüentment quan la casa s'alça en un desnivell— es guarden els cups de vi i les gerres o caixes d'oli. Finalment, el corral és ampli, dotat d'estable, galliner, porquera, comuna i, moltes vegades, de pou.

3) *Les vivendes de rics i senyorets**

Les cases dels rics i dels senyorets presenten uns trets característics i peculiars que les diferencien netament de les vivendes ante-

(*) En aquest apartat, i a banda del material de camp, s'han fet servir especialment les dades obtingudes dels protocos notarials de dots i partició de béns de l'Arxiu d'Elx (1879) i de l'Arxiu del Regne de València (anys 1835-36, 1862 i 1869).

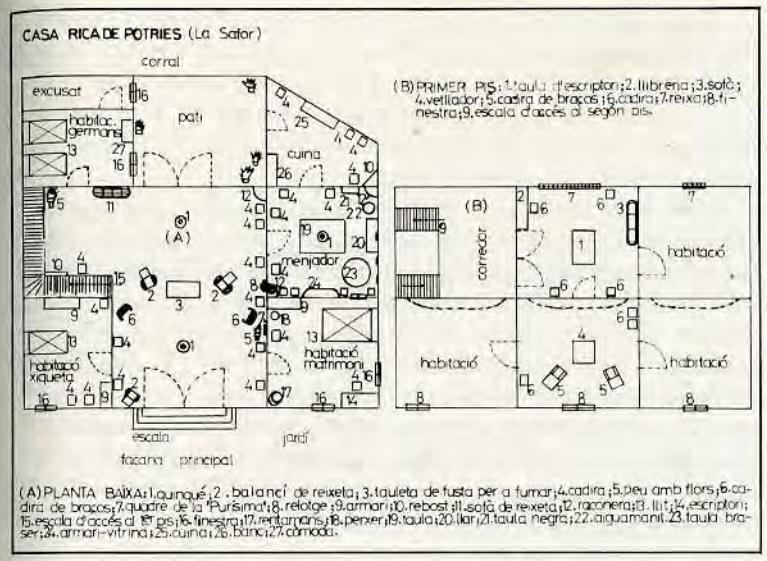

Figura 25. Croquis interior casa rica de Potries.

riorment descrites. En contrast amb les cases dels llauradors benestants, l'entrada deixa de ser un lloc de pas utilitzat indistintament per persones i cavalleries, i l'accés al corral i les quadres es fa per una porta secundària situada en la part posterior de la casa o a un costat de la façana principal. El nombre de departaments destinats a l'ús humà creix de forma extraordinària i, a més d'emprar tota la planta baixa, la vivenda s'estén també al primer pis, ocupat íntegrament per alcoves i dormitoris, sales i saletes. Sovint, una de les façanes de la casa s'obre a un jardí de dimensions molt variables, al costat del qual no és estrany trobar un petit hort d'arbres fruiters.

A la casa que hem pres com model, que es troba al poble de Potries, s'arriba després de travessar un jardinet i de pujar una petita escalinata. A la planta baixa, l'àmplia entrada conté més de mitja dotzena de cadires amb seient de boga i respatller amb treball de marqueteria, un sofà i dues engronsadores de reixeta, una tauleta per a fumar, un parell de cadires de l'arc, una raconera i dos peuers de florer de fusta artísticament treballada, a més d'un rellotge i diversos quadres amb temes religiosos i profans. La il·luminació es resol amb l'ajuda d'alguns quinqués que pengen del sostre.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Els tres dormitoris situats a la planta baixa contenen, a més dels llits amb capçadera i peuera de fusta, sengles calaixeres de noguer i diverses cadires; dos d'aquests quartos estan dotats d'un armari per a guardar la roba i, l'habitació de dormitori, té a més una paperera de noguer i un rentamans sumptuós, amb pileta de ceràmica decorada i armariet a sota.

Situat a un costat de l'entrada, ja en la segona tramada de la casa, hi ha el menjador, totalment separat de la cuina, que es dedica de forma exclusiva a la preparació d'aliments. Ambdues estances es troben presidides per una ximenera, que en el menjador està xapada de fins taulellets de ceràmica, presentant llur frontis el quadre d'un Crist dibuixat sobre idèntic material. Al menjador hi ha també una taula de regulars dimensions, amb nombroses cadires i un armari-vitrina fent joc, lluint aquest ultim la vaixella de porcellana i la cristalleria fina, i guardant als seus calaixos una coberteria d'argent i d'ivori. Completen el mobiliari una tauleta lacada de negre, una taula amb faldons i dues raconeres de fusta, damunt les quals reposen, respectivament, un búcar i un quinqué.

A la planta baixa es troba també un quarto dedicat a la toaleta personal, el qual està adreçat amb l'equipament més modern i dotat d'una artística comuna.

Una escala, situada en la segona tramada de la casa, dona accés a les estances del primer pis. Allí es troben dos salons —un d'ells anomenat significativament *saló d'estudi*— que comunique amb tres dormitoris. Els salons estan moblats per un sofà i diverses cadires de fusta de cirerer, amb seient i respatller entapissats de domàs, dos cadires de braços folrades del mateix teixit, un vetllador, una taula d'escriptori i una llibreria de noguer.

Per tot arreu de la casa, pesades i riques cortines cobreixen les finestres, i els quinqués, les palmatòries i els cirials de bronze i, sovint, els canelobres de plata, arraconen els humils cresols de llanda. No cal parlar de la qualitat i la quantitat de peces que componen l'aixovar de casa —cobertores i rotgles de taula de domàs, llençols i tovalloles de fil, etc., etc.—. Tots i cada un dels objectes que s'hi troben a la vivenda fan pales l'elevat status de la família que l'habita.

INDUMENTARIA I ROBA DE PARAMENT DE CASA

EL VESTIT

La indumentària popular valenciana que ací descriurem correspon a dos períodes o grans èpoques: un primer període que començaria cap al primer terç del segle XVIII i acabaria a mitjan segle XIX, i un segon període que comença en aquesta última data i arriba fins el primer terç del segle XX. Aquesta separació en dos períodes està determinada per l'estructura bàsica del vestit, puix que, encara que les modes van canviant dins de cada període, aquests canvis no alteren el que podríem anomenar estructura indumentària.

Durant el primer període, la gent va alterant una mateixa peça segons el gust de la moda de cada moment: hi afegeix, lleva o canvia alguns detalls ornamentals o de forma, etc. Però el canvi de període significa que aquesta peça és arraconada i substituïda per una altra que fa una funció idèntica o semblant. Cap a la meitat del segle XIX, és quan es transforma l'estructura del vestit, i es modifica substancialment la seua imatge: així, en el vestit femení, el gipó és substituït pel «saco», i més endavant aquest per les robes de jersei; o la camisa és substituïda per la xambra, i després per la brusa; el calçó desapareix per donar pas al pantaló; la jupa masculina és reemplaçada per la jaqueta o la brusa, etc.

Les dates aproximades d'inici de cada període (cap el 1725 i el 1850 respectivament), són només indicatives, per tal de limitar-los a nivell general; però de cap manera són dates rígides i, sobretot, no poden aplicar-se indiscriminadament a tots els pobles i comarques del País Valencià. Són condicions de caràcter econòmic, de comunicació, de conservadurisme, etc., el que fa que els pobles, o més ben dit segons quina gent dels pobles, vaja incorporant-se més o menys lentament a la moda.

IVEV VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

Figura 1. Dona S. XVIII.

Figura 2. Home S. XVIII.

En conjunt, la indumentària valenciana dels segles XVIII al XX, amb l'excepció d'algunes peces heretades del passat —com els saragüells—, respon a variants locals de l'estructura de la moda europea occidental, d'influència bàsicament anglo-francesa.

Figura 3a, 3b. Principis S. XIX: La visió romàntica.

Aquest model anglo-francès és copiat per la minoria dirigent del país, i en primer lloc per la gran aristocràcia que seguia el dictat directe de la cort, amb uns patrons que la gent de les classes populars intentava imitar —a més o menys distància— però que mai no reproduïa exactament.

Per comprendre, doncs, el sentit i la influència de les modes als segles XVIII o XIX, no podem fer servir allò que avui entenem per moda i la seua difusió. Les modes dictades per París o Londres, que també llavors eren els centres productors de novetats, arribaven molt aviat a la noblesa i a les classes altes: la comunicació al si ràpida i, a més posseïen els mitjans socials i econòmics per adaptar-se a la moda del moment. Les classes populars també van adaptant els canvis a les seues necessitats i possibilitats, però la comunicació amb la ciutat és lenta, i així és molt comú el fenomen de pobles que han «botat» algunes modes sense ni tan sols haverne tingut notícia.

Figura 4a. Principis S. XIX: La visió detallista.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Figura 4b. Principis S. XIX: La visió detallista.

També és cert que, com hem assenyalat, durant tot el segle XVIII i la meitat del XIX, les modes no canvien l'estructura del vestit, sinó que n'afecten només els detalls. Fet i fet, encara que les transformacions s'inicien cap al 1850, és a finals del segle XIX i principis del XX quan el canvi d'estructura és més complet i arriba a tot el país.

Tot al llarg de la primera època —segles XVIII-XIX— va canviant la llargària i l'amplària de les faldes, i acaba per imposar-se la moda del *mirinyaque,* que en un principi havia estat objecte de burla per part del poble:

De madames currutaques
açò pega un esclafit:
si es lleven els mirinyaques,
es queda mig carrer buit.
(Popular)

Figura 4c. Principis S. XIX: La visió detallista.

Però finalment també les classes populars acaben per adoptar-lo: be aconseguint la tovor de moda a base de sinagües i faldes, o bé adquirint la «gàbia a l'estil de pollera, formada de varilletes de ferro» (MARTI GADEA) que era el mirinyaque de les senyores:

Les fadrines de Montcada
ja no prenen xocolate,
que s'aguarden els diners
per a fer-se un mirinyaque.
(Popular)

Després vindria la moda del *polissó,* amb el qual ocorre el mateix fenomen: burla inicial, fins que és generalment adoptat i assoleix tal popularitat que apareix en les cançons infantils com «la tarara».

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Figura 4d. Principis S. XIX: La visió detallista.

Al mateix temps, els gipons experimenten transformacions quant a les puntes inferiors (de punta tallada a punta fina, a portar-se per dins de les faldes, o a tenir dues puntes, etc.) i també en les mànigues i en els escots.

A finals del segle XIX i principis del XX, quan la revolució de la moda ja és més profunda i ha canviat la mateixa estructura del vestit, les dones porten les faldes tan llargues que arriben a arrossegar-les per terra; ja no utilitzen el gipó sinó el sac, i han canviat el mocador de coll per la toqueta. També s'han canviat el *monyo* (han desaparegut les rodetes laterals), i ja no gasten davantal per a mudar-se. Quant als homes, ja es posen pantaló llarg, i s'estén la brusa, peça que va substituint el jopetí i la jupa. Aquesta brusa, en principi es porta per dins de la faixa, i posteriorment va solta per damunt de la faixa, manera com ha perdurat fins als nostres dies.

1. *Condicionament en l'ús de la vestimenta*

Tradicionalment el poble, per raons òbvies de tipus econòmic, ha estat «conservador», en el doble sentit de guardar i de no alterar massa els vestits. En principi, hi ha la necessitat d'allargar al màxim la vida del vestuari: recordem que l'ixovar fornia de roba quasi per a tota la vida del matrimoni, i encara una part passava als hereus. La precarietat econòmica de les famílies treballadores —al camp o a les ciutats—, subjectes a qualsevol imprevist, imposava la necessitat de conservar el vestuari habitual, i més encara les peces sumptuàries o complementàries, fins extrems que ara semblarien increïbles.

Un altre factor que condiciona el caràcter tradicionalment conservador del poble en qüestió d'indumentària, es pot trobar en les creences de tipus religiós, com les derivades de la «moral cristiana»; i fins i tot en creences que entren en el camp que anomenaríem paranatural: com per exemple no utilitzar el groc, posar-se alguna cosa usada en el casament, el llaç roig per al mal d'ull, etc.

Hi ha raons de tipus geogràfic que també condicionen la manca o el retard de les innovacions en el vestit: el nuclis rurals o semirurals allunyats de les principals vies de comunicació, podien viure molt de temps al marge dels últims canvis de la moda, i per tant portaven sovint més de cinquanta anys de retard respecte a les ciutats o comarques més «avançades». Podem fer notar que en els anys trenta del segle actual encara era corrent veure pels Ports, al Maestrat, a la Marina, etc., homes vells vestits amb calçó curt, calces, faixa i jopetí, i mocador al cap: una moda que les ciutats comencen a abandonar un segle abans. Un altre fenomen relacionat amb aquesta barreja i simultaneïtat dels estils de vestir, és la nomenclatura més o menys pejorativa que apliquen uns pobles (o grups socials) al poble (o grup) veí, en tant que aquell està més «endarrerit» en qüestió de vestimenta: així, a Algemesí, en diuen «de touera» —de Tous— la manera de vestir-se més antiga i pobra; però és que a Tous també diuen «pareixes de la Parra» —caseriu més endarrerit— del qui va vestit encara més antic. A Morella, hi ha els vestits «de morellana» i «de menestrala», «de masovera» i «de llauradora», variants que responen a una situació anàloga. A la ciutat de València, ha quedat la denominació «de torrentí» per al vestit masculí de calçó curt, possiblement perquè quan a València aquesta moda ja havia passat, els de Torrent encara la portaven. I a tot el País Valencià, vestir-se *de*

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Figura 5a. Últim estadi d'indumentària tradicional en muntanya (Morella).

llaurador o *de llauradora* equival a emprar unes robes més antigues que aquests han conservat més temps que la resta de la població. Fet i fet, encara avui en qualsevol poble, o en certs sectors més tradicionals de les ciutats, veiem dones amb davantal per anar a missa o a comprar, i homes que porten faixa, brusa o espardenyes, com era general fa més de mig segle.

Figura 5b. Últim estadi d'indumentària tradicional en muntanya (Morella). Roba de vestir.

També el clima és un element condicionant de les variacions en la indumentària tradicional, encara que no les determina de manera absoluta. Les regions interiors, d'hiverns llargs i rigorosos i d'estius curts i suaus, no han desenrotllat una indumentària apropiada per a la calor, i en arribar el temps estival l'única cosa que fan és alleugerir el vestit i suprimir peces d'abric (peücs i calcetins, jupa, capa o capot, manta...), però conservant en la

Biblioteca-
Centre de documentació

majoria de les ocasions els mateixos teixits llanosos i fins i tot les mateixes peces que han utilitzat a l'hivern. Per contra, a les zones litorals, on les condicions climatològiques són de signe contrari, la gent, encara que a l'hivern gasta peces d'abric i teixits de llana (drap, viella, franel·la, etc.), en arribar el temps de la calor canvia als teixits de cotó o de llenç, o fins i tot de seda si ho permet la capacitat econòmica i el nivell social.

A banda de les condicions esmentades, l'existència d'unes matèries primes i la possibilitat o necessitat de desenrotllar una indústria manufacturera, fan que en algunes zones aparega una producció artesanal que afavoreix l'ús de determinats tipus de teixits d'origen local o pròxim. És el cas dels telers de Morella i altres viles dels Ports, de la Vall d'Albaida, l'Alcoià, etc., que feien els teixits de llana o de barreges de llana, la manufactura dels quals —com a producció industrial o com a residu artesanal— ha arribat fins als nostres dies. També a la ciutat de València i als voltants, quan al segle XVIII hi ha l'auge de les sedes, s'hi troben quantitat de telers dedicats a aquesta manufactura, fins a ocupar el gremi dels *velluters* un barri complet: és en aquesta època justament quan les famílies benestants adopten les robes de seda de manera general, tant que continuen gastant-los fins i tot a l'hivern, sobretot per als vestits de luxe, encara que per sota de les sedes hagueren de continuar usant les peces interiors de llana, com els faldellins.

D'altra banda, hi ha la qüestió de les matèries primes: encara que el País Valencià tradicional era una societat rural on es repetien els esquemes d'auto-abastiment i la tendència a consumir en primer lloc allò que en cada comunitat es produïa, tanmateix hi ha zones on tenia més importància la ramaderia —d'ovelles—, d'altres on es picava l'espart o es produïa i es filava el cànem, d'altres que es dedicaven a la cria del cuc de seda. Aquestes condicions, lògicament, fan que la indústria derivada d'aquestes matèries primes estiguera més arrelada en uns llocs que en uns altres. Hi havia, per exemple, comarques que es dedicaven a l'aprofitament massiu de l'espart, com a complement important de l'agricultura, i així alguns pobles —sobretot de l'interior— van desenvolupar la producció d'espardenyes, a les cases o en obradors, i n'abastien les comarques litorals, d'agricultura més rica. Ara bé, la generalitat de l'ús de l'espart en la confecció d'espardenyes no significa (i el mateix pot aplicar-se a d'altres manufactures relacionades amb la indumentària) una uniformitat de tècniques i formes: així, apareixen diferents tipus de sola, que pot ser igual per als dos peus —soles parelles— o bé amb forma dreta i esquerra, o diferents tipus de cara i de talonera, a més de la variada manera de combinar o no l'espart amb altres materials com la tela i el cànem, i finalment en el color, gruix, nombre i disposició de les vetes. Seguint amb l'exemple de l'espart i l'espardenyeria, aquesta activitat tenia, a més, un altre vessant relacionat amb l'expansió de les modes: així, quan els espardenyers —com els torroners— o els geladors, etc.— anaven a comerciar els seus productes, es produïa un fenomen de comunicació i possible influència de vestimentes o variants diferents.

Si abans havíem parlat d'un condicionant d'incomunicació, ara mateix acabem de fer referència a alguns dels «intermediaris» en la comunicació i transmissió de novetats; i aquests eren més que no sembla: no solament espardenyers o torroners, sinó les colles de segadors, veremadors i collidors, els melers, els raiers de riu, els tractants de cavalleries, els traginers, els venedors de faixes, de ceràmica, etc..., gent que feia llargs viatges, o temporades senceres, lluny de les seues comarques d'origen, i tenia ocasió de conèixer altres gents, altres estils de vestir i altres modes.

2. *Vestit i nivell social*

En l'època que ens ocupa, sobretot durant el segle XVIII, la noblesa, tant per la seua posició social com econòmica, era la classe que reflectia d'una manera més clara en la indumentària la moda del moment: eren els únics que estaven en condicions de seguir les novetats procedents de París o de Londres, és a dir d'adoptar la moda al moment que es creava. Immediatament per sota, i amb importància creixent al llarg del segle XIX, trobem una burgesia adinerada que va copiant o imitant en tot l'estil de vestir de la noblesa, sobretot en aquelles ciutats importants o grans on realment existia una élite aristocràtica que marcava la pauta (València, Xàtiva, Alacant, Castelló...), cosa que no s'esdevenia a les viles menudes ni als pobles, on els models aristocràtics o burgesos queden com una cosa aliena o remota.

I finalment, hi ha unes classes populars, llauradors o jornalers, obrers o menestrals urbans, que encara que d'alguna manera sempre tendeixen a copiar els de dalt, interpreten les modes amb les limitacions a què els obliga la seua situació econòmica i el pes de les tradicions. I amb les limitacions que imposa, també, la seua

INSTITUCIÓ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

consciència de pertànyer a una classe inferior, a la qual no li «correspon» vestir-se com els senyors o com els rics de ciutat. Les raons de tipus econòmic són òbvies, i ja ens hi hem referit: la necessitat d'allargar al màxim la vida del vestuari, i fins i tot d'utilitzar —potser reformant-les— moltes peces heretades de la generació anterior. Recordem també les dificultats d'adquisició de determinades matèries primes o manufactures, així com el fet que determinades peces sumptuàries o complementàries no tenien utilitat simplement per falta d'ocasió social per gastar-les.

D'altra banda, hi comptava molt la pressió social de les classes dominants: el vestit era un semàfor social que denotava la classe o l'estament de la persona que el duia, amb fronteres molt clares i sovint quasi impenetrables. Només després de les grans crisis pot observar-se una certa permeabilitat social en el terreny de la indumentària.

3. *Treballs, oficis i vestit*

No es pot afirmar que hi haja hagut un estil de vestir propi de determinats oficis o treballs: ni tan sols els llauradors no anaven vestits «de llaurador», molt menys un ferrer o un teixidor. Ara bé, tal com avui dia, hi havia oficis que condicionaven l'ús de determinades peces d'indumentària directament funcionals (com actualment el «mono» dels mecànics o els guants de les peixateres), o determinades activitats que demanaven unes peces específiques de roba. I això molt més que ara: probablement això estava en relació amb la dificultat de rentar certs teixits, o de guardar i resguardar les robes més «mudadores»; a més que en el treball professional o quotidià calia molt sovint protegir altres peces de roba més delicades, o resguardar el propi cos: per exemple, els llauradors que treballen als camps d'arròs porten enrotllades a les cames les anomenades *garrabatges,* una espècie de benes ben estretes des dels peus fins als genolls per defensar-se de les picotades de cutimanyes, sangoneres i altres bestioles dels arrossars. O els segadors, que portaven manegots de pell per tal de protegir els braços contra els possibles colps de la falç i contra la irritació contínua de les tiges i fulles segades.

Altres peces són usades perquè resulten més còmodes en algunes activitats: així, els saragüells són utilitzats tant pels llauradors de moltes comarques litorals, com pels *raiers* que baixaven la fusta

pels rius Túria i Xúquer. També els llauradors solien gastar calces sense peal, de traveta, i espardenyes d'espart més resistents que no les de careta de tela.

Alguns oficis que tenen peces d'indumentària característiques són també els forners, pastissers, carnissers, etc., que porten manegots, barret al cap i grans davantals blancs amb pit. També porten davantal, però de cuir, els ferrers, corretgers i sabaters. Els teixidors que treballen als obradors d'un extrem a l'altre del País Valencià, han conservat més temps que la resta de la població l'ús de la *gandalla,* malla per protegir els cabells i resguardar-los parcialment de la pols i de les fibres.

Finalment, també els pastors tenien algunes peces característiques, com els barrets —especialment la montera— i barretines, i els esclops o socs de fusta per als peus; i, a l'hivern, les samarres de pell.

4. *La roba de diari*

La nostra societat tradicional feia molta més diferència que avui dia en la seua manera de vestir-se, quant a utilitzar un tipus de roba per a cada ocasió. És una pràctica que només en temps relativament recent ha començat a perdre's: els xiquets i joves dels anys cinquanta o seixanta (especialment en zones rurals), encara tenien la roba de diumenge com a diferent de la quotidiana, i es mantenia el costum d'estrenar alguna peça o un vestit per a la Puríssima, per al Corpus o per a les festes patronals: les mares, mai no hagueren pensat a posar als fills un dia de setmana la roba que haurien de lluir els diumenges o dies de festa.

Aquesta classificació de la roba segons l'ocasió, es fa més patent com més antiga és l'època que ens ocupa. Així, en aquests segles (XVIII i XIX) la roba dels quals descriurem a continuació, estava ben diferenciada la roba de feina quotidiana, la d'«anar net», la de mudar-se i la de festa. I dins de la roba de festa, encara es distingia si es tractava d'un diumenge normal, o els anomenats «del Nostre Senyor», o si eren festes assenyalades, com el Corpus, Nadal o les festes majors. També hi havia festes dins el cicle individual o familiar que es prestaven a estrenar roba, o a lluir-ne la més bona que es tenia: eren les festes ocasionals, i les de passatge: noces, bateigs, etc.

Aquesta diversitat ens servirà per fer una exposició general de les maneres de vestir, començant per la *roba de feina i de diari:*

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació
BIBLIOTECA
ETNOLOGIA

Figura 6a. Conjunt de faena. Dona: S. XVIII-XIX.

Començarem per referir-nos a la roba que portarien els valencians dels segles XVIII-XIX en un dia feiner. Roba que tampoc no seria la mateixa al llarg del dia: podia variar segons fóra per treballar al camp o a casa, per anar a comprar —les dones—, o a brodar o fer randa amb les veïnes.

En el cas de la dona, la feina de casa la condicionava a portar unes robes o unes altres segons allò que anava a fer: si era dia que tocava de fer bugada, per exemple, es posava manegots per protegir el gipó, un gran davantal per no embrutar-se les faldetes, i mocador al cap. També es posava mocador al cap, blanc en aquest cas, si era dia de cerndre i pastar, per tal d'evitar que caigueren cabells a la pasta, i davantal i manegots també blancs.

Molt sovint, i sempre pensant en l'economia i en la dificultat d'adquisició de teles, trobem que per a confeccionar aquestes

Figura 6b. Conjunt de mudar. Dona: S. XVIII-XIX.

peces estrictament de feina, s'utilitzen les teles d'altres robes que ja estan mig deteriorades. Això és el que passa, per exemple, amb els davantals i manegots que s'utilitzaven per les matances: com que, amb ocasió de matar el porc, s'hi afegien a la casa familiars i veïns com a auxiliars en el complicat conjunt de tasques del mataporc, es necessitaven quantitat de davantals, draps, i sacs per escórrer la ceba: l'ama de casa els confeccionava amb les teles de matalafs vells o bé amb sacs blanquejats amb pólvors de pataquera.

Altres vegades, quan la dona no vol embrutar-se la falda, la doblega i la subjecta per la part de darrere, de manera que deixa al descobert el faldellí i la cerca o revora de la falda, i protegeix així la part de l'endret, que queda resguardat de la pols i la brutícia.

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Tant l'home com la dona, quan fan faenes de camp, porten, a més del mocador de cap, grans capells de palla per a protegir-los del sol i de la pols sobretot en certés activitats com la batuda, etc. L'home, a l'estiu, per treballar va en cos de camisa, calçotets, saragüells o calçó, i faixa. A l'hivern, sobretot a les zones més fredes del país, utilitza la jupa i el capot de drap per protegir-se del fred.

Els teixits que utilitzen els valencians en les robes de feina, a banda d'aprofitar les teles velles d'altres peces, són els que tenen major resistència: el llenç, les barreges amb cànem, el drap o el jute; i tots ells amb colors tirant a neutres («soferts»), sobretot els de neteja difícil.

Indumentària femenina de diari:

Per a vestir-se un dia qualsevol, una dona valenciana es posaria en primer lloc:

—Els *camalets* o *cametes*: peça de dos camals que cobreix des de la cintura a sota els genolls; originalment els dos camals anaven separats per davant, però després s'uneixen deixant només un gran trau entre les cames; de fet, moltes dones no els utilitzaven mai. A continuació es posa:

Figura 7. Camises de dona. Camalets. Calces.

Figura 7a. Lligacames.

Figura 8. Camisa de dona.

—La *camisa* de llenç, que en tot cas podia dur mànigues més fines de fil o cotó, i cobria des dels muscles a sota els genolls; a finals del segle passat, aquesta peça va ser coberta, i després substituïda, per la *xambra,* molt més curta que la camisa. Per cobrir les cames, es posa en primer lloc:

—Les *sinagües,* que en el cas de les dones de classe popular eren els *vions,* fets de tela grossa de llenç, de cànem, i a ratlles verticals de colors (la sinagua pròpia sol ser blanca o de color cru, i feta de cotó o de fil); tant sinagua com vió es lliguen, frunzits, a la cintura directament damunt de la camisa. Damunt, es posarà:

—La *sobresinagua de baieta,* de llana a l'hivern i de cotó o de llenç a l'estiu; aquesta sobresinagua en la indumentària de mudar, és substituïda per la sobresinagua blanca. I damunt de tot:

—Les *faldetes* (no sempre: per a les hores de faena, sovint portaven la sobresinagua de color com a peça superior descoberta): les faldetes són habitualment de llana, en les seues variants de drap, franel·la, baieta, etc., de llença, o de barreja d'aquestes fibres: en tot cas, teixits resistents i amb colors llisos o neutres, o bé fent ratlles o quadres (sobretot al Maestrat i als Ports).

Damunt de la camisa, i per cobrir i subjectar el cos, portaven:

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

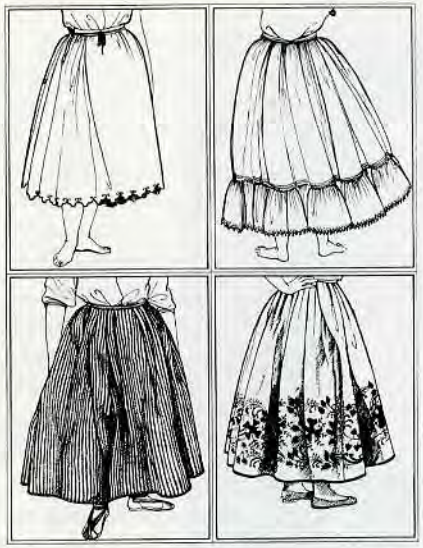

Figura 9. Sinagües. Sobresinagües. Vió. Saia.

Figura 9a. Saia de tapar.

—La *cotilla* o *cosset* amb anses, peça reforçada, cordada per davant (primitivament per darrere), i rematat per sota amb aletes que li donaven amplària i amb una punta més llarga; a l'hivern, la cotilla queda com a peça interior —que va ser el seu destí final, esdevinguda «corsé»—, sota el gipó, però a l'estiu queda al descobert, mostrant les mànigues i pitrera de la camisa. Finalment, es posaria:

—El *gipó* amb mànigues, ajustat al cos fins a la cintura: segons les èpoques ha anat ober per darrere o per davant, amb aletes o sense, i per dins o per fora de les faldes.

Completava la indumentària el *mocador de coll,* que per a treballar era senzill, de cotó o de llana segons el temps, i amb dibuixos florals estampats; també n'hi havia a quadres, a ratlles o llisos. Els *davantals* de feina eren grans, quasi fins a la vora de les faldes, i estaven fets de teles fortes (cotó i llenç, i llana i cotó) i de colors neutres, blancs, a ratlles o a quadres; per a «feines fines», com anar a fer randa o boixets, o per anar a comprar, podien posar-se davantals més menuts, de percal o de batista. Peça indispensable eren també les *calces,* normalment fins al genoll: es feien amb quatre agulles —sense costura— o amb dues —amb costura darrere— de «punt de calça» elàstic i habitualment de fil de cotó.

Figura 10. Sobresinagua de baieta.

Indumentària masculina de diari:

Per a les activitats quotidianes, l'home portava com a mínim —i a banda de les peces específiques que demanara un treball concret— calçotets o saragüells, camisa de llenç i faixa:

—Els *calçotets* es duien sota el calçó, fins sota el genoll, on es lligaven amb vetes; quan ja es portava pantaló, els calçotets s'allarguen fins als turmells; solien ser de llenç o de cotó, blancs o ratllats.

—Els *saragüells,* també enomenats *camalets,* són uns calçons amples que no arriben més avall del genoll; és una peça de reminiscència morisca, o en tot cas mediterrània, que es combina amb les altres peces del model anglo-francès; habitualment eren fets de teixit de llenç. A l'hivern, es posen els *saragüells de negrilla,* de llana, no tan amples com els de llenç, i més curts.

—La *camisa* cobreix el cos des dels muscles als genolls; van obertes per davant fins a la cintura, i les més antigues s'arrepleguen frunzides al coll; més tard apareix el coll de tireta, la camisa es fa més curta i s'obre completament de dalt a baix; les de treball eren fetes de llenç.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

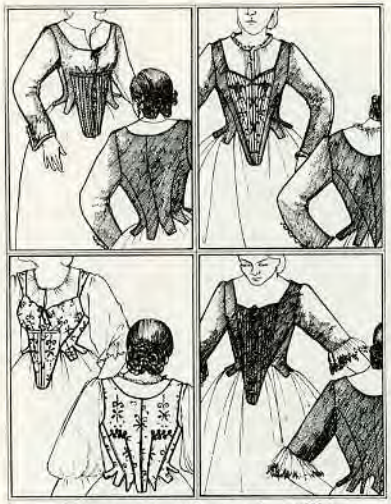

Figura 11. Gipons i cotilles.

Figura 12. Davantal i gipó.

A l'estiu, l'home no portava *calces* —«camalets a cames crues»—, o potser portava calces de traveta, sense peal. Espardenyes, i un mocador al cap, completaven l indumentària d'un dia que no fóra massa fred.

Després, podia afegir peces pes resguardar-se del clima més dur:

—El *calçó,* normalment de drap, ajustat al contorn de la cuixa fins als genolls, sota els quals es botonen amb una pestanya; predominaven els colors foscs: negre, burell, morat, etc.

Figura 13. Camises i saragüells d'home.

Figura 14. Jopetins i faixes.

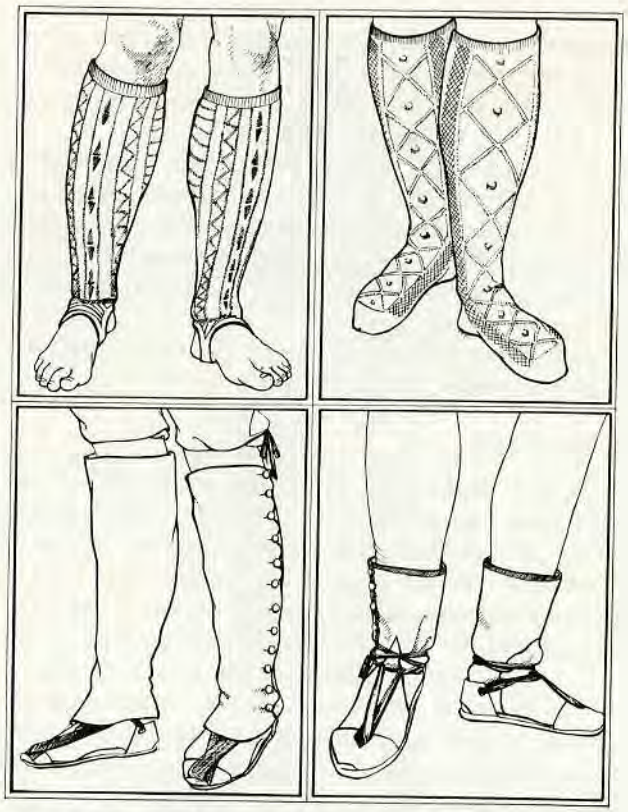

Figura 15. Calces, polaines, calcetins d'home.

Figura 16. Peücs i calcetins.

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

El *jopetí* és l'evolució del gipó masculí del segle XVI; és una peça sense mànigues, que arriba fins a la cintura (el dels senyors, que es porta sota la casaca, és més llarg); en la primera època portaven solapes o coll girat, que després desapareixen.

La *faixa,* és una tira de roba de cotó, estam o llana, de més de dos metres de llarg, amb la qual l'home s'aguanta els calçons o els saragüells, i posteriorment els pantalons; acabava en un flocall als extrems, i algunes tenien un extrem cosit a manera de butxaqueta; eren de colors diversos; però només ha perdurat el negre com a ús habitual fins als nostres dies.

A l'hivern duien *calcetins* als peus, i fins i tot *peücs* en les comarques més fredes.

Després del treball:

Quan la gent acabava les feines dures i brutes, es rentava i s'endreçava per mamprendre altres activitats més descansades i netes, o bé per descansar, fer visites o festejar. Les dones, per asseure's a cosir o brodar, es posaven —a més de la roba interior de diari: vió, sobresinagua de color, camisa, etc.— faldes de llana o de cotó segons l'estació (a l'hivern, sota les faldes es posa també faldetes), cotilla, gipó, i davantal de tela més fina i amb adornament de randes, etc. Completava la vestimenta el mocador de coll subjectat amb una agulla de pit, i les calces de color. En aquestes ocasions no es posaven les espardenyes de careta, sinó un calcer més fi: espardenyes negres o sabates planes.

En tornar de la feina, l'home també es mudava de roba, i sobre la camisa de llença es posa el jopetí: per damunt de la faixa, si no porta jupa, i per sota si pensa posar-se aquesta peça. Damunt dels calçotets es posaria el calçó, els saragüells, o bé els saragüells de negrilla, segons el fred o allò que anara a fer. També podia posar-se les calces de color amb peal o de traveta, i els calcetins per damunt si fa fred.

Per al cap, a més del mocador, nugat d'una de les diferents maneres (de farol, de becs llargs o curts, de fumeral, de rotllo, arreplegat, cuapenjant...), podia posar-se alguna de les diferents classes de *capells*: la *montera,* capell cònic, de drap o vellut; la *rodina*: d'ala ampla i copa troncocònica; el *calanyès,* d'ala estreta i copa troncocònica més alta que la rodina; el d'*ala ampla,* moll i sense armadura.

A l'hivern, i per eixir al carrer, les dones usaven quasi com a única peça d'abric el *mantó,* fet de llana grossa o de meri, amb

Figura 17. "Després del treball": conjunt amb saragüells.

flocalls d'astracan o de llana. Els homes podien portar el *capot,* generalment de burell o d'altra roba gruixuda, amb mànigues i sovint amb caputxa, que es lliga a la cintura i es pot dur també per a la feina; per a més mudar, poden dur *capa,* llarga des del coll fins els peus, oberta per davant i sense mànigues, amb coll alt i esclavina; o bé es posaven als muscles una *manta,* que era de fet la peça masculina d'abric més escampada: les més antigues estaven teixides a ratlles de colors i dibuixos geomètrics, i duien un extrem cosit a manera de bossa (el corrinxol, cornaló, o corn).

Com a bosses o sac, els homes duien a l'espatlla les *alforges,* formades d'una sola peça llarga i doblegada pels extrems, de tota mena de mides i teixits; les més vistoses estaven teixides com les mantes: a ratlles, quadres o dibuixos geomètrics.

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Rodina. Mocador replegat.
Montera. Barret d'arboços.

Figura 19. Capa i cossiol.

Figura 20. Manta morellana.

Figura 21. Alforges.

5. *Roba de festa i de cerimònia*

Roba de festa femenina:

Els diumenges i festes, la roba de mudar comença ja amb les peces interiors: els *calçons* o *cametes* són de batista o de fil, adornats amb tira brodada, entredosos, boixets, i amples randes per rematar els camals; damunt de les sinagües es posa les *sobresinagües* blanques, amb volant a la part de baix, adornades amb randes, entredosos i passacintes; es posarà també *calces* blanques calades, realçades, formant varietat de dibuixos, o amb brodats sobreafegits, o bé calces de seda; la *camisa* de festa, de percal, tort, gasa, o de fill, sol dur brodats a l'escot, i també randes als escots i a les mànigues, que arriben a formar grans volants.

A l'estiu, com que la *cotilla* quedava exterior, es confeccionava amb teles de color o daurades, i s'adornava amb tires daurades per tapar les costures. A l'hivern, també porten cotilla, però damunt es posa el gipó de mànega llarga de vellut, de merí, de drapt, etc., segons l'economia. Si el gipó era dels tipus oberts que deixaven veure la cotilla, aquesta es duia feta de robes bones, com les d'estiu, però si es tractava de gipons tancats, la cotilla es podia dur de teles menys riques. També hi ha gipons que tenen teles més riques —vellut, seda— en les mànigues i parts visibles de la peça, i teixits inferiors, com el cotó, per al cos: llavors aquest no es mostrava, per anar cobert amb la manteleta o mocador, i el remat per dins de la falda.

Les *faldes* si és hivern, damunt de les faldetes que es posaven els diumenges també eren més o menys «mudadors» segons l'acte social del dia. Una falda de molt de vestir podia ser d'alguna de les variants de roba de seda teixida amb fils de colors, o amb fils d'or o d'argent en el cas dels brocats. O bé podia anar adornada amb galons, sanefes pintades o brodades (en les de llana), o amb sanefes de retalls de vellut *(basquinyes)*. Acabada la missa, les dones es canviaven de vestit, a fi de resguardar la roba bona quasi per a tota la vida. Quan la família era pobra, o la dona per alguna circumstància no podia lluir roba bona per al diumenge, anava a «missa primera», on no calia «lluir» com en la «missa d'onze».

També per anar a missa major s'utilitzen les *mantellines*: mantellina *de mitja lluna,* que és la més antiga, i consisteix en un semicercle de ras, seda, baieta, etc.; mantellina *de tovalla,* de forma rectangular i adornada amb randes; mantellina *de tern,* de tres peces, la central de vellut, tafetà, etc., amb un rectangle

Biblioteca-Centre de documentació

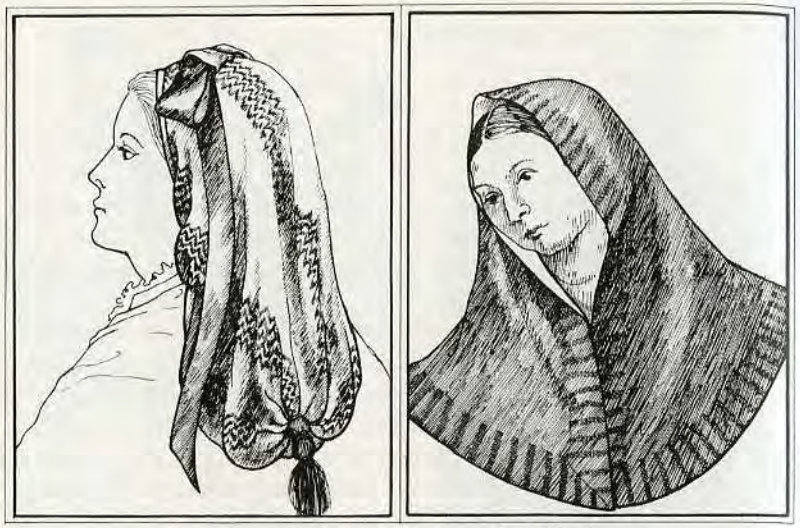

Figura 22. Còfia. Mantellina de mitja lluna.

Figura 23. Mantellina de tovalla.

Figura 24. Mantellina de tern.

d'encaix a la part del cap i tota voltada de randa (també podia tindre la mateixa forma i ser tota de blonda).

Roba de festa masculina:

La roba de mudar dels homes incloïa necessàriament les *calces* (abans d'introduir-se el pantaló, evidentment), blanques o de colors, *calçotets* blancs, a diferència dels foscos o ratllats dels dies de feina, de cotó o de fill, i *camisa* de les mateixes teles (excepte en els més pobres, que sempre la duien de llenç) brodada en la pitrera, en els muscles i en els punys. Els *calçons* de vestir podien ser de vellut, de merí o de drap, o bé de ras de seda de color més viu. Els llauradors es posaven saragüells també els diumenges, amb faixa i *jopetí;* el jopetí és una peça que ha seguit molt les variants de les modes i llocs: els de més vestir podien ser de seda (otomà, brocat, domasc, vellut de seda...), brodats i adornats amb galons, amb botons redós de plata, etc. La *jupa* amb mànigues (posada, o penjada al muscle) és més pròpiament una peça «de vestir»: probablement és una evolució de les casaques del segle XVII, acurtada fins a la cintura, i originalment sense coll ni

MUSEO VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Figura 25. Vestit masculí de mudar.

solapes, que s'afegiran més tard, evolucionant cap a la forma de la jaqueta; de vegades, la jupa i el calçó estaven confeccionats de la mateixa tela i amb els mateixos colors.

Dies de festa grossa:

Per a les festes grans, que poden ser les patronals o les festes religioses assenyalades, com Nadal o el Corpus, la gent «es posava la caixeta». Tothom es muda amb la millor roba que té: apareixen les sedes en els vestits de les dones (encara que, si fa fred, portaran sobresinagües de baieta per sota); les *manteletes* de fil, de clarí, de nipis, de tul, brodades, amb remats de festons, adornades amb randes, lluentons, etc.; els *davantals de mudar,* igualment de robes fines o de vellut de seda, amb randes, brodats o galons, etc.: la roba de festa no té, en principi, una forma o confecció particular, sinó que es diferencia per la qualitat del teixit i sobretot per l'abundància i riquesa ornamental.

També en les festes grosses, les dones lluïen l'*adreç* complet:

—*ganxos* i *agulles* de cap rematades amb pedres;

—*arracades* (d'au, de rosetó, de «barquillo», fulles, polques, de

Figura 26. Manteleta.

pardalet, de barqueta, i de raïms), que idealment han de fer joc amb les agulles del cap;

—l'*agulla de pit,* fermall per al mocador o manteleta;

—la *placa* o *joia,* penjada al coll o com a fermall de pit, ornada amb perles o pedreria;

—la *manilla* o *polsera,* generalment de cadeneta;

—l'*anell,* llis —tumbaga—, o adornat amb un rosetó semblant a les agulles del cap —anell de maceta—.

—la *pinta,* que pot ser de forma rectangular amb l'extrem superior retallat fent ones, o elevada pel centre amb forma triangular, i amb decoracions gravades o cisellades.

Entre els homes podem trobar, per a les festes grosses, els vestits complets de ras, de merí, de drap o de vellut. Amb les camises de fil brodades i els jopetins de teles de seda o de vellut, brodats. Així mateix, duran faixes de seda llises o ratllades i, si són de cotó, brodades. Les calces seran blanques, subjectades amb lligacames, adornades amb escarapel·les. Si és temps de fred, es posaran les mantes adornades amb arboços, i els més rics les capes. El capell propi dels dies de molta festa o de les ocasions solemnes és el *cossiol,* de forma troncocònica invertida i d'ala menuda.

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Roba de noces:

La roba que es preparava per al casament tenia una importància particular, no solament per l'ocasió mateixa, sinó pel fet que sovint era la roba més bona que es tenia després per a tota la vida, i que hom continuava posant-se en les grans ocasions. En el cas dels homes, el vestit de noces sovint durava fins a servir de mortalla.

En l'època que abundava la seda produïda al país, els vestits de núvia es confeccionaven idealment amb aquest material, amb fils tenyits de colors vius, teixits amb motius florals, o de ratlles o quadres, o barrejats tots aquests dibuixos. En l'època i les zones de producció sedera, en ocasions es criaven els cucs i es guardaven els capolls aposta per a fer el teixit amb el qual es confeccionaria després el vestit de la fadrina.

Quan les saies es feien de drap, les que es preparaven per al casament estaven profusament brodades, o pintades amb sanefes, etc., per tal d'aconseguir el màxim efecte decoratiu o de luxe per al vestit.

També la roba interior de núvia mereixia una atenció especial: cametes, camisa, sinagües i sobresinagües, tot es preparava especialment amb brodats, ornaments de cintes i llaços, i sobretot confeccionat amb les teles més fines.

Hi ha un regal molt especial, propi de les noces, que permet d'observar quin era el conjunt de peces i objectes propis de la núvia: són els *plats o pitxers de boda,* on es representa un inventari pintat, que comprén les diferents classes d'arracades, la placa, els collars, pintes i agulles, etc. (habitualment regal del nuvi, que «li feia l'or» a la núvia); en altres plats apareixen calces, manteletes i mocador, i en d'altres encara peces de cuina, com els ferrets, graelles o la paella.

Quant al nuvi, idealment havia de portar vestit complet, amb calçó i jupa fent joc, capa —si en tenia, l'emprava— i algun capell. Ja en la segona meitat del segle XIX, quan el poble comença a adoptar la nova estructura del vestit, els nuvis es posen brusa, que per al casament es fa de seda, i ben adornada amb cordons, brodats, etc.; i substituïnt el calçó, el pantaló llarg sense bragueta. En aquesta mateixa època, les núvies es vestien generalment de negre, amb falda i gipó de brocat, amb brodats i galons o atzebeja fent dibuixos. Completaven la indumentària amb un mocador de Manila amb grans flocalls, negre o de color, i amb la mantellina també negra.

«Per a noces, bateigs i festes,
robes negres.»

6. *Variants estacionals*

Les diferències climàtiques entre les diferents zones del País Valencià, més que condicionar variants en la forma del vestit o en l'estructura indumentària general, imposen l'ús de major o menor abundància de peces d'abric i, sobretot, l'ús preferent de determinades fibres i teixits.

Així, en les comarques de muntanya i d'hiverns llargs i freds, predomina l'ús de robes de drap, de merí, de vellut, i també les barreges de llana amb altres fibres com el cotó, el lli i el cànem. En arribar el fred, hom se'n resguardava amb la superposició de peces: els homes es posaven la indumentària completa, amb camisa, jopetí, jupa i manta, o bé amb el capot, i protegien les cames i els peus amb calces, calcetins i peücs; les dones es posaven sobresinagua de llana, saia (falda grossa), saia de tapar, mantó i caputxa.

Figura 27. Vestit de festa: estiu. Mitjan S. XIX.

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Figura 28. Vestit de festa: hivern. Mitjan S. XIX.

En aquestes mateixes zones, la roba pròpia d'estiu era poc abundant: fet i fet, en arribar la calor simplement es llevaven peces de roba, però generalment —sobretot entre la gent amb menors possibilitats econòmiques— utilitzant els mateixos teixits que a l'hivern.

A les comarques litorals o més càlides, el problema no era el mateix: si bé és cert que la calor o el clima temperat duren molt més, tanmateix sempre hi ha alguns mesos de fred, i per tant calia tindre vestits de llana o de mitja llana. Ara bé, la duració del bon temps fa que resulte útil l'ús de robes de cotó durant gran part de l'any, o de seda en el cas de les classes benestants. En l'estació calorosa, les dones deixaven d'utilitzar els gipons de màniga llarga confeccionats amb vellut, drap, marí, etc., de tal manera que quedava com a peça exterior la mateixa cotilla i les mànigues de camisa. Tanmateix, les dones de classe benestant es posaven, especialment com a roba de mudar o de festa, un gipó de màniga curta damunt de la cotilla. Aquestes mateixes dones, en l'època de predomini de la seda, utilitzaven els vestits de seda tant per a l'estiu

Figura 29. Roba d'abric: caputxa.

com per a l'hivern, encara que per al fred es posaven sota les faldes les sobresinagües de llana. Quant als homes de classe benestant, tenien doble indumentària: de cotó i de seda per a l'estiu, i de vellut, merí o altres llanes per a l'hivern.

7. *La roba dels xiquets*

Des del punt de vista de la indumentària, els infants passaven per tres edats o etapes:

—el xiquet nou nat, o xiquet de bolquers;

—el xiquet amb roba d'acurtar;

—la incorporació a la forma de vestir dels adults.

No és possible fixar uns límits cronològics definits per a aquestes tres etapes, o per als moments de canvi de vestit: l'edat d'acurtar o la de vestir-se «de major» ha variat segons les èpoques i segons les zones i els grups socials.

La roba de l'infant nou nat:

Un romaç de Carles Ros fa una enumeració de les peces que, al segle XVIII, calia preparar a l'arribada d'un infant:

INSTITUCIÓ ALFONS EL MAGNÂNIM
D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

En sentir-vos prenyadetes,
ans que entreu dins dels set mesos,
us previndreu de carotes,
faixes, bolquers, gamboixets,
pitets, bragues i culeros,
bavosalls i vanovetes...

Als xiquets els posaven primerament una *camiseta* sense mànigues, feta de tela fina de fil o de cotó, i eventualment adornada amb randes, festons, vainiques, etc. Damunt li posaven una altra camisa (en alguns llocs en diuen *xambreta*) de mànigues llargues, semblant a l'anterior en textura i adornament.

De la cintura cap avall, li posen un drap quadrat, d'uns vint a trenta centímetres d'amplària, que es col·loca passat per l'entrecuix a fi de impedir que s'embruten les altres peces. Aquesta peça, segons localitats o zones, s'anomena *bragueta, braga* o *culer* (o variants com culereta o culerets: Pego i Vinaròs respectivament). El culer, com la camisa, també era fet de fil o de cotó.

Damunt es posava el *bolquer*, que consisteix en una peça semblant a l'anterior, feta de fil. I damunt, es cobria amb un altre bolquer de moletó. Els bolquers (o *bolquerets*) queden solts per les cames, i es subjecten a la cintura amb una *faixa*. Aquesta peça, que s'enrotllava al cos dels infants, tenia la doble funció de subjectar l'altra roba i, suposadament, de protegir la fragilitat dels cossos infantils.

Quan mudaven els infants per eixir al carrer, els posaven damunt de les camisetes un *giponet*, i un nou bolquer sobre els altres. Aquests bolquers de carrer estaven adornats amb brodats i amb randes, i solien estar confeccionats amb roba de piqué, que a l'hivern es feia de piqué apelfat. Per protegir el cap, els posaven un *capell* i una *caroteta*: el capell era com una mena de caputxeta de tela, i la caroteta un casquet molt adornat que es lliga per sota del coll.

L'acció de *bolcar* era el vestir de bolquers un infant; i la *bolcada*, el conjunt de peces de roba que formen el vestit i la faixadura. «Bolcada» té també un sentit més restringit, per anomenar la vestimenta de bolquers amb la qual es porta el xiquet a batejar: aquesta bolcada era peça més luxosa de la indumentària infantil i, segons l'economia familiar, podia ser de seda brodada, o bé de teles de brocat, de fil o de nipis, guarnida amb randes, entredosos, llacets, etc. Moltes vegades, aquestes bolcades de batejar passaven de generació en generació, de manera que era normal (i encara ho

és en alguns indrets o famílies) batejar els infants amb les bolcades que gastaren els avis o els besavis.

Aquesta primera indumentària formal del nou nat és com un símbol de l'entrada en la vida:

Lo que en la bolcada se pren
en la mortalla se deixa.
(Refrany)

Com a complement dels vestits, el xiquet solia portar un *pitet* o *bavarell*, que cosisteix en un tros de tela que es posa penjant davant del pit per evitar que s'embrute amb el menjar o amb les baves. Els pitets de mudar eren fets amb teles de piqué o de fil, amb brodats o altres adornaments, o bé eren fets de ganxet.

Com a protecció per al fred, hom envoltava els infants amb toques de llana fetes de punt de calça o de ganxo, adornades amb volants i passacintes.

Penjades del coll, amb cadenetes o cordons, els infants portaven objectes de diversa utilitat: alguns amb funció protectora, com els penjollets que allunyaven els mals esperits, o el llaç roig que li evitava el mal d'ull, o bé la bosseta de ras que contenia passatges dels evangelis, les medalles amb diverses bendiccions, etc. També els penjaven objectes d'utilitat fisiològica directa, com un queixal de bacallà o un os de pollastre per mossegar al temps de la primera dentició, o com la sonalla o sonall, peça de metall que en bellugar-se produeix un so de campaneta que relaxa o entreté l'infant.

Quan *acurtaven* els xiquets, els continuaven posant algunes peces de l'edat anterior, com les camisetes màniga curta o llarga. Damunt, duien unes sinagües que arribaven per meitat de la cama (a diferència dels bolquers, que cobreixen i sobrepassen els peus), i damunt de les sinagües una bata que, almenys quan era de mudar i com era general en la indumentària infantil, anava coberta de llaços i randes. Una característica important d'aquestes robes de les dues primeres èpoques dels infants, és que no fan distinció per sexes: la mateixa indumentària servia per als xiquets i per a les xiquetes.

A partir de l'època de l'acurtament, el pròxim canvi d'indumentària en la infància serà l'adopció progressiva de la mateixa roba dels adults: llavors ja es farà distinció de sexes, i s'utilitzaran les mateixes peces que abans hem descrit, només que adequades a la grandària dels xiquets i xiquetes, però sense diferències substancials. És a dir que, passada la primera infància, no existia una

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

indumentària específica diferent de l'adulta. Almenys fins a la segona meitat del segle XIX quan, entre la burgesia urbana s'introdueix —i després s'escampa— un tipus d'indumentària intermèdia entre la infantil i l'adulta.

LA ROBA DE PARAMENT DE CASA

1. *Roba de llit*

A l'hora de fer el llit, hom comença per sostovar la *màrfega*, col·locada directament damunt de les taules o cordes. Aquesta màrfega és un matalaf farcit de pellorfes de dacsa, amb una obertura al mig per clavar la mà i distribuir les pellorfes (aquesta mena de màrfega, de palla o pellorfes, era molt menys freqüent a les ciutats, i desapareix progressivament amb la introducció dels somiers metàl·lics). Damunt de la màrfega estava el *matalaf* de llana, un o més d'un: el nombre i qualitat dels matalafs de llana eran un indicador de posició econòmica (les famílies més pobres dormien directament damunt de les màrfegues), igual que la roba utilitzada per a la seua confecció: de llenç ratllat o a quadres els més corrents, i brocats o domassats de cotó els més rics.

El matalaf de llana, doblat pel mig quan la dona «alça el llit», es sostova i espolsa amb la paleta d'espolsar i amb les mans. Una vegada ben sostova i igualat, hom comença a posar els llençols. Els teixits dels *llençols* depenen tant de l'economia com del clima: hi ha llençols de fil, de cotó i de llenç, i a les comarques més fredes llençols de moletó i de mitja llana. El llençol de baix, més senzill, va només rematat amb una vora, i per distinció del cap i dels peus s'hi posaven les inicials de la dona, o algun altre senyal. El llençol de dalt era molt més adornat en la *girada*, amb brodats, randes, incrustacions, etc. Hi ha via girades que quedaven a la vista, quan els cobertors no arribaven a cobrir els coixins, i girades per ocasions especials, tals com les que s'usaven quan un malalt havia de rebre els sagraments, les quals estaven brodades amb motius religiosos.

Damunt dels llençols es col·loquen les *flassades* de cotó o de llana, en major o menor quantitat segons l'estació i el fred. En les famílies més pobres, la manta masculina d'abric es posa també damunt del llit i fa el paper de flassada.

Damunt de tot es posa el *cobertor*, de llana a l'hiver i de cotó o de seda a l'estiu. Hi ha una gran varietat de cobertors: els de brocat, els domassats, els teixits a casa amb punt de calça o de ganxo, etc. Hi ha cobertors llargs, que cobreixen ells coixins de la capçalera, i cobertors curts, que entren per baix de la girada del llençol.

Damunt encara dels cobertors, en el temps de més fred, de vegades es posava l'*edredó*, farcit de llana, plomissal, cotó-en-pèl o miraguana, fet amb teles de seda, de cotó o de ganxet, i més o menys adornat.

Damunt del llit, i a més dels coixins de la capçalera, poden aparèixer com a remat ornamental els *quadrants*, coixins de forma quadrada amb la coixinera plena de randes, brodats, inicials, etc.

2. *Roba d'higiene i de neteja*

Com que les classes populars no disposaven de cambra de bany ni de cap habitació destinada a la higiene personal, a les habitacions de dormir solia haver-hi un palanganer, a manera de lavabo: ací penjaven les *tovalles* o tovalloles, que podien ser de fil o de llenç, o també de crespó de cotó, amb flocalls o vainiques.

Per a «fer-se el monyo», la dona es poçava una peça de roba damunt dels muscles, el *pentinador*, que protegia la roba dels cabells que queien en passar-se la pinta. El pentinador ha tingut diverses formes: des del que semblava una camisa sense mànigues i oberta pels costats i per davant, fins a la capeta que a penes baixava dels muscles. Per a guardar les pintes, tenien un necesser o bé una *bosseta de les pintes* en forma de sobre, feta de tela i adornada amb brodats, randes i festons —de vegades amb el nom de la dona— i cordada amb petits botonets de nacre o amb vetes.

Tan per a fer la feina diària de la casa com sobretot per la neteja general dels dissabtes, hom utilitzava algunes peces especials, com el *drap de la pols*, de baieta, els draps del pis, o el *drap de les teranyines* que es lliga a una granera de canya llarga (la «desteranyinadora») per tal d'arribar als racons i sostres més alts; l'*espolsador* era fet de tires nugades a un mànec de fusta.

Una de les activitats domèstiques més importants, pastar el pa, també requeria un conjunt de peces de roba particulars. A banda dels davantals, manegots, mocador de cap, etc., com a roba de protecció, hi ha la roba específica per a la pasta i el pa. Una vegada pastada la farina i posat el rent, la pasta es posava en un racó de la pastera, s'envoltava d'una tela blanca i es cobria amb una altra de llana o de mitja llana que li donava calor per aconseguir la fermentació. Per a la post o taulell sobre el qual s'ha de posar el pa per portar-lo al forn, hi ha una tela especial feta de marga o de

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

cànem: damunt d'aquesta tela es posa el pa, i per cobrir-lo es torna a utilitzar la tela blanca que havia cobert la pasta, i damunt la tela de llana, que podia ser ratllada amb colors. Per a portar la post al forn, sovint se la posaven damunt del cap, i llavors cal dur la *capçana*, que és un rotllo d'uns quinze centímetres de diàmetre, fet de baieta o de punt de calça o de ganxet, i farcit de llana o de cotó.

3. *La roba de cuina i del menjador*

Les úniques peces de roba específiques de la cuina, i auxiliars de les seues tasques són els *agarradors* de cassoles, peces de roba grosa o de diverses robes cosides juntes, utilitzades com aïllant per no cremar-se; i els *torcadors*, trossos de drap d'alguna fibra absorbent, normalment aprofitant robes ja deteriorades, que s'utilitzen per netejar les brutícies.

A l'hora de parar taula, les diferències de nivell econòmic entre les famílies es feien ben visibles: només a les cases benestants apareixien —almenys como a peces d'ús habitual— les *estovalles* i els *tovallons*, o torcaboques, unes i altres fets de fil o de cotó, que eren cosits i adornats per les fadrines quan es preparaven l'aixovar. Cal dir que la roba de casa per l'aixovar sovint es preparava per dotzenes de cada cosa —mocadors, tovallons, llençols, etc.—, no només com a indicador de riquesa o de prestigi, sinó pel fet que les bugades eren poc freqüents, i per tant calia disposar de roba de recanvi en abundància entre una bugada i l'altra.

Al rebost, on es guardava gran part del menjar, hi havia també guardats els saquets o coixineres per posar la berena als homes, els sacs de guardar la farina, els fesols, o l'arròs, el sac d'escórrer la ceba de les matances, etc. Ací es guarden també els agarradors per a la planxa de ferro o de carbó, i una manta i un tros de tela blanca per planxar.

Els *torcamans* o *eixugamans* es poden trobar en qualsevol lloc on el seu ús siga necessari: tant a la cuina com al safareig —generalment al corral— on la dona renta la roba o fa l'escurada de la vaixella. Pot haver-hi també un drap més net —torcacoltells— per eixguar els ganivets (única peça metàlica de la coberteria, excepte entre les classes benestants i urbanes).

Com a peces alhora utilitàries i ornamentals hi ha totes les variants i aplicacións dels *tapets*: tapets llargs, amb brodats i tires de randa, per cobrir els prestatges dels escudellers o de l'armari de cuina; i tapets rodons o quadrats per tapar gots, pitxers, fruiters,

safates o fins i tot cistelles. Tant poden ser de tela adornada, com de punt de ganxet.

4. *Altres robes de la casa*

Mocadors de fardo: gran peça de tela quadrada que s'utilitzava per transportar la roba; es nuga de diferents maneres, segons la roba transportada: a la llarga, fent un nus amb les puntes paral·leles, si es transporten faldes o peces allargades, i en diagonal si es tracta de robes petites.

Els *estors*: En principi, els estors eren les cortines fetes de lli de color cru, de grans dimensions, que es posaven a l'entrada de la casa a fi que no hi entrara el ressol ni es fera mosquer. Després, s'ha anomenat estor a qualsevol peça de funció semblant. El gran estor de l'entrada s'enrotllava d'un pal transversal, del qual penjava, i que es feia rodar per mitjà d'una corda. Aquests estors de vegades anaven adornats amb brodats de sanefes o amb dibuixos fets en fils de colors. També es posaven estors a les finestres i a les portes dels balcons. Aquests estors podien ser de tela, o bé de malla, de ganxet, de punt de calça, o combinant diversos materials, com els de tul amb retalls de batista incrustada. Quan les finestres ja tenien vidres —cosa relativament moderna a les cases rurals i populars—, aquests es cobrien amb unes cortinetes («visillos») per tal de velar la llum i la vista de l'exterior: eren fets de qualsevol textura que resultara translúcida, com la gasa o batista fina, o bé de punt de calça, de ganxet o de malla.

També s'empraven els mateixos materials, i idèntica manufactura, per als *tapets de mobles*: n'hi ha per cobrir els respatllers de les engronsadores o de les cadires, per cobrir les taules i les ràconeres, les caixes o altres mobles, sempre amb la doble funció protectora i ornamental.

5. *Robes ocasionals*

Hi havia algunes robes de casa que es guardaven només per ocasions excepcionals, i que passaven de generació en generació, puix que de fet es gastaven molt poc. Estem parlant de robes tals com la *girada* del llençol que es posava per rebre els sagraments algun malalt de la família. O de les robes per cobrir el cadafal, quan hi havia un mort a casa: eren robes negres, en el cas dels morts adults, adornades amb galons i flocalls daurats, i amb creus i altres símbols religiosos; quan el mort era un infant —«albat»—,

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

les robes dels cadafals eren blanques, o bé s'aprofitava algun cobertor blanc. Altres robes d'aquesta mena eren els domassos d'altar, quan a la casa li arribava el torn de rebre la imatge d'una Mare de Déu o d'un Sant (que circulaven entre les famílies d'una confraria o equivalent). Girades de llençol, estovalles adornades o cobertors podien completar la disposició d'aquests altars.

VOCABULARI DE TELES I TEIXITS

1. *Roba de cotó*

Cretona: Roba gruixuda i de baixa qualitat, que sol ser estampada amb dibuixos florals i geomètrics: s'emplea per fer faldes de feina, folros de jupes i gipons, per a jopetins.

Percal: semblant a la cretona, però de millor qualitat. La *percalina* és un percal de millor qualitat empleat per a folros de vestits o cerques de faldes.

Batista: teixit de cotó (o de lli blanc) molt fi, emprat per fer mocadors, manteletes, roba interior.

Retort (cotó retort): tela de color cru, molt forta, usada per a roba interior basta, sinagües, saragüells de dona i d'home, calçotets.

Moletó: teixit a la plana o a la sarja, de cotó gruixut i ordinari, pelut per una cara, que serveix per fer sobresinagües, llençols grossos en llocs de fred, bolquers.

Altres fibres vegetals:

Llenç: tela de lli o de cànem que s'empleava per a moltes peces, tant de roba de casa (llençols, coixineres, estovalles...) com de vestir masculina i femenina (camises, calçotets, sinagües...), sobretot entre les famílies de classe popular o en àrees rurals; s'utilitzava bé cru, tal com era acabat de filar, bé tenyit de colors resistents i «soferts»: d'aquest llenç es feien també robes de feina: vions, faldes, cotilles, saragüells, etc.

Fil: teixit de lli, més apreciat que el llenç i de textura més fina s'utilitza per llençols, estovalles, tovallons, cobertors, tapets; també per a roba de vestir interior i per a roba d'infant; com a peces exteriors, es feien de fil fi manteletes, davantals, camises i saragüells.

Pita: teixit de la fibra de la pitera o atzavara, o que imita la seua textura; per als mocadors de cap per als homes i de coll per a les dones, hom utilitzava un teixit també anomenat pita, fet de seda rentable, teixida en cru, amb lligat a la plana.

Nipis: tela bastant fina, de color de palla, fabricada a les Filipines o a Madagascar, amb la fibra de la palmera *nipa*. En l'època que es va importar, per la seua finor i preu era molt apreciat, i només l'usaven les dones adinerades per confeccionar manteletes i davantals de luxe.

Seda:

Domàs: teixit de seda (també de cotó), que presenta dibuixos on, pel diferent lligat, la roba és brillant en uns indrets i sense brillantor en altres; s'emplea per a faldes i gipons de dona, pels jopetins dels homes, i en cortines i cobertors de llit.

Brocat: teixit de seda amb or o argent (pren el nom de les broques sobre les quals anava enrotllat el fil metàl·lic amb què es fabricava); s'empleava en peces exteriors de luxe, i en complements ornamentals.

Tafetà: lligat de plana, tela fina de seda llisa i llustrosa; s'empleava en gipons, faldes, mantellines, jopetins.

Crespó: teixit obtingut amb el fil que resulta de tòrcer junts dos o més caps de seda dels quals n'hi ha un que ja ha estat torçut abans, té la superfície rugosa i és resistent; usat per fer mocadors de coll i tires ornamentals. També hi ha una roba de cotó o de lli gruixuda, amb dibuixos que imiten l'efecte del veritable crespó, i s'utilitza per a vestits de dona.

Setí: ras molt fort de seda.

Mussolina: roba blanca de seda, amb lligat de plana, fina i transparent (i roba de cotó imitant la mussolina de seda); serveixen per a fer-ne peces de vestit interior, manteletes i davantals.

Alducar: tela teixida de fil de seda de mala qualitat, extret d'un capoll fabricat per més d'un cuc.

Robes de llana:

Estam: teixit de llana pentinada, la flor de la llana.

Estamenya: teixit assarjat de llana o estam, de diferents colors; servia per fer-ne gipons, faldes, cobrellits, mantells.

Merí: roba teixida amb llana d'ovella merina, que és molt llarga, flexible i de tacte suau; s'empleava per a roba exterior i d'abric masculina.

MUSEU VALENCIA D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

Drap: teixit de llana, gros, quasi sempre d'un sol color, perxat i enfeltrat a l'extrem de no veure's els fils que el componen; s'empleа per a vestits d'homes, saies i gipons de dona, capots, capes, peücs. El drap *burell* és el més bast i gruixut, de color gris fosc o negre fosc, que servia principalment per fer capes i capots basts.

Franel·la: teixit lleuger i fi de llana, amb lligat de plana (també n'hi ha de cotó, imitant la veritable franel·la de llana); s'usava per a sobresinagües de color, o per a roba d'infants.

Barreges de fibres:

Baieta: teixit fluix, barrejat de llana i de cotó (o tot de llana), molt enfeltrat i cobert de pèl per una o ambdues cares.

Otomà: tela amb la trama de cotó, i per damunt de llana o de seda, fent a manera de bordó; s'emplea per a fer faldes, gipons, cotilles, casaques d'home.

Textures:

Gasa: tela molt clara i subtil, amb molta separació entre els fils de l'ordit i els de la trama; servia per mantelets i davantals molt fins. El *clarí* o clarina és com una gasa molt fina i clara, especialment la roba negra d'estam molt clar que servia per fer vels de dol o de monja.

Vellut: teixit de pelfa, amb pèl tallat o arrissat, de seda, llana o cotó, d'aspecte llis abordonat o mostrejat; especialment les famílies benestants l'empraven en la confecció de gipons, faldes, mantellines, vestits d'home, calçons, capells, girades de capa, etc.

Pana: vellut amb pèl de mitja alçada, n'hi ha pana llisa i pana abordonada (amb dibuix ratllat); usada en els vestits d'home, calçons i jopetins, i també en els gipons de dona.

Sarga (sarja): tela feta d'un lligat quadrat de tres o més fils, amb evolucions dels punts d'encreuament disposades obliquament, de manera que produeixen l'efecte de diagonal.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

ELS MENJARS

Parlar de menjars i d'alimentació no equival necessàriament a parlar de gastronomia. Així, el que aquest capítol pretén no és fer un inventari de plats i de receptes més o menys populars i «típics» o tradicionals, sinó més aviat presentar unes categories generals de menjars bàsics, i resumir les diverses maneres com aquests aliments han estat —o són encara— emprats i aprofitats en la cuina i en la dieta dels valencians.

1. *Els cereals: una cuina arcaica*

Dintre de la cuina, o dels hàbits alimentaris, del nostre poble, trobem sovint les romanalles d'unes arcaiques usances que ens recorden una gent sortida a la Història abans que les primeres legions romanes es passejaren per aquestes terres: és la cuina dels cereals de secà, un fons comú mediterrani, amb totes les variants d'èpoques i de regions concretes.

El consum de cereals, i la seua importància en els hàbits alimentaris, és probablement un dels pocs trets culturals que han restat invariables sobre el territori valencià a través de gents i de societats tan diverses que ha conegut. Un llibre important, la *Naturalis Historia,* de Plini, ens dóna prou llum sobre el recorregut dels productes alimentaris d'Orient vers l'Occident, passant òbviament per Grècia i Roma. D'altra banda, Plini havia estat procònsol de la Hispania Citerior i, com a bon coneixedor del país, ens proporciona bastants dades tocant a tot allò que els íbers produïen i, conseqüentment, menjaven: la conclusió és que aquests hispans, amb anterioritat a la introducció i expansió de la

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

vinya, de l'olivera i de la major part de les hortalisses que avui són quotidianes, no gaudien de massa diversitat en llurs cuines. Els cereals —el blat, l'ordi i el sègol— foren els seus aliments bàsics; i no només en forma sòlida, sinó també com a base de llur beguda «nacional»: Plini parla dels ibers com a grans consumidors d'una mena de cervesa d'ordi, evidentment anterior a l'arribada del vi.

El blat picat

Quan es parla d'una cuina basada en els cereals, hom no ha de pensar únicament en pans i en farines, puix que aquests productes són resultat d'un graó més elevat en el desenvolupament de les tècniques d'aprofitament dels grans: és precisament en forma de grans com els cereals, i especialment el blat, han aprofitat com a aliment humà. I no tan sols als vells hispans, sinó a qualsevol poble aborigen de les riberes de la Mediterrània, puix que els plats on els principals ingredients són el blat, l'ordi o el sègol picats —que no pas mòlts— s'estenen a tota la seua àrea.

Així doncs, el *blat picat,* un plat del qual soreviuen relíquies per-tot al llarg i l'ample del País Valencià, bé pot considerar-se el més antic de la nostra cuina; de fet, ens trasllada a una època en què hom no utilitzava el molí amb prou facilitat o freqüència, i per tant havia de valdre's d'un atifell domèstic: el morter. El blat, els seus grans, ha de ser picat en un morter de pedra amb una maça de boix per tal que perda la clovella, cosa que es facilita remullant-lo abans una mica i afegint un poc de sal. Després, es cou en una olla amb altres ingredients que li donen substància, sovint amb aquelles parts del porc —el morro, les orelles, les mans i la cua— que hom considera més greixoses; també se li poden addicionar bledes o cards, o més aviat barrejar-lo amb llegums com cigrons o fesols.

Es tracta d'un plat d'una solidesa total, propi de l'hivern.

Sembla clar que la decadència d'aquest plat va començar pel mateix temps que l'arròs iniciava la seua gran expansió. Tanmateix, encara s'ha conservat en moltes parts, i se'n troben mostres gairebé en totes les comarques: al nord, als Ports; al centre, a la Safor (Vilallonga és un exemple); i al sud, a la ribera del Segura (Cox és un altre exemple). Però fins i tot allà on s'ha mantingut és un plat poc estimat, i considerat com un menjar pobre. Històricament, tanmateix, no sempre ha tingut tan baixa qualificació: Rupert de Nola el recull en el *Llibre del coc* (finals del segle XV), i dóna consells escaients per aconseguir una bona picada sense

moldre els grans. La seua recepta devia anar adreçada més aviat a la taula de la noblesa, puix que parla de coure els grans de blat amb llet d'ametla i d'amenitzar el conjunt amb sucre i canyella.

Els grans de blat, picats i per tant ja sense la clovella, reben el nom de *granyons,* i als pobles de parla castellana, com són els de la Canal de Navarrés, *griñones.* La paraula mateix és un testimoni de la continuïtat d'aquesta manera de menjar el blat: no solament l'empra Rupert de Nola, sinó que també es troba al *Spill* de Jaume Roig. *Blat picat* i *granyons* són doncs la mateixa cosa, com a ingredient bàsic i com a especialitat.

Les farinades

Si els *granyons* són la fórmula més antiga de consumir els cereals, podem afirmar que immediatament darrere vénen les sèmoles, en segon lloc d'antiguitat. És a dir, els mateixos cereals, mòlts sota la forma d'una farina grossa. I al País Valencià, en tot el seu àmbit, trobem aplicacions d'aquestes sèmoles: *farinades, farinetes* (*gachas,* als pobles de parla castellana) o *formigons* de tota mena. Són, entre nosaltres, els exponents d'una cuina dels cereals arrelada en la més fonda tradició d'Occident, puix que el *pulmentum* dels romans no fou una altra cosa que això: unes farinades. Avui són plats que a les terres baixes del País Valencià poden considerar-se desapareguts, i que a les comarques muntanyenques es conserven tan sols com una curiositat culinària, que ni tan sols els últims pastors accepten en la seua dieta habitual. Però durant segles, i fins no fa massa —potser entre trenta i seixanta anys, segons els llocs— han constituït l'àpat principal de molts camperols sobretot a les terres interiors i altes; i de vegades l'únic plat de la gent vella oblidada de parents i veïns.

D'altra banda, tota aquesta mena de cuinats presenta dos vessants: com a plats fins a un cert punt reconfortants, adobats amb sal i servits amb l'afegit d'elements grassos; o bé com a plats dolços, amb la presència de mel o de sucre. Uns i altres són arcaics, però la variant dolça ha estat recollida pels més significatius escriptors, com l'anònim autor del *Llibre de Sent Soví* i l'esmentat Rupert de Nola, els quals fan una àmplia referència a les sèmoles de blat triturat, a l'*ordiat* i a l'*avenat,* o siga als mateixos cuinats, però emprant sèmola d'ordi o d'avena per compte de blat o forment; cuinats clàssics en els quals, a més a més, la llet d'ametla reemplaça l'aigua. No hi ha dubte que aquests il·lustres llibres de cuina s'inclinen més aviat per aqueixes especia-

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

litats edulcorades i les consideren dignes de figurar en els seus textos —destinats a la cuina de l'aristocràcia—, mentre les altres, per vulgars i quotidianes, queden pràcticament excloses.

No obstant, el tractat del *Sent Soví,* gairebé per excepció, ens proporciona una recepta de *sèmola sense llet,* que transcrivim, amb les oportunes modernitzacions ortogràfiques, puix que es tracta, podríem dir, del «cànon auri» de tota aquesta mena de plats, no sols per als Països Catalans, sinó per a tot l'Occident:

> «Si vols fer sèmola sense llet, es fa així: Pren una olla del gran que hauràs menester, i fica-li l'aigua que faça falta, i bulla primer. I quan haja bullit, prendreu la sèmola amb una escudella, i llança-la dins de l'olla, menant menant tostemps. I quant serà dedins tota, metre-li un raig d'oli i un poc de sal. I deixa-la coure sense menar. Quan coneixereu que serà prou cuita i espessa, la traurás del foc.»

La fórmula és avui completament vàlida: en els pobles on encara es cuinen farinetes o *gachas,* o s'han cuit fins fa molt poc, és aquesta la tècnica fonamental del guisofi. Ara bé, l'evident pobresa dels ingredients del *Sent Soví* fa que en la pràctica hagen estat complementats per elements més substanciosos: així, a l'aigua i sèmola inicials se'ls han afegit daus de cansalada o de bacallà llescat, o bé l'aigua mateix ha estat substituïda pel brou d'una olla on han cuit anteriorment carn i hortalisses.

Als pobles del Racó d'Ademús i d'altres de la ratlla amb Castella i Aragó, fou general la utilització de farina de guixes per a l'elaboració d'aquests plats. En aqueixes comarques a la guixa la denominen almorta, i el plat mateix que en deriva també el denominen així: *almortas.* La tècnica culinària és la mateixa que per a les farinetes a la resta del País, amb la salvetat —respecte a la vella recepta del Sent Soví—, que hom empra la paella, no l'olla. A l'emulsió de farina de guixes amb aigua, li donen color amb pebre roig, sabor amb alls, i substància amb cansalada o amb fetge de porc trossejat. Es menjava en la mateixa paella, i era plat propi de l'època de les matances. Quant a la guixa, que en altre temps tenia una àrea més extensa —cal recordar que a Albal, en l'Horta, li deien «el poble de la guixa»—, avui posseeix una mala reputació sanitària, cosa que ha precipitat la seua desaparició.

Les miques

Dintre d'aquest capítol de la cuina més arcaica, també cal citar les miques, amb totes les seues variacions. En essència, consisteixen en pa desfet (fet a miques), fregit amb oli en companyia

d'alls; però, com és el cas de les farinetes, hom sol afegir també cansalada, bacallà llescat o fetge del porc. Les miques es coneixen per tot el País, i han constituït tradicionalment —al costat de les farinades— el desdejuni de molts camperols, i especialment dels pastors que així aprofitaven el pa. Avui pràcticament han desaparegut com a menjar habitual.

Encara hi ha hagut una altra manera, més elemental, d'aprofitar el pa com a base d'un plat de calent. És la que esmenta Cavanilles quan, referint-se als habitants dels poblets més pobres dels Ports de Morella, escriu: «Rajas de pan rociadas con poco aceyte, y anegadas después en agua hirviendo, forman la comida: quando se añaden algunas judias y porción de grasa, es dia extraordinario».

Les coques

El pa ha esdevingut, certament, la manera més important i estesa de consumir els cereals. Però el pa no deixa de ser un producte «civilitzat», amb una elaboració bastant complicada, fins a un cert punt. En conseqüència, al nostre país en trobem tota mena de substituts, sota el nom de *coques* o *panades.* Aquests productes estan confeccionats amb unes pastes de farina que, per la seua feblesa, es poden coure a la llanda en la llar de la casa, i reben en general una forma redonenca. Les farines més antigues utilitzades eren les de blat, d'ordi o de sègol, però durant el segle XVI va arribar a Europa un nou conreu, el de la *dacsa* (blat d'Indi o blat de moro), que conegué una ràpida expansió al País Valencià durant el segle XVIII, amb efectes quasi revolucionaris per a la dietètica local. Aquesta gramínia reemplaçà els vells panissos —dels quals en algunes comarques heretà el nom— i fou, fins a les darreries del segle XIX, possiblement el més important producte panificable, assenyaladament en les comarques de les hortes i riberes. La dacsa, amb una producció per fanecada major que la del forment, esdevingué una gran solució per a la població camperola: en forma de gra, com a alimentació per al bestiar, i en forma de farina com a ingredient més adient per a la confecció de les quotidianes coques.

Cuites les coques o panades, poden consumir-se simplement com un substitutiu pobre del pa; però amb major freqüència es couen doblades, i amb un farciment que pot ser de les matèries més diverses. Les coques es coneixen de cap a cap del País, i els farciments són de tota mena: n'hi ha de carn picada o de peix cuit,

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

però molt més sovint hi dominen els ingredients vegetals, com les bledes o els espinacs. Al costat d'aquestes, es troben coques encara molt més simples i pobres, com aquelles que porten com a farciment les brosses de les margenades: conillets, créixens, camaroges, agretes, etc.

No és estrany, d'altra banda, que l'àrea d'extensió de les coques siga la de tot el País, puix que fet i fet les panades o coquetes de dacsa o d'altres cereals, i amb una forma o una altra de farciment, són una forma de menjar d'àmbit universal. I no solament a Mèxic, terra d'origen de les actuals dacses, on constitueixen l'àpat més popular; sinó que, amb un nom o un altre, es troben en totes les regions de la Mediterrània.

Entre les coques i el vertader pa, hi ha hagut al País Valencià una altra mena de productes: els *minjos* o *llongos,* amb poques diferències entre ells, i que en moltes àrees rurals van constituir un element bàsic de la dieta habitual. «Minjo» és paraula més arrelada a la Marina i a l'Alcoià, mentre que «llongo» és la denominació més corrent a la Ribera del Xúquer i a l'Horta. Una cançó d'aquesta última comarca és testimoni de la importància dietètica d'aquests panets de dacsa:

En la torre de Paterna
canta i diu un teuladí:
des de que no pasten llongos,
hi ha molta fam per ací.

Els minjos i els llongos es pastaven a casa: primer, en aigua bullint, s'escaldava la farina de dacsa; després se'n prenia un pilotet i, amb les mans untades amb oli, s'acabava d'elaborar el panet donant-li la seua característica forma allargada. Sovint, sobre la pasta encara fresca es dipositava una sardina salada, i amb aquest atractiu additament les coquetes o panets passaven al forn per tal d'acabar de coure's.

Amb aquesta forma —una mena de coqueta allargada, però de farina de blat, amb una sardina de bóta— encara es despatxen els successors dels llongos en alguns forns de Castelló. Altrament, han desaparegut completament, com tants menjars «de pobre» o menjars «de fam».

El pa com a base

No cal dir que no tot han estat aqueixes mostres elementals d'una panificació indigent, puix que el vertader pa sempre ha exis-

tit al País. Més encara, el poble valencià és gran menjador de pa i de qualsevol producte panificable. Deixant de banda si aquest hàbit es pot considerar o no un signe cert de pobresa, hi ha el fet que al nostre País l'esmorzar, és a dir el primer àpat consistent del dia, després d'un desdejuni més aviat lleuger, és considerat sovint la menjada més seriosa de tota la jornada. Esmorzar fort ha estat i és una pràctica general, tant quan la majoria de la població era rural i camperola, com avui que són més els qui treballen a les fàbriques o en els diversos serveis. En totes les ciutats i pobles valencians, a mig matí tothom deté una estona el seu treball o allò que estiga fent per important que siga, i agafa un cantó o un bon tros de pa —una *rua,* o siga crosta, en diuen a Castelló— amb alguna cosa dintre: «la mescla». I aquesta forma genèrica d'anomenar al companatge, denota que per al poble l'important era el consum de pa, i l'acompanyament, fóra el que fóra, secundari.

A València es diu: «l'home sa, la cullera de pa», per indicar la importància que té l'hàbit de mullar pa en qualsevol salsot, una de les maneres de menjar més difoses al nostre País. Hàbit que està en relació amb la gran abundància de plats de tota mena que sobresurten per llur condició sucosa, per haver estat ideats per uns consumidors que havien d'omplir el cos amb poques despeses, és a dir amb molt de pa.

A les ciutats i a les viles sempre hi ha hagut fleques i forns públics —on no solament es despatxava el pa, sinó que la gent hi duia el seu a coure—, i a les alqueries, les barraques de l'Horta o els masos del secà, els forns de casa, uns emblanquinats i uns altres de pedra viva. A la ciutat cap i casal, on floria un gremi de forners sota l'emparament de la Mare de Déu de la Mercé, i un altre no menys poderós de moliners —que gaudien del privilegi d'arrossegar les «roques» eucarístiques el dia del Corpus—, hi havia, com en altres viles i ciutats importants, *pa blanc,* o «pa de fleca», és a dir pa per als rics (a Castelló encara es denominen «pa de fleca» una mena de llonguets molt cuits i sense mica). Ara bé, la ciutat de València sempre ha patit dificultats d'abastiment de blat, que quasi sempre ha procedit de terres de Castella (i també de Sicília, més antigament i en èpoques de gran escassetat), i tant la farina com el pa mateix han hagut de ser molt sovint productes sota rigorós control del govern municipal. Així, la *qüerna,* és a dir un pa del pes d'un quart de lliura, fou a la capital el símbol del

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

menjar quotidià; o, com tantes vegades ha passat amb el pa, el símbol del menjar sense més:

De la Ribera he vingut
a menjar-me quatre qüernes:
és tanta la fam que duc,
que hasta els ulls em fan lluernes.

Perquè a la capital, almenys aquest panet estava quasi garantit: els jurats devien vetlar perquè a l'Almudí no faltara la farina ni a les fleques el pa —més d'una vegada hi va haver avalots per la manca de pa—, i els mateixos magistrats també eren responsables d'impedir que pujara el preu de la qüerna (quatre diners), i que es mantinguera el seu pes just. Obligacions que cada any els recordava el poble amb la cridòria: «Guardeu la qüerna!».

Evidentment, tant a les fleques com a les cases, no solament es feia pa blanc, sinó més sovint *pa roig* o pa negre, és a dir amb la farina del blat sencer, sense llevar-li el segó; un pa que sempre ha estat considerat com a propi de la menestralia o dels pobres. Fora de les viles i ciutats, tanmateix, no sempre ni en totes les comarques es coïa pa de blat. A les parts altes del País Valencià o als llocs on no havia arribat el conreu de la dacsa, s'emprava la farina de mestall, feta d'una barreja d'ordi i de forment. A l'Horta, a les Riberes i a la Vega del Segura, de Pasqua Granada a Tots Sants es pastava amb farina de blat, i la resta de l'any amb farina de dacsa. Els pans de casa, cuits en els vells forns de cúpules redones, de procedència romana o àrab, amb focs pobres en llenya i lents, resultaven amb molla molt abundant i espessa, raó per la qual havien de tallar-se amb un ganivet de serreta per tal d'evitar que es desferen.

Les formes tradicionals del pa han estat, i encara són, bastant variades: hi ha fogasses, rotllos, rosques, pans de trena, pans de pinya, i tota una llarga teoria fins que —amb la industrialització del producte— s'han imposat les formes en barra, «vienes» (pans de Viena) o «cardenals». Tanmateix, a pesar de tota aquesta diversitat, hi ha una mena de pa que, almenys en l'àrea d'influència de la Capital, sembla que ha heretat el simbolisme de l'antiga qüerna: es tracta de la *pataqueta,* un pa de forma semblant a una mitja lluna, i que solia constituir l'esmorzar dels treballadors que hom llogava a la plaça. «Guanyar-se, o perdre, la pataqueta», en bona part del País Valencià, és tant com guanyar o perdre el jornal o «el pa» de cada dia.

En certes comarques —la Vall d'Aiora, la Canal de Navarrés, la Foia de Castalla, i no cal dir en aquelles terres que l'Administració del segle XIX va afegir a València, com és la comarca de Requena—, existeix una altra forma de consumir els productes farinacis, prou més substanciosa que totes les descrites anteriorment. Ens referim als gaspatxos, que ací comparteixen amb les paelles l'afecció general als àpats a l'aire lliure: menjades que hom fa pel bon temps sota l'ombra d'una figuera o d'un garrofer, en la porxada d'una casa de camp, o dins de la cuina si l'oratge és dolent; el tipus d'àpat en què gairebé tots intervenen en l'elaboració del plat principal o únic, i després tots mengen també en el mateix calder o paella amb anses en què s'ha cuinat.

Els gaspatxos demanen un foc viu de llenya (per això diuen a Alcoi: «la paella i el gaspatxo volen foc de borratxo»), i el seu ingredient principal és una coca àzima, molt prima i cuita al caliu de les brases. Tocant a la tècnica culinària del gaspatxo, és prou similar a la dels arrossos cuinats a la paella: un sofregit d'alguns elements càrnics, seguit de l'addició d'alguns vegetals, sovint tomaques, que també es sofregeixen; s'afegeix després el brou i, una mica més tard, quan hom pensa que els altres elements ja estan prou cuits, es posa la coca convenientment trossejada. Es tracta doncs d'un plat fort, dels que per ells mateixos constitueixen una menjada. Una de les seues característiques és que hom sol utilitzar-hi també la carn de salvatgina, sobretot conills, llebres o perdius, cosa molt poc freqüent en la cuina valenciana; i una altra, l'aromatització amb herbes o plantes odoríferes, com la pebrella, el romaní o la farigola.

El gaspatxo és un plat que no ha perdut vigència. No ha sortit gaire del seu àmbit primitiu, però malgrat la seua rusticitat ha arribat fins i tot a les cartes d'alguns restaurants. D'altra banda, és una especialitat culinària, com la paella i com altres plats semblants, que no obeeix a cap de cànon fix: se'n troben tantes receptes com pobles, i gairebé tantes com cuiners o «gaspatxeros». En masculí, perquè es tracta d'un plat —com la paella i com l'all-i-pebre, amb els quals comparteix les característiques de ser cuinat amb llenya i amb ocasió de menjades col·lectives— de confecció preferentment reservada als homes.

VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

2. *Menjars d'olla*

L'olla, vas de terrissa o de metall, de forma redonenca, ventrut, amb anses o sense anses, sembla que és un recipient d'ús pràcticament universal per a coure els menjars, almenys del neolític ençà. Els guisats que s'hi fan reben sovint el nom del mateix recipient, i conseqüentment en les cuines de gairebé tots els pobles trobem plats amb el seu nom o un altre similar. La cuina valenciana no és cap excepció dins aquesta norma general: l'olla, amb diverses interpretacions locals, es coneix pertot arreu del País i és, entre els plats sòlids i substanciosos, un dels més arrelats i amb una tradició més fonda.

Al País Valencià, com en moltes altres societats, existeixen dues cuines: una casolana, interior, feta per a la intimitat familiar, i una altra exterior, social o col·lectiva, cuina de festa o per a celebrar tal o tal altre esdeveniment, bé a l'aire lliure, a la tenda o a l'hostal. La primera resta en mans de les dones, la segona es considera més aviat cosa d'homes. Doncs bé, l'olla és un plat femenívol. És un plat quotidià, domèstic, i que a més a més cou lentament, de tal manera que mentrestant la dona pot atendre les feines de la casa, i fins i tot eixir al mercat o conversar amb les veïnes.

D'altra banda, l'olla admet tota mena d'ingredients, des dels més elementals i pobres fins als més suculents i rics: «tot és bo lo que en l'olla es cou». Per aquesta raó, podem trobar-ne totes les variants possibles, des del Maestrat fins a l'horta d'Oriola.

Als Ports de Morella, hi ha una *olla de recapte,* on intervenen fesols, cigrons, botifarres, cansalada, i fins saladura de bou. Aquesta olla, que es posava a coure de bon matí i romania al foc un grapat d'hores, solia servir per a diverses menjades —d'ací el nom de «recapte»: allò que queda de menjar d'un dia per un altre, la part sobrera del dinar, etc.— dels que vivien, família i jornalers, a les masies disperses de la comarca.

Una altra olla ben diferent és la que es feia a la terra baixa del litoral: l'*olla de la Plana.* Una cançó popular explica la seua composició:

En les olles de la Plana
quasit tot és carabassa,
alguns fesols, naps, herbetes,
i carn ni poca ni massa.

En realitat, hom solia afegir als vegetals una mica de cansalada, però més aviat eren, com la cobla diu, la carabassa, els naps, les

bledes, les xerevies, les penques de card i els fesols, els que li prestaven la seua substància. Entre els jornalers o llauradors pobres, el recipient de cocció era un gran calder, puix que s'hi feia el menjar quotidià de la família per a tota una setmana: cada dia recalfaven l'olla, en treien els plats que calia, els afegien un raig d'oli, alls i uns vitets, i després mullaven tot el pa que la seua fam els aconsellava. Aquest pobre guisat també rebia el nom d'*olla regolfa,* és a dir aturada com l'aigua del rec en la parada o regolfa.

Als habitants del Vescomtat de Xelva, de les viles reials de La Yesa i Alpont, i de les baronies de Xulilla i Villar —que foren de la senyoria de l'Arquebisbe de València, i que parlen un castellà amb forta barreja catalana—, els coneix tothom al País com a «xurros», i sembla que aquesta paraula no té gaire càrrega pejorativa. Conseqüentment, el plat més característic de la comarca hom el denomina *olla xurra,* encara que li caben altres noms, com *olla de la montaña, olla de pueblo* o *ollica.* Totes són variacions de nom per a una mateixa menja, consistent en l'amalgama de llegums, verdures i productes del porc. La major part de les vegades, el llegum emprat són els fesols secs; les hortalises, cardets i les penques de col; els productes del porc, botifarra de ceba, cansalada, les corbes, el morro i les orelles. A aquesta olla sovint se li afegeix carn d'anyell, i el resultat és un plat sobradament sòlid i de sabor inconfusible.

A València i a la seua Horta, i a la Ribera, l'olla avui és coneguda amb el nom castellà de *puchero.* També ací fou el plat essencial de la menjada de migdia durant segles: els dietaris que ens queden del XVI i del XVII sempre parlen d'olla i dels seus elements càrnics, una barreja de moltó, gallina i vaca, amb la imprescindible cansalada que aprofitava també per a establir la diferència entre les taules dels «vers cristians», els vells, i dels sospitosos, els nous d'origen morisc o judaic. L'arròs no aparegué amb força en les cuines fins al segle XVIII, i encara en les darreries d'aquest, i més aviat com un element d'addició a l'arrelada olla, mentre es mantingué el predomini d'aquesta menja. Encara avui aquesta olla o *puchero* constitueix el plat principal del més solemne dinar de l'any, el propi del dia de Nadal, i també fou costum generalitzat que es guisaren olles de carn tots els dies festius i els diumenges.

Aquest cuinat de la ciutat de València, dels seus voltants i de la Ribera del Xúquer, es diferencia de l'escudella i carn d'olla del Principat perquè en la valenciana s'empren cigrons i no fesols o mongetes. També es caracteritza per l'eventual inclusió de pilotes

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

dolces o salades (fetes de carn picada, amb sang, ou i pa ratllat), i alguns embotits locals, com els blanquets. Ara bé, l'olla actual té un element important de diferència respecte a la que es menjava en els segles forals, puix que actualment un dels ingredients bàsics són les patates, hortalissa que no es va generalitzar entre nosaltres fins a mitjan segle XIX: durant la primera guerra carlina, l'exèrcit isabelí les va incloure en la seua intendència, actuant com a vehicle de difusió de la patata entre els camperols valencians, que aviat en van fer un dels seus conreus més importants. Així, durant tot un segle, a les terres altes i especialment a les comarques septentrionals, blat i patates han estat els dos elements bàsics de la dieta quotidiana.

L'olla, amb uns ingredients força similars als de la comarca dels Serrans, és també una de les viandes pròpies de la cuina d'Alcoi i la Serra de Mariola. Encara que en aquestes muntanyes el cuinat, segons la varietat i riquesa dels seus components, pot rebre altres noms, com *olleta de músic, olleta de notari* o *llegum,* els elements bàsics i la tècnica d'elaboració són els mateixos. L'*olla de músic* alcoiana inclou fesols (i rep el seu nom per ser l'àpat amb què els alcoians obsequiaven els components de les bandes de música que acudien a la ciutat per les festes de Sant Jordi), mentre l'*olla de notari,* procedent de Beneixama, porta arròs i a més a més, com element saporífer, els bolets o esclatasangs. El *llegum* de Xixona, o *llegumet* d'Ibi, és una olla on la part càrnica ha quedat reduïda a la cansalada, o fins i tot apareixen sense cap element càrnic o cras, mentre hi augmenta la proporció de llegums.

A l'extrem sud del País, a les hortes del Baix Segura, l'olla no té una altra substància que la vegetal: carabassa, penques, bajoques tendres, naps o moniatos, patates i altres hortalisses. Aquí rep la denominació d'*olla gitana,* potser per l'associació dels gitanos amb la cuina pobra. Com a totes les variants d'olla vegetal, hom sol afegir-li un sofregit d'alls, ceba, pebre i tomaques per tal de donar-li certa amenitat.

Altres guisats en perol o cassola:

Junt a aquestes olles, unes opulentes i altres misèrrimes, hi ha tota una sèrie de plats que hi guarden una certa similitud i que es couen també en vas de terrissa. Encara que en algun, per excepció, puga trobar-se algun element càrnic, els seus components essencials són els vegetals (especialment patates i espinacs) i saladura de peix: bacallà i melva. En aquest tipus de menjars entren les *borres*

i el *gira-boix,* que tenen llur àrea d'extensió per tota la Marina i l'Alcoià.

Quant a les *borres* o borretes, hi ha tantes receptes com pobles, però totes coincideixen a coure les hortalisses esmentades, sovint amb l'addició de ceba i tomaques, afegir després el bacallà o la melva, o tots dos, i per últim una picada d'alls, julivert i safrà.

Els *gira-boi* sembla que és un plat originari de Xixona, i consisteix a coure fesols, patates, penques, tomaques i nyores —pebrots coents i secs—, mentre en un morter es lliga un all-i-oli; els primers ingredients, ja bullits, es deixen en una plàtera, amb poc brou, i es vessa sobre el conjunt una part d'all-i-oli; l'altra part es barreja amb el brou que resta i, amb l'afegit de més tomaques i nyora picats, forma la base d'una sopa.

Encara que tampoc no entra exactament dins de la categoria de les olles, cal esmentar ací el *bullit* de verdures, com a plat d'entrada per al sopar quotidià en àmplies zones del País: un simple bullit de qualsevol mena de productes de l'horta: bledes, espinacs, bajoquetes, carxofes, ceba o cols, amb la incorporació de la patata des que aquest tubèrcul va entrar en la dieta dels valencians.

3. *Els arrossos*

L'arròs és un producte d'origen oriental, que arribà a les nostres terres amb els àrabs, i ací, per la gran extensió de les terres baixes i de les marjals, va quedar el seu conreu fortament arrelat. Durant molt de temps va ser objecte de limitacions i prohibicions degut al perill d'epidèmies, com la malària i el paludisme, a què fa referència Cavanilles en les seues «Observaciones». Tanmateix, el seu cultiu mai no va desaparèixer, i finalment els llauradors valencians pogueren més que els mosquits i les tercianes. Però, a pesar de l'extensió i la insistència del conreu de l'arròs al País, sembla que tardà prou a ser un element important en la seua cuina.

En els llibres dels nostres clàssics, el *Sent Soví* i el *Llibre del Coc,* l'arròs té una participació escassa i, d'altre cantó, llurs receptes semblen bastant allunyades dels usos que després han predominat: l'arròs hi és tractat com un producte per a la rebosteria, que es cou barrejat amb llet d'ametla i es presenta edulcorat amb mel o sucre. Ambdós llibres, només per excepció, presenten una fórmula que tindria en els nostres dies una discreta acollida: un arròs completament vidu, cuit al forn amb brou de carn, i en una cassola d'obra pareguda a les actuals.

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Potser que la principal utilitat d'aqueixa gramínia en els temps anteriors a la seua gran expansió fóra la d'obtenir-ne una farina o sèmola més assequible i barata que no la de blat. De tota manera, pot observar-se que les referències a plats i menges d'arròs, fins al segle XVIII, són rares, i totes fan al·lusió a un gra més aviat dolent, puix que parlen i insisteixen una vegada i una altra en la necessitat de rentar-lo i netejar-lo de forma repetida. Malgrat tota aquesta sèrie de dificultats, l'arròs es va obrir camí, i en començar el segle XIX, segons testimonis incontrovertibles, era ja el plat més popular a la capital i a les terres baixes. Un dietari anònim dels primers anys d'aqueixa centúria, afirma rotundament que «els valencians menjaven arròs en totes les cases i tots els dies».

Durant la segona meitat del segle XX ha anat perdent aquella preponderància i també s'ha reduït l'extensió del seu conreu. Cosa que no és obstacle per a què l'àmbit de la seua cuina haja continuat estenent-se: dins del País Valencià ha pujat a les terres altes, guanyant terreny a costa de la minva de les olles; i fora dels nostres límits ha arribat fins als darrers racons d'Espanya.

Si hom fa una repassada lleugera a la nostra cuina, pot traure la conclusió que la llista de les receptes d'arròs és gairebé interminable (i aquesta deducció ha estat motiu d'orgull xovinista per a alguns, que sobre la base de l'arròs han parlat o escrit de l'extraordinària riquesa de la gastronomia pàtria i del tarannà genial i inimitable dels seus fills).

La realitat és que, a pesar de l'abundor de variants, es pot fer una classificació bàsica dels arrossos bastant precisa i rigorosa: hi ha arròs a la cassola, arròs a l'olla i arròs a la paella. La gramínia admet sense dificultats tota mena de companyies, fins i tot les més estranyes; per tant, les diverses maneres de consumir-la no es poden ordenar en raó dels possibles ingredients complementaris, cosa que ens duria a una llarga relació sense cua visible.

Arrossos en cassola:

Si és vàlid el testimoniatge del llibre del *Sent Soví,* l'arròs cuit a la cassola és la mostra més antiga d'aquesta menja al nostre país.

Dins dels arrossos en cassola, cal fer una subdivisió important: els arrossos cuits al forn amb cassola plana d'obra, i els fets sobre el foguer amb cassola plana també de terrissa.

Els primers, hom els denomina *arròs al forn,* i el seu àmbit és tan estès com el mateix País Valencià. Constitueixen un dels plats amb més tradició, amb més fidels, i una de les raons del seu arrelament es pot trobar en l'organització de la vida familiar: es tracta d'un arròs que es cou al forn públic, fora de la pròpia llar, i per tant quan fan aquesta mena d'arròs les dones poden quedar per unes hores lliures de la servitud del foguer de la cuina domèstica.

Als pobles de l'Horta i de la Ribera, aquest arròs al forn solia fer-se els dilluns, puix que s'hi aprofitava el brou de l'olla del diumenge i també les sobralles de carn d'aquest mateix plat de festa. També era un plat propi dels divendres, tradicionalment dies de rigorosa abstinència: llavors, les valencianes preparaven un arròs al forn *de dejuni,* on l'únic acompanyament de la gramínia eren els cigrons o els fesols.

Tots aquests arrossos al forn, tant els vidus o de vigília com els que portaven productes del porc, duien habitualment, com a motiu de decoració i element saporífer, una o dues cabeces d'alls, que irònicament hom en deia «perdius». D'altra banda, l'arròs cuit al forn amb cassola plana resulta —dins de la terrissa i mostrant la varietat dels seus possibles ingredients: trossos de cansalada, botifarrons, rodanxes de tomaques, cigrons, etc.— un plat de gran riquesa visual, que pel color daurat dels grans cuits és també conegut com *arròs rossejat.*

A Elx, aquest arròs és cobert amb una *costra* (crosta), que li dóna nom, i que s'obté dels rovells d'ou. A la Ribera del Xúquer, especialment a la ciutat d'Alzira, quan abundaven els canyars de vora riu i els ànecs hi niaven, l'arròs al forn amb ànec presentava la seua variant més espectacular: l'au apareixia oberta i eixancada damunt d'un llit de grans daurats. L'arròs amb crosta continua essent un plat important a les comarques meridionals, mentre l'arròs amb ànec d'Alzira és només un record.

Els arrossos fets en casola, a la cuina familiar, potser foren, i són puix que encara es fan, els més pobres entre tots els arrossos valencians. L'*arròs amb bledes* és possiblement el més característic d'aqueixa mena d'arrossos pobres, o de pobre:

Els pobrets, quan hi ha una festa
i no es poden lluir,
fan arròs en banderetes:
en bledes, volia dir.

Es tracta, doncs, d'una menja elaborada amb els més humils elements: aquí l'arròs porta com a principal acompanyament les bledes, i els altres ingredients poden ser pràcticament qualsevol cosa (caragols, tomaques, pebres, alls, fesols de careta...). Quan

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

l'arròs es va escampar per les terres baixes del País, el problema que hagueren de resoldre les famílies de jornalers o de menors recursos era precisament el de donar-li gust o substància: fer mengívol un producte en ell mateix insípid. La solució dels arrossos en cassola, que porten els acompanyaments més simples i assequibles, està en la seua lenta elaboració: han de romandre una llarga estona, tal vegada hores, sobre un foc lent, per tal que la gramínia vaja amerant-se a poc a poc dels sucs que xumen dels altres components del guisat. Aquests arrossos han constituït un dels «plats de calent» més estesos; i certament ha de menjar-se només traure'l del foguer, perquè altrament esdevé pràcticament immenjable.

Arrossos en olla:

Tocant als arrossos cuits a l'olla, podem dir que en realitat pertanyen a la cuina més antiga del País, puix que si hom considera llurs ingredients i la tècnica del seu cuinat, pot arribar a la conclusió que no són una altra cosa que variants o derivats de les olles de verdura, o de verdura i carn, procedents de segles anteriors.

D'aquest conjunt d'arrossos, probablement el més característic és l'*arròs amb fesols i naps* («famós» també pels versos que li va dedicar Teodor Llorente). Es tracta d'un arròs que, a banda dels elements vegetals que li donen nom, porta l'addició de cansalada, morro, orella, botifarra, etc., és a dir dels productes del porc vinculats a les olles amb carn. Ací, el cereal i el porc es combinen per produir un plat especialment substanciós i reconfortant, més aviat propi de l'hivern.

Tant els arrossos en cassola com els arrossos en olla, pertanyen a la cuina quotidiana, femenina i domèstica. A casa nostra els homes, quan cuinen, ho fan a la paella i aquesta, per diverses raons, és el plat d'arròs més apreciat; mentre que l'arròs a l'olla, el que es denomina habitualment arròs «caldós», és més aviat objecte de menyspreu, com a cosa neulida, aigualida o fluixa.

L'arròs en paella:

Els arrossos fets a la paella es basen en una tècnica comuna a tota la cuina d'Occident: carn o vegetals sofregits, sovint ambdues coses; després, l'addició d'aigua com a brou per a la cocció (en altres plats d'elaboració anàloga hom empra brous més substanciosos, o fins i tot substitueix l'aigua per vi) i, quan hom considera que els primers ingredients han cuit ja prou, s'afegeixen altres elements de cocció més ràpida, susceptibles d'amerar-se de la substància dels primers.

Un poble de recursos abundants, qualsevol dia de festa, hauria agafat una au del corral, o bé un conill o alguna peça de salvatgina, i els hauria preparat de la forma esmentada. La carn hauria sortit a taula voltada d'una salsa saborosa, però curta; i la família consumidora, amb aquesta au o conill no hauria resolta més que el problema d'aconseguir un segon plat en un àpat. Ara bé, els llauradors valencians de les comarques litorals, pobres però enginyosos, invertiren els termes: van fer principal el secundari, és a dir la segona afegida d'ingredients. Es tractava, probablement, de fer atractiu i gustós un cereal en ell mateix insípid, però que podia ajudar a resoldre l'alimentació d'una població creixent. Els valencians es valgueren de l'arròs —com els italians de les pastes— perquè tenien a mà un conreu en expansió, i perquè aquesta insípida gramínia actua, en la cocció, a manera d'esponja capaç de rebre i amerar-se amb tota mena de sucs. Així, la paella (que ja existia en tant que recipient de ferro, de base circular i de vores inclinades i de poca alçada, amb un mànec llarg o amb dues anses) per l'extensió del seu fons pla i per la característica d'admetre un foc viu de llenya, fou el vehicle adient per a obtenir un plat que, per abundós i alimentici, pogués constituir ell tot sol un àpat complet.

La *paella* —com en el cas de les olles, el plat ràpidament va assumir la denominació de l'utensili— va tenir, doncs, un origen ben humil. A més, probablement, va nàixer com a menjar dels dies quaresmals, i el bacallà degué ser al principi el seu principal ingredient donador de substància. Després, hom féu paelles, o *paelletes,* afegint l'arròs a tota mena de productes prèviament sofregits. I és escaient aquesta distinció entre «paella» i «paelleta», puix que, com a menjar quotidià, a la cuina domèstica es guisen «paelletes» per als membres de la família, amb hortalisses i magre de porc, tal vegada amb costelles, o amb qualsevol producte càrnic; i d'altra banda, quan hom ha de fer un extraordinari gastronòmic, bé perquè es tracta d'una commemoració familiar, bé perquè es tracta d'una sortida al camp de xala o per fer una fontada, pren la paella gran amb anses (el «paelló», en algunes comarques), i és en aquest recipient de ferreria on elabora la «paella» de festa i d'exhibició, emprant una àmplia varietat de

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

vegetals, i diferents carns d'animals de pèl o de ploma, acompanyats d'altres elements saborosos, com poden ser l'espècie de caragols coneguts amb el nom de vaquetes o xonetes. En la terminologia tradicional es fa la distinció entre una i l'altra: «Avui a casa nostra tenim paelleta per dinar» però «Demà anirem de paella a tal o tal lloc».

Aquest cuinat, després d'haver sortit de la seua restricció original com a menjar pobre i domèstic, ha anat incorporant qualitats i variants de sabor i de presentació visual, especialment amb l'addició dels mariscs, i finalment ha entrat en el repertori de la denominada «cuina internacional». I, com sol passar amb tots els plats que han seguit el mateix camí, entre la gran polseguera aixecada per la seua expansió s'ha perdut —si és que alguna vegada ha existit— la «vera recepta de la paella valenciana». Entre altres coses, perquè la paella, en definitiva, no és «un plat», amb un sabor i uns components normatius i definits, sinó una manera específica de guisar amb l'arròs com a element bàsic.

4. *Companatges, 1: Mulladors i amanides*

L'abundor i varietat de la producció agrària valenciana és un tòpic històric —amb una base comparativament sòlida—, que cal completar amb l'escassetat de la producció de carn i altres aliments animals. Quan Cavanilles escriu que «A pesar de la abundancia, variedad y riqueza de las cosechas del reyno, la mayor parte de sus vecinos viven en necesidad o pobreza», parla també d'aquella virtut pròpia dels pobres, la sobrietat, que es fa visible en el gran consum que es feia d'hortalisses, en contraposició a l'escàs consum de carn.

Cavanilles assenyala pertot, dintre dels confins del País Valencià, collites de pebres o pimentons, de tomaques, fesols tendres o bajoquetes, és a dir d'hortalisses que no hagueren pogut consumir-se dos segles abans, i que probablement es van escampar precisament durant el segle XVIII: no sols es tracta de plantes d'origen americà, sinó que havien hagut de passar per un període d'adopció i de perfeccionament del conreu. Al segle XVI i anteriors, els «sobris» valencians, havien hagut d'aconformar-se amb les *cebades* i *porrades* aconseguides amb cebes i porros bullits i emulsionats, que ja citen el *Sent Soví* i el *Llibre del Coc*, o bé amb els guisats d'albergines heretats de la cuina morisca (faves i pèsols, llegums clàssics, són més aviat ingredient d'olla).

D'una forma o una altra, amb uns elements vegetals o uns altres, els valencians de totes les èpoques han recorregut al consum d'una sèrie de menges que reben, adientment, el nom de *companatges*, donat que la seua missió és sobretot donar amenitat al consum del pa, l'autèntica base de la nutrició. En aquests companatges hi ha sempre uns ingredients d'hortalisses —bullits unes vegades, d'altres crus, i de vegades torrats—, i un altre no menys important, l'oli, puix que és necessari obtenir un «mullador» per al pa.

Els pebres o pimentons (per l'Alcoià hom els anomena bajoques), són l'ingredient que més sovint es troba en aquests plats, trossejats o esgarrats a llesques, i d'aquí que aquests plats en algunes comarques reben el nom d'*esgarradets* o *equeixadets*, o altres menys estesos com *espencats*. Els altres components més freqüents són les tomaques i les albergines, i els elements assaonadors la sal, el julivert i l'all. Però moltes vegades a aquesta barreja vegetal se li afegeix el bacallà, també llescat o esqueixat, o bé un altre peix en saladura, especialment la tonyina, bé siga «de sorra», bé el «bull» (ventre) o el «sangatxo». Aquesta mena de plats reben al País distintes denominacions en la llengua col·loquial: *pericanes* a la Vall d'Albaida i a l'Alcoià, *mulladors* a la Marina, *mojetes* a la Canal de Navarrès, *titaines* a València i als seus voltants; però, amb poques variants, es troben en qualsevol part.

La tradició vegetariana del poble valencià (probablement un vegetarianisme per necessitat) es manifesta també en la decidida afecció a les *ensalades* o *amanides*: un contrapunt lleuger en les taules on fan llur aparició els menjars pesants com els arrossos o les olles carregades de greixesa. Els ingredients essencials de l'ensalada són tomaques, ceba i lletuga crus i tallats a bocins, amanits amb oli, sal i vinagre, i molt sovint amb la companyia de les olives, verdes o negres, aixafades o senceres: un plat que mai no faltarà en una taula valenciana, per pobra que siga. De tots els ingredients, la lletuga ha estat considerat tradicionalment com essencial i irremplaçable en les amanides fresques; de tal manera que la mateixa lletuga sovint és designada amb el nom que originalment corresponia al conjunt: *encisam* (del llatí *incisamen*: conjunt de coses tallades).

5. *Companatges, 2: Carns*

En un país, com València, on la major part de la població viu concentrada a les planes fèrtils de voramar i on, d'altra banda, les

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

BIBLIOTECA
ETNOLOGIA

pluges són més aviat escasses i les pastures on herbejar el ramat són també per força pobres i poc abundants, la ramaderia havia de ser una activitat difícil i d'importància secundària. Conseqüentment, ni la carn s'ha distingit per la seua qualitat, ni la seua participació en la cuina ha estat de gran importància.

És clar que, donada la insubstituïble importància dietètica del consum de carn, aquesta i els seus derivats mai no han faltat en l'alimentació dels valencians. Però, d'una banda, les carns han entrat en la cuina per tal de donar llur substància a cereals, llegums i hortalisses; i de l'altra, no hi ha en el receptari casolà tradicional autèntics plats en què la carn siga l'element protagonista. Només a les comarques interiors septentrionals, el Ports de Morella i l'Alt Maestrat, justament on la ramaderia ha tingut condicions favorables i ha conegut temps d'esplendor, pot parlar-se d'un plat de carn autòcton: la carn de *xai al tombet* (plat autòcton, no original i exclusiu, perquè plats similars a aquest es troben en altres països pastorils i muntanyencs, com a la Sardenya o a Bòsnia). Quant a la resta del País, els preparats amb carn o són elementals o són d'importació, i en tot cas no es diferencien gran cosa dels d'altres parts d'Espanya.

A València, com en tot país bon cristià i de ramaderia pobra, el *porc* ha estat la gran solució camperola: probablement ha constituït, durant molts segles, la font més important de proteïnes animals. Els bacons o marrans, blancs o negres, es criaven i engreixaven fins a l'arribada de l'hivern, i aleshores, passat Nadal, tenien lloc les matances, les porquejades, amb acompanyament de festa familiar i de veïnat. Essent el porc un animal susceptible de ser aprofitat íntegrament, els pagesos quedaven abastits per tot un any de cansalada, pernils o cuixots, i embotits de tota mena: botifarres de ceba, de carn o d'arròs, blanquets o poltrotes, llonganisses i sobrassades. Productes que després, amb parsimònia, es gastaven en els àpats familiars. Els dies de matança eren potser els únics que la major part de la població menjava carn en abundància; perquè després els derivats del porc, assecats o bullits, calia fer-los durar almenys fins als calorosos dies de l'estiu.

Una altra solució per a donar consistència als arrossos i a les olles quotidianes, es trobava també en la pròpia casa. En totes hi havia animals de corral, gallines, conills o ànecs, els quals podien eventualment proporcionar un complement càrnic a les menjades dels diumenges i dies de festa, i les sobres s'aprofitaven encara els dies següents. Però, repetim, sempre com a complement i no mai com a base d'un plat de carn autònom.

D'altre cantó, animals de les mateixes famílies que els del corral s'han trobat sempre al País en estat salvatge —més en segles passats que no en temps propers al nostre, en què la salvatgina rareja progressivament—; i així, en les terres altes una perdiu o una llebre, i en les terres properes a l'Albufera o altres estanys, un collverd o una fotja, podien donar alguna varietat als plats de festa.

Altres carns, com les de xai o de vedella, han estat tradicionalment considerades com a producte de luxe. El xai tendre rostit a la cassola (puix els rostits a l'ast, al contrari que en moltes parts d'Espanya, són ací pràcticament desconeguts), o més sovint sota la forma de costells o xulles torrades, ha estat menja de grans solemnitats, com la Pasqua de Nadal i la Pasqua Florida. La carn de vedella, als pobles i entre la gent plana, no es consumia si no era per precepte del metge. Tanmateix, malgrat aquesta forçada austeritat del poble, hi havia una minoria, la burgesia de la capital del Regne, que menjava una excel·lent carn de vedella o de jònec; una carn tal vegada més suculenta que la de moltes altres zones de tradició ramadera. L'explicació raïa en que gairebé en totes les barraques i alqueries de l'Horta els llauradors recriaven jònecs o vedelles, caps de bestiar destinats a obtenir uns ingressos monetaris en el mercat urbà, i que rebien unes atencions especials, lligats sempre a l'anella del pessebre i alimentats amb pinsos adients o vegetals d'excepcional blanesa.

Finalment, hi ha dos petits animals que han estat caçats i menjats amb relativa i periòdica intensitat: la *rata d'aigua* o *rata de séquia* (de l'espècie *Arvicola sapidus*: no es confonga amb altres espècies del gènere *Rattus!*), herbívora i abundant per séquies i marjals, que es capturava al temps de fer l'escura de les séquies, o bé la caçaven *raters* especialitzats; i el *tord*, que al temps de la tardor és capturat a desenes de milers en els paranys de les valls interiors.

6. *Companatges, 3: Els peixos*

Sembla que tampoc el peix ha pesat massa en els hàbits alimenticis dels valencians. I no pas, com era el cas de la carn, per raó de la seua escassetat o del preu. Per a la població de l'interior, l'explicació pot estar en la mateixa orografia agrest del País, que feia que els productes de la mar no pogueren arribar-hi de manera escaient. I d'altra banda, les viles i ciutats del litoral han estat sempre voltades d'hortes, i els ciutadans hi eren més avesats al con-

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

sum de llegums i verdures. Això no lleva, però, que a la costa hi haja hagut sempre pescadors; i a la capital del Regne peixateria famosa, puix que per a burgesos i menestrals el peix, poc abundant, era menja apreciada. Un fet que indica fins a quin punt per als valencians dels temps forals aconseguir peix era un privilegi, fou la pretensió d'un cavaller, en els anys rebolicats del segle XVI, que els plebeus no poguessen entrar en la peixateria fins a l'hora de nona, cosa que la menestralia va considerar com una ofensa directa.

Ara bé, malgrat la seua escassa difusió i importància, la cuina del peix es troba, de fet, entre les més arcaiques del País: és una cuina bastant independent de la dels altres elements, i és també la que ha experimentat menys transformacions des que en tenim referència. Mentre els plats de carn o d'hortalisses del vell *Sent Soví* o del *Llibre del Coc* són avui pràcticament inimitables, els de peix —llevat de la incorporació moderna del tomàquet en molts d'ells— bé podrien cuinar-se de bell nou seguint llurs cànons i receptes.

És cert que els nostres avantpassats conegueren alguns peixos, com l'esturió, que avui manquen a les nostres platges; però encara que moltes espècies siguen actualment menys abundoses que en segles passats, no ha variat gaire l'oferta de la peixateria. El que ha pogut canviar és la valoració relativa d'aquestes espècies. Quant a la tècnica culinària, es manté dintre d'unes mateixes constants: per als grans peixos, de carns fermes, els rostits a la graella sobre un foc de brases; per als de carns més febles, els sucs i les cassoles; finalment, tota la mena de peixos immenjables per llur abundor en espines, era reservada per a l'elaboració de sopes o de brous on coure uns altres ingredients.

Torrar el peix sobre una llauna, la «llandeta» de Dénia i d'altres pobles de la Marina, amb un raig d'oli i sovint amb l'acompanyament de productes vegetals, o bé fer-lo amb suc o a la cassola, sembla que són les formes de menjar-lo més esteses i arrelades al País. Cosa que no té res d'estrany, puix que es tracta d'unes maneres de cuinar el peix ben arcaiques, i que es troben en qualsevol país dels que obrin llurs costes a la Mediterrània. Els sucs i les cassoles de peix són tan vells com els fets a la llanda, i de les receptes antigues (com les esmentades per Arquestrat de Gela) a les actuals no caben diferències importants quant a la tècnica culinària, sinó tan sols les derivades de la introducció de certes espècies, «salses» en la terminologia d'algunes comarques, de difusió més moderna.

Molls, raps, rèmols, lluços, sempre han estat considerats a casa nostra com a menjars delicats, de preu alt, i conseqüentment reservats per a les classes socials més poderoses. Els mateixos pescadors i llurs famílies no els tastaven sovint, sinó que havien de conformar-se amb la morralla i traure'n tot el partit possible. I la millor manera d'aprofitar el peix poc comestible ha estat bullir-lo i obtindre'n un brou substanciós, on poder cuinar l'arròs o els fideus. Aquest, i no un altre, ha estat l'origen dels diferents arrossos denominats *a banda*, una denominació escaient, puix que peix i gramínia es couen l'un a banda de l'altre. També tenen la mateixa procedència les *fideuades* del Grau de Gandia i els pobles de la Marina Alta, que són similars als esmentats arrossos, canviant la gramínia per pasta. Aquesta mena de cuinats es troba per tota la longitud del litoral valencià, amb l'aparició de diferents varietats segons l'utensili de cocció: on s'utilitzen le paelles, com al nord del País, arrossos i fideus resten secs; on s'empren els perols i les calderes, aquests ingredients queden més sucosos, com passa al sud, en les platges pròximes a la boca del Segura.

A pesar de la seua antigor, i per les dificultats de comunicació entre la costa i les comarques muntanyenques tot al llarg de la nostra història, aquesta cuina del peix ha tingut una àrea de difusió més aviat reduïda: pot dir-se que no l'han coneguda més que les viles i ciutats on hi ha grau, o els pobles propers a la mar. I les mateixes famílies que vivien de l'art de la pesca, sovint acudien a aquells guisats no per afecció sinó per pura manca de mitjans econòmics. És prou revelador, quant a la poca devoció de la gent marinera a la seua cuina pròpia, el fet que sovint deien: «El millor peix, el porc». Els cuinats de peix amb caldera, d'altra banda, han estat des de sempre propis dels homes de la mar per a menjar a bord: el foc lent de la caldera —al contrari que el foc viu i extens de llenya que demana la paella— és perfectament dominable sobre la coberta de la barca (un motiu més per pensar que els sucs i calderetes de peix són més antics que no els guisats que demanen l'ús de la paella).

El peix d'aigua dolça.

A les costes valencianes són abundants —eren, més ben dit— els estanys, dels quals l'Albufera de València ha estat sempre el més important. Al voltant d'aquests indrets, en les terres pantanoses i les marjals dedicades al conreu de l'arròs, hi ha hagut una fauna,

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació

abans abundant i avui escassa, que ha estat un element de primer ordre en la cuina del peix.

Les anguiles en primer lloc, junt als llobarros, les llises i fins i tot les tenques, han donat origen a tota una sèrie de cuinats d'una ampla expansió, puix que han arribat a tots els racons on hom ha plantat arròs, és a dir quasi a tot arreu on hi havia marjals per plantar-ne.

I de nou, en el moment de guisar tots aquests peixos, els valencians rurals s'han trobat amb el seu problema de sempre, el de la pobresa de recursos: el de la necessitat, per tant, de fer créixer els ingredients més substanciosos i escassos. I també ací han recorregut a la infal·lible solució de sumir-los en un suc on es pogués mullar bona cosa de pa. Per a tal fi, l'*all-i-pebre* era la recepta escaient: una salsa saborosa, una mica —o una mica prou— coent, però que admet menjar-hi tant de pa com faça falta per a constituir per ella mateixa un àpat complet. D'altra banda, també l'all-i-pebre és un dels plats adscrits a la cuina homenenca: l'escenari propi dels all-i-pebres no és la llar o la intimitat de la casa, sinó la tenda o la taverna, l'«androceu» on fan llurs cuinats els homes. És una manera de guisar que aprofita per a qualsevol peix, però l'anguila és habitualment la preferida en aquesta menja.

Quant al llobarro, per ser peix de més preu, surt a taula sovint sota preparats més nobles. Les llises, generalment hom les consumeix torrades. I tocant a les tenques, són considerades com una de les menges menys atractives, possiblement pel regust del llot i les aigües fangoses on es cria, i és un peix tan menyspreat que, per tal de ponderar la vilesa d'un menjar, hom diu: «Això és més roïn que la tenca».

S'ha dit que mai no podrà comparar-se el sabor del peix de la mar amb el de les aigües dolces, i que «només un boig menjaria peix d'aigua dolça, podent menjar peix de la mar» (Erasístrat l'Adust). Els burgesos de València així ho entenien, i la descripció que Blasco Ibáñez fa del mercat de la ciutat s'ajusta perfectament a aquesta realitat, quan explica que les dones del Palmar, les peixateres del l'Albufera, havien de vendre fora de la peixateria, en els llocs més humils i incòmodes de la plaça.

Sorprenentment, a l'extrem sud del País Valencià, llises i llobarros guanyen una especial qualitat gastronòmica: allí, aprofitant la riquesa salina d'aquelles platges, es cuinen sencers envolupats amb sal (una pràctica que, potser no tan elaborada, també es troba pels voltants de l'Albufera i pel litoral de la Ribera Baixa). Aquesta és una tècnica culinària excepcional, puix que al nostre país no són corrents els rostits de peces senceres, bé siguen de carn o de peix.

La saladura:

No tot el peix es consumeix fresc. El peix pot conservar-se de diferents maneres: en escabetx, fumat o en sal, entre altres. I al País Valencià aquest darrer procediment és el que ha tingut més difusió.

En primer lloc, hi ha la tonyina, ben coneguda des de l'Antiguitat: Arquestrat de Gela ja explica que entraven a la Mediterrània des de la mar gran i, sempre navegant prop de les costes, arribaven fins al Pont, per tornar, també vorejant les riberes, una volta havien fresat; i els homes dels litorals els preparaven paranys al seu pas: les almadraves. Enginys d'aquesta mena n'hi havia en tota la costa valenciana: a Benicassi, per exemple, però més sovint a la Marina; i Altea, Benidorm, la Vila Joiosa, i el mateix Alacant, eren les places que assortien de tonyina tots els pobles de terra endins.

La tonyina —i també la melva, peix que s'aproxima a la costa al temps de la reproducció i és capturat igualment a les almadraves— era un ingredient de les *borres* o *borretes*, una mescla adient per a un cantó de pa, o bé, amb la companyia de cebes i olives, una amanida que per si mateixa podia substituir perfectament un plat més seriós. La saladura de tonyina no era l'única, ni la més important: el País Valencià ha fet un consum massiu de sardines salades, de sardines de bóta, i també de bacallà o «abadejo». Les sardines de bóta sembla que constitueixen la menja de preparació culinària més simple de totes: a les cases, però sobretot a les tendes i tavernes del País, es menjaven crues després d'haver-les aixafat entre el batent i el marc d'una porta. També la sardina de bóta fregida amb un ou (amb l'acompanyament o no de pebrera fregida i de ceba crua) ha estat un dels esmorzars més apreciats en bona part del País. Un esmorzar que era gairebé ritual al temps de moldre les olives: en totes les almassares els homes, a mig matí, es preparaven unes sardines de bóta fregides en l'abundant oli novell.

7. *La fruita*

Els valencians han considerat sempre amb orgull la seua producció fruitera; i és un orgull que prové de molt vella data,

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

puix que Gaspar Escolano, en les *Dècades,* dedica moltes pàgines a les fruites i en parla amb entusiasme i barroquisme característics: parla de la producció de préssecs, d'albercocs, de cireres, de condonys, de figues, de melons, i fins tot de cítrics («el agrio de Valencia», són les seues paraules); cita les comarques on es collien les fruites millors i més saboroses, i sembla, per aquesta lectura, que en moltes d'aquestes comarques no s'ha perdut gens la continuïtat dels esmentats conreus.

Es cert, doncs, que ja als segles XVI i XVII, quan el consum de fruita era un autèntic luxe en altres països d'Europa, ací a casa nostre les fruites tenien una presència quotidiana als mercats. Les mateixes taronges es menjaven habitualment a València molt abans que el seu conreu començara a estendre's per la Ribera durant el segle XVIII; i no devien ser molt escasses, puix que un dietarista (mossén Porcar, beneficiat de Sant Martí: *Coses evengudes...*, entre 1598 i 1629) conta que els estudiants de la Universitat les gastaven com a projectils en llurs avalots.

No obstant, fins ben avançat el segle XIX amb els seus esquemes econòmics, el País Valencià no havia pogut conèixer una producció massiva de fruita —primer el raïm per a panses, després les taronges—, que forçosament havia de destinar-se a l'exportació. Abans d'aquesta època, la producció de fruita als nostres camps era una cosa absolutament marginal, i això fins i tot en el sentit més estricte del mot: els llauradors no dedicaven als arbres fruiters més que els marges dels seus camps, ran dels límits o dels camins. I més sovint que cap altre arbre, plantaven en un angle o racó una figuera, de la qual esperaven, a més dels fruits, una ombra acollidora per a ells mateixos i per al bestiar.

D'altra banda, la millor fruita que es collia arribava escasses vegades a la taula dels seus productors: més sovint era dedicada a omplir alguna cistella amb la qual obsequiar el «senyoret», és a dir el propietari de les terres, o bé eren enviades al mercat de la vila més propera per tal d'obtenir numerari. Com els pescadors amb el peix, els llauradors pobres i les seues famílies havien d'aconformar-se amb el rebuig de la fruita.

El valor alimentici de les fruites —i en això els valencians tradicionals tampoc s'allunyen massa d'altres pobles europeus— ha estat tingut en poca consideració: uns postres agradables i res més. I com a postres, no han estat les taronges, sinó les figues i els melons les fruites preferides pel nostre poble, el qual sembla més amant del dolç que no pas de l'agre. Fins i tot pot observar-se que

molts dels mateixos cultivadors de cítrics no els admeten en llurs taules.

Les figues —encara que no falta una cruel dita: «Al pobre, figues amb ell», que ens mostra com en l'opinió popular eren una menja poc estimada— han estat una de les fruites de més ampla difusió al País: es troben figueres en tota la seua àrea, tant als plans com a les muntanyes, de totes les varietats i amb tota mena de denominacions locals. Són també una de les fruites que no sols es consumeixen fresques, sinó que hom les asseca en canyissos a les andanes obertes, especialment a les comarques més fredes, i d'aquesta manera constitueixen un complement nutritiu per a tot l'any. També com a fruita seca s'han consumit sempre ametles, panses, nous i —localment— dàtils.

Són els melons, tanmateix, els que han estat el postre universal dels valencians, la fruita de consum més abundant i escampat (tant, que a la Ribera, per ponderar la raresa de caràcter d'algú, hom diu: «És tan estrany, que no li agrada el meló»). Tant els melons «de tot l'any», que es poden conservar penjats o en palla, com els melons d'aigua o «d'Alger» (pel seu origen africà) són conreats assíduament a les hortes i als secans: Moncofa, Foios, Ontinyent, Elx, entre altres, són llocs que han guanyat justa fama per la producció d'aquests fruits. Abans de la gran expansió dels conreus frutícoles, les fruites primaverals —cireres, albercocs, prunes...— unes vegades castigades per les pluges i els vents, i altres per les gelades tardanes, mai no es collien en una quantitat important. I així, la gent esperava els dies calorosos de l'estiu amb una certa ànsia per l'arribada dels melons, refrescants i dolços alhora, que posaven un contrapunt de lleugeresa als àpats quotidians tan carregats de fècules.

8. *La rebosteria*

L'Antiguitat clàssica només va tenir una lleugera i difusa noticia del sucre: tan sols es coneixia com a medicament i un medicament rar i difícil de trobar. El sucre, que arribà a Europa des d'Orient amb les hosts musulmanes, tingué al País Valencià medieval un centre important de producció: el conreu de la canya dolça, o canyamel, ha tingut una certa continuïtat en algunes comarques litorals, com la Plana, l'Horta, la Safor (on hi hagué potser els trapigs

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

més importants) i el Baix Segura, almenys fins a la competència dels sucres americans i la difusió posterior dels sucres de remolatxa. Pot dir-se que el sucre va ser el primer producte agrari valencià dedicat a l'exportació, i per tant no és estrany que (al contrari que en molts països europeus) haja estat sempre present en la nostra cuina, no sols en la rebosteria sinó en tota mena de plats. Els llibres de cuina clàssics ja esmentats dönen notícia de plats que amb la perspectiva actual semblen sorprenents, cosa que té una explicació: es tracta de receptaris destinats sobretot a les cuines de l'aristocràcia, i com que llavors el sucre blanc era un producte de luxe, calia vessar-lo en totes les salses i en tots els cuinats per donar-los una nota de refinament.

La tradició culinària de les esmentades salses agredolces i dels plats de carn o altres guisats massa edulcorats, sembla definitivament perduda al País. Però no és aquest el cas de la rebosteria pròpiament dita, que va gaudir d'una posició rellevant en els segles medievals i moderns, i mai no ha perdut aquella importància passada. És prou llegir les cròniques de les visites dels reis a les ciutats valencianes per comprovar la riquesa i varietat dels plats de dolç amb què els magistrats municipals els obsequiaven. Un testimoniatge addicional de la importància social dels dolços i llepolies és el fet que la diada de Sant Donís, que commemora la data més transcendental en la història de València, es celebra amb el regal —especialment a les promeses, cosa ben reveladora— d'unes llaminadures tradicionals, les «piuletes» i els «tronadors» (noms presos del lèxic de la pirotècnia).

En els costums alimentaris del País Valencià, no es concep una festa que no tinga la seua projecció en la pastisseria: hi ha una pastisseria genèrica, per als diumenges i les celebracions familiars, i una altra d'específica per a determinades festes religioses o del cicle anual. Així, la varietat d'almoixàvenes, coques i coquetes, rotllos i rotllets, casques, fogasses, tonyes, mones, prims, pastissets d'aquest o d'aquell nom, és infinita tot al llarg i l'ample del País. Però si observem els productes de la rebosteria tradicional valenciana, comprovarem que, a pesar de la gran varietat de formes i de noms, les receptes giren gairebé sense excepció sobre uns ingredients constants: sucre, oli, farina i ametlla, i de vegades ous. La llet i els seus derivats, tan emprats en altres latituds, queden en un lloc secundari en la nostra rebosteria: excepcions importants poden ser els *flaons* de Morella, amb el seu fardit de formatge, o les *sopades* de bescuit amb llet espesseïda, de difusió més general.

D'un caràcter diferent, potser més arcaic, és l'*arrop* (most de raïm bullit i evaporat, normalment acompanyat de «talladetes» de fruita), que era objecte de venda ambulant.

L'ametlla es troba en la major part de les llepolies valencianes (i és normal que siga així, donada la importància de l'ametller en tota la conca mediterrània com a arbre que s'adapta a les terres pedregoses i eixutes), i l'ametlla, mòlta o trossejada, és la base del producte més important de la rebosteria del País: el *torró*. Alguna forma de «torró», a base d'ametlles o avellanes torrades amb mel, ja era coneguda durant l'Edat Mitja; i l'estil original de Xixona, a base d'ametlles picades o mòltes, era ja conegut al segle XVIII.

El consum de torrons ha continuat lligat a les festes nadalenques (i així s'ha escampat pertot arreu fora del País Valencià), de la mateixa manera que l'*arnadí* (carabassa al forn, amb sucre, canyella, ametlles i pinyons) i més encara les *mones* són el dolç ritualment lligat a la Pasqua Florida.

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

ÍNDEX

Pàg.

Presentació 5

Nota al primer volum 15

Introducció 19

APROPITAMENT DEL TERRITORI
EVOLUCIÓ DEL POBLAMENT

PRIMERA PART: L'APROFITAMENT HUMÀ DEL TERRITORI 21

I. Un territori mediterrani 21
1. El muntanyam ibèric 23
2. El sistema bètic 24
3. Les planes litorals 25
4. Un clima unificador 27
5. Una valoració del territori 31

II. L'indicador demogràfic 26
1. L'antic règim demogràfic 33
—L'augment demogràfic 33
—Estructura demogràfica 35
—Distribució de la població 36
2. La transició demogràfica 38
—Una nova actitud domogràfica 40
—Reorganització de l'estructura professional 41
—Redistribució de la població: la urbanització 42

III. L'APROFITAMENT DEL TERRITORI 43
1. Casos i exemples: 44
—El cas de Torrevieja 44

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA
Biblioteca-Centre de documentació

Pàg.

—El cas de Benimaclet 44
—El cas d'Alcosser 46
—El Polígon del Mediterrani 48
—Benidorm 49
2. Plets entre agricultura i ramaderia 49
3. Bonificació de llacunes 50
4. Conclusions 52

SEGONA PART: EL POBLAMENT: COORDENADES HISTÒRIQUES 53
I. EL POBLAMENT ROMÀ (Alt Imperi) 54
1. Colònies i municipis 54
2. La ruralia 56
3. La Via Augusta, eix del territori valencià 58

II. UN DALTABAIX MULTISECULAR 61

III. EL POBLAMENT MUSULMÀ TARDÀ 62
1. Les ciutats musulmanes 63
2. Els castells i el seu entorn 65
3. Les torres de guaita 66
4. Les bases econòmiques 68

IV. L'EMPENTA DEL POBLAMENT CRISTIÀ . 68
1. El marc jurídic del poblament 69
2. Una nova organització del territori? 70
3. El poblament costaner 71
4. Els «deserts» demogràfics 76
5. Les vies de comunicació 79
6. Les àrees de mudèjars 81
7. Les ciutats 83

V. DESPOBLAMENT I REPOBLAMENT, UN TRET VALENCIÀ 86
1. L'expulsió dels moriscos 87
2. Confiscacions i establiments 89
3. La repoblació 92
4. Els despoblats moriscos 95

VI. LES ROTURACIONS I EL POBLAMENT ... 96
1. El marc de les roturacions 98

Pàg.

3. El Pinós, o un «Far West» valencià 103
4. El Mas de Pere Boix (Albocàsser) 103
5. La Sierra de Salinas 105
6. El poblament dispers a Requena 105
7. Les vies de dispersió del poblament 107

VII. EL POBLAMENT DE L'OCI 108
1. L'estiueig tradicional a les costes valencianes .. 111
2. El poblament de l'oci al voltant de les ciutats 114

BIBLIOGRAFÍA 116

ARQUITECTURA RURAL PRIMITIVA EN SECÀ

1. ELS CAMPS CONSTRUÏTS 121
1.1. Llindes, parets i tanques 121
1.2. Marges i bancals 122
1.3. Naus 125
1.4. Pilons 127
1.5. Rogtles o valones 128
1.6. Rampes, entradors i ponts 130
1.7. Estris i ferramentes 131

2. L'ANGOIXA DE L'AIGUA 132
2.1. Arreplegadors i cocons 133
2.2. Pous superficials 133
2.3. Basses 142
2.4. Aljubs 143
2.5. Alcavons o mines d'aigua 147

3. REFUGIS RURALS 148
3.1. Barraques de pedra 148
3.2. Rafals 154
3.3. Casetes 157

4. LLOCS DE CAÇA 159
4.1. Filats 159
4.2. Parances 162

5. CONSTRUCCIONS PER AL RAMAT 165
5.1. Assagadors i lligalls 165

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Pàg.

5.2. Refugis i paridores 166
5.3. Corrals 168

6. DOS CASOS D'HABITATGE TEMPORER 171
6.1. La pallissa 171
6.2. Les casetes de volta 177

LA CASA TRADICIONAL

I. INTRODUCCIÓ A L'ARQUITECTURA TRADICIONAL 183
—Arquitectures primitives 184
—Arquitectures vernacles 185
—El món rural i el món urbà 186

II. HABITATGES PERMANENTS PRIMITIUS 189
—Nota sobre la barraca 189
—Edificis primitius agrupats 197
—Les barraques 197
—Les coves 199

III. CLASSIFICACIÓ DE TIPUS LES CASES RURALS AÏLLADES: 210
—La casa elemental 210
—La casa d'una crugia 214
—La casa de dues crugies 218
—La casa de tres crugies 222

IV. LES CASES RURALS AÏLLADES: MODELS I EXEMPLES 228
—Dispersió original: s. XIV al XVII 228
—Dispersió secundària: s. XVIII al XX 243

V. LES CASES AGRUPADES I URBANES 267
—Tipus bàsics on la casa es desenrotlla en planta baixa 267
—Cases on l'habitatge es desenrotlla en planta alta 279
—Evolució de la casa a les ciutats preindustrials .. 282

L'AMBIT DOMÈSTIC

Pàg.

A. L'INTERIOR DE LA CASA: MOBILIARI. 291
I. A manera d'introducció 291
II. El mobiliari elemental i les seues variants 292
III. Tipologia descriptiva del parament de casa 296
—Tipus de cuina 296
—Escudellers, armaris de paret i rebosts 300
—Cànters, botiges i gerros d'aigua 306
—El dormitori: llits, caixes, còmodes i altres mobles 308
—Cadires i taules 312
—Rentamans i llocs excusats 322
—La il·luminació 327
IV. Alguns models de cases i els seus interiors 327
—Masies de la Foia de Castalla 327
—Alqueries de l'Horta 329
—Barraques de l'Horta 332
—Cases de poble:
1) La vivenda dels jornalers 334
2) La casa dels llauradors mitjans 334
3) Les vivendes de rics i senyorets 336

B. INDUMENTÀRIA I ROBA DE PARAMENT DE CASA. 339
—El vestit: introducció 339
1. Condicionaments el l'ús de la vestimenta 345
2. Vestit i nivell social 349
3. Treballs, oficis i vestits 350
4. La roba de diari 351
—Indumentària femenina de diari 354
—Indumentària masculina de diari 357
—Després del treball 360
5. Roba de festa i de cerimònia 363
—Roba de festa femenina 363
—Roba de festa masculina 365
—Dies de festa grossa 366
—Roba de noces 368
6. Variants estacionals 369
7. La roba dels xiquets 371
—La roba de parament de casa 374

D'ETNOLOGIA
Biblioteca-
Centre de documentació

Pàg.

1. Roba de llit 374
2. Roba d'higiene i neteja 375
3. Roba de cuina i del menjador 376
4. Altres robes de casa 377
5. Robes ocasionals 377

—Vocabulari de teles i teixits 378

C. ELS MENJARS. 381

1. Els cereals: una cuina arcaica 381
—Farinades 383
—Miques 384
—Coques 385
—El pa com a base 386
—Els gaspatxos 389
2. Menjars d'olla i altres guisats en perol o en cassola 392
3. Els arrossos 393
—Arrossos en cassola 394
—Arrossos en olla 396
—L'arròs en paella 396
4. Companatges 1: Mulladors i amanides 398
5. Companatges 2: Carns 399
6. Companatges 3: Els peixos 401
7. La fruita 405
8. La rebosteria 407

BIBLIOTECA ETNOLOGIA

MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA Biblioteca-Centre de documentació